

सखिकाग्रिमित्रम्

C. 110

1101

015, 2D40, 1

F4K

GWRWNATH.

015, 2D40, 1. 1331

F4 k

Kalidasa.

Malavikagnimitram.

काव्यहितोपपरीक्षा-पाठ्यम्—

मालविकाग्निमित्रम्

ज्ञानमे देवम्

विद्यायाः काशी

महाकवि-कालिदास-प्रणीतम्

(विजयाख्यया टीकाया वङ्गभाषानुवादान्वय-समालोचना-
प्रभृतिभिश्च समलङ्कितम्)

— श्री . श्री . श्री . —

श्रीमद् गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

काश्यप्रपदलाञ्छन—

श्रीयुक्त कालीपद काव्यव्याकरणतौर्थेन च
सम्पादितम् ।

१९२४ नूतन संस्करणम् ।

३० संख्यक-गापोमोहनदत्त-वर्मा स्थित-संस्कृतविद्यालयात्—
श्रीजानकीनाथ काव्यतौर्थेन प्रकाशितम् ।
मूल्यम् १॥ सार्वरूप्यकम् ।

मिलनेका पता—
छात्र-पुस्तकालय,
३० नं० गोपीमोहन दत्तका लेन,
बागवाजार, कलकत्ता ।

015,2040,1

F4K

1939

All rights reserved to the Publisher.

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI,

Acc. No.

1331

PRINTED BY
MIHIR CHANDAR GHOSH,
NEW SARASWATI PRESS,
25/A, Mechua Bazar Street,
CALCUTTA.

समालीचना ।

इदं हि नाम कविगुराः कालिदासस्य लेखनीप्रसूतं नाटक-
रत्नम् । अस्ति च यद्यपि कालिदासस्य कतिरभिज्ञानशकुन्तलं
युगान्तरोपस्थापकं नाट्यजगतां, तथापि “मालविकाग्निमित्रं”
नाम कवीनामपरेषां नाटकेभ्यो नापेक्ष्यमिति काव्यरसिकाः ।
तथाचात्र नाटके अङ्काः पञ्च, शृङ्गाररसोऽङ्गी, विदिशापुरनाथ-
श्चाग्निमित्रो नाम राजा नायकः, मालवनायस्य च माधवसेनस्य
भगिनी मालविका नायिका, धारिणी नाम राजमहिषी, इरावती
चान्यतरा प्रतिनायिका, विदूषकाद्याश्च शृङ्गारे सहायाः, अन्ये च
रसा अङ्गानि । इदञ्च नाटकं वृत्तान्तमिममेव समादाय लिखितं
कविना । तथाहि—मालवेश्वरो माधवसेनो नाम राजानमग्नि-
मित्रं भगिन्या वरं संकल्प्य तत्परिणयनिष्पादनकामः समा-
गच्छन् तत्पितृव्यपुत्रेण यज्ञसेनेनान्तरा प्रतिवध्य निष्ठञ्च च
कारागारे रुद्धः । अथ तथा विपत्पातसञ्च्रान्तेन तस्यामात्येन
सुमतिना रहसि तदभगिनीं मालविकामपवाह्य स्वभगिन्या
कौशिक्या साकं विदिशाप्रस्थितं सार्थवाहसार्थमवलम्ब्य अग्नि-
मित्राय राज्ञे तां प्रतिपादयितुकामः प्रस्थितवान् । अथ
काननप्रथमारुह्य निशीथे तैः साकं प्रसुप्तो दस्युभिराक्रम्य सार्थ-
वाहसैन्यानि विजित्य मालविकां रक्षितुकामो युध्यमानः
सुमतिवर्षापादितः । तत्परणे च संप्राप्तमोहं कौशिकीं मृतां
निश्चित्य मालविकामर्थसमूहांश्च दस्यवः समपहृत्य तत्-
श्यालकाय अग्निमित्रदुर्गपालाय वीरसेनाय तां प्रदत्त-
वन्तः समुपहारम् । वीरसेनोऽपि तां बालिकां शिल्पादिकर्ष-

चतुरामवेत्ये स्वभगिन्यै धारिण्यै अग्निमित्रमहिष्यै उपहारं
 प्रेषयत् । धारिणी च तां शिल्पादिकलाकुशलां गणदासस्य
 नाट्याचार्यस्य सविधे छलिकनामनाटकाभिनयशिष्यायै
 न्ययोजयत् । अत्रान्तरे कौशिको दस्यूनामपगमात् परं विगत-
 मोहा प्राप्तचेतना विपन्नेन आत्मा अपहृतया च मालविकया
 परिहोना किंकर्तव्यविमूढा जाता । तथाभूतमुपप्लवमनुभूय
 संसारात् परं वैराग्यमासाद्य क्रमेण देवयोगात् विदिशानगरीं
 प्राप्य प्रव्रज्यां जग्राह, गृह्णीतप्रव्रज्या च सा भवितव्यतानियोगात्
 धारिणीमैत्रं प्राप्य तस्याः पीठमर्हितामुपलेभे । तत्र च चिर-
 परिचितामपि मालविकां तथाभूतां वोच्य अभिज्ञायापि
 कारणान्तरवशात् राज्ञीसमीपे साधवसेनस्वसेयमिति न प्रका-
 शयामास । एकदा च चित्रपटे राज्ञीपरिचारिकामध्ये लिखित-
 अतिमूर्त्तिं मालविकां विलोक्य नरपतिः तत्सौन्दर्यदर्शनेन
 अतीवचमत्कारितामापद्य च कस्या इयं प्रतिमूर्त्तिरिति
 धारिणीं पप्रच्छ । धारिण्या च पृष्ट्या तां निगूहितुकामया
 कथान्तरप्रसक्तिराहता । अतिसौन्दर्यवतीयं कदाचित् राज्ञा
 दृश्येत, तदा अनुरजितास्यामिति आशङ्क्य राज्ञ्या निगूह्य-
 मानां तां राजा सनिर्वन्धं पुनःपुनर्हवीं पप्रच्छ—“केयं
 केय”मिति । बालस्वभावा च तत्कुमारो वसुलक्ष्मीः महिष्या
 निगूह्यमानामपि मालविकां—“मालविके”त्यभिदधे । इति-
 क्रमेण नाटकीयवृत्तस्य प्रक्रमः ।

इदं च नाटकं रत्नावलयां वर्णितं सागरिकया सह वत्स-
 राजसमागमवृत्तमनुकरोति, तस्य नाटकस्य धनप्रत्याशया

कविना श्रीहर्षकृततया प्रख्यातत्वेऽपि धावककृतत्वं, धावकस्य च एतस्मात् कवेः पूर्वकालीनत्वं सुव्यक्तमस्यैव कवेरस्मादेव नाटकात् प्रारम्भे, अतस्तदनुकार एवात्र सुव्यक्तः । तथाच पारिपार्श्विकः—“मा तावत् प्रथितयशसां धावकसौमित्रक-
कविरत्नादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किं कृतो बहुमानः ?” एतेन धावककवेरवसाने एक कालिदासस्य जगति प्रतिष्ठा समभ्युपगम्यते, वर्त्तमानकवे-
रित्यत्र वर्त्तमानपदेन च धावकस्य तत्कालात् पूर्ववर्त्तित्वं प्रतीयते, तेनैव नव्यकवेरतोतप्रधानकवीनां प्रबन्धं संस्मृत्य निजकाव्यस्यापकर्षाशङ्का । कालिदासो हि महाकविप्रवरः
बहूनि काव्यानि विनिर्धामे ; तथाच—रघुवंशकुमारसम्भवं मेघदूतञ्चेति श्रव्यकाव्यानि स्मृतिचन्द्रिकाभिध उत्कलदेश-
प्रचलितो वेदोक्तकश्चैप्रतिपादकग्रन्थः ज्योतिर्विदाभरण-
नामकं कालज्ञानशास्त्रम्, ततो मालविकाग्निमित्रविक्रमो-
र्वशीयाभिज्ञानशकुन्तलानि दृश्यकाव्यानि त्रीणि, एतच्च तत्-
कृतज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे कथञ्चित् समुद्धृष्टमस्ति । यथा—
“मत्तोऽधुना कृतिरियं सति मालवेन्द्रे श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे
समासीत् ।” “धन्वन्तरिः क्षणकोऽमरसिंहशङ्खवेतालभट्टघट-
ख[क]र्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥” “यद्राजधान्युज्जयिनी महा-
पुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । शङ्खादिपण्डितवराः
कवयस्त्वनेके ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः ॥” “श्रीविक्रमस्य
बुधसंसदि भूरिबुद्धेस्तैरप्यहं नयसखः किल कालिदासः ।

काव्यत्रयं समतिक्रमद्वयं पूर्वं जातं यतो ननु कियच्छति-
 कर्त्तव्यवादः ॥” ‘ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदास-
 कवितो हि ततो बभूव ।” “वर्षे वै वसुषट्कशून्यगुणकैर्यते
 कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ॥”
 एतेन ज्योतिर्विदाभरणकालात् (३०६८ कलेरब्दगणनात्)
 पूर्वं रघुवंशादिकानि कतिचित् पुस्तकानि कालिदासः प्रणि-
 नायेति धारणा । मालविकाग्निमित्रादीनि च दृश्यकाव्यानि
 ततः परं कालिदासेन रचितानीति न तत्र तेषां निर्देशः ।
 तत्कृतत्वञ्च तत्तद्ग्रन्थेषु सुव्यक्तं प्रायः सौसादृश्येन च रचना-
 वलीनां न जायते केषाञ्चिदत्र सन्देहः । केचित्तु एवमपि
 जल्पन्ति यत्—य एव कालिदासः कर्त्ता महाकाव्यखण्डकाव्यानां
 स एव न नाटकानां, किन्तु एकः कालिदासा नाटकनिर्माता
 अपरश्च कालिदासः खण्डकाव्यमहाकाव्यप्रभृतोनाम्, तन्नास्मभ्यं
 रोचते । वयन्त्वेवं विद्मः—यदेक एव कालिदासः अव्याणि
 दृश्यानि च निर्मितवान् इति तत्र प्रमाणमेकं दृश्यश्रव्येषु
 कवित्वस्य परं सामादृश्यम्, परञ्च विक्रमादित्यसभाया-
 मवस्थितिश्चेति साधारण्येन प्रतिपाद्यं गूढं विशेषेण समालोच्यं
 समालोचनाबद्धहृदयैः सहृदयैः । प्राचीनैतिह्यसमालम्बनेन
 अपि तथा एव वयं प्रतिपादयितुमग्रेसरा भवांसः ।

कविगुरोः कालिदासस्य रचनावली प्रतिपदमेव प्रायः
 प्रसादगुणपरिष्वङ्गेण माधुर्य्यमयतामवलम्बते, अपिच साभि-
 प्रायमेव काव्यं प्रकृष्टतां दधातीति वादिनामपि वर्त्तते तत्र
 तत्र समासक्तिहेतुः, तथाच प्रथमत एव प्रविश्य सूत्रधारः—

“एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं कृत्तिवासाः
 कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्तादयतीनाम् ।
 अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः
 सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमौशः ॥” अत्र
 नाटकप्रतिपाद्यं विषयं प्रारम्भ एव कविश्रद्धेन कथञ्चित्
 प्रतिपादयितुकामस्तथाभूतं नमस्कारसूक्तं प्रणिनाय, तथाच
 सतीष्वपि राजान्तःपुरकुलकामिनीषु बहुगुणासु नृपतेरग्नि-
 मित्रस्य अज्ञातकुलशैलायां मालविकायां समासक्तिः, अपि
 च मालविकायां नितान्तमनुरक्तस्यापि अन्तःपुरमहिषीषु परं
 दाक्षिण्यमिदं साधारणेष्वसम्भवम् । तथाहि अणुपरिमाण-
 मस्माकं मनः तदयद्येकत्र समासक्तं स्यात् तदा कथमन्यत्र
 वर्त्ततां स्नेहः, स्नेहश्च चित्तवृत्तिरुत्कृष्टतमेति मन एव तत्र
 प्रधानतमं कारणं, तच्च संसक्तमन्यत्र, तच्च असम्भवमपि
 अग्निमित्रे सम्भवौति “कान्तासंमिश्रदेह” इत्यादिना व्रज्यते ।
 “अष्टाभिर्यस्य” इत्यादिना च राजराजेश्वरस्यापि अग्निमित्रस्य
 नितान्तनिरहङ्कारता सूचिता इति । तथाच मालविकायां
 तस्य नितान्तविनयप्रदर्शनमेव तत्फलम्, अन्यथा बलेनापि
 शक्यते ग्रहोत्तुं मालविका, या होनातिहोनेव निजाधीनतायां
 वर्त्तमाना देव्याः प्ररिग्रह इति विख्यायते, अपिच अन्तःपुर-
 महिषीषु तस्य परं भौतियुक्तभावः यत् “मा जानान्तु मां
 मालविकानुरक्तं महिष्य” इति एवम् । “सन्मार्गालोकनाय”
 इत्यादिना च भाविमालविकापरिचयेन विगतमोहत्वमेव
 सर्वेषां सूचयति, तथाच ईशः मालविकाया गुप्तावस्थामपवाह्य

काव्यत्रयं समतिक्रमदरघुवंशपूर्वं जातं यतो ननु कियच्छ्रुति-
 कर्मवादः ॥” “ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदास-
 कवितो हि ततो बभूव ।” “वर्षे वै वसुषट्कशून्यगुणकैर्याते
 कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञितेऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोपक्रमः ॥”
 एतेन ज्योतिर्विदाभरणकालात् (३०६८ कलेरब्दगणनात्)
 पूर्वं रघुवंशादिकानि कतिचित् पुस्तकानि कालिदासः प्रणि-
 नायेति धारणा । मालविकाग्निमित्रादीनि च दृश्यकाव्यानि
 ततः परं कालिदासेन रचितानीति न तत्र तेषां निर्देशः ।
 तत्कृतत्वञ्च तत्तदग्रन्येषु सुव्यक्तं प्रायः सौसादृश्येन च रचना-
 वलीनां न जायते केषाञ्चिदत्र सन्देहः । केचित्तु, एवमपि
 जल्पन्ति यत्—य एव कालिदासः कर्त्ता महाकाव्यखण्डकाव्यानां
 स एव न नाटकानां, किन्तु एकः कालिदासा नाटकनिर्माता
 अपरश्च कालिदासः खण्डकाव्यमहाकाव्यप्रभृतोनाम्, तन्नास्मभ्यं
 रोचते । वयन्त्वेवं विद्मः—यदेक एव कालिदासः श्रव्याणि
 दृश्यानि च निश्चितवान् इति तत्र प्रमाणमेकं दृश्यश्रव्येषु
 कवित्वस्य परं सामादृश्यम्, परञ्च विक्रमादित्यसभाया-
 मवस्थितिश्चेति साधारण्येन प्रतिपाद्यं गूढं विशेषेण समालोच्यं
 समालोचनाबद्धहृदयैः सहृदयैः । प्राचीनेतिह्यसमालम्बनेन
 अपि तथा एव वयं प्रतिपादयितुमयेमरा भवामः ।

कविगुरोः कालिदासस्य रचनावली प्रतिपदमेव प्रायः
 प्रसादगुणपरिष्वङ्गेण माधुर्यमयतामवलम्बते, अपिच साभि-
 प्रायमेव काव्यं प्रकष्टतां दधातीति वादिनामपि वर्त्तते तत्र
 तत्र समासन्निहेतुः, तथाच प्रथमत एव प्रविश्य सूत्रधारः—

“एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफलो यः स्वयं कृत्तिवासाः
 कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्तादयतीनाम् ।
 अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः
 सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥” अत्र
 नाटकप्रतिपाद्यं विषयं प्रारम्भ एव कविच्छलेन कथञ्चित्
 प्रतिपादयितुकामस्तथाभूतं नमस्कारसूक्तं प्रणिनाय, तथाच
 सतीष्वपि राजान्तःपुरकुलकामिनीषु बहुगुणासु नृपतेरग्नि-
 मित्रस्य अज्ञातकुलशीलायां मालविकायां समासक्तिः, अपि
 च मालविकायां नितान्तमनुरक्तस्यापि अन्तःपुरमहिषीषु परं
 दाक्षिण्यमिदं साधारणेष्वसम्भवम् । तथाहि अणुपरिमाण-
 मस्माकं मनः तद्यद्येकत्र समासक्तं स्यात् तदा कथमन्यत्र
 वर्त्ततां स्नेहः, स्नेहश्च चित्तवृत्तिरुत्कृष्टतमेति मन एव तत्र
 प्रधानतमं कारणं, तच्च संसक्तमन्यत्र, तच्च असम्भवमपि
 अग्निमित्रे सम्भवतीति “कान्तासंमिश्रदेह” इत्यादिना वक्ष्यते ।
 “अष्टाभिर्यस्य” इत्यादिना च राजराजेश्वरस्यापि अग्निमित्रस्य
 नितान्तनिरहङ्कारता सूचिता इति । तथाच मालविकायां
 तस्य नितान्तविनयप्रदर्शनमेव तत्फलम्, अन्यथा बलेनापि
 शक्यते ग्रहोत्तुं मालविका, या होनातिहोनेन निजाधीनतायां
 वर्त्तमाना देव्याः प्ररिग्रह इति विख्यायते, अपिच अन्तःपुर-
 महिषीषु तस्य परं भोतियुक्तभावः यत् “मा जानान्तु मां
 मालविकानुरक्तं महिष्य” इति एवम् । “सन्मार्गालोकनाय”
 इत्यादिना च भाविमालविकापरिचयेन विगतमोहत्वमेव
 सर्वेषां सूचयति, तथाच ईशः मालविकाया गुप्तावस्थामपवाह्य

स्ववृत्तप्रकाशेन मालविकाया दुःखरूपां तामसीं वृत्तिमप-
नयतु, अग्निमित्रलाभेन च परितुष्यतु बाला, स च माल-
विकायां परं प्रकाशमधिगच्छत्विति । इत्येवमेव प्रायशो
वृत्तजातं भाषाप्रकर्षञ्च सन्निवेश्य महाकविः कालिदासः
सहृदयहृदयानि चमत्कारयति । कालिदासः कल्पनाप्रवीणो
महाकवीनामूर्द्धतनं स्थानमधिचकारेति सर्व्वेषामेव यथार्थं
सुविदितम्, अस्ति च “काव्यचिन्ताया”भेतद् विशेषेण समा-
लोचितम्. अवगन्तव्यं सूक्ष्मधियापि सहृदयैः ।

मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकं मन्ये प्रथमतः कालि-
दासेन निर्मायि नाटकानां, तथाहि अत्रैव प्रारम्भे पारि-
“मा तावत् प्रथितयशसां धावकसौमिल्लकविरत्नादौनां प्रबन्धा-
नतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ किं कृतो बहु-
मानः ?” सूत्र—“अये विवेकविश्रान्तमभिहितं, पश्य—पुराण-
मित्येव न साधु सर्व्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः
परोक्षान्यतरदुर्भजन्ते सूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः” इति, तदानीं
काव्यजगति आसीत् कविधावकादौनां विशेषेण प्रतिष्ठा, प्रति-
ष्ठितकवित्वप्रतिभानाञ्च धावकादौनां प्रबन्धेष्वेव तदानी-
मासीत् काव्यरसिकानां बहुमानः, तेनैव नव्यकाव्यकारस्य
कालिदासस्य स्वगुणप्रख्यापनेन लोकानुष्खीकर्त्तृमेष प्रक्रमः ।
यतस्तावदश्रुतकाव्यात्कर्षाः कथं नाम प्रसिद्धकवीनां
नाटकानुरक्तिमतिक्रम्य नवीनकवेः काव्येषु परं रज्यन्तः
परितृप्यन्तु । अतो यत् पुराणापेक्षया अस्यत्र तथा गुणलेशा-
धिक्यं यथा सन्तः परितृप्तिमागमिष्यन्ति पुराणमुपेक्ष्यापि

तदीयनाटकेष्वनुरक्तिं लप्स्यन्ते इत्येवं प्रतिपादनेन पारिषदानु-
 न्मुखीकृत्य स्वकृतौ सविनयमहङ्कारमारोपितवान् कविः
 कालिदासः, एवञ्च रीतिर्जगतां प्रायः प्रवर्तते यत्—पुराणं प्रक-
 ष्टम् अप्रकष्टं वा विशेषेण विवेकपरिहीना एव पुराणानुरक्तिम्
 प्रदर्शयन्ति, नव्येषु च सहस्रैव वीतसृहतामवलम्बन्ते । तथा-
 चास्ति समाजेष्विदानीमपि प्रथा सामाजिकानां ; पुराणरीति-
 रसतौ वा सतौ वा कथञ्चन परिहातुमशक्या शास्त्रविधिमपि
 अतिक्रम्य प्रवर्तते, तथैव लोकानां तदानीम् अपि पुराणवस्तुषु
 समधिकामनुरक्तिमवेक्ष्य भासादिकवित्वेषु विवेकसाहाय्येन
 गुणप्रकर्षपर्यालोचनेन वर्त्ततां सामाजिकानामनुरक्तिर्नाटके-
 ष्विति प्रक्रमस्तथाभूतः कालिदासस्य, अपिच अप्रतिष्ठितैरेव
 प्रतिष्ठापकविषयाणां गुणवर्णनं स्वाभाविकं तत् स्वभावप्रणो-
 दित एव कविः स्वकृतेरन्यकाव्यतः परं समुत्कर्षं छलेन
 पोषयति, अन्यथा प्रतिष्ठितानां कथमसु स्वकृतौ सगुणत्वव्यव-
 स्थापनम्, अतएव क्रमेण प्रतिष्ठितस्य कालिदासस्य विक्रमोर्वशीये
 शाकुन्तले वा नास्ति तथाभूता व्यवस्था—यथा स्वकाव्यस्य
 अपरकविकृतेभ्यः काव्येभ्यः समुत्कर्षः प्रतिपद्यते, प्रतिपादित-
 समुत्कर्षाच्च यथा काव्येषु नीयन्ते ।

मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकं विरचय्येव कविः कालि-
 दासः प्रख्यातनामानाटकप्रणयनेषु यथा कालिदासमेव तदानीं
 जनाः प्रधानकविं संस्मरन्तिस्म, विस्मरन्तिस्म च भूष-
 णसौमित्रकविरत्नादीन् विशेषेणापि इति प्रतिष्ठितान् ।
 मालविकाग्निमित्रनाटकप्रणयनेनैव कालिदासः प्रथमतः

काव्यजगतो विपुलां नवीनतामुपपादयामास परमुच्छा-
 सयामास च सहृदयानां हृदयं काव्यरसनिषेकेण । प्रतिपदं
 माधुर्य्यसम्बलिता सरलता, प्रतिपदञ्च भावमाधुर्य्यं, प्रतिपदञ्च
 घटनाया वैचित्र्यं, प्रेमरसनिषिक्तहृदययार्मिथा नितान्तानुराग-
 वतोः पात्रयोः सुसन्निवेशेन परं स्वच्छा प्रणयपदवी समुद्घोषा,
 यत्पथानुसरणेन समुपतिष्ठन्ते कुतश्चित् स्वर्गधामनि जीवाः ।
 वृत्तवैचित्र्यसन्निवेशनेन च जायते सत्यतासम्भावना वृत्तेषु,
 एवञ्च दक्षिणनायकस्य दाक्षिण्यं, विदूषकादेः शृङ्गारसरसहा-
 यता, अनुरक्तस्यापि नायकस्य कर्त्तव्यप्रसङ्गः इत्येतानि सुस्पष्टं
 प्रतिपादितानि । तथाच नायिकायां मालविकायां परामनु-
 रक्तिमधिगम्य कुपिताया इरावत्याः प्रसादनाय तस्याश्चरणाराधनं
 विदूषकस्य च मालविकाप्रापणाय सर्पदंशच्छलाभिनयः इत्या-
 दिकं सुव्यक्तमेव रचनायाम् ।

रचनायां कालिदासः प्रतिपाद्यवस्तूनां सरलभावेन
 यथाप्रतिपादनमभिप्रेक्ष्यते प्रायो न तथा शक्त, वन्येव
 अन्ये कवयितारः प्रधानतमाः, तथाच गणदासो यदा
 वकुलावलिकामुखेन राज्ञा जिज्ञासितः मालविकायाः शिश्वा-
 नैपुण्यं कथयति तदानीं “यद्यत् प्रयोगविषये भाविकमुप-
 दिश्यते मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रतुष्टपदिशतीव मे
 वाला” अनया कवितया यथा प्रतिपद्यते मालविकायाः शिश्वा-
 णीयविषयेषु चातुर्य्यं, न तथा मन्ये कविताशतकेनाप्यन्यस्य कवेः
 सम्भवम् । तथाचास्ति उत्तररामचरितेऽपि कुशलवयोः शिश्वा-
 नैपुण्यमभिलिप्तं, किन्तु तत्र कविर्न तथा शशक प्रतिपाद्यमभि-

प्रकाशयितुम् । तथाच “वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा
जडे, न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा । भवति च
तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदयथा प्रभवति शुचिर्विखोदग्राहे
मणिर्न मृदां चयः” इत्यादि प्रबन्धक्रमेण यथा कुशलवयोः शिञ्जा-
नैपुण्यं प्रतिभासते, ततः शतगुणाधिका मधुरता वा प्रतिपाद्य-
वस्तुनः समञ्जसता वा प्रतीयते कालिदासस्य कवितायामस्याम् ।
तथाच श्रूयते परिदृश्यते च—शिञ्जकः बहुगुणानवलम्बते शिञ्ज-
णोयस्य ततः स्वल्पगुण इति, अन्यथा कथं शिञ्जणोयः शिञ्जकान्ते
शिञ्जां गृह्णातु, कथं वा अधिगतविषयस्य शिञ्जा नाम, अतोऽत्र-
गणदासस्य प्रतिपाद्यं यत् मत्तोऽप्यधिकतरं नैपुण्यमवलम्बते
बाला, तेन च तस्याः समधिकः समुत्कर्षः सम्पद्यते । भावमिमं
परिहाय यदि कविः सरलभावेन “मत्तोऽप्यधिकतरं सा नैपुण्य-
मवलम्बते” इति प्रयोच्यते, तदा न तथा प्रतिपाद्यवस्तुनः
प्रतिपत्तिः सुगभौरा स्यात्, अतः क्लेने प्रतिपादयन् कविः
प्रतिपाद्यकाम्यवस्तूनि स्वाभाविकेऽपि विषये कथञ्चिदसाधा-
रण्यमुपार्जयन् स्मरणीयवचनो भवति इति कविप्रकर्षः श्रुति-
मात्रेण च तत्तत् कवितानामसामान्यः समुद्भवति स्वर्गीयः
प्रमोदः सहृदयहृदयेषु, अपि च तत्रैव “पात्रविशेषे न्यस्तं
गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः, जलमिव समुद्रशुक्ती मुक्ताफलतां
पयोदस्य” इदञ्च “पदं हि सर्वत्र गुणेर्निधायते” इति स्थलीयम्,
‘वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्या’मित्यादिश्लोकानुकारि च । अत्रापि
माधुर्यसम्बलिता रचना इति नास्ति वचनावसरः । चतुर्यो-
चितगूढवीर्यप्रकाशश्च अग्निमित्तस्य वैदर्भसन्निधौ लिपि-

प्रेषणेन सुव्यक्तः । तथाच अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितं, “पूजेनाहमादिष्टः पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुतसम्बन्धो समोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीये नान्तःपालेनावस्त्वन्त्य गृहीतः, स त्वया मदपेक्षया सकलत्र-सोदर्यो मोचयितव्य” इति, इत्यादिस्थलेषु गूढवैर्यप्रकाशः सुव्यक्तः । इदञ्च शृङ्गाररसमयमपि नीतिपर्यालोचनंपराङ्मुखतां नालम्बते नाटकरत्नं, स्थानेषु च नीतिपर्यालोचनया परमुत्कर्षं दधाति नाटकमिदं समाजोपदेशेषु, तथाच—“अचिराद्विहितराज्यं शत्रुप्रकृतिष्वरुद्धमूलत्वात्, न च संरापणशिक्षा-स्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम्” अनेन शत्रुपराजयकामुकाः शिष्टा-भवन्ति यथा अकाले शत्रुमभियाय न विनाशं लभन्त, यतः शत्रुर्यदि प्रकृतिषु स्नेहबोजं सुव्यवस्थं स्थापयितुं शक्नोति, तच्च बोजं काले प्रकाण्डकाण्डादिसम्बलितं सत् समर्हच्चमतामवलम्बते, तदा कथं तत्प्रतिकूलतामाचर्य पराजितुं शक्यं स्यात् । चिराय राज्यमधिशयानस्य च राज्ञः सुव्यवस्थितनीतः प्रजानुरागः सुप्रकट एव, तेन च पराजयोऽसम्भवोति सहजभावः । यमेव विषयं लोका बहुकालमुपसुवन्ति, यच्च बहुकालमात्मीयतया संमन्यन्ते तत्रैव जायते लोकानामनुरागातिरेकः तत् परिहातुं कदापि नेच्छन्ति, परं तत् परिरक्षार्थं स्वल्पं स्वार्थमपि परिवर्जयितुं वाञ्छन्ति, अतएव प्रगाढ़रूढानुरागाः प्रजा यदि राजपक्षमवलम्बमाना युध्यन्ते, कौशलेन वा स्वराज्य-रक्षार्थं यतन्ते, तत् कथमिव राजा पराजयः स्यात्, परं पराजयेऽपि प्रजाविद्रोहे मंहानिष्टं सम्भाव्येत, अतोऽकालाभि-

यानप्रतिनिवृत्तये राजप्रवरान् अमात्यप्रवरान् वा समुद्दिश्य
 अयमुपदेशः कालिदासस्य प्रक्रान्तप्रबन्धानभिक्रमेण काव्य-
 मर्हत्त्वमुद्भासयति । तनुते च सार्थक्यमस्य महाजनवाक्यस्य
 “काव्येषु माघः कविकालिदास” इति समञ्जसता च स्फुटा तत्र
 तत्र । ततश्च कविः कुतश्चिदुपाध्यायमण्डलीमनुशासितुकामः
 स्वहृदयवाणीं प्रयुङ्क्ते—“शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
 संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता । यस्योभयं साधु स
 शिचक्राणां धुरिप्रतिष्ठापयितव्य एव” तथाच ये पण्डिताः
 केवलमात्मसंस्थां विद्यापूपलब्धन्ते, ये च नार्हन्ति शिष्ये
 संक्रमियतुं विद्याधारां, तेषामध्ययनं शिच्चा च नैरर्थक्यमुपा-
 लब्धते, ये च परं पण्डिताः शिष्यसंक्रामितविद्याप्रकर्षाच्च ते
 सुतरां मूर्त्तिमतीव सम्मुखमुपालभा वाग्देवता स्तूयते सर्वैः स्ते
 एव समाजेषु प्रसिध्यन्ति, ते चात्यर्थयशःपारङ्गमाः परलोके
 च परं प्रमोदमुत्कर्षञ्चानुभवन्तो विश्राम्यन्ति, तदनुभूयतां
 तादृशी भावपरम्परा यथा तथाविधभावविशुद्धानां निखिलाः
 सुखफलाः विकाशन्ते, अन्ये च तत् समानज्ञानराशिबिशुद्धा जगति
 ख्यातिमुपार्जयन्तः समाजोत्कर्षं साधयिष्यन्ति । अतः प्रकामं
 शिच्चा कर्त्तव्या, ततश्च यथा सा विद्या शिष्ये संक्रमिता स्यात्
 तथा यतितव्यमित्येवं सूक्ष्मसमाजशिच्चाविधिसमुद्देशो कविः
 प्रत्येकमेव विषयेषु भिन्नसम्प्रदायानां शिच्चासूत्रमुपकल्प्य
 शयनासनभोजनेषु सर्वत्रैव काञ्चिदमानुषिकतां प्रत्याययति,
 अभिष्टूयते च परमभीष्टदेवतेव साक्षात् काव्यरसिकैरेव जीवने
 मरणे च काव्यकलां मुक्तिदात्रीं मन्यन्ते ।

कालिदासः खलु स्वाधीनचेता विशेषेण समवर्तत, अस्ति तत्र प्रमाणं बहुलमैतिह्यं, तत्र लेखेनापि तथा वयं प्रतीमः । तथाच अस्यैव नाटकस्य प्रथमाङ्के “लब्धास्यदोऽस्मीति विवादभीरोस्ति तिष्ठमाणस्य परेण निन्दाम् । यस्यागमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजो वदन्ति ॥” अनेन प्रतीयते यत् कालिदासाय प्राधान्यमरोचत अन्येन तिरस्कारं विषमिव दूरे परिहर्त्तुं सुतुस्कीभवति येन केनापि परिषां प्रभावं ह्रस्वीकर्त्तुं प्रयतते, अस्ति चात्र युक्तिवैचित्र्यं ये यथा हृदयवृत्तिमवलम्बन्ते, ये च यत्श्रेणीयतामादधते, तेषां लिखितेषु तथैव प्रकाशन्ते भावमवश्यवर्णनीयविषयानुरोधेन स्वयमनालम्बितमपि भावं प्रकाशयन्ति कवयः, किन्तु प्रसङ्गतो यद्यप्रासङ्गिकस्य विषयस्यावतरः स्यात् स तु हृदयवृत्तिमेव कवेरपेक्षते तेनैव समनुमातुं शक्या स्यात् कवीनां हृदयवृत्तिः । तथाविधामेव समुन्नतां तेजस्विनींश्च हृदयवृत्तिं दधानो गणदासमुखेन कविः कालिदासः स्वाभिलषितं व्यञ्जयामास । तथाच केवलमात्मजीविकासमुपाज्जनाय शौवनीं वृत्तिमवलम्बनमापद्यमानमर्थ्यादापरिचुरतस्य नितान्तमेव हीनं जीवनं जुगुप्सामयं संसारः प्रमोदानुभवपरिहीनश्च हृदयं सुतरां गम्भीरान्धकारे स्थानं स्थापयते विलुप्यते च सम्भानरेखा, तमेवार्थमुद्दिश्य कविः सातिशयहीनचरितानुशास्ति— “मा तावदेकान्तं जीविकामेव परमपुरषार्थमभिमन्य कुलं वा मानं वा मर्यादां वा परिहृत्य हीनतामवलम्बस्व” इति ।

दृश्यकाव्यं हि सदुपदेशविपणिका यद्विषयकसदुपदेशः

सम्प्रार्थयते, स एव दृश्यकाव्ये प्रसङ्गक्रमेण निबध्यमानः सहृदयहृदयानि चमत्कारयति । तथाच सूत्रधारप्रयुक्तिं प्रथमाङ्के—“अये विवेकविद्यान्तमभिहितं—“पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरदुभजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥” अत्रैव-सुपदेशः काव्यरसिकान् प्रबोधयति, तथाहि नूतनत्व-पुराणत्वमात्रपर्यवेक्षणपरा भूत्वा सा तावदपकर्षम् उत्कर्षञ्च निर्धारयन्तु, वस्तुतो गुणवत्तां दोषवत्ताञ्च समादाय विवेच्यतामुत्कर्षं अपकर्षञ्च, ऐकाग्रमवलम्ब्य पक्षपातदोषदूषिता अपक्षयन्ते न तान् सर्वे प्रशंसन्ते निरपेक्षाञ्च शत्रुभिरपि न्याय-परायणतया स्तूयन्ते, समालम्बितनिरपेक्षभावाञ्च परत्रापि गुणगरिम्ना प्रशस्यन्ते, एवमुपदेशविशुद्धान्तरात्मानो ये भवन्ति ते एव प्रकृतसुत्कृष्टाः ते एव सुतरां संसारे सार्थमयो साक्षाद्देवता इव समुत्कर्षभागिनो भवन्ति तांश्च परिपूजयन्ति साधारणा एव देवभावेन, संसारेऽपि समवस्थाय तपोवनविशुद्धवृत्तिभिः संस्तयमानाः किमिति ते नार्च्यमाना भवन्तु ।

ततश्च द्वितीयाङ्के राजा—(जनान्तिकं) “वयस्य ! नेपथ्य-गृहगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्कारिणौ ॥” अनेन राज्ञः साति-शयाग्रहवत्त्वं प्रतिपद्यते मालविकां प्रति, वस्तुतो यथा एव हृदयवृत्तिः सर्वजनोना तादृशे समये सञ्जायते तथैव निबद्धं व्यवहारपारङ्गमेन कविकुलविभाकरेण कालिदासेन नाप्ययं भावो दुर्बोधतामाश्रयते यथा श्रुतिमात्रेण अर्थाधिगमाभावः

सम्पद्यते, किन्तु सहज एवायं भावः सन्निवध्यमानः सर्वेषा-
मेव हृदयं तथाभावेन संसृजयति प्रेमाणञ्च राज्ञः माल-
विकायामेकपद एव पारिषदान् विज्ञापयते तादृशे समये
स्वाभाविकतामयमेव भावः समालम्ब्यते । अतः स्वाभाविक-
भावविवेककुशलः श्रीमान् विजयते काव्यकलासु कालिदासः
इति किमसु विशेषेण विज्ञाप्यम् ।

अभिलषितं हि किञ्चन वस्तु यवनिकादिभिरावृतं दृश्य-
भावपरिच्युतं दर्शनलोभविपर्य्यासितं हृदयं यवनिको-
न्मोचने हृदयं प्रवर्त्तयतीति परिदृष्टं बहुधा । तदेव कवि-
रनुभवमात्राधीनो यथाकालं यथास्थानञ्च सन्नियोज्य व्यव-
हारनिबन्धसौन्दर्यं विशेषेण परितनोति हृदयञ्च समाहरति
स्वाभाविककाव्यानुरक्तानां जीवानां प्रकर्षञ्च समालम्ब्यते
पर्यालोचनविशेषगौरवेण काव्यसाम्राज्ये । अपिच द्वितीयाङ्के
मालविका—(गायति) “दुल्लङ्घोपित्तं तस्मिन् भव हि अत्र
निरामम्” इत्यादिना क्लृप्तेन मालविकासुखेन प्रेमविकाशम्
अभिनिबध्य प्रणयस्य किञ्चिदुन्मेषमभिरचितवान्, तेन च
चतुष्पादेन वैराग्यौसुक्यसङ्कल्पात्मसमर्पणरूपाश्चतस्रोऽवस्था
दर्शिताः मालविकायाः । क्लृप्तेन तथा प्रतिपाद्य मालविकायाः
सलज्जभावं नियन्त्रितवान्, तेन तेन च मालविकायाः भाव-
सौन्दर्यमभिव्यज्यते प्रणयस्य च गभीरता सातिशयमुदङ्गिता-
भवति, क्लृप्तेन प्रतिपाद्यमानो हि प्रणयमहिमा गाढमात्मनो-
मधुरतामभिव्यञ्जयति सहृदयहृदयञ्च प्रकृततया समु-
च्छासयति । तच्च तच्च स्फुटतरामिव समालम्ब्यतेऽस्मिन्

नाटकविषये । अपिच अस्ति किञ्चिदसाधारण्यमत-
 नायिकाप्रणयने, तथाहि प्रथमतो मालविका लावण्यवती
 त्रिलोकविजयसम्पादिका लावण्येन, तथाहि प्रमाणमस्यैव
 कवेर्निबन्धः “चित्रगतायमस्या”मित्यादि, “अहो सर्वास्ववस्थासु
 अनवद्यता रूपस्य, तथाहि—“दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाहू
 नतावंसयो”रित्यादि । अपिच सकलान्तःपुरललनाकुलनायकस्य
 अग्निमित्रस्य मालविकायामनुरागातिशय एव कथं साधा-
 रण्यामस्तु नृपतेरग्निमित्रस्य तथाभूतस्य तथा समासक्तिरिति,
 ततोऽपि तस्या मालविकाया लावण्यानुरूपिणी चरित्रपद्धतिः
 शिञ्चा च कलाभिज्ञता च तस्या लावण्यं गुणशतकैः संवर्द्धयति
 समुज्ज्वलयति च विशेषेण तत् तत् गौतकला वा नृत्यकला वा
 मानसमपहरत्येव रसिकानां तेनैव नैतदसम्भवं यदेकान्त-
 मनुरक्तस्यापि अवरोधललनासु अग्निमित्रस्य हृदयं मालविका
 विशेषेण समधिचकारेति । प्रथमतो लावण्यमोहस्ततश्च गुण-
 मोह इत्येवं प्रथा जगताम्, तथाच प्रथमतो न ज्ञातुमर्हन्ति केचिद्-
 गुणगरिमाणं प्रथमतो दर्शनमात्रमेव सञ्जायते सुरुपस्य कुरु-
 पस्य वा वस्तुनः तत्र यदि दर्शनमात्रेनैव जायते तत्र निःसृष्टता
 तत् कथमिव तस्य गुणजिज्ञासायामुन्मुखता स्यात्, मानसस्य
 गुणजिज्ञासाव्यतिरेकेण च अज्ञातगुणानां कथमिव तत्रा-
 नुरक्तिः सम्पद्येत ? किन्तु यत्र प्रथमत एव लावण्यमोहः तस्य
 गुणजिज्ञासया ज्ञातगुणगरिम्नां सुतरां तत्रानुरक्तिः सातिशया
 सम्भवित्रीति लावण्यमुग्धानां गुणमुग्धानाञ्च स्नेहः सुचिरं
 दृढतामेव समालम्बमानः इह वा परत्र वा काञ्चिदपूर्वता-

मुपादधातीति लावण्यमयीं मनोहरकलानिपुणाश्च माल-
विकामपि मित्रसविधे कविरुपस्थापयामास । सफलञ्च जातं
कवेरभिलषितं, लावण्येन गुणेन च सुहृदमानो राजा
न जानाति मालविकाया अन्यां, सुधामयीं तामिव
जीवनसमालम्बनं मन्यते तस्या अदर्शनञ्च महाप्रलयसम्प्रातं
समुत्प्रेक्षते, सुखेषु वा दुःखेषु वा मालविकामिव सुख-
हेतुभूतां मन्यते, तस्याश्च मलिनमाननं चन्द्रस्य ग्रहो-
परागमिव गणयति इत्येवं युज्यत एव तथाभूतां मालविकां
प्रति राज्ञः ।

अपिच अत्र विदूषकस्य यथा शृङ्गाररस-सहायता
कविना निबद्धा, न तथा प्रायः परिदृश्यते सुस्निष्टा, तथाच
राज्ञः स्वयमुक्तिः—“अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्माक-
मुपस्थितः” इति, अपिच “साधु वयस्य ! निपुणमुपक्रान्त-
मिदानीं दुरधिगमसिद्धावप्यास्मिन्नारम्भे वयं त्वाशंसामहे”
इत्यादि, तथाच चतुरतया विदूषक एव चिन्तापरिष्कृतमानसः
सम्यगुपायं निर्णीय मालविकया राजसमागमं साधयामास,
तयोः परस्परसन्दर्शनेन जायते प्रणयातिरेकः, स च जीवनकालं
स्थास्यतीति परतश्च दूरावतीप्रतिबद्धां मालविकां सर्पदंश-
मभिनीय परिमोचयामास कारागृहात् इत्येवं बहुस्थलेषु एव
प्रेमसमागमसंसाधनकुशलतामालम्बमानो विदूषकः स्व-
कर्त्तव्यमनुष्ठाय पालयामासेति कालिदासः परिदर्शयामास ।
अपिच धारिण्या दूरावत्याश्च सपत्नीसमासमभौतायाः कुपिता-
याश्च सङ्कलनेन स्वाभाविकं संसारभावं विरचय्य कविः अभि-

प्रेतो व्यवहारपरिदर्शिनां, एवमेव सञ्जायते स्त्रीणां सपत्नीसमा-
 गममन्तरेण चित्तावस्था येन केनापि प्रतिनिवर्त्तवितुं चेष्टन्ते
 स्त्रीसमूहाः सपत्नीव्यवहारात् पतिं सपत्नीव्यवहारनिरते च
 पत्न्यौ कोपं परिदर्शयन्ति पतिसमीपञ्च परित्यक्तमेव समीहन्ते ।
 तं तं भावं परिकल्प्य कविकल्पनाकुशलः “कविकालिदास”
 इति प्रशस्तिवादेन अभिष्टूयते विलसति च तस्य कविताभावः
 सहृदयहृदयेषु शयनासनभोजनावसरेषु । एवमेव नानास्थलेषु
 मालविकाग्निमित्रस्य नैपुण्यमत्यर्थमभिप्रदर्श्य काव्य-
 रसिकास्तु स्वयमेव समर्थाः नानास्थलानां नैपुण्यमुद्धर्त्तुमिति
 अत्रैवास्तां वाचां परिशेषः, इति शम् । २३२४ वङ्गाब्दीयो-
 च्चरायणसंक्रान्तिः ।

नाट्योल्लिखित-पात्रगणः ।

(पुरुषाः)

सूत्रधारः	प्रस्तावसूचकः ।
पारिपाश्विकः	सूत्रधारसदृशो नटविशेषः ।
राजा	अग्निमित्राख्यो विदिशाधीशः ।
बाह्यतकः	प्राचीनमन्त्री ।
विदूषकः	शृङ्गाररससहायः ।
कञ्चुकी	अन्तःपुराध्यक्षो हृदयब्राह्मणः ।
गणदासः	नाट्याचार्यः ।
हरदत्तः	
सारसः	कुलः किङ्करविशेषः ।
वैतालिकः	स्तुतिपाठकः ।

(स्त्रियः)

मालविका	गालवाधीशमाधवसेनस्य भगिनी ।
धारिणी	अग्निमित्रस्य प्रधाना महिषी ।
इरावती	„ द्वितीया पत्नी ।
परिव्राजिका	कौशिकोनाम्नी माधवसेनसचिवस्य सुमते- विधवा भगिनी ।
वकुलावलिका	धारिण्याः परिचारिका मालविकाया सखी
कौमुदिका	दासी ।
समाहितिका	परिव्राजिकायाः परिचारिका ।
मधुकरीका	उद्यानपालिका ।
निपुणिका	इरावत्याः परिचारिका ।
जयसेना	प्रतीहारी
चेटी	अपरा दासी ।
मदनिका	विदर्भदेशीयशिल्पिकन्याद्वयम् ।
न्योतस्त्रिका	

। अंगनाम-सुखीजीहोडा

(17)

(155)

मङ्गलाचरणम् ।

शारदश्वेतपद्मानां सारैरिव विनिर्माता ।
सर्वार्थदाननिरता श्रेयो देयात् सितप्रभा ॥ १
वाङ्मयाधिष्ठिता देवी वाङ्मयेनैव तुष्यतु ।
गङ्गा गाङ्गेन तोयेन पूजिता तुष्टिभागिनी ॥ २
कालिदासः कविश्रेष्ठः कवित्वमिव मूर्त्तिमत् ।
असाधारणपाण्डित्यं काव्ये यस्य विकासते ॥ ३

तत्काव्यलब्धमतिलोकरसं सुधीराः
पीत्वा सुधास्वपि न तृप्तिमहो व्रजन्ति ।
नानागुणोपरचितेषु सदर्थकेषु
काव्येषु कोऽपि महिमास्य कवेश्चकास्ति ॥ ४
तेष्वेककं मालविकाग्निमित्रं
सुनाटकं सङ्गतवस्तुबद्धम् ।
व्याख्यान्तु काश्चिद्विजयाभिधाना-
ममुष्य कर्त्तुं बहुलः श्रमो नः ॥ ५
निरर्थको वा चरितार्थको वा
परिश्रमस्तत्र बुधाः प्रमाणम् ।
स्वर्णस्य दोषो ह्यथवा प्रकर्षः
परीक्ष्यते यन्निकषोपलेशु ॥ ६

अग्निमित्रो नायकोऽस्मिन् धीरोदात्तगुणान्वितः ।
 दक्षिणो बहुदारेषु संक्रान्तहृदयक्रमः ॥ ७
 कन्यारूपा मालविका नायिकाश्रितयौवना ।
 शृङ्गारोऽत्र रसः श्रेष्ठस्तदङ्गानौतरे रसाः ॥ ८
 गुणो माधुर्य्यनामा च वैदर्भी रौतिरुत्तमा ।
 प्रसादस्यापि सत्तास्मिन् भूयः समुपलभ्यते ॥ ९
 व्याख्यायां गुणदोषाद्या यथास्थानमुदीरिताः ।
 अलङ्कारादिकाश्चापि ज्ञातव्या विषयास्तथा ॥ १०
 ज्ञातव्यो विषयः कोऽपि न तत्र परिशिष्यते ।
 तस्मान्नान्नापि विजया विजयैव भविष्यति ॥ ११
 हे गुणग्राहिणो धीरा दोषांस्त्यक्त्वा गुणान्वये ।
 सुदृष्टिं स्थापयित्वा वः कृतार्थीक्रियतामयम् ॥ १२

मालविकाग्निमित्रम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः

कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद् यतीनाम् ।

अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः

सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु सं व स्तामसीं वृत्तिमौशः ॥१॥

[अन्वयः । यः प्रणतबहुफले एकैश्वर्ये स्थितोऽपि स्वयं कृत्तिवासाः, यः कान्ता-
समिश्रदेहोऽपि अविषयमनसां यतीनां परस्तात्, यस्य अष्टाभिः तनुभिः कृत्स्नं जगत्
विभ्रतोऽपि न अभिमानः, सः ईशः सन्मार्गालोकनाय वः तामसीं वृत्तिं
व्यपनयतु । १]

ओं नमो गणेशाय । अथ काव्यनिर्माणं लब्धप्रतिष्ठः कविवरेण्यः कालिदासः
प्रारिस्मितगन्यनिर्व्विघ्नपरिसमाप्तिकामः, तव च ज्ञानस्य एव प्राधान्येन उपयोगितया
“ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छे”दिति प्राचीननियमानुरोधात् ज्ञानदायकं शङ्करमुद्दिश्य प्रसङ्गतः
सभ्यानां शुभाशंसया मङ्गलद्योतकं निवध्नाति—एकैश्वर्य इत्यादिना । प्रणतानां भक्तानां
वह्निं फलानि यस्यात् तथाभूते भक्तजनानां असौम्याभिलषितफलसाधनहेतुभूते,
एकैश्वर्ये प्रधाने आधिपत्ये स्थितः अवस्थितः अपि, सर्वेषामधिनायकः सन्नपौत्यर्थः ।
यः स्वयं कृत्तिवासाः व्याघ्राजिनाच्छादितदेहः अकिञ्चन इति भावः, तथाहि यः इच्छा-
मादेशेव इन्द्रादीणामपि इन्द्रत्वादिकं सम्पादयामास, स एव स्वयं भोगलेशादसृष्ट इति ।

भोगादिविमुखता । तस्य यन्त्रकृतः अभिलषितनिष्पादनशक्तिमत्तया च एतदाराधन-
सन्नुष्टस्य निर्विघ्नाभिलाषसिद्धिर्वाञ्छ्यते । अथवा प्रणतवहुफलं भक्तजनानां सदभीष्ट-
सम्पादके एकैक्यं सर्वेषां पालनकर्तृत्वे स्थितः अपि, कृत्तिः कर्त्तव्यं संहारक्रिया इति
यावत्, सा एव वासः तर्मागुणस्वरूपतया आश्रयः यस्य तथाभूतः, तथाहि स एक एव
जगत् पालयति संहारति च महाकालरूपेण । प्रणतवहुफल इत्यत्र व्यधिकरणवहुव्रीहिः
सर्वत्र अप्रमाणतया प्रणतानि अनुगतानि बहूनि फलानि स्वर्गापवर्गादीनि यत्र तथाभूते,
तात्पर्यन्तु पूर्ववत् । प्रणतवहुफल इति प्रथमान्तपाठोऽपि दृश्यते । तत्र य इत्यस्य
विशेषणम् । केचित् सर्वाधिनायकस्य रुद्रस्य संहारकारित्वे एकैक्यं न विरुद्धमिति
अपिना उदभावितस्य पूर्वकल्पोक्तविरोधस्य खण्डनं कुर्वन्ति ।

यः कान्तया गौर्या तद्देहेन इत्यर्थः । सम्मिश्रः अर्द्धाङ्गतया सम्मिलितः देहः
अर्द्धं यस्य तथाभूतः अर्द्धनारीश्वर इत्यर्थः । एतेन प्रकृतेः पुरुषस्य च मेदाभावः प्रति-
पादितः, तत्र प्रमाणं यथा—“यथा जलात्तरङ्गस्य कौला वायूनलादयथा । प्रकृतिः
पुरुषात्तद्वन्न भिन्ना क्वचिदपुत ॥” अविषयं विषयसञ्चाररहितं, मनः चित्तं येषां
तथाभूतानाम्, विषयाय रूपादयः पञ्च, तदयथा—“रूप, शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
अमी, गोचरा इन्द्रियाद्याश्च” इत्यमरः । अथवा विषयाः स्वकचन्दनवनितादयः
भोग्यपदार्थाः, तच्छून्यं तेषु असंक्रान्तं मनः येषां तेषां निवृत्तविषयभोगानां
यतीनां ब्रह्मचारिणां जितेन्द्रियानामिति यावत्, परस्तात् ऊहं “ये निज्जिते-
न्द्रियानाम् यतयो यतिनश्च ते” इत्यमरः । शिवस्य अर्द्धनारीश्वरत्वमुक्तं तन्मसारे-
—“अर्द्धांश्विकेशमनिशं प्रविभक्तभुषं, बालेन्दुवहमुकुटं प्रणसामि रूपम्” इति । अपिः
विरोधे, भगवत्प्रभावो विरोधपरोद्धारवीजम्, परे तु—“कं सुखाब्जुगिरःसु च” इति
अभिधानवचनात् कस्य सुखविशेषस्य अन्तः सीमा, यदुत्तरमुत्कृष्टं सुखं नास्ति तादृशं
सुखमित्यर्थः, यस्मिन् तथाभूतः, “तेषां प्रजापतेरानन्दाः, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न
विभेति कुतश्चन” इत्यादि श्रुतिभ्यो निरतिशयानन्दरूपः, असंमिश्रः नलिनदले सलिल-
विन्दुवत् निर्लेपः देहः स्वरूपं यस्य तथाभूतः, एतेन आत्मस्वरूपत्वस्य व्यक्तम् ; तेन
विरोधपरिहारश्च ‘दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्मातिः” इति
परशब्दात् दिग्वाचकात् प्रथमाया अस्मातिः । एतेन यः स्वयं विषयेष्वनासन्नः ख

भोगसुखानि अन्येभ्यो निरपेक्षमेव दातुं पारयति, अतएव भोगनिःस्पृहो देवः शिवः समामीष्टपूर्णं कृत्वा कौत्सादिकं भोक्तृमवसरं दास्यतीति भावो व्यन्यते ।

यस्य ईशस्य अष्टाभिः अष्टसंख्याभिः तनुभिः मूर्तिभिः चित्यादिभिः कृतं सत् समस्तं आकीटव्रजपर्वणं जगत् संसारं विधत्तः धारयतोऽपि न अभिमानः न ऐश्वर्य-प्रयुक्तः अहङ्कारः । शिवस्य अष्टमूर्तिकत्वश्रुतिर्यथा विष्णुपुराणे—“सूर्यो जलं महीवज्र-ज्वायुराकाशमेव च । दौर्जितो ब्राह्मणः सोम इत्येतान्नवः स्मृताः” इति । अन्यच्च— “चित्यप्तेजोमरुद्व्योम यजमानो रविः शशी । एता वै मूर्त्तयथाष्टौ शिवस्य विश्वरूपिणः । शक्तिर्विभक्तिं भुवनं सर्वरूप इति स्मृतं” इति । सर्वेषामेवामीषां पदार्थानां मुख्यतया परम्परया वा जगदुपकारकत्वमुद्देशम् । एतेन भगवत्कृतस्य सर्वमयत्वे नान्तःकरणतत्त्वसन्निकर्षसम्भवात् अन्तःकरणतत्त्ववेदित्वं, तेन च मदीयमन्तःकरणभावं विज्ञाय स नूनं अभिलषितानुरूपं करिष्यतीति व्यन्यते । निरहङ्कारत्वव्याख्यानञ्च भक्तं प्रति सामिनिवेशकरुणायुक्तदृष्टिव्याघातनिवारणार्थं, तेनापि प्रकृतनिष्पत्तिरनुकूलिता भवति । इन्द्रादयो हि खण्डशः जगत्प्रतिपालयति अथच अखण्डमेव इति महेश्वर्योक्तिः । केचित्तु जगत् भुवनं विधत्तः चिदणुरूपेण अनुप्रविश्य तदादि तदन्तःक्रमतया धारयतः, तथाहि— “चिदणुधारयन् विधं तदादिस्तु तदन्तकः । अनुप्रविश्य स महान् राजते परमेश्वर” इति । पञ्चषाणामपि जनानामधीश्वरस्य ऐश्वर्यकृतो विकारो दृष्टः, किन्तु नास्य समयजगत्पालनकर्तृत्वेऽपीति विरोधः, स च भगवत्प्रभावादिवशात् परिहर्तव्यः । परे तु नाभिः ऐष्टः मानः सम्मानः यस्य तथाभूत इति विरोधं परिहरन्ति ।

सः ईशः महादेवः वो युष्माकं अभिनयदर्शकानां काव्यस्यास्य आलोचकानाञ्च सन्मार्गस्य मोक्षोपायभूतस्य वस्तुनः आलोकनाय अधिगमाय, मार्गो नाम “मार्गोऽपि देशो तदभेदः कथितो नाय्यवेदिभिः । अत्र मार्गो भवेद्वाच्यं नाय्यवेदीक्षलक्षणम्” इत्युक्तलक्षणो नाय्यभेदः, तस्य आलोकनाय विज्ञानाय तदगतनैपुण्यबोधाय इत्यर्थः । तानसीं तमोरूपां अज्ञानमयीञ्च हृत्तिं अवस्थां, क्लिष्टाक्लिष्टभेदेन द्विरूपां वा, तथाच पातञ्जले—“हृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टा” इति । व्यपनयतु अपाकरोतु, यथा प्रक्षोपादिसमवधाने सति अन्धकारापगमे द्रष्टव्यार्थाः परं प्रकाशतां गच्छन्ति, तथैव ईशस्य करुणासमवधानेन अज्ञानापगमात् एतदप्यप्रतिपाद्याः प्रकाशन्मानिनि

भावः । एतेन सभ्यानां तामसा वृत्तेः शङ्करेणापनयनाभ्यर्थनप्रक्रमेण नान्दोप्रस्तावात् तेषामेतदवस्तुनि उन्मुखता अनुकूलिता कविना ; व इति पदार्थेषु स्वस्यापि अन्तर्भावाभिप्रायात् प्रकृतस्य अज्ञानापनयनस्य एव प्रकृते ज्ञानसमवधाने उपयोगात् शङ्करसेवासार्थक्यमपि संसूचितम् ।

अत्र चतुर्थपादे ईशे प्रदोपादिकस्य तमोऽपहारकद्रव्यस्य व्यवहारप्रतीत्या समासोक्तिरिति केचित् ।

पूर्वपादवये च एकेश्वरत्वाकिञ्चनत्वयोः कान्तालिङ्गितकायत्वयतिप्रवरत्वयोः सर्वजगत्पालकलनिरभिमानत्वयोश्च मियो विरुद्धयोः एकत्र ईशे समावेशात् सन्भावितस्य विरोधस्य भगवत्प्रभावेण खण्डनप्रतीत्या विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

यः स्वयं इत्यादौ यच्छब्दं प्रथमान्तत्वेन उपक्रम्य तृतीये पादे यस्येति षष्ठान्ततया निर्द्देशेन भग्नप्रक्रमता दोषः, स च “अष्टाभिर्यस्य कृतं जगदपि तनुभिर्धारयन्नाभिमानो” इति दिशा परिदृश्यः । सत्स्यपि बहुषु यच्छब्देषु एकैर्नैव तच्छब्दे नाकाङ्क्षापूरणमिति यत् तच्च सर्वैरेव यच्छब्दैरेकस्य ईश्वरस्वरूपस्य पदार्थस्य प्रत्ययात् । कथितपदता च भगवद्विषयरतिभावस्य अनपकर्षकतया नोदिति, भावादीनां काव्यभूतानां अपकर्षकस्यैव दोषत्वनिश्चयमात्रं । विभक्त इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य विरोधसूचकापिशब्दस्य अन्यत्र प्रयोगात् “त्वमस्य लोकस्य च नैव कौमुदी” इतिवत् अक्रमता-दोषमपि विभावितं “विभाषोऽप्यष्टभिर्यो जगदिदमखिलं सृष्टिर्भिर्नाभिमानो” इति दिशा समादधति केचित् । सतः निर्द्दोषस्य मार्गस्य आलोकनाय इत्यर्थप्रतीत्या, सभ्यानां निर्द्दोषवस्तुदर्शनशक्तदामाभ्यर्थनया भगवतः समीपे, आत्मना कृते वस्तुनि यथा दोषांशपरिहारेण गुणांशमेव सभ्याः गृह्णन्ति तथा वासना व्यज्यते । तामसीमित्यनेन तमोगुणसम्बन्धिनोमित्यर्थप्रत्यायनात् तमोगुणजन्याया इषादिद्वित्तेः परिहारस्य सभ्यानां निकटे अभ्यर्थनं प्रतिपाद्यते, तेनायमर्थः, यथा—हे सभ्याः ! भवन्तः मत्कृते वस्तुनि अस्यामकुर्वन्तः केवलगुणदर्शिना चक्षुषा समन्विता लेशेनापि सन्तं गुणमेव गृह्णन्तु, नतु प्राचुर्येण स्थितं दोषमपीति गत्यकारस्य विनोताभ्यर्थना व्यज्यते । इममेव श्लोकं केचित् कृष्णादिभक्ताः कृष्णादिपक्षेऽपि सङ्गमयन्ति, तत्तदस्माभिरप्रकृततया गन्धर्वहृदिभिरा च उपोचितम् । सङ्घराहृतम्, तद्वचनं यथा—“सम्भूयानां त्रयेण त्रिसुनियतियुता सङ्घरा कीर्तितेयम्” ।

(নান্দ্যন্তে) সুবধারঃ । অলমতিবিস্তরেণ । (নেপথ্যামিসুখসবলোক্য)

মারিষ ! ইতস্তাবত্ । (ক)

অথ একেশ্বর্য ইत्याদিপ্রথমপাদে প্রস্তুতনাটকস্য কথিতলৌকিকো নাটকো ভাবোতি
বিজ্ঞাপ্যতে, তথাহি স মহাপ্রতাপঃ সুমহতা ऐश्वर्येण जुष्टোऽपि आत्मनো भोगाय नाधिकं
যততে, পরং অনুরক্তানাং জনানাং ভোগায় এব ऐश्वर्याणि विनियोजयति इति ।

অপিচ সংসারবিষয়ে সুতরামাসক্তোऽপি সঃ পরমে ধর্মে নিমগ্নচিত্তঃ, সাম্বাজ্যধী-
শ্বরোऽপি विभवादिभक्तममिसानं न वहति इति भावः । পরিব্রাজিকায়াঃ পণ্ডিত-
কৌশিক্যাঃ সালিকায়াঃ আসক্তচিত্ততয়া অপি পরিব্রাজিকাপদে ব্যবস্থিতিরিত্যপি
দ্বিতীয়পাদে ব্যাখ্যতে । তৃতীয়পাদে অভিমানহীনতাপ্রস্তাবাচ্চ দাস্যামপি সাল-
িকায়াঃ রাগবিধৌ অপরাডমুখতা বিজ্ঞাপ্যতে ।

চতুর্থপাদে চ সালিকায়া দাস্যমপনোদ্য মহিষীপদে অগ্নিমিত্রেণ ব্যবস্থাপনং
প্রত্যখ্যতে ইতি এবম্ ॥

(ক) নান্দ্যাঃ “দেবভিজ্ঞপাদীনামাশীর্বাদপরাযণা । নন্দন্তি দেবতা যস্মাত্
তস্মাত্ নান্দীনি কৌর্ন্তি ॥”

“নন্দন্তি কাব্যানি কবীন্দ্রবর্গাঃ কুশীলবাঃ পারিষদাশ্চ সননঃ । যস্মাদলং সজ্জন-
সিন্ধুহঁসী, তস্মাদিহ সা কথিতৈহ নান্দী” ত্যাব্যুক্তলচণ-মঙ্কলাচরণরূপায়াঃ কৃতে:
অন্তে অবসানে, সুবধারেণ নান্দীশ্লোকপাঠানন্তরমিত্যর্থঃ । ননু “পদেষ্ট্রুতা দ্বাদশমি-

যিনি ভক্তগণের অভীষ্ট বহু ফলপ্রদ জগতের একাধিপত্যে বর্তমান
থাকিয়াও স্বয়ং কোনও উৎকৃষ্ট দ্রব্য-ভোগে রত না হইয়া ব্যাভাষর
পরিধান করিয়া থাকেন, যিনি কান্তা গৌরীর সহ অভিন্নদেহ হইয়াও
জিতেন্দ্রিয় যতিগণের শ্রেষ্ঠ স্থান অধিকার করিয়া আছেন, যিনি ক্ষিতি
প্রভৃতি অষ্ট মূর্তিতে সমস্ত জগতের পালন কর্তা হইয়াও গর্ব বহন
করেন না, সেই অজ্ঞাননাশক মহাদেব সৎপথদর্শনার্থ তোমাদের তমোময়ী
বৃত্তি অগনয়ন করুন ॥ ১

रटाभिर्वा पदैरुत” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्येन नान्दीश्लोकस्य द्वादशपदाष्टपदान्य-
तररूपत्वनियमश्रवणेन कथमत्र “एकैश्वर्य” इत्यादिष्वधिकप्रदस्यलिषु नान्दीलक्षण-
सङ्गतिः, तदभावे च कथं कविवचनस्य सामुच्चस्यम्, प्रथमत एवाप्रमाणवचनप्रस्तावे
कवेर्वस्तुनि विराग एव साधारणानामुत्पद्येत इति चेत् ? अत्र विश्वनाथपादाः
उक्तश्लोकानां नान्दीरूपत्वं न स्वीकुर्वन्ते, परन्तु तत्पूर्वं अपरस्याः कस्याश्चित् प्रकृत-
लक्षणलक्षितायाः द्वादशपदाष्टपदान्यतररूपायाः सूत्रधारिण पाठं कल्पयन्ति । तथाच—
“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते । रङ्गहारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥”
इत्यनेन अस्य रङ्गहारत्वमुक्तं, तस्य च पूर्व्वरङ्गाङ्गताश्रवणं यथा—“पूर्व्वरङ्गस्य
रङ्गहाराभिधानमङ्गम्”, । तदयं कवेरभिप्रायः—नान्दान्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्,
इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयते” इति ; तदयथा कालिदासस्य विक्रमोर्व्वशीय-
मङ्गलाचरणं न नान्दीरूपं तथा इदमपि इति ज्ञेयम् । परे तु—“पदानि श्लोकावयव-
भूतानि, तिङ्न्तानि सुवन्तानि वा, श्लोकतुरीयांशपदानि वा अवान्तररूपाणि वा” इति
नियमेन नान्दीलक्षणमव्याहृतमेव समञ्जसं भवति । सङ्घराच्छन्दसः प्रत्येकपादे वयशो
यतिसत्त्वात् वक्ष्यतालानुगता नान्दी । यथा तथा वा अस्तु, मङ्गलाचरणरूपत्वमस्याः
प्रयुक्तेरुभयथापि सम्पद्यते ।

सूत्रधार इति । सूत्रं नाटकीयं कथामुखं धारयति अवस्थापयति यः तथाभूतः,
तल्लक्षणं यथा—“वर्णनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स
उच्यते ॥” अपिच “नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे
सूत्रधारः स उच्यते ॥” इममेव केचित् स्थापकसंज्ञया आचक्षते, तथाच “प्रविश्य
स्थापकस्तद्वत् सूत्रमास्थापयेत्ततः” । तदलमतिप्रसङ्गेन, प्रकृतमनुसरामः, अतिविस्तरेण
नान्दीप्रस्तावादेषु विषयेषु बहुप्रसारेण अलं, तेन हि प्रकृतवृत्तदशनसमुत्कण्ठितानां
विलम्बातिशयमसङ्गमानानां सभ्यानां मानसिकविरागस्य सम्भावनादिति भावः ।
नेपथ्याभिमुखं वैशरचनास्थानं सज्जागृहमिति यावत् । अवलोक्य दृष्ट्वा “आकल्पवेशी
नेपथ्य”मित्यमरः । पटान्तरालदिशि दृष्टिं चालयित्वा इत्यर्थः ।

मारिवेति । मा रिवति न नाशयति सभ्यानां शान्तिं यः तथाभूतः, परं सभ्यजनानां
ज्ञानिजननः, निषेधा कमाशब्दोपपदात् रिषधातोः कप्रत्ययः, कोषस्तु—“आर्यस्तु

(प्रविश्य) पारिपाश्विकः । भाव ! अयमस्मि । (ख)

सूत्र । अभिहितोऽस्मि परिषदा—श्रीकालिदासग्रथितवस्तु
‘मालविकाग्निमित्रं’ नाम नाटकमस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्य-
मिति । तदारभ्यतां सङ्गीतकम् । (ग)

मारिष” इत्यमरः । एतेन पारिपाश्विकस्यापि माननीयता व्यक्ता । सत्यपि तथा
सम्बोधनपदान्तरे मारिषपदेनैव सम्बोधनं “सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।
सूत्रधारो मारिषे”ति आलङ्कारिकनियममनुबध्य ।

इतः अत्र रङ्गस्थाने तावत् प्रथमतः आगच्छ, कार्यान्तरमनपेक्षमाण एव अत्र
आगमनं कुरु इत्यर्थः । एतेन सूत्रधारस्य कर्तव्यमनुसृत्य उत्कण्ठा व्यक्ता । सार्व-
विभक्तिकस्तसिल् इति सर्वनाम्नः इदम्-शब्दात् सप्तम्यर्थे तसिल् प्रत्ययः ।

(ख) परि सर्वतः पाश्वं सूत्रधारस्य इति शेषः भवति यः सः पारिपाश्विकः,
सूत्रधारोपेक्षया ईषदूनगुणको नटः, एकान्ततया जनगुणस्य सन्ततं पाश्वं वर्तनस्य
अयोग्यत्वात्, प्रायेण सूत्रधारतुल्य इत्यर्थः । प्रविश्य रङ्गस्थानमिति शेषः । वक्ष्यमाण-
माहेत्यध्याहारेण अन्वयः ।

(ग) परिषदा सभासदभिः समस्तैरेव, साकल्यबोधनार्थमेव परिषत्पदेन तद्विशिष्टो
लक्ष्यते ; अन्यथा कतिपयसभ्याभिप्रायेणापि बहुवचनस्य उपपत्तिः स्यादिति अत्र च
व्यञ्जनया साफल्यं बोध्यते । अभिहितः आदिष्टः अस्मि, वक्ष्यमाणं वस्तु इति शेषः ।
वचनार्थकस्य अभिदधातेर्दि' कर्मकत्वात् कर्मइयौ गौणकर्मणः अद्यदर्शस्य उक्तार्थता च ।

(नान्दी पाठं शेष इहेन) सूत्रधार । आर अधिक कथाय काज्ज
नाई । (नेपथ्येन दिके दृष्टिपात करिग्या) मारिष, এই दिके
आईस । (क)

पारिपाश्विक प्रवेश करिग्या बनिनेन—आर्या, এই वे आम्हि
आमिग्याहि । (थ)

শ্রীকালিদাসেন তদাখ্যান কবিনা যথিতং নিবদ্ধং বস্তু অভিনয়ে বস্তুজাতং যচ্ছিন্ তথাভূতং কালিদাসপ্রণীতম্ ইত্যর্থঃ । মালবিকা প্রকৃতনাটকস্য নাটিকা অগ্নিমিত্রঃ অস্বৈব নাটকঃ তৌ অধিকৃত্য কৃতং ইত্যর্থঃ “অধিকৃত্য ক্তনৈ যন্তে” ইত্যণুপ্রত্যয়ঃ । নাটকং “নাটকং খ্যাতহৃদং স্যাৎ পঞ্চসম্বিসমন্বিতং” ইत्याদিলক্ষণলব্ধিতং, অচ্ছিন্ প্রকান্তে বসন্তোতসবে বসন্তকালোচিতমহানন্দজনককব্যাপারি প্রযোক্তব্যং অভিনেতব্যং ইতি অভিহিতোঽস্মীতি পূৰ্বেণ বাক্যসমাप्तिঃ । অনেন সৰ্ব্বেষাং পারিষদানাং কালিদাসনিবদ্ধ-বস্তুপ্রয়োগাদেশপ্রত্যয়াৎ কালিদাসস্য কবিত্বপ্রতিপত্তিৰ্ভ্যজ্যতে । অন্যথা পরিষদগতানাং সৰ্ব্বেষাং একমত্যেন তদবস্তুপ্রয়োগে রত্যসম্ভবাৎ পরিষচ্ছব্দঃ শক্যোইব বিহতসমূহবাচীতি পরি, তথাচ মনুঃ—“দেবদ্যৌ হৈতুকস্তকৌ নৈরুক্তৌ ধৰ্ম্মপাঠকঃ । বয়শ্চাশ্রমিণঃ পূৰ্ণ পরিষত্সাঙ্গশাবরাঃ” । যच्च তेषামধিষ্টানস্থানং পরিষতপদেণ বোध्यতে তत् নিবদ্ধ-লক্ষণাবলাৎ ।

শ্রীকালিদাসেতি—শ্রীপূৰ্ব্বকপ্রয়োগেণ তদানীং কালিদাসস্য জীবিত্বং কেচিত্ অনুমিন্বন্তি ; তদ্ব্যাক্রমতিমাচাং আস্থা নালাব্বতে, যতঃ তদানীং কালিদাসস্য কৈশ্বিদনুরক্তেরপি অভিনয়স্য কৰ্ত্তুং শক্যত্বাৎ গুরুনাম্নঃ পূৰ্ব্বত ইব তদ্রাক্ষঃ পূৰ্ব্বতঃ শ্রীশব্দ-প্রয়োগস্য সামঞ্জস্যাত “দেবং গুরুম্” ইत्याদিনিয়মাৎ ।

বসন্তোতসবে ইত্যনেন নাটকাভিনয়স্য কালো নির্দিষ্টঃ, তৎ তস্মাত্ সঙ্কীতকং “নৃত্যং গীতং তথা বাচ্যং ত্রয়ং সঙ্কীতসমুচ্যতে” ইত্যুক্তলক্ষণং পারিভাষিকং সঙ্কীতং আরম্ভতাম্ । পরিষদেত্যত্র বিহতপরিষদেত্যপি কেচিত্ পঠন্তি, বিহতসমূহেন সমবেতেন ইতি তস্যার্থঃ । অস্য নাটকস্য মালবিকয়া অগ্নিমিত্রমেলনরূপপ্রতিপাদ্যবস্তুকত্বাৎ “নাম কাৰ্য্যং নাটকস্য গৰ্ভিতার্থপ্রকাশক”মিতি নিয়মেণ মালবিকাগ্নিমিত্রমিতি গৰ্ভিতার্থপ্রকাশকং নাম ।

অস্য হন্তস্য পুরাণপ্রসিদ্ধিবিবৰ্হেঃপি ইতিহাসপ্রসিদ্ধতয়া এব খ্যাতহৃদত্বং, সা চ প্রসিদ্ধিঃ টীকাতে বহিরন্যত্র এব প্রতিপাদয়িষ্যতে ।

সূত্রধার ।—আজ আমার প্রতি সভার আদেশ হইয়াছে যে—এই বসন্তোৎসবে মহাকবি কালিদাসের রচিত ‘মালবিকাগ্নিমিত্র’ নামক নাটক অভিনয় করিতে হইবে ; অতএব নৃত্যগীতাদি আরম্ভ কর । (গ)

पारि । मा तावत् । प्रथितयशसां धावक[भास]सौमिल्लकवि-
रत्नादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्त्तमानकवेः कालिदासस्य कृतौ
किं कृतो बहुमानः ? (घ)

मू । अये ! विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य—(ङ)

(घ) मा तावत् न खलु एवं कथ्यतां अन्याय्यमिवेदं प्रतिभातौति भावः । प्रथितानि
दिक्षु प्रख्यातानि यशांसि कौतूह्यः कवित्वप्रभवाः येषां तेषां कविले-प्रसिद्धानां, धावकः
भागानन्दरत्नावलीप्रभृतीनां उत्कृष्टकाव्यानां प्रणेता, स हि आत्मना प्रणीतं काव्यं
निजदीर्घत्ववशादर्थलाभकाव्यथा शीघ्रपंभूपतिकृतिलेन प्रख्यापयामासेति श्रूयते ।
सौमिल्लकविरत्नाख्यौ अपि कवौ । धावक इत्यत्र भास इति केचित् पठन्ति । भासो
हि चारुदत्तसुप्रवासवदत्तादिरूपकप्रणेता सुप्राचीनः कविः । सौमिल्लकादिकवि-
रत्नानामिति कचित् पाठः, तत्र कविरत्नानां कविश्रेष्ठानामित्यर्थः । आदिपदेन
यूद्रकादीनां ग्रहणम् । प्रबन्धान् गत्यान् अतिक्रम्य साम्प्रतं अभिनयविधौ
अनादृत्य वर्त्तमानकवेः नव्यकाव्यकारस्य सर्वासु दिक्षु अप्रथितयशस इत्यर्थः । एतेन
तत्काव्यस्य उत्कर्षविषये संशयातिशयो व्यज्यते । कृतौ निम्नोक्तिं तदीये काव्ये अस्मिन्
मालविकाग्निमित्रे किं कथं बहुमानः अदरातिशयः वर्त्तते इति शेषः । तथाहि परीक्षित-
गुणान् धावकादिकवीनां गत्यान् अनादृत्य यत् अपरीक्षितगुणस्य नव्यकविगम्यस्यास्य
सभासङ्गिरादरः क्रियते, तदतिमात्रं विस्मयमेव उपजनयति इति भावः । प्राचीनस्य
कस्यचित् कवेः रूपकम् एव अभिनयार्थमादीयताम्, अन्यथा सभासदां तथा परि-
तोषासम्भवादिति तात्पर्यम् ।

(ङ) विवेकः विशिष्टा वृत्तिः विश्रान्तः विरतः तारतम्यज्ञानहीन इत्यर्थः, यत्र
तद्वयथा स्यात् तथा अविवेकमित्यर्थः । अभिहितं कथितं तवेदं वचनं न सम्यक् विवेकस्य
फलमिति भावः । पश्य अवधारय वक्ष्यमाणं वस्तु इति शेषः । दृशीर्ज्ञानसामान्यवचनतया

पारि । ना, তাহা নহে । প্রথিতকীর্তি ধাবক-সৌমিল্ল-কবিরত্ন-
প্রভৃতি শ্রেষ্ঠ কবিগণের গ্রন্থ ছাড়িয়া নূতন কবি কালিদাসের কাব্যে
এত আদর কেন ? (ঘ)

पुराणमित्येव न साधु सर्वं ।
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

सन्तः परीक्ष्यान्यतरङ्गजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ २ ॥

[अन्वयः । सर्वं पुराणम् इत्येव साधु न (भवति) । काव्यं नवम् इत्यपि न च अवद्यम् (भवति) । सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः (भवति) । १ ।]

तदर्थः । तथाहि वक्ष्यमाणवस्तुविवेचने त्वं एवं वक्तुं न पारथः इति भावः । विवेकशान्तमिति पाठे विवेकः शान्तः यस्मातिशयेनैव काव्याक्षमः यच्च । तात्पर्यन्तु एकमेव इति । सर्ववैव ज्ञान्तस्य आहिताग्न्यादिपाठात् परनिपातः । विवेकशून्यमिति पाठे विशेषेण अविवेच्यैव अभिहितमित्यर्थः ।

२ । अथ कवीनां वस्तुषु पुराणत्वं नूतनत्वं वा नीतकर्षापकर्षयोः प्रयोजकम् अपि तु तत्तद्व्यभिचारि एव, अतः किमिति सभ्याः नव्यस्य कालिदासस्य वस्तुनि न रमन्तामित्याह—पुराणमित्यादिना । सर्वं काव्यं प्रकरणवशात् पुराणमित्यर्थः । पुराणं प्राचीनकविकृतत्वे न प्राचीनं इति एव अनेनैव हेतुना न साधु न प्रकर्षभाक्, पुराणत्वमेव उत्कर्षं प्रति न कारणं, व्यभिचारस्य भूयोदर्शनात् ; यत् यत् पुराणं तत्तदुत्कर्षं इति व्याप्ती व्याघातात् । नापि च काव्यं कवेर्वस्तु “वाक्यं रसात्मकं काव्यम्” इत्युक्तलक्षणकं वाङ्मयं नवं नूतनकविकृतमिति हेतोः अवद्यम्, गङ्गणोद्यम् नूतनकवेरपि काव्यस्य सुतरासुत्कर्षदर्शनात् नूतनत्वस्य अपकर्षं हेतुताया असामञ्जस्यात् । तथाहि यत् यत् नवं तत्तत् अवद्यम् इत्यपि व्याप्तिर्न भूय एव तद्व्याप्तिभङ्गदर्शनात् । यदि पुराणमात्रमेव उत्कर्षं, नूतनमात्रञ्च अपकर्षं स्यात्, तदैव पुराणत्वं उत्कर्षं प्रति नूतनत्वञ्च अपकर्षं प्रति हेतुः स्यादिति । ननु तर्हि केन हेतुना काव्यस्य

श्रुतः । ओह, तूमि ईश अविवेककेर आग्र बनिग्राह । देख,— (६)

पूरातन—एही बनिग्राही समस्त पूरातन वस्तु साधु हय ना एव
नूतन एही बनिग्राही समस्त नूतन काव्य निम्ननीय नहे । साधुगण गुण ७

উৎকর্ষাপকর্ষৌ নির্বাচৌ ইत्याহ—সন্ন ইत्याদি । সন্ন: পঙ্খিতা: পরীক্ষ্য কাব্যস্য
 গুণান্ দোষাশ্চ সম্যক্ বিচার্য অন্যতরত্ সংগুণনির্গুণयो: মध्ये একতরং সংগুণ-
 মিত্যর্থ: । অন্যতরত্বং হি “মেদহ্যাবচ্ছিন্নপ্রতিযোগতাকমেদবত্বম্” ইতি ন্যাযে । ভজন্তে
 আশ্রয়ন্তি সেন্যতয়া সমধিগচ্ছন্তি ইত্যর্থ: । নির্গুণশ্চ বস্তু পরিত্যজন্তি ইতি তাৎপর্য-
 গম্যম্ । মূঢ়: অজ্ঞানযুক্ত: বিশেষবिवেচনাশক্তিরহিতো জন ইত্যর্থ: । পরেণাং স্বেतरजनानां
 প্রত্যয়েন বিশ্বাসেন তেষামুৎকর্ষাপকর্ষনিয়মেন ইত্যর্থ: । “প্রত্যयोऽধীনशपथज्ञानविज्ञान-
 हेतुषु” ইত্যমর: । নেয়া পরিচালনীয়া উৎকর্ষাপকর্ষয়োরন্যতরনিয়মপ্রবণা ইত্যর্থ:,
 বুद्धि: यस्य तथाभूत: भवतीति शेष: । तथाहि मूढानां जनानां स्वतो नास्ति स्वतन्त्रा
 কাপি নিয়য়शक्ति:, ते हि—विज्ञा यथा यथा वस्तु प्रतियन्ति तथैव तद्वस्तु गृह्णन्त:
 परित्यज्यन्ति इति भाव: । तथाच काव्यस्य गुणवत्त्वमेव उत्कर्षाधायकं दोषवत्त्व-
 परिहानप्रयोजकम्, अतो नवीनस्यापि कवे: कालिदासस्य नवमिदं वस्तु मालविकाप्रि-
 मित्वं नाम काव्यं गुणवत्तया उत्कर्षयुक्तं पण्डितवहुलाया संसदि अभिनययोग्यम्,
 न तु परिहानयोग्यमिति । यदपि गुणदोषविचाराद्यमाणां काव्यस्य नूतनत्वश्रुतिमात्रेण
 मूढानां इत: विरागरहितत्वं, तदपि पण्डितैरस्य ग्रहणप्रत्ययेन सम्भविष्यति इति
 उत्तरार्द्धं सर्वथा साधकम् । अतएव त्वं विवेकमङ्गला एव पूर्वोक्तमभिहितवानसीति
 गद्यांशसमर्थनं युज्यते । पण्डितानामादरातिशयेन काव्येऽस्मिन् उत्कर्षस्य प्रत्यायनात्
 सूत्रधारमुखेन कवेर्गीणत आत्मप्रशंसा प्रत्यक्ता, सा च सभ्यानां उन्मत्ततासम्पादनायैति
 नातिमात्रो दोष: । अत्र पुराणमित्येव इत्येवशब्देन पुराणत्वस्य साधुताप्रयोजकताया
 उक्ताया निरासेन तात्पर्यत: संगुणत्वस्य साधुताप्रयोजकताप्रत्ययात् परिहृयित्वभिजाता
 व्याचक्षते । एतत्सन्दर्भप्रतिपादनेन अप्रस्तुतेन सामान्नेन प्रस्तुतस्य विशेषस्य नवकविना
 कालिदासेन प्रणीतस्य अस्य काव्यस्य उत्कर्षस्य प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसति निपुणा: ।
 उत्तरार्द्धेन मूढजनापेक्षया सताम् उत्कर्षस्य तात्पर्यगम्यत्वात् व्यतिरेकी व्यङ्ग्य: ।
 मूढ इत्यनन्तरम् अवश्यं दातव्यस्तुशब्दो द्योतकी नोपात्त इति वाच्यानभिधानदोष: ।
 नूनपदत्वे वाचकत्वाविवक्षायां नूनपदता ।

দোষ বিচার করিয়াই নূতন পুরাতনের মধ্যে যে কোনও একটি সাদরে
 গ্রহণ করিয়া থাকেন । কিন্তু মূর্থ ব্যক্তি পরের বিশ্বাসমতে বিশ্বাস করিয়া

পারি । আর্থ্যমিশ্রাঃ প্রমাণম্ । (চ)

মুখ । তেন হি ত্বরতাং ভবান্ । (ছ)

শিরসা প্রথমগৃহীতা,—মাজ্জামিচ্ছামি পরিষদঃ কৰ্ত্তুম্ ।

দেব্যা ইব ধারিण्याঃ, সেবাদক্তঃ পরিজনোঽয়ম্ ॥ ৩ ॥

[অর্থঃ । দেব্যাঃ ধারিण्याঃ অর্থ সেবাদক্তঃ পরিজন ইব (অহম্) পরিষদঃ আজ্ঞা শিরসা প্রথমগৃহীতা কৰ্ত্তুম্ ইচ্ছামি । ১ ।]

ইতি নিষ্কান্নী । (জ)

(চ) আর্থ্যেণ মাননীয়েষু মিশ্রাঃ সদসদ্বিবেচকত্বেন যেষ্টাঃ প্রমাণ কৰ্ত্তব্যাকৰ্ত্তব্য-
নির্ধারণে প্রভব ইত্যর্থঃ । উদ্দেশ্যবিধেয়भावस्थले भिन्नलिङ्गवचनता न दोषाय ।

(ছ) তেন কালিদাসকাব্যস্য নবস্থাপি অভিনয়যোগ্যত্বেন ইত্যর্থঃ । ত্বরতাং সত্বরং
কৰ্ত্তব্যার্থেষু যতাতাম্, অভিনয়স্য ব্যবস্থায়াং লগ্নৌ ভব ইত্যর্থঃ ।

১ । অথ পারিপার্শ্বিকবাক্যস্য উত্তরদানাবসরে উপমাব্যাজেন প্রকৃতকাব্যার্থমুপ-
স্থাপয়িতুং কবিঃ স্বধারমুখেণ প্রকৌতি—শিরসেত্যাदि । দেব্যাঃ অগ্নিমিত্রস্য মহিষ্যাঃ
ধারণ্যাঃ তদাখ্যায়াঃ সেবায়াং পরিচর্যায়াং দক্তঃ কুশলঃ অর্থ এতদনন্তরমিহ রক্তভূমী
প্রবেশায় নেপথ্যমধিষ্ঠিতঃ পরিজনঃ পরিচারিকাজন ইব । অহমিত্যভ্যাহ্বার্থ্যম্ ।
পরিষদঃ সমস্তানাং সভ্যানাং, অত্রাপি পরিষচ্ছব্দার্থঃ পূর্ববৎ বিচার্য্যঃ । আজ্ঞা
কালিদাসস্য মালবিকাগ্নিমিত্রনাট্যকাভিনয়ার্থমাদেশং, শিরসা প্রথমতঃ আদৌ গৃহীতাং
কৰ্ত্তুং সর্বাং তেষামাদেশং পালয়িতুমিত্যর্থঃ । ইচ্ছামি अभिलषामि । तथाहि काल-

অন্ততঃ পরে আদর করে । (অতএব কালিদাসের কাব্য নূতন হইলেও
সদগুণবশতঃ সভাগণের তাহার প্রতি সমাদর প্রদর্শন গ্রাহ্যই হইয়াছে) ॥ ২

পারি । মশায় যদি ভাল মনে করেন, তবে তাহাই ভাল । (চ)

মুখ । তবে সত্বর কার্য্যে ব্রতী হও । (ছ)

এই যে মহিষী ধারিণীর পরিচর্যা-নিপুণ একটা পরিজন প্রবেশ ।

प्रस्तावना । (ज)

विलम्बमङ्गलैव कर्तव्यं, सभ्यानामादेशपालनमिति धारिणीपरिचारिकाया वकुला-
वलिकाया भूमिकामवलम्बा पातं प्रविशति इति सभ्येषु निवेदनम् । एतदेव सूत्रधारस्य
नाटकीयसूत्रधारणम् इति । शिरसा आज्ञायाः प्रथमदृष्ट्यप्रस्तावात् सभ्यानां महान्
सम्मानः प्रतिपाद्यते । अत्र सूत्रधारे धारिणीपरिजनसाम्यस्य इव-शब्देन बोधनात्
वाच्या उपमा । परिजन इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य इव शब्दस्य अस्थाने निवेशात् “समय-
एव करोति” इत्यादिवत् अक्रमतादोषः । उपमानोपमेययोः पुरुषमेदात् भग्नप्रक्रमतापि
“लतेव राजते तन्वि” इत्यादिवत् ।

अत्र धारिणीपरिजनेन आत्मनः सादृश्योद्भावनेन पात्रप्रवेशस्य प्रक्रमणात्
अवलगिताख्या प्रस्तावना इति दर्पणसम्प्रतिः, तथाच तल्लक्षणं यथा—“यत्कैव समाविशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः ॥” “समाविशात्
सादृश्योद्भावनात् अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूप”मिति तर्कवागीशः । आर्याहन्तम,
तल्लक्षणं यथा—“यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमावाक्त्वा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये,
चतुर्थके पञ्चदश सार्था ॥” सेवादच इति परिजनविशेषणेन यत् धारिण्या एव किमपि
कार्यमुद्दिश्य प्रस्थितायाः वकुलावलिकायाः प्रवेश इति व्यज्यते तच्च अनुपदमेव व्यक्तं
भविष्यति । देव्या इत्यादिना प्रविशतः पात्रस्य विशेषणं सभ्यमोहनिराकरणाय
तदोद्यादेशस्य अवश्यं पालनीयताव्याख्यानाय च ।

(ज) इति उक्तश्लोककथनानन्तरं, निष्क्रान्ती रङ्गस्थानात् अपमृती सूत्रधार-
पारिपार्श्विकौ इति शेषः । प्रस्तावनायाः स्थूललक्षणं दर्पणादौ अलङ्कारयन्ये
अनुसन्धेयम् । वृत्तपत्तिस्तु प्रस्ताव्यते प्रस्तुतं विषयं अधिक्रियते अस्याम् इति प्रस्तावना ।

करিতেছে । ইহার শ্রাব্য আমি সভার আদেশ প্রথমতঃ শিরোধার্য
করিতে ইচ্ছা করি ॥ ৩

দুইজনই নিষ্ক্রান্ত হইলেন । (জ)

प्रस्तावना समाप्त ।

ततः प्रविशति वकुलावलिका । (भ)

वकुला । आणत्तस्मि देवौ धारिणौ अचिरोवणोदा
हलिकमणमण्डन्तरे उवदेसगहणे कीरिसी मालविए ति
णद्वाअरिअं अज्जगणदासं पुच्छिदुं, ता जाव सङ्गीदसालं
गच्छहि । (इति परिक्रामति ।) [आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या अचिरोपनीता
हलिकनामनाय्यान्तरे उपदेश्यगहणे कौटुशी मालविकेति नाय्याचार्यं गणदासं प्रष्टुम्,
तद् यावत् सङ्गीतशालां गच्छामि] (ञ) ।

(भ) ततः नटयोः निष्क्रमणानन्तरम्, वकुलावलिका स्वधारेण सूचितप्रवेशः
धारिणीपरिजनः, प्रविशति रङ्गस्थानमिति शेषः ।

(ञ) हलिकमिति नाम संज्ञा यस्य तथाभूतं यत् नाय्यं अभिनेयं वस्तु रूपकमिति
यावत्, तथाच नाय्यकाराः—‘तदेव हलिकं नाम साक्षात् यदभिनीयते । व्यपदिश्य
पुरातनं स्थाभिप्रायप्रकाशकम् ॥’ यद्वा शर्मिष्ठा-प्रणीतं हलिकं नाम नाटकम् ।
तदन्तरे तन्निवद्धेषु अभिनेयवस्तुषु अचिरोपनीता कतिपयदिनात् पूर्वं शिवा-
गहणाय स्थापिता नतु बहुकालमित्यर्थः । मालविका तदाख्या कुमारौ कौटुशी
कथम्भावा निपुणा अनिपुणा वा इत्यर्थः इति उक्तं वस्तु नाय्याचार्यं अभिनयकला-
शिक्षकं गणदासं प्रष्टुम्, अथ क्रियाधिक्रियोपपदे प्रच्छधातोस्तुमुन् मन्तव्यः । तत्
तस्मात् देव्या धारिण्या आज्ञापनादित्यर्थः । सङ्गीतशालां रङ्गस्थानं आर्यगणदासस्य
शिवाप्रदानस्थानमित्यर्थः । गच्छामि । मालविकायाः उपदेश्यगहणस्य द्रष्टव्यत्वात्
आर्यगणदासस्य च तत्रैव लाभसम्भवेन प्रययोग्यत्वात् इति उज्ज्ञा परिक्रामति पाद-
चक्षुमणं करोति, अथ कर्त्तौ वकुलित्येकदेशेन उपचरितस्य वकुलावलिकेति नाय्यो वाच्या
वकुलावलिका ।

(तदनन्तरं वकुलावलिका प्रवेश करिण) । (ब)

वकुला । देवी धारिणी आमाके आदेश करिआहेन ये—‘अन्नकान-
नाज आम्हि मालविकाके नाट्याचार्येण निकट हलिक नामक नाट्य शिक्षा
करिबारे ज्ञान नियुक्त करिआहि, हे ताहाते किरुण निगुण,—ताहा

ततः प्रविशत्याभरणहस्ता द्वितीया चेटी । (ठ)

प्रथमा । (द्वितीयां दृष्ट्वा) । हला कोमुदिए, कुदो दाणिं इअं दे धीरदा, जं समीए वि अदिकमन्ती इदो दिष्टिं य देसि ।
[हला कौमुदिके ! कुतस्ते इयं धीरता, यत् समीपेऽप्यतिक्रामन्ती इतो दृष्टिं न ददासि ।] (ठ)

(ठ) ततः वकुलावलिकायाः परिक्रमणान्तरम् । आभरणं नागमुद्रासनाद्येन अङ्गुलीयकरूपालङ्कारेण युक्तः हस्तः यस्याः सा इति मध्यपदलोपी समासः । द्वितीया वकुलावलिकामपेक्ष्य हित्संख्यापरिपूरिका, वकुलावलिकातः अपरा इत्यर्थः । चेटी दासी ।

(ठ) प्रथमा आदौ प्रविष्टा वकुलावलिका । द्वितीयां शेषप्राविष्टां कौमुदिकाम् । हला इति सम्बोधनपदम्, “हृष्टे हृष्टे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति” इत्यमरः । कौमुदिका इति द्वितीयायाः परिचारिकाया नाम ।

कुतः कस्यात् कारणात् । ते तव इयं दृश्यमाना धीरता धीरस्वभावता एकस्मिन्नेव विषये भूयान् अभिनिवेश इत्यर्थः । ननु कथमेवं ब्रवीषि इत्याह—यदित्यादि । यत् यस्यात् कारणात्, समीपे अतिसन्निधावपि स्थितां मामिति शेषः । अतिक्रामन्ती अतिक्रम्य गच्छन्ती इतः अस्यां दिशि अस्मिन् मत्स्वरूपे जने वा दृष्टिं न ददासि नेत्रपातं न करोषि इत्यर्थः । तथाहि एवं ते कर्त्तव्यमिष्टता यत् एवं समीपस्थितामपि मां न पश्यसि इति सोल्लुण्ठनवाक्यमिदम् ।

“अचोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्” इति नियमानुरोधात् अनयोः राजान्तःपुरचारिण्योः परिचारिकयोः मागधी भाषा ज्ञातव्या ।

जिह्वागा करिग्रा आहैम ।’ अतएव एतेन आग्नि सङ्गीतशालां गमनं करि ।
(एहै बनिग्रा ठगिते नागिल) । (ए)

(तदनसुत्र आत्र एकजन परिचारिका अनकार शष्ठे एवेन करिग्रा) । (ढे)

नेहै द्वितीया परिचारिकाके देखिग्रा वकुलावनिका बनिग्रा—उलो

দ্বিতীয়া । অহো বকুলাবলিমা ! । সহি ! দেবীএ ইদং
সিপিসস্রাসাদো আণীদং নাগমুদ্রাসনাং অঙ্কুলীঅশ্রং সিণিহং
গিভালয়ন্তী তুহ চবালশ্বে পড়িডছি । [অহো বকুলাবলিকা ! ।
সখি ! দেবী ইদং শিল্পিসকাশাদানীতং নাগমুদ্রাসনাথমঙ্কুলীযকং স্নিগ্ধং নিমালয়ন্তী
তবোপালশ্বে পতিতাস্মি] । (ঙ)

প্রথমা । (বিলোক্য) । ঠাণে সজ্জতি দে দিটী । ইমিণা অঙ্কুলী-
অএণ চব্ভিস্কিরণকেসরেণ কুসুমিদো বিঅ দে অগ্গহন্ত্যো ।

(ঙ) অহো ইতি । বিষয়স্য হর্ষস্য চ ব্যোতকমব্যয়ম্, বকুলাবলিকা অত্র বর্ণতে ইতি
শ্রীষঃ । एवं সন্নিধিস্থিতায়া অপি অদর্শনেন বিষয়ঃ । হর্ষশ্চ উভযোস্থ্যোঃ প্রণয়িন্যোঃ
সহসা পরস্পরসন্মিলনাত্ । দেবী ধারিণী, শিল্পিসকাশাত্ শিল্পিনঃ নিকটাত্
আনীতং উপস্থাপিতং, নাগমুদ্রায়া সর্পবিষবেগনিরাসকারিণা সখিনা যুক্তয়া মুদ্রয়া
সনাথং যুক্তং অঙ্কুলীযকং, স্নিগ্ধং অতিমাত্রেণ অমিনিবিশেন নিমালয়ন্তী পশ্যন্তী তব
উপালশ্বে তিরস্কারে পতিতাস্মি, তথাহি অস্ম্য অঙ্কুলীযকস্য সামিনিবিশদর্শনেনৈব
সমীপস্থিতামপি ত্বামহং ন দৃষ্টবতী, মনসীঃপুত্ৰাত্ একবিষয়সংক্রমে অপরবিষয়স্য
কথমপি অধিগমাসম্ভবাত্ ; অতো নার্হসি মাং সবিষয়মুপালভুমিতি ভাবঃ ।

এতেনৈব অঙ্কুলীযকেণ বিটুপকস্য ক্লবিসবিষবেগোপশমো भविष्यति, কারাবহায়া
মালবিকায়া বন্ধনুক্রিয় ইতি জ্ঞাতব্যম্ ।

কৌমুদিকে, তোর এত একাগ্রতা কোথা হইতে আসিল যে—আমি
সম্মুখে রহিয়াছি, তাহাতেও আমাকে ছাড়াইয়া চলিয়া যাইতেছি,ম্,
এদিকে একবার দৃষ্টিপাতও করিতেছিন্ না ? (ঠ)

কৌমু । অঁগা ! বকুলাবলিকা ! সখি, মহিষী ধারিণী শিল্পীর নিকট
হইতে নাগমুদ্রাযুক্ত এই অঙ্গুরীয়কটা আনিয়াছেন, এই অঙ্গুরীয়কটা
নিপুণভাবে দেখিতে দেখিতে যাইতেছি, তাই তোর তিরস্কারে (অল্পমোহে)
পড়িয়াছি । (ঙ)

[স্থানে সজ্জতি তে দৃষ্টি: । অনেনাঙ্গুলীয়কেনোদ্বিগ্নকিরণকেশরেণ কুসুমিত ইব তে
অয়হস্ত:] । (৬)

দ্বিতী । হলা ! কহিঁ পথিদাসি ? । [হলা ! কস্মিন্
প্রস্থিতাসি ?] (৭)

বকু । দেবীে বসুণেণ ণ্ঠাআরিঅং অজ্জগণাদাসং
পুচ্ছদুং, অবদেসগহণে কীরিসী মালবিসসি । [দেবীা বচনেন
নাঅ্যাচার্য্যে আয়্যগণাদাসং পুচ্ছং উপদেসগহণে কীদুসী মালবিসসি ।] (৮)

(৬) বিলোক্য দৃষ্টা অঙ্গুলীয়কমিতি শিষ: । তে তব দৃষ্টি: নয়নং, স্থানে যুক্তমেব
সজ্জতি অব সংসক্তে জাতং, তথাহি অস্থা: সৌন্দর্য্যোতিশয়শালিতয়া তব দৃষ্টেরাসক্তি-
যুজ্যত এব ইতি নাস্তি তব দোষ: ইতি ভাব: । উদ্বিগ্না উদগতা: কিরণা: রশ্ময় এব
কেশরা: যস্য তেন, অনেন তব হস্তস্থিতেন অঙ্গুলীয়কেন তে তব অয়হস্ত: কর: কুসুমিত:
পুণ্ডিত ইব অস্মীতি শিষ: ।

হস্তস্য অয়ং অয়হস্ত ইত্যেকদেশিসমাশ: । তথাহি কুসুমানি যথা উদগত-
কৈসরাণি শোভন্তে তথৈব তব কীরোপি অস্য মণে: কিরণসমূহেন ইতি ভাব: । কুসুমিত:
ইতি কুসুমশব্দাদিতচ্চপ্রত্যয়েন সিদ্ধম্ ।

অত্র কিরণেষু কৈসরত্বস্য আরোপাত্ রূপকম্, তদনুপ্রাণিতা চ অয়হস্তে কুসু-
মিতলোত্রে চণাৎ উত্প্রে চা সা চ ইব শব্দেণ বাচ্যা ।

(৭) কুব কস্মিন্ স্থানে প্রস্থিতা গন্তুমপ্রকান্তা অসি, কুব ত্বয়া গম্যতে ইত্যর্থ: ।

(৮) দেবী: মহিষ্যা: ধারিণ্যা: বচনেন আদেশেন, উপদেশস্য শিলায়া: যহণে
অমিনয়ফলায়া: শিচ্চণার্থে স্থাপিতায়া: অনুকরণে ইত্যর্থ: । মালবিকা কীদুসী,

বকু । (দেখিয়া) তোর দৃষ্টি বাস্তবিক যথাস্থানেই আসক্ত হইয়াছে ।
এই অঙ্কুরীয়কটার কিরণগুলি কেশরের ঞায় উদ্ভিন্ন হওয়ায় তোর করতল
যেন কুসুমযুক্ত বলিয়া মনে হইতেছে । (৬)

কোমু । ওলো, কোথায় বাইতেছি? (৭)

কৌম্। সহি ! ইন্দিয়ৈণ বাবারৈণ অসসিদ্ধাভি সা ভট্টিয়া
কহঁ দিষ্টা ? । [সহি ! ইন্দিয়ৈণ ব্যাপারৈণ অসসিদ্ধিতাঃপি সা ভট্টিয়া কহঁ
দৃষ্টা ? ।] (থ)

বকু। আঁ, সৌ জণৌ দেবীএ পাসগদৌ চিত্তে দিষ্টৌ ।
[আঁ, স জণৌ দেব্যাঃ পার্শ্বগতশ্চিবে দৃষ্টঃ] (দ)

কৌম্। কহঁ বিম্ব ? [কথমিব ?]

পারদর্শিনী ন বা ইতি প্রচ্যুতম্ । প্রস্থিতা অস্মি ইতি অধ্যাহৃত্য অন্বয়ঃ । তথাহি
আর্য্যগণদাসসমীপে প্রস্থিতাস্মিতি ভাবার্থমাदाय उत्तरम् मन्तव्यम्, अन्यथा यथा
श्रुतार्थे प्रत्यस्य उत्तरासम्भवात् । कुवेत्यनेन गन्तव्यस्य देशस्यैव पৃথকत्वात् ।

(থ) ইন্দিয়ৈ রহসি আর্য্যগণদাসসমীপেন অবস্থায় অভিনয়শিচারূপেণ
ব্যাপারৈ কৰ্ম্মণা অসসিদ্ধিতা রাজাঃ সন্নিধিমপ্ৰাপ্যপি সা মালবিকা কথম কৈন
প্রকারেণ ভট্টিয়া স্বামিনা অগ্রিমিত্তেণ দৃষ্টা । তথাহি एवं रहसि स्थितायाः कर्मान्तर-
व्यापृतायास्तस्या राज्ञा दर्शनं एकान्ततोऽसम्भवं कल्पयामि इति भावः । अभिनयादि-
शिक्षार्थं अन्यथावस्थितेरावश्यकत्वात् मालविकायाः महाराजाग्रिमित्रमार्निध्यं न
सम्भवति, अतः कथं सा वाला नृपतिना अवलोकिता इति निर्गलितार्थः ।

(দ) আমিত্তি স্মরণার্থকমব্যয়ম্ । সঃ জনঃ মালবিকারূপঃ । দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ
পার্শ্বগতঃ পার্শ্বে চিহ্নিতঃ ইত্যর্থঃ । চিত্তে চিত্রফলকৌ দৃষ্টঃ । তথাহি দেবীচিত্রং অব-
লোক্যতা ততঃপরজনরূপেণ চিত্রিতায়াস্তস্য দর্শনমবশ্যম্ভাবীতি সা দৃষ্টা ইতি ভাবঃ ।

বকু। শিক্ষাগ্রহণে মালবিকা কিরূপ ?—মহিবীর বাক্যে নাট্যাচার্য্য
আর্য্য গণদাসকে এই কথা জিজ্ঞাসা করিতে বাইতেছি । (ত)

কৌম্। সহি, এইরূপ কার্য্যে ব্যাপৃত থাকায় রাজার নিকট তাহার
অনুপস্থিতিসত্ত্বেও রাজার দর্শনপথে সে কি করিয়া পড়িল ? (থ)

বকু। ও, মালবিকাকে রাজা দেবীর পার্শ্বে চিত্রিত দেখিয়াছেন ।

কৌম্। কি রকম ? (দ)

वक्र । सुणाहि । चित्तमालं गदा देवो पञ्चगवस्सुराभं
चित्तलेहं आभारिअस्स पलोअन्ती चिठ्ठदि, तहिं अन्तरे भट्टा
उवट्ठिदो । [शृणु । चित्रशालां गता देवी प्रत्ययवर्णरागां चित्रलेखां आचार्यस्य
प्रलोकयन्ती तिष्ठति, अखिन्नन्तरे भर्ता उपस्थितः] (ध)

कौमु । तदो तदो ? [ततस्ततः ?] (न)

वक्र । उवआराणन्तरं एक्कासणोवविट्ठेण भट्ठिणा चित्त-
गदाए देवोए परिअणमज्भगदं आसस्सदारिअं देक्खिअ देवी
पुच्छिदा । [उपचारानन्तरं एकामनोपविष्टेन भर्ता चित्रगताया देव्याः परिजन-
मध्यगतां आसन्नदारिकां दृष्ट्वा देवी पृष्टा] (प)

(ध) शृणु, कथं दृष्ट्वा मालविका तदाकर्णय इत्यर्थः । देवी महिषी चित्रशालां गता
प्राप्ता सती यदा यस्मिन् काले, प्रत्ययः नूतनः वर्णरागः वर्णरञ्जनं यव तथाभूतं
चित्रलेखं चित्राङ्गनं आचार्यस्य चित्रमिन्धिनः, प्रलोकयन्ती पश्यन्ती । तस्मिन्
अन्तरे अवसरे भर्ता स्वामी अग्निमिवः उपस्थितः उपगतः तवेति शेषः । तथाहि
तदानीमेव अनाशंसितागमनः भर्ता तव उपस्थितः अभवदिति भावः ।

(न) ततः ततः, तदनन्तरं किं वृत्तम् इदं कथय इति उत्कर्णार्थां वीप्साप्रयोगः ।

(प) उपचारानन्तरं यथायोग्याभ्यर्थनात् परम् । एकस्मिन् अभिन्ने आसने
उपविष्टेन महिष्या सद्य एकमासनमध्यासीनेन भर्ता अग्निमिवेण चित्रगतायाः
चित्रफलके चित्रितायाः । परिजनानां परिचर्याकारिणां जनानां मध्यं मध्यभागं
गतां आमन्नपरिचारिकां निकटस्थितां परिचारिकां प्रेत्य देवी धारिणी पृष्टा
जिज्ञासिता ।

वक्र । शोन, यখন महिषी चित्रशालाय बाईया आचार्येण नव वर्णे
रञ्जित चित्र देखितेहिलेन, तখনई राजा आसिया सेइथाने उपस्थित
हैलैन । (ध)

कौमु । तारपर, तारपर ? (न)

কৌম্ । কিং তি ? [কিমিতি ?] (ফ)

বক্ । অপুত্বা ইত্মং দারিআ দেবীএ আসস্বা লিহিদা
কিংণামহেএত্তি । [অপূর্বং, দারিকা দেব্যা আসস্বা লিখিতা কিংনাম-
ব্রথৈতি] (ব)

কৌম্ । আকিদিবিসেসে আশরো পদং করেদি । তদা তদো ?

[আকৃতিবিশেষে আদরঃ পদং करोति । ততস্ততঃ] (ম)

(ফ) কিং কৌতুহলং বস্তু অগ্নিমিত্রেণ পৃষ্টা দেবীতি শ্রীষঃ ।

(ব) কিমিত্যনেন জিজ্ঞাসিতং বস্তু প্রস্তুতি—অপূর্বা ইत्यादिना । অপূর্বা অতি-
রমণীয়া ইত্মং দারিকা বালিকা পরিজনানাং মধ্যবর্তিনী ইত্মং পরিচারিকা । দেব্যাঃ
আসস্বা অতিনিকটবর্তিনী লিখিতা চিত্রিতা কিং নাম ধেয়া, অস্বা কিং নাম
তদুচ্যতাম্ । যথ্যপি “আদৌ বাচ্যঃ স্ত্রিয়া রাগ” ইতি নিয়মঃ অনেন বিপর্যস্যতি,
তথাপি নাথিকায়া মহত্বপ্রতিপাদনায় অর্থং প্রকমঃ কবেরিতি মন্তব্যম্ ।

(ম) আকৃতিবিশেষে অন্যবিলচনাভ্যুতী অতিসুন্দরমূর্ত্তাবিল্যর্থঃ । আদরঃ স্নেহঃ
পদং करोति অধিরোহতি । তথাহি সুন্দরাভ্যুতী সৌন্দর্যনিবন্ধনমেব জনস্য প্রেমাতিশয়ো
জাযতে ইতি মালবিকায়াং অতিসুন্দরাভ্যুতী রাস্তঃ তথা আশ্রয়ী জাতঃ ইতি ভাবঃ ।
“পদং স্থানে পরিত্রাণে ব্যবসায়োপদেশ্যোঃ । বাক্যে বস্তুনি শব্দে চ পাদতদ্বিজ্ঞয়োরপি”
ইত্যজয়ঃ ।

বক্ । (তারপর) যথোপযুক্ত অভ্যর্থনার পর রাজা রাণীর সহিত
এক আসনে উপবিষ্ট হইলেন এবং মহিষীর পরিজনগণের মধ্যে অবস্থিত
আসন্ন পরিচারিকাকে দেখিয়া রাণীর নিকট জিজ্ঞাসা করিলেন । (প)

কৌম্ । কি জিজ্ঞাসা করিলেন ? (ফ)

বক্ । দেবীর অতি সন্নিকটে চিত্রিত এই অপূর্ব বালিকাটির
নাম কি ? (ব)

বকু। তদৌ অবধীরিঅবঅণো ভট্টা সঙ্কিতৌ দেবী পুণৌ বি
অণুবন্ধিদু' পচত্তৌ। তদৌ কুমারিএ বসুলচ্চীএ আঅকিতদং,—
অজ্জ ! এসা মালবিঅন্তি। [ততঃ অবধীরিতবচনৌ ভট্টা সঙ্কিতৌ
দেবী পুনরপ্যনুবন্ধু' প্রবৃত্তঃ। ততঃ কুমার্যা বসুলচ্চায়া আখ্যাতে—আর্য্য ! এষা
মালবিকীতি] (ম)

(ম) ততঃ রাজঃ প্রশ্নানন্তরং, ভট্টা রাজা অগ্নিমিবঃ অবধীরিতং উত্তরাপ্রতিপাদ-
নেন অবজ্ঞাতং বচনং প্রত্নবাक्यं यस्य তথাভূতঃ অপ্ৰাপ্তপ্রল্যুতরঃ সন্ অতঃ সঙ্কিতঃ
শঙ্কায়ুক্তঃ কথং শ্রুত্বাপি মদুবাक्यं দেবী নীতরবাচং প্রতিপদ্যতে তত্ কৌটুশমব গুঢ়-
কারणमित्येवं तर्काकुलचेता इत्यर्थः। अनुबन्धुं प्रष्टुं प्रवृत्तः, पुनरपि देवीमुक्तायं
प्रष्टवान् इति भावः। ततः राजः पुनः प्रश्नानन्तरं, कुमार्या पञ्चवर्षवयोमध्यस्थितया
राजकन्यया वसुलच्छाया तदभिधानया आख्यातं कथितं,—आर्य्य, एषा दृश्यमाना रमणी
मालविका तदभिधाना। कुमार्या इति विशेषणेन वसुलच्छायाः शृङ्गारादिविषयक-
गुढार्थविज्ञानविरहलेन च राज्ञीमनीगतं मालविकाया गोपनहेतुमविदितवत्या तन्नाम-
प्रकाशनं सुसङ्गतं क्रियते। कुमारीलक्षणं यथा भागवत्पট्टीकायां श्रीधरस्वामिना
उद्धृतं—“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि। कैशोरमापञ्चदशात् यौवनन्तु
ततः परम्”। अतः कुमार्या वसुलच्छाया मुखेन मालविकाया राजसमीपे स्वप्रकाश-
प्रसादेन देवस्य एव अत्र कामचारः प्रतिपाद्यते, अन्यथा कथं वा तदानीं वसुलच्छाया
तत्र उपस्थिता स्यात्, अन्यस्या निपुण्याः कस्याश्चिदुपस्थितौ सा नूनं राज्ञीमनीगतं
ज्ञात्वा नैवाकथयिष्यत् तथा।

কৌমু। রমণীর মূর্তিতে স্বতই আদর আনিয়া থাকে। তারপর তার-
পর ? (ভ)

বকু। তদনন্তর মহিষী রাজার বাক্যের উত্তর না দেওয়ায় রাজা
শঙ্কিত হইয়া দেবীকে পুনরায় জিজ্ঞাসা করিতে লাগিলেন। পরে কুমারী
বসুলক্ষ্মী বলিল যে—আর্য্য, ইহার নাম মালবিকা। (ম)

কৌস । (সম্মিত) । সরিসং ক্বু এদং বালভাভস্য । তদো অবরং
কহেহি । [সট্শং খলু তৎ বালভাবস্য । ততোঃপরং কথয়] (য)

বকু । কিং অস্মৎ ? সম্মদং মালবিশ্রা সবিষেসং ভট্টিণো
দংসণপহাদো রক্কীঅদি । [কিমন্যত্ ? সাম্প্রতং মালবিকা সবিষেশং
ভট্টিদংশনপথাৎ রচ্যতে] (র)

কৌস । হলা অণুচিট্ট অত্তণো ণিঅোঅং । অহং বি এদং

(য) সম্মিতং ইষদ্বাস্যসহকারিণ, দ্বাস্যকারণঞ্চ বাচ্য এব ব্যক্তম্ । এতৎ
রাজ্ঞীমনোগতস্য রহস্যস্য উদ্ভেদনং বালভাবস্য শৈশবস্য সট্শং যোগ্যং খলু । তথাহি
রাজ্ঞী সর্বথা মালবিকায়া রাজসকাশি প্রচ্ছাদনমভিপ্রোক্তবতী, তত্র কারণং প্রাপ্তপরি-
চয়ায়াং মালবিকায়া রাজঃ অনুরাগসম্ভাবনায়াঃ আশঙ্ক্য । তত্র সর্বং বাল্যবশাদিব
বসুলক্ষ্মীর্ণং বিজ্ঞাতবতীতি তথা কথিতবতীতি ভাবঃ । ততঃ অপরং এতচ্ছাত্ পরং
কিমভবত্ তৎ কথয় । তথাহি যদি বসুলক্ষ্মীর্বালািকা নামবিখ্যত্ তদা নুনমিদং রহস্যং
নোদভেদয়িষ্যত্ ইতি ভাবঃ ।

(র) অন্যত্ বচ্যমাণাদিতি শিষ্যঃ । কিং সাম্প্রতং অধুনা বসুলক্ষ্মী মালবিকায়াঃ
পরিচয়টানানন্তরমিত্যর্থঃ । ভট্টিঃ স্বামিনঃ দংশনপথাৎ দৃষ্টিমাগাত্ সবিষেশং যত্রাত্
রচ্যতে গোষ্যতে, তথাহি যথা যথা নাতঃপরং পুনর্ম্মালবিকাং রাজা পশীত্ তথা তথা
এব রাজ্ঞী আচরতি ইতি ভাবঃ । “অপুথ্বা ইয়ং দারিঅা” ইত্যতঃ প্রকৃত্য “দংসণ-
পহাদো রক্কীঅদি” ইত্যন্যন্যয়েন প্রতিপাদিতা মালবিকায়া রাজানুরক্তিৰিব নাটকে
বীজমিতি প্রতিপত্তব্যম্ ।

কৌসু । (ঐবৎ হাশ্বসহকারে) এইরূপ পরিচয় দেওয়া শৈশবেরই
যোগ্য । তারপর আর কি হইল বল । (য)

বকু । আর কি ? সম্প্রতি মালবিকাকে ভর্তার দৃষ্টিপথ হইতে
বিশেষরূপে দূরে দূরে রাখা হইতেছে । (র)

অঙ্কলোঅশ্রং দেবোএ উবণদস্সং । [হলা, অনুতিষ্ঠ আত্মনো নিয়োগম্ ।
অহমপোতদঙ্কলীযকং দেব্যৈ উপনেষ্যামি] ইতি নিষ্কান্তা । (ল)

বক্তু । (পরিক্রম্যাবলোক্য চ) । এসো ণট্টাআরিশো সঙ্কীদসালাদো
ণিগচ্ছদি । জাব সে অত্তাণং দংসেমি । [এষ নাট্যাচার্য্যঃ সঙ্কীত-
শালাতো নিগচ্ছতি । যাবদস্সাত্মানং দর্শয়ামি] ইতি পরিক্রামতি । (ব)

(প্রবিষ্ট্য) গণদাসঃ । কামং খলু সর্বস্যাপি কুলবিদ্যা বহুমতা,
ন পুনরস্মাকং নাট্যং প্রতি মিথ্যাগৌরবম্ । তথাহি— (শ)

(ল) আত্মনঃ স্বস্ব নিয়োগং কর্তব্যং কৰ্ম্ম অনুতিষ্ঠ সাধয় । দেব্যোঃ ধারিণ্যোঃ ।
উপনেষ্যামি সঙ্কময়ামি ।

(ব) নাট্যাচার্য্যঃ অভিনয়কলাশিচকঃ গণদাস ইত্যর্থঃ । সঙ্কীতশালাতঃ
বঙ্কগৃহাত । অস্ম্য গণদাসস্য । আত্মানং দর্শয়ামি তস্য সমপে আত্মানং প্রকাশয়ামি
ইত্যর্থঃ । ইতি উক্তা পরিক্রামতি গণদাসস্য প্রবেশদিশং উপসংতি ।

(শ) কামং পঠ্যমানং, সর্বস্যাপি সকলস্য এব জনস্য কুলবিদ্যা কুলক্রমাগতা বিদ্যা
বহুমতা আদরবিষয়ীভূতা ভবতীতি শ্রীষঃ । তথাহি কুলপরম্পরা যা বিদ্যা প্রচলতি
তস্যা নিন্দনীয়ত্বং সপি সৰ্ব্বথা আদরেণ যাত্ন্যতা বৰ্ত্তত ইতি ভাবঃ । “সহজে কিল জে
বিনিন্দিদে ণহু সে কস্ম বিবজ্জণীঅসে” ইতি তাৎপৰ্য্যম্ । কিন্তু অস্মাকং নটজাতীনাং
নাট্যং অভিনয়কলাং প্রতি গৌরবং বহুমানঃ মিথ্যা নিরর্থকং ন, ন কেবলং কুলক্রমাগত-
বিদ্যেত্যেব নাট্যং গৌরবপদং, কিন্তু গুণবিবেচনয়াপীতি ভাবঃ । তদেব সমর্থয়িতু-
সুপন্থস্বতি তথাহীত্যাদিনা ।

কৌমু । আচ্ছা, তুই তোর কাজে যা, আমিও এই অঙ্গুরীয়ক দেবীর
নিকটে নইয়া যাই । (এই বনিয়া নিষ্ক্রান্ত হইল) । (ল)

বক্তু । (পরিক্রমণান্তর দেখিয়া) ও যে নাট্যাচার্য্য সঙ্কীতশালা হইতে
নির্গত হইতেছেন । তাঁহার কাছে যাইয়া দেখা দিই (এই বনিয়া
চলিল) । (ব)

দেবানামিদমামনন্তি সুনয়ঃ শান্তং ক্রতুং চাচুषং

রুদ্রেণৈদমুকৃতব্যতিকরে স্বাক্ষ্রে বিভক্তং দ্বিধা ।

তৈগুণ্যোদ্ধবমত্র লোকচরিতং নানারসং দৃশ্যতে

নাট্যং ভিন্নরুচের্জনস্য বহুধাঃপ্যেকং সমারাদকম্ ॥৪॥

[অর্থঃ । সুনয়ঃ ইদং (গাঢ়্য) দেবানাং শান্তং চাচুषং ক্রতুস্ আমনন্তি । রুদ্রেণ সমাকৃতব্যতিকরে স্বাক্ষ্রে ইদং দ্বিধা বিভক্তম্ । অত্র তৈগুণ্যোদ্ভবং লোকচরিতং নানারসং দৃশ্যতে । (অত এব) একমপি নাট্যং বহুধাঃ ভিন্নরুচিঃ জনস্য সমারাদকম্ । (৪)]

৪ । নাট্যস্য গৌরবকারণানি বিশেষণ ব্যনক্তি—দেবানামিত্যাदिना । সুনয়ঃ भरतादयः नाट्यशास्त्रप्रवक्तारः, इदं अस्मज्जातिविद्यारूपं नाट्यं अभिनयकलां शान्तं शान्तभःवयुक्तं, कान्तमिति पाठे मनोहरम् । चानुषं चचुरिन्द्रियगोचरं देवानां देवतानां कृतं अश्वमेधादिवत् दृष्टिसम्पादकं आमनन्ति ब्रूवन्ते । तथाहि, यथा अश्वमेधादिथागसम्पादनेन देवानां मुनिर्म्मलः परितोषः प्रादुर्भवति, तथैव नाट्य-कलानुशीलनेन इति अस्माकमेषा जातिविद्या धर्मानुकूलतया सुतरां गौरवयोग्या इति भावः । अश्वमेधादयो यागाः अश्वादीनां समालम्बेन नैष्टुर्यभावसाध्या इदञ्च न तथा इति शान्तमित्यनेन प्रतिपाद्यते, अतएव यागादाधिक्यप्रत्ययात् व्यतिकरः । अपिच रुद्रेण रुद्रदेवेन उमया गौर्या कृतः सम्पादितः व्यतिकरः मिलनं यच्च तथाभूते स्वस्य अङ्गे देहे अङ्गनारीश्वरात्मके द्विधा ताण्डवलास्य-मेदेन इदं नाट्यं विभक्तं कृतविभागतां नीतं ; तथाहि रुद्रस्य अङ्गनारीश्वरस्य पुं-देहा-वच्छेदेन ताण्डवनृत्यकला नारीदेहावच्छेदेन च लास्यकला सुलया, अतएव नाट्य-कलायामुपयोगिनस्तद्विषयस्य अङ्गनारीश्वरेण आभिनविशस्त्रीकारात् सुतरां गौरव-

(প্রবেশানন্তর) গণদাস । সকল ব্যক্তিরই কুলপরম্পরাগত বিথা আদরের বস্তু ; কিন্তু আমাদের যে নাটোর প্রতি যে গৌরব, তাহা অনর্থক নহে । (অর্থাৎ কেবল কুলক্রমাগত বিথা বলিয়াই আমরা নাটোর প্রতি অনুরক্ত নই, পরন্তু ইহার বহু গুণও আছে) কারণ— (১)

योग्यता ज्ञातव्या । अपिच अत्र अस्मदुपगृहीते नाट्ये त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
तान्येव त्रैगुण्यं तस्मात् उद्भवः यस्य तथाभूतं लोकानां चरितं स्वभावः नानारसं
बहुलरसयुक्तं दृश्यते ; तथाहि सत्त्वगुणप्रधानस्य चरितं निर्मलं शमरसादियुक्तं, रजो-
गुणप्रधानस्य चरितं क्रोधादियुक्तमित्येवं लोकचरितानां नानारसता प्रतिपद्यते
अभिनेयानां भिन्नप्रकृतिकत्वात् । तथाहि रामादीनां सत्त्वगुणप्रधानचरितानाम्
चरितेषु शान्तवात्सल्यादिः, रावणादीनां रजोगुणप्रधानचरितानां वीरादिः, दुष्टानां
तमोगुणप्रधानचरितानां परस्त्रीसमात्कन्दनादिहेतुभूतगङ्गारादिः इत्येवं नानारसाः
अत्रैव नाटके तिष्ठन्ति ; तदेव महापुण्यजन्यनानारसानुभूतिसम्भवसत्त्वात् गौरवयोग्यता
इति तात्पर्यम् । अतः नाट्यं अभिनयकला एकं अनन्यसाहायकं अपि, भिन्ना
अन्यविलक्षणा रुचिः अभिलाषः यस्य तथाभूतस्य जनस्य बहुधा बहुप्रकारेण समाराधकं
चित्तसन्तोषप्रदम् । तथाहि केचित् गङ्गारे केचित् वीरे परे च शान्तरसादौ प्रणयिनः,
अत्र तेषां तेषां सर्वेषामेव रसानां समन्वयो वर्तत इति सर्वेषामेव तेषामिदं प्रीतिं
सुमहतीमुत्पादयतीति अनन्यविलक्षणमेवेदं नाट्यं समादरभागिति भावः । सर्वभावानां
नाट्ये अवस्थितौ प्रमाणं यथा भारतोद्ये—“सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतदभविष्यति ।
न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं नासौ विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत् कर्म
नाट्योऽस्मिन् यन्न दृश्यते” । इति ।

अत्र इदंपदप्रतिपाद्ये नाट्ये क्रतुत्वारोपात् तत्र च अधिकविशेषणस्य शान्तत्वस्य
चाक्षुषत्वस्य च आरोपात् अधिकारुढवैशिष्ट्यं रूपकम् । नाट्योत्कर्षप्रतिपादनकार्यं
प्रति क्रतुत्वारोपादिकारणोपन्यास्यात् समुच्चयः । भिन्नरुचीनामपि जनानां बहुधा
चित्ताराधनरूपकार्यं प्रति पूर्वपूर्ववाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रत्ययात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् । प्रागुक्ताधिकांशवैशिष्ट्यरूपकेण अश्वमेधापेक्षया नाट्यस्य उत्कर्षप्रतीतिः
व्यतिरेकी व्यज्यते इत्यलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः । इदं शब्दस्य एकैव प्रकारेण
पुनरुक्तेखात् अनवीकृतत्वदोषः । एकमित्युक्तं प्रयोक्तव्यस्य अपिशब्दस्य तत्पूर्वं प्रयोगात्
अक्रमतादोषश्च । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ।

४ । मुनिगण एह नाटके देवतादिगणैः प्रीतिप्रदं रमणीयं दर्शन-

বকুলা । (উপেত্য) । অজ্ঞ ! বন্দামি । [আর্থ্য ! বন্দে]

গণ । ভদ্রে ! চিরং জীব ।

বকুলা । অজ্ঞং দেবো পুচ্ছদি—অবি উবদেসগহণে য
অদিকিলিস্সদি वो सिस्सा मालविअत्ति । [আর্থ্যং দেবী পৃচ্ছতি—
অপুপদেশয়হণে নাতিক্লিষ্যতি বঃ শিষ্যা মালবিকৈতি] (৭)

গণ । ভদ্রে ! বিজ্ঞাপ্যতাং দেবো, পরমনিপুণা মেধাবিনো চেতি,
কিং বহুনা ? (স)

(৭) দেবী মহিষী ধারিণী । অপিশব্দঃ প্রত্যয়ঃ । উপদেশস্য শিষ্যণীষবিষয়স্য
গহণে শিষ্যাবিষয়ে । বঃ পুষ্কাকং, গৌরবে বহুবচনম্ । শিষ্যা ছাদী মালবিকা, ন অতি
ক্লিষ্যতি ক্লেশং লভতে, অনায়াসেন সা ভবতা শিষ্যিতস্য বিষয়স্য ধারণাং কৰ্তুং
শক্নোতি ন বা ইতি ভাবঃ ।

(স) দেবো মহিষী । বিজ্ঞাপ্যতাং বচ্যমাণং বিষয়মিতি শेषঃ । পরমনিপুণা
নিতরাং চাতুর্যবতী মেধাবিনো মালবিকৈতি শিষ্যঃ । তথাহি অহং মালবিকায়ৈ যত্ন
যত্ন বস্তু উপদেশামি, তব তব সা স্ত্রীমধাপ্রকর্ষণে পরমং নৈপুণ্যং দর্শয়তীতি ভাবঃ ।

যোগ্য ক্রতুরূপে বর্ণনা করেন । রুদ্রদেব উমার সন্মিলনে অৰ্দ্ধনারীষর
হইয়া স্বীয় অঙ্গে লাস্য ও তাণ্ডব ভেদে এই নাট্যকে দ্বিধা বিভক্ত করিয়া-
ছেন । এই নাট্যে সৰ্ব্ব রজঃ ও তমোগুণ সম্বন্ধি লোকচরিত্রসম্বলিত
নানা রসের প্রত্যক্ষ হইয়া থাকে । অতএব লোকসমূহ ভিন্নরূপে হইলেও
একমাত্র এই নাট্যই সর্বপ্রকারে লোকের প্রীতিপ্রদ ।

বকু । আৰ্য্য, নমস্কার ।

গণ । ভদ্রে ! চিরজীবিনী হও ।

বকু । আৰ্য্য, মহিষী জিজ্ঞাসা করিতেছেন, যে—ভবদীয় শিষ্যা
মালবিকার শিক্ষাগ্রহণবিষয়ে অধিক ক্লেশ হইতেছেনা ত ? (৮)

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतौव मे वाला ॥५॥

[अन्वयः । मया प्रयोगविषये यत् यत् भाविकं तस्यै उपदिश्यते, वाला तत्तद्विशेष-
करणात् मे प्रत्युपदिशति इव । ५ ।]

बहुना अधिकेन वचसा किं न किमपि प्रयोजनमिति, किन्तु वक्ष्यमानं स्वल्पमेव
वचनं तत्प्रकर्षे पठ्याम', निवेद्यताच्च तदेव द्रव्ये इति भावः ।

तदेव श्रुत्वा मालविकाप्रकर्षविज्ञापकं वस्तु प्राह—यदित्यादिना । मया
शिक्षकेण प्रयोगविषये अभिनयकर्मणि तस्यै मालविकायै यत् यत् भाविकं गृह्यार-
यनुकूलभावयुक्तं वस्तु उपदिश्यते शिष्याय कथ्यते । केचित्तु भाविकं भावनासम्पदं
नृत्यमित्यर्थं वणयन्ति, तद् यथा—“आङ्गिकाभिनयप्राथम्यवाचिकसात्त्विकम्
भावानामास्यदं नृत्यं पदार्थव्यञ्जनात्मकम् ॥” इति । तथाहि यो यो नृत्यविशेषो मया तस्यै
उपदिश्यते इति भावः । तस्य तस्य भाविकविषयस्य विशेषः अतिशयः उपदिष्टविषयेभ्यो
देलक्ष्यं वा, तत्करणात् तदुद्भावनात् वाला शैशवावस्थामेकान्ततः अपरित्यजन्त्यपि
मालविका मे मध्यं प्रत्युपदिशतौव गुरुरिव शिक्षयतौव । तथाहि मया यद् वस्तु
उपदिश्यते तस्मादपि सनुत्कर्षातिशयेन सा तद्वस्तु गृह्णाति गृहीतार्थस्य च तथा
प्रयुक्तस्य दर्शनेन अहं नूतनं किमपि प्रकृतं वस्तु तस्याः सकाशात् शिष्ये, एवंविध एव
तस्याः बुद्धिप्रकर्ष इति भवः । एतेन मालविकाया प्रयोगग्रहणे परमं नैपुण्यमभिव्यक्तम् ।
वाला इति विशेषणेन वालाया एव अस्या एवंप्राया शक्तिर्नजाने यदेवं परिणतवया
भवित्यति तदाकीदृशनेपुण्यमर्जयिष्यतीति भावो लभ्यते । अत्र मालविकायां गणदास-
प्रत्युपदेशरूपक्रियाकारित्वसम्भावनाया इवशब्देन व्यञ्जनात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा,
तथा च गणदासादपि मालविकाया नैपुण्यातिशयप्रतीत्या व्यतिरेको व्यन्यते इत्यलङ्कारेण
अलङ्कारध्वनिः । आर्याजातिः ॥ ५

गण । भजे, महिषीके जानाईवे ये—मानविका शिक्षाश्रमविषये
अत्यन्त निपुणा एव तांशर क्षत्रगशक्तिः अमीम । अधिक कि ? (न)

বকুল। (আত্মগতম্)। অতিক্রান্তং বিষম ইরাবতীং পেক্ষামি ।
(প্রকাশম্)। কিদন্ত্যা দাণিঁ বো সিস্সা, জাএ গুরুঅণো এং
তুস্সটি । [অতিক্রান্তানামিবেরাবতীং প্রেচে । কৃতার্থা ইদানীং ব: শিষ্যা, যস্যং
গুরুজন এং তুযতি] (হ)

গণ । ভদ্রে ! তদ্বিধানামসুলভত্বাৎ পৃচ্ছামি,—কুতো দেব্যা
তৎ পাতমানীতম্ ? (চ)

(হ) আত্মগতং স্বগতং “অথাত্ম্যং যত্নে যদবস্তু তদ্বিহ স্বগতং মতম্” ইতি ।
ইরাবতীং তদাত্ম্যাম্ অগ্নিমিত্রস্য রাজ্ঞীং নৃত্যবিদ্যাসুনিপুণামিত্যর্থঃ । অতিক্রান্তানীং কলা
কৌশলৈন উল্লঙ্ঘয়ন্তীমিহ প্রেচে, তথাহি ইরাবত্যপেক্ষয়াপি মালবিকা উদক্লেষ্টতরা ইতি
भाव: । एतेन इरावत्यपेक्षयापि अस्याः उपरि रयजः अग्निमित्रस्य परमः प्रणयः सुसमञ्जसः
क्रियते, स च परतो व्यक्तीभविष्यति । इदानीं भवताम् एवं सन्तोषोदये सतीत्यर्थः ।
व: युष्माकं शिष्या अत्रापि गौरवे बहुवचनं मन्यन्म । कृतार्था कृतकृत्या, यस्यां
व: शिष्यायां गुरुजनः शिष्यजनः एवं अतिमात्रं तुष्यति सन्तुष्टान्तःकरणी भवति,
तथाहि यच्च शिष्यजने गुरुजनस्य सन्तोषः स एव वरं, इयञ्च मालविका तथा जाता
इति भावः ।

(च) तद्विधानां तादृशीनां मालविकानुख्यानानां जनानाम् इत्यर्थः । असुलभत्वात्
अनायासं लब्धुमशक्यत्वात् दुर्लभत्वादित्यर्थः । पृच्छामि वक्ष्यमाणमिति शेषः । देव्या

আমি মালবিকাকে অভিনয়বিষয়ে ভাবসম্বলিত যে যে বিষয় শিক্ষা
দিই, সেই সেই বিষয়ে বৈলক্ষণ্য উদ্ভাবন করিয়া সে বালিকা হইয়াও
আমাকে যেন শিক্ষা দেয় ॥ ৫

বকু । (স্বগত) মালবিকা যেন ইরাবতীকে অতিক্রম করিতেছে
বলিয়া মনে হয় । (প্রকাশ্যে) আপনার ছাত্রী কৃতার্থ হইয়াছে, কারণ
তাহার প্রতি আপনি এরূপ তুষ্ট হইয়াছেন । (হ)

বকুল। প্রথি দেবীয়ে বস্কাবরো ভাদা বীরসেণো ণাম । সো
মহিষা অন্তবালদুগে ণম্মদাতীরে ঠাবিদো । তেণ সিপ্পাছি-
আরে জোগা ইঅ' দারিঅন্তি বহিণৌএ দেবৌএ উবাম্মণ'
পেসিদা । [অসি দেব্যা বর্ণাবরো ভাদা বীরসেনো নাম । স ভবা' অন্তপালদুগ'
নম্মদাতীরে স্থাপিত: । তেন শিল্পাধিকারে যোগ্যেং দারিকৈতি ভগিন্যা দেব্যা উপায়ন'
প্রেথিতা] (ক)

মহিষ্যা ধারিণ্যা তত্ পাত্ৰ' মালবিকারূপ' শিচাপাত্ৰং কৃত: কস্মাত্ স্থানাৎ আনীতম্ ।
তথাহি দ্রুতশ্চ বস্তু ন সৰ্ব্বত্র মিলতি, যত্র মিলতি তত্ সুতরাং প্রশস্তিমদেবস্থানম্ ;
অত: তস্য স্থানস্য নাম যৌতুমিলণামীতি ভাব: ।

(ক) বর্ণেন অবর: হীন: স্বাপিচয়া নিকটবর্ণজাত:, তথাহি আদৌ অসবর্ণবিবাহ:
প্রচলিত আসীত, তদবমরে দেব্যা: জনকেন কস্মাশ্চিৎ বৈশ্যায়া: পাণিগ্রহণাত্ তদুগমৈ
চ বীরসেনস্য জাতত্বাৎ বর্ণাবরম্ভাত্বমস্যা । স: বীরসেন: ভদ্রা' স্বামিনা অগ্নিমিত্রে ণ
অন্ত: সীমা রাজ্যংসেতি শেয:, তং পালয়তি শব্দুকবলাৎ রচতি যত্ তত্ অন্তপাল'
দুগে' তস্মিন্ । নম্মদায়া: তদাখ্যায়া: নদ্যা: তীরে স্থাপিত: তদধ্যচ্চলেন প্রতিষ্ঠিত: ।
তেন অন্তপালদুগাধ্যচ্চৈষ বীরসেনেন ইয়ং দারিকা বালিকা শিল্পাধিকারে কলাবিদ্যা-
শিচায়া' যোগ্যা ইতি ক্ত্বা ভগিন্যৈ দেব্যৈ মহিষ্যৈ ধারিণ্যৈ উপায়নং উপহার: প্রেথিতা ।

ননু পূর্বপূর্বযুগে অসবর্ণবিবাহস্য শাস্ত্রতৌ ব্যবহারতয় অবিরোধেপি "সমুদ্রযাত্রা-
স্বীকার: কমণ্ডলুবিধারণম্, হিজানাংসবর্ণা'সু কন্যাসুপয়মস্তথা" ইত্যাদিত:
কলৌরাদৌ মহাত্মভি:, "নিবর্তিতানি কৰ্ম্মানি ব্যবস্থাপূর্বকং বুধৈ:" । ইত্যাদিনিষেধ-
শ্রবণেন অস্য বচস্য কলিযুগসম্বন্ধিতয়া কথং সামঞ্জস্যম্ ইতি চেন্ন কলিযুগে
অসবর্ণবিবাহস্য নিষিদ্ধত্বেপি ন সর্বত্র দেশে নিষেধ: প্রাবর্তত ততশ্চ "যেযু স্থানেষু
যক্ষীচ' ধৰ্ম্মাচারশ্চ যাটশ:" । তত্র তন্মাত্রাবমন্নেত ধৰ্ম্মস্তুত্বৈব তাটশ" ইত্যাদিনিয়মতৌ
দোষাভাব: ।

গণ। মানবিকার আশ্রয় বাড়ি সুলভ নহে । অতএব আমি জিজ্ঞাসা
করি যে মহিষী এই সংপাত্ৰটী কোথা ইহঁতে আনিবেন ? (ক)

গণ । (স্বগতম্ ।) আকৃতিবিশেষপ্রত্যয়াদেনামনুনবস্তুকাং
সম্ভাবয়ামি । (প্রকাশম্) । ভদ্রে ! ময়াঃপি যশস্বিনা ভবিতব্যম্ ।
যতঃ, (স্ব)

পাত্রবিশেষে ন্যস্তং গুণান্তরং ব্রজতি শিল্পমাধাতুঃ ।

জলমিব সমুদ্রশুক্লৌ মুক্তাফলতাং পয়োদস্য ॥ ৬ ॥

[অর্থঃ] । পয়োদস্য জলং সমুদ্রশুক্লৌ ন্যস্তম্ মুক্তাফলতাম্ ইব আধাতুঃ
শিল্পং পাত্রবিশেষে ন্যস্তং গুণান্তরং ব্রজতি ॥ ৬ ।]

(স্ব) আকৃতিবিশেষাৎ অস্যা আকারস্য সাধারণতৌ বৈলক্ষণ্যাৎ, অস্যা আকার-
গতাসাধারণাদিত্যর্থঃ । এনাম্ মালবিকাং অনুনম্ অনপক্কষ্ট' বস্তু কুলশীলাদিকং
যস্যা: তাম্ । বহুব্রীহী কপ্রত্যয়ঃ । প্রশস্তকুলশীলসমন্বিতামিত্যর্থঃ । সম্ভাবয়ামি
তর্কয়ামি, তথাহি অস্যা আকৃতে: মহত্বং বিবিচ্য নুনমিযং মহাকুলসম্ভূতা সাধুশীলা
চেতি নিরূপয়ামি ইতি ইদৃশ্যা আকৃতে: নীচজাতৌ দু:শীলৈ চ অসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

ময়া শিল্পকেনাপি যশস্বিনা কৌত্তিমতা ভবিতব্যম্ । তথাহি সচ্ছিত্ত্যমুপদিষ্ট
তস্য উত্কর্ষসম্পাদনেন পরিচিতবিজ্ঞানপ্রকর্ষো যশস্বী এব গুরু: স্যাদিতি ময়াপি
মালবিকায়া: প্রকর্ষণেণ তথা ইতি ভাবঃ । যতঃ যস্মাত্ হিতো:, ইদং পরবর্তি-
ত্বকারণে অন্তে তব্ধম্ ।

৬ । অথ যশোলাভে হিতুমাহ—পাত্রেত্যাदिना । পয়োদস্য জলদস্য জলং সমুদ্রশুক্লৌ
সমুদ্রস্থিতায়াং শুক্লিকায়াং ন্যস্তমিতি শিষ: মুক্তাফলতাং নীতিকত্বমিব আধাতু:

বকু । বীরসেননামক মহাবীর একজন অসবর্ণমাতৃগর্ভজাত ভ্রাতা
আছে, রাজা তাহাকে নর্যদার তীরে সীমান্তস্থিত দুর্গে স্থাপন করিয়াছেন ।
তিনি 'এই বালিকা কলাবিষ্ঠা শিক্ষা করার সুযোগ্য' দেখিয়া ইহাকে
ভগিনী মহাবীর নিকট উপহাররূপে পাঠাইয়াছেন । (ক)

গণ । (স্বগত) ইহার মনোরম আকৃতিদর্শনে ইহাকে সৎকুলজাত
বলিয়া মনে হয় । (প্রকাশে) ভদ্রে ! ইহা দ্বারা আমিও যশস্বী হইব । (খ)

वकुला । अध इ । अह कहिं वो सिस्सा ? [अथ किम् ।
अथ कस्मिन् वः शिष्या ?] (ग)

गण । इदानीमेव पञ्चाङ्गादिकमभिनयमुपदिश्य मया 'विश्व-
म्यता'मित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाच्चगता प्रवातमासेव-
माना तिष्ठति । (घ)

आधानकर्तुः प्रकृते शिचकस्य इत्यर्थः । शिल्पं कलाविद्या पात्रविशेषे सृजने
विलक्षणगुणसम्पन्ने शिष्टे इत्यर्थः । न्यस्तं उपाहितं सत् गुणान्तरं गुणविशेषं व्रजति
लभते । तथाहि यथा स्नातिनचव समुद्रशुक्तिकायां मेघजलपातेन तदेव जलं मुक्ता
भवति तथैव शिचकस्य शिचा सत्पात्रे न्यस्ता ततोऽतिप्रकर्षातिशयं गच्छति तेन च
आधातुकृत्कर्ष एव प्रतीतः सन् परम् ग्रन्थस्य निर्व्वर्णयतीति मया मालविकायां विद्यां
निषाद्य तथा यथो लब्धव्यमिति भावः । अत्र श्रौतौ पूर्णोपमालङ्कारः ।

(ग) इदानीं वः युष्माकं शिष्या मालविका कुत्र वर्तन्त इति शेषः ।

(घ) इदानीमेव न तु कालविलम्बेनापीत्यर्थः । पञ्चाङ्गादिकं ; पञ्चाङ्गाभिनयो
यथा—“चित्ताचिह्न हस्तपादैरङ्गैश्चेष्टादि साम्यतः । पादाद्यवस्थाकरणं पञ्चाङ्गोऽभिनयो
मतः ॥” इति ।

अथवा पञ्चाङ्गानि प्रेरणस्य अङ्गपञ्चकम् इत्यर्थः । तद् यथा—“नृत्यं तथा च कैवारो
मर्मरौ जागरं तथा । गीतञ्चेति समाख्यातं प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम्” इति । विश्वम्यताम्
विश्रामः क्रियताम् इत्यभिहिता कथिता सती । दीर्घिकायाः उद्यानगतप्रशस्त-
सरोवरस्य अवलोकनाय दर्शनाय तत्रत्यतरङ्गरङ्गादिपर्य्यवेक्षणाय इत्यर्थः, यः गवाचः
वातायनं तत्र गता, वापीविभ्रमदर्शनोत्सुकतया गवाचमास्थिता इत्यर्थः । प्रवातं

कारण, उपदेष्टार शिक्षा विशिष्टे पात्रे शृङ्खल इहिले ताहा गुणास्तुर
प्राप्तुं ह्य । येरूप स्वाती नक्षत्रे मेघेर जन शुक्तिते पड़िले ताहा
मुक्ताकरे परिणत ह्य ॥ ७

वकुला । ता' बटे । आर्य्य ! आपनार शिष्या कोथार ? (ग)

गण । सम्प्रतिहै पक्षान्न प्रभृति अभिनय शिक्षा दिशा “एथन बाईया

বকুল। তেন হি অনুজাণাদু মং অজ্জো জাব সে অজ্জস্স
পরিতোসনিবেদণেন উস্সাহং বহ্ণেমি । [তেন হি অনুজানাতু মামার্থ্যঃ,
শাবদস্য আর্থস্য পরিতোষনিবেদনেন উস্সাহং বর্জয়ামি] (ঙ)

গণ। দৃশ্যতাং সখী । অহমপি লব্ধচণঃ স্বগেহং গচ্ছামি ।
(ইতি নিষ্কান্তৌ) । (চ)

মিশ্রবিচ্ছম্ভকঃ । (ছ)

প্রকট' বায়ু' আসিবমানা সম্যক্ উপমুজ্জানা তিষ্ঠতি । তথাহি সা দৌর্ধিকাবলোকন-
গবাচ্চৈ সম্মতি বর্ত্তত ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) অস্থাঃ মালবিকায়াঃ, আর্থ্যস্য ভবতঃ পরিতোষস্য তস্যা উপরি সন্নিপে-
নিবেদনে বিশ্রাপনেন উৎসাহং বর্জয়ামি গুরুতোষণ শিষ্যস্য উৎসাহঃ বর্জত ইতি ভাবঃ ।
কেচিত্তু পরত এব "দৃশ্যতাং সখী"তি বচনাত্ অত্র অস্থা ইত্যনেন দেব্যা ধারিণ্যা
উপন্যাসঃ, তথাহি ধারিণীসমীপং গত্যা তদনুগতজনস্য উপরি তব পরিতোষাতিশয়ং
নিবেদ্য আনন্দং জনয়ামি, আশ্রিতস্য অনুগতস্য উন্নতিশ্রবণতঃ পরমহৃৎসম্ভবাদিত্যর্থঃ ।

(চ) সখী মালবিকা পশ্চৈ ধারিণী, দৃশ্যতাং অবলোক্যতাং তথা সহ সাচাত-
কারানন্তঃ মম সন্নিপী নিবেদ্যতাম্ ইত্যর্থঃ । অহমপি লব্ধঃ প্রাপ্তঃ চণঃ অবসরঃ যেন
তথামৃতঃ প্রাপ্তকর্মাৎপ্রকাশঃ সন স্বগেহং নিজালয়ং গচ্ছামি । অহমপি লব্ধচণ
ইত্যস্য ভিন্নবাক্যত্বে কেচিদ্ভিন্নম্ অর্থং কুর্বন্তি যথা—লব্ধঃ চণঃ উৎসবঃ শিষ্যায়াঃ
প্রকর্ষাতিশয়েন পরমানন্দঃ যেন তথামৃতঃ জাতঃ অস্মীতি শेषঃ । "সমযোত্সবযো-
চণ"ইতি কৌষবচনম্ ।

বিশ্রাম কর' এই কথা বলায় মালবিকা দৌর্ধিকা-দর্শন-যোগ্য গবাক্ষে বাইরা
নির্ম্মল বায়ু সেবন করিতেছে । (ব)

বকুল। তবে আর্থ্য আমাকে আক্সা করুন, আমি বাইরা আপনার
পরিতোষ তাহার নিকট বলিয়া উৎসাহ বর্দ্ধন করি । (ঙ)

গণ। যাও, তুমি সখীর সহ সাক্ষাৎ কর, আমি অবসর লাভ করি-
য়াছি, অতএব স্বগৃহে গমন করি । (দুইজনে নিজান্ত হইল) । (চ)

[ততঃ প্রবিশত্যেকান্তস্থিতপরিজনো মন্দিরা লিখহস্তান্বাস্থ্যমানো রাজা । (জ)]
রাজা । (অনুবাচিতলিখমমাত্যং বিলোক্য) । বাহ্যতক ! কিং প্রতিপদ্যতে
বৈদর্মঃ ? (ঈ)

ইতি এতদ্বাক্যানন্তরং, নিষ্কান্তো নিষ্কান্ত্য নিষ্কান্তা চ তৌ, বকুলাবলিকা
গণদাসস্য ইতি স্ত্রিয়া: পুমানেকশেষে ইতি পুমানেকশেষ: ।

(ঈ) বিষ্ণুম্বকলচরণ—“ব্রহ্মবর্চিষ্যমাণানাং কথ্যাশানাং নিদর্শকঃ । সঙ্কীর্ণার্থস্তু-
বিষ্ণুম্বক আদাবঙ্কস্য দর্শিতঃ । মধ্যেন মধ্যমাভ্যাং বা পাতাভ্যাং সম্মথোজিতঃ । শুভঃ স্যান-
স তু সঙ্কীর্ণো নীচমধ্যমকল্পিতঃ” ইতি ॥ অথ নীচপাথে কৌসুদিকা বকুলাবলিকা
চ, মধ্যমং পাবং গণদাসঃ, তৈঃ ব্রহ্মবর্চিষ্যমাণানাং মালবিকায়াঃ শিচাপাটবগবাচা-
শ্রয়ণরাজানুরাগাদীনাং নিদর্শনাত সঙ্কীর্ণত্বাৎকমিশ্রত্বং বিষ্ণুম্বকস্য ।

(জ) একান্তে একপার্শ্বে স্থিতাঃ পরিজনাঃ যস্য তথাভূতম্ । লিখিন পথে যুক্তঃ
হস্তঃ যস্য তথাভূতঃ, ইতি মধ্যপদলোপী সমাসঃ । অথবা লিখৌ হস্তে যস্য তথাভূত
ইতি ব্যধিকরণবহুব্রীহিঃ । অন্বাস্থ্যমানঃ কিচ্চিদিব পশাদুপবিষ্ট্য সেব্যমানঃ । অথবা
অন্বাস্থ্যমানঃ সঙ্কীর্ণ স্থিত্যা সেব্যমানঃ নতু সাধারণপরিজনবৎ একান্তাবস্থানেন
ইতি ভাবঃ ।

অথ স্বভাবত আস্থাতোরকর্ম্মকল্যেপি অনুপসর্গপূর্ব্বকত্বেন অর্থবিশেষবত্বাত
সকর্ম্মকত্বম্ । প্রবিশতি রজস্বানস্থিতদর্শকানাং দৃষ্টিগোচরো ভবতি । প্রপূর্ব্ববিশ্ধাতো-
নাটকাদৌ দৃষ্টিগোচরত্বরূপার্থঃ কুত্ব্যাজহত্বস্বার্থলচরণা প্রতীয়তে, শস্যার্থস্তু অম্ব্যন্তর-
প্রবেশ এব ।

(ঈ) অনুবাচিতঃ রাজা স্বয়ং পাঠানন্তরং স্বয়মেব পঠিতঃ লিখঃ পবং যেন তথাভূতঃ
প্রথমতৌ রাজা পবং স্বয়ং পপাঠ, ততঃ পদার্থবিবেকায় মন্দিরহস্তে পাঠায় তত্ দত্তবান্ ;

মিশ্র বিকল্পক । (হ)

[পরে রাজা প্রবেশ করিলেন, তাহার পরিজনবর্গ একপার্শ্বে রহিয়াছে,
মন্ত্রী পত্রহস্তে রাজার দেবৎ পশ্চাৎ ভাগে বর্তমান । (জ)]

अमात्यः । देव ! आत्मविनाशम् । (ज)

राजा । निदेशमिदानीं श्रोतुमिच्छामि । (ट)

अमात्यः । इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम्—“पूज्ये नाह मादिष्टः,—‘पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुत-
सम्बन्धो ममोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कान्य
गृहीतः ; स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्थो मोचयितव्य’

सोऽपि निश्चितं पपाठ इति मन्तव्यम् । अनुवाचितलेशमिति विशेषणं राज्ञः
प्रश्नोपयोगार्थम्, अन्यथा प्रश्नोत्तरस्य तेन दानमसम्भवमेव स्यात् । बाहं बाहं शत्रुगणानां
बाहुवलमित्यर्थः, तद्वति हसति पराभवतीत्यर्थः, यः तस्य सम्बोधनम् । “बाहो बाहो
पुमान् मानमेदे वषट्करक्ष्यो”रिति रभसः । वेदमः विदर्भराजः यज्ञसेनः किं
प्रतिपद्यते अभिसन्धधाति अक्षत इति शेषः । अथवा किं प्रतिपद्यते निर्धारयति किं
विविच्य अद्यासु एवं पत्रसारोपितम् प्रति ज्ञातुमिच्छामीति भावः ।

(ज) देव महाराज, इति राज्ञः सम्बोधनम् । तथाच दर्पणे—“राजा स्वामीति
देवेति भूत्यै”रिति । आत्मनः स्वस्य विनाशं प्राणच्युतिं प्रतिपद्यते अभिसन्धधाति,
तथाहि यथा अनेन भवति पत्रसारोपितम् तथा मन्ये नूनमग्रमात्मनैव विनाश-
मभिकाङ्क्षति अन्यथा कथमेवं भवन्मर्यादामतिक्रामेत् इति भावः ।

अमान्यानामनीचपुरुषत्वान् संस्कृतभाषा पाठ्या, तथाच “पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं
स्यात् कृतात्मनाम्” । इति ।

(ट) निदिश्यते यः सः निदेशः तं, संवादविशेषं, अभिसन्धिमिदं वा श्रोतुमिच्छामि ;
को नाम अभिसन्धिः पत्रं आरोपितः, तं ब्रूहि इति भावः ।

राजा । (अमात्येण पत्रं पाठं शेष इहैवाहं देखिना) बाहक,
विदर्भराजेण किं मन्त्रवा शिर इहेन ? (ब)

अमात्य । महाराज, तिनि निजेण मृत्तु कामना करिवाहेन । (६३)

राजा । तिनि किं निशिवाहेन—आमि शुनिते चाहि । (६)

इति । एतन्ननु वो विदितं यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः, अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदरा पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा । तदन्वेषणाय यतिष्ठे । अथवा अवश्यमेव साधवसेनो मया पूज्येन मोचयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः । (३)

(३) अनेन वेदभेण इदानीं प्रत्युत्तरावसरे इदं वक्ष्यमाणं वस्तु प्रतिलिखितं प्रत्युत्तर-वचनतया प्रतिपादितम् । किन्तु इत्याह—पूज्येन इत्यादिना मोचयितव्य इत्यनेन । पूज्येन मान्येन भवता अग्रिमिवेण अहं विदर्भराजः यज्ञसेनः आदिष्टः आज्ञप्तः, भवतः पितृव्यपुत्रः पितृधातृपुत्रः, साधवसेनः, तदाख्यः, प्रतिश्रुतः प्रतिज्ञातः सम्बन्धः वैवाहिकसम्पर्कः येन तथाभूतः मध्यं स्वभगिनीं मालविकां दास्यतीत्येवं कृताङ्गीकार-वचन इत्यर्थः । मम अग्रिमिवस्य उपान्तिकं समीपम् उपसर्पन् आगच्छन् अन्तरा पथिमध्ये त्वदीयेन त्वत्सम्बन्धिना अन्तर्पालेन सौमान्तदुर्गपालेन अवस्कन्द्य आक्रम्य गृहीतः अवरुद्धः । सः साधवसेनः तव पितृव्यपुत्रः, मदपेक्षया मत्सन्नेन मदनुरोधेन वा सकलप्रसोदयैः कलत्रेण स्त्रिया सहोदरया च सह मोचयितव्यः बन्धुमुक्तः कर्त्तव्य इति, इति शब्दः अग्रिमिवलिखितवाक्यावसानसूचकः ।

एतदित्याद्यारभ्य “बन्धनात् सद्य” इत्यन्तं यज्ञसेनस्य स्वीयमतप्रतिपत्त्यर्थम् । ननु एतत् वक्ष्यमाणं वस्तु वः युष्माकं विदितम् अवगतम् । यत् तुल्याभिजनेषु सहश्रदंशेषु वंशमर्यादया समेषु इत्यर्थः । भूमिधरेषु राजसु राज्ञां इति अनुरागो विरागो वा, तथाहि राजानः तुल्याभिजनैरेव भूमिपालैः सह सम्बन्धसूत्रेण बद्धा भवन्ति, तथाभूतैरेव च पितृव्यपुत्रादिभिः स्वतो विरोधं गच्छन्ति इत्यर्थः । अतएव सहजवैराग्येण पितृव्यपुत्रेण साधवसेनेन सह मम एतावान् विरोध इति भावः । अतः अद्यात् हेतोः तव वैरस्य स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । अतः अस्मिन् विषये पूज्यः मान्यः भवान् मध्यस्थः उदासीनः एकतरपक्षाश्रयणात् विरत इत्यर्थः । भवितुमर्हति, ननु साधवसेन-पक्षाश्रयणेन मम विरोधकारोति भावः । अस्य सोदरा सहोदरा भगिनी मालविकाः ग्रहणविप्लवे साधवसेनस्य संयमनवेलायां समुत्पन्ने उपद्रवे विनष्टा अदर्शनं गता,

আর্থ্যসচিবং সুচুতি যদি পূজ্যঃ সংযতং মম শ্যালম্ ।

মোক্তা মাধবসেনং ততোহহমপি বন্ধনাৎ সद्यঃ ॥ ৩ ॥ ইতি ।”

[অর্থ্যঃ । যদি পূজ্যঃ সংযতং মম শ্যালম্ আর্থ্যসচিবং সুচুতি, ততঃ অহমপি মাধবসেনং সद्यঃ বন্ধনাৎ মোক্তা । ৩ ।]

অথ বিনষ্টেনৈব মরণরূপমঙ্গলার্থব্যঞ্জকত্বাদশীলতা দোষঃ । অতএব মাধবসেনস্য মোচনসম্ভাবনায়ামপি সৌদর্যসহিতস্ত্যাস্য মোচনমসম্ভবমিহ তস্যা এব অলাভাৎ । তস্যাঃ মালবিকায়াঃ অন্তর্বেষণায় গবেষণায় লাভায় যতিষ্যে চেষ্টাং করিষ্যে, যদি লভ্যে তদা কথঞ্চিৎ প্রতিপাদয়িতুং তামহম্ ইতি ভাবঃ ।

অথবা প্চাত্তরে ময়া যন্ত্রসেনৈব প্রযোজ্যকৰ্ণা পূজ্যৈব ভবতা অগ্নিমিত্রেণ প্রযোজককৰ্ণা । মোচয়িতব্যঃ মুক্তবন্ধনঃ কারয়িতব্যঃ, নাহং স্নেচ্ছ্যা তং বন্ধনাৎ মুক্তং করিষ্যামীত্যभिপ্রায়ঃ ।

অথ স্বয়মপি মোচয়িষ্যে যেনামিসন্ধিনা সঃ শূন্যতামিত্যাহ—শূন্যতামমিসন্ধি-
রিত্যাদিনা স্ত্রীকান্ধন ।

‘অমাত্য । সম্প্রতি বিদূৰ্ভরাজ এই লিখিয়াছেন যে—“মাননীয় মহারাজ আমাকে আদেশ করিয়াছেন—‘ভবদীয় পিতৃব্যপুত্র কুমার মাধবসেন আমার সহিত বৈবাহিক সম্বন্ধে প্রতিশ্রুত হইয়া আমার নিকট আসিতেছিলেন, পথিমধ্যে তদীয় সীমারক্ষক তাহাকে আক্রমণ করিয়া বন্ধ করিয়াছে, আমার অনুরোধে স্ত্রী ও ভগিনীর সহিত তাহাকে মোচন করিয়া দিবে।’ আপনি অবশ্যই ইহা জানেন যে—সম্মান বংশোদ্ভূত রাজগণের প্রতি রাজগণের বিরোধ সত্যসিদ্ধ । অতএব মাননীয় মহারাজের এস্থলে উদাসীনতা অবলম্বন করাই উচিত । তদীয় সহোদরা মালবিকা সেই আক্রমণের বিশৃঙ্খলায় কোথায় অদৃশ্য হইয়াছে । তাহার অন্তর্বেষণার্থ যত্ন করিব । অথবা যদি মাধবসেনকে মাননীয় মহারাজ আমার নিকট হইতে অবশ্যই মোচন করাইতে চাহেন, তবে আমার অভিপ্রায় শুনুন ॥ (১)

রাজা । (সরোষম্) কথং কার্য্যবিনিময়েন ময়ি ব্যবহর-
ত্যাत्मজ্ঞঃ ! বাহতক, প্রকৃত্যমিত্বঃ প্রতিকূলকারী চ মে
বৈদৰ্ভঃ । তদ্ যাংব্যপচৈ স্থিতস্য পূর্বসঙ্কলিতসমুন্মূলনাথ
বীরসেনমুখং দণ্ডচক্রমাজ্ঞাপয় । (ড)

৩। अभिसन्धिमेवाह—आर्थेत्यादिना । यदि पूज्यः मान्यः भवान् संयतं इतःपूर्वं
बन्धुभावेन निगृहीतं मम श्वालं भाष्यायाः भातरम् आर्थसचिवं प्रधानामात्यं ममेति
शेषः । सुञ्चति बन्धनात् मुक्तं करोति, ततः तदा अहमपि सद्यः तस्मिन् एव क्षणे
ननु कालं विलम्बापौति भावः । माधवसेनं मम सहजशत्रुमपि भवतः अनुगतं मित्वं
बन्धनात् मोक्ता मुक्तं कर्त्तामि, तथाहि यदि त्वमात्यसचिवं सुञ्चेः तदैव माधवसेनस्य
मत्तो मोक्षः नान्यथा ; अतः त्वमपि तथा कार्यं कुरु इति भावः । मोक्ता इत्यस्य
शौलार्थद्वयप्रत्ययान्तस्य निष्ठादित्वेन षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया एव ।

(ड) सरोषं सक्तोषं, रोषकारणञ्च परत एव व्यक्तीभवति । कार्य्यवিনিमयेन
कर्मव्यतीहारेण, अनात्मज्ञः आत्मनो बलावलद्विवेकयुक्तः । तथाहि यज्ञसेनः मदपेक्षया
बहुधा दुर्बलः अहञ्च तस्मात् सबलः, तथापि यत् असौ मयि एवमुद्धतो वर्तते तन्नास्य
सुविवेकफलमिति भावः ।

वैदर्भः विदर्भराजः मे मम प्रकृत्या स्वभावेन अमितः शत्रुः प्रतिकूलकारी
विरुद्धकार्य्यकारी च, तथाहि अस्य प्रकृत्यामित्वं विषयानन्तरत्वादिति तत् तस्मात्
तस्य प्रकृत्यामित्वत्वात् प्रतिकूलकारित्वाच्च इत्यर्थः । यातव्यस्य अभिषेधयितव्यस्य शत्रो-
रित्यर्थः । पचैस्थितस्य वर्त्तमानस्य तस्य यज्ञसेनस्य इत्यर्थः । पूर्वसङ्कलितस्य आदौ
अभिलषितस्य यस्य कस्यचित् अस्माद्विरुद्धविषयस्य इत्यर्थः । समुन्मूलनाय समूलं

আপনি যে আমার শালক আৰ্য্য সচিবকে সংযত করিয়াছেন, তাহাকে
যদি বন্ধন ইহাতে মোচন করিয়া দেন ; তবে আমিও মাধবসেনকে সমুদ্র
বন্ধন ইহাতে মোচন করিয়া দিব ॥ ৭

অমাত্যঃ । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । (৬)

রাজা । অথবা, কিং भवान् मन्यते ? (৭)

অমাত্যঃ । शास्त्रदृष्टमाह देवः । (৮)

বিনাশনাথ বীরসেনমুখং বীরসেনেন পরিচালিতং দৃষ্টচক্রং, দৃষ্টান্তে শব্দঃ এমিরিত
দৃষ্টানি সৈন্যানি তेषাং চক্রং সমূহং আজ্ঞাপয়, তথাহি সৈন্যপ্রেমণেন যথা শতুঃ
অস্মৎপরাম্বাদিকামনামপি পরিব্রজ্যেত তথা কৰোতু ইতি ভাবঃ । অতঃ অমিত্র-
শব্দঃ শব্দবাচী তদর্থং এব, “হিঙ্ বিপচ্ছাহিতামিত্রদসুয়াশব্দশব্দঃ” ইতি কোষাত
পুংলিঙ্গোপপত্তেঃ ।

(৬) দেবঃ মহারাজঃ যত্ বস্তু আজ্ঞাপয়তি তদেব ময়া ক্রিয়তে ইতি শিষ্যঃ । তথাহি
‘যদোহং বীরসেনমুখং দৃষ্টচক্রং শব্দসমুচ্ছ লনায় প্রে ধয়ি ইতি ভাবঃ ।

(৭) অথবা भवान্ অমাত্যঃ কিং কৌতুহলং মন্যতে, তথাহি অদ্যাবসরে শব্দুরমি-
শ্রাতব্যো ন বা তদুভয়ালপি বিচারয়তু ইতি ভাবঃ ।

(৮) शास्त्रेण দ্বিতীয়নৈবরূপেণ शास्त्रज्ञানেন দৃষ্টং বিবেচিতং বস্তু দেবঃ মহারাজঃ
আহ কথিতবান্, অতো নাস্তি সমান বৈমত্যহঁতুঃ, নমাপ্যতঃ সম্মতিরক্ষীতি ভাবঃ ।

রাজা । (রোষসহকারে) কি ! আশ্চর্যজনক! বিদর্ভরাজ কার্যের
বিনিময়ে আমার সহিত ব্যবহার করিতে উত্তম হইয়াছে ! বাহতক,
বিদর্ভরাজ স্বভাবতঃ আমার শত্রু এবং বিরুদ্ধাচারী, তাহার প্রতি
অভিযান করা কর্তব্য । অতএব তাহার সঙ্কল্প সমূলে উৎপাটিত করিবার
জন্য বীরসেনচালিত সৈন্যসমূহকে আদেশ কর । (৬)

অমাত্য । মহারাজ ! যাহা আজ্ঞা করেন । (৭)

রাজা । অথবা আপনি কি মনে করেন ? (৮)

অমাত্য । মহারাজ ! শাস্ত্রানুমোদিত বিষয়ই বলিয়াছেন । (৯)

অচিরাধিষ্ঠিতরাজ্যঃ শত্রুঃ প্রকৃতিষ্বরুদমূলত্বাৎ ।

নবসংরোপণশিথিলস্তরুরিব সুকরঃ সমুদ্বর্ত্তুং ॥ ৮ ॥

[অর্থঃ । অচিরাধিষ্ঠিতরাজ্যঃ শত্রুঃ প্রকৃতিষু অরুদমূলত্বাৎ নবসংরোপণশিথিলঃ
তরুঃ ইব সমুদ্বর্ত্তুং সুকরঃ । ৮ ।]

রাজা । তেন হ্রবিতথং তন্মকারবচনম্ । ইদমেব নিমিত্ত-
মাदाय समुद्योज्यतां सेनापतिः । (थ)

৮ । তদেব শাস্ত্রমতমাহ—অচিরেত্যাदिना । অচিরং স্বল্পকালং যাবৎ অধিষ্ঠিতং
আশ্রিতং রাজ্যং রাজত্বং যেন তথাভূতং অল্পকালং যাবৎ রাজ্যমধিষ্ঠিতবান্ শত্রুঃ
রিপুপক্ষীযৌ রাজা প্রকৃতিষু প্রজাবর্গেণ অরুদং হৃদম্ অপ্রতিষ্ঠিতং মূলং यस्य তस्य भावः
तद्धात् हेतोः, नवेन नूतनेन अचिरजातेन संरोपणेन शिथिलः शथमूलः, तरुः इव
इव समुद्वर्त्तुं उत्पाटयितुं विनाशयितुश्च सुकरः अनायासेनैव तदुन्मूलनं साधयितुं
शक्यमिति भावः । अत्र इवपक्षे प्रकृतिषु इत्यस्य स्वीयकारणशक्तिकामु इत्यर्थः प्रतिपत्तव्यः,
स च श्लेषात् तरुरिव इत्येव उपमा चेति श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः ।

(थ) तेन शत्रोः अचिराधिष्ठितराज्यतया प्रकृतिषु अरुदमूलत्वेन इत्यर्थः । तन्म-
कारस्य अर्थशास्त्रकारस्य वचनं प्रोक्तार्थकं वाक्यं अवितथं सत्यमेव भविष्यतीति शेषः ।
नूनमनायासेनैव वयं शत्रुसमुन्मूलनं कर्तुं क्षमिष्यामहे इति भावः । इदमेव प्रवृत्तमेव
मच्छत्रुजङ्घनरूपं विदर्भराजस्य कार्यविनिमयकामनाप्रकाशकवाक्यमिति यावत्, निमित्तं
व्यपदेशमादाय अवलम्ब्य समुद्योज्यतां व्यापार्यताम् ।

एतेन व्यापारेण उपन्यसेन प्रकृतनाटकनायकस्य अग्निमित्रस्य मालविकायामुन्मुख-
तायामपि राजकाव्यादिरूपे कर्तव्यार्थे अनलसताव्यञ्जनेन उत्कर्षः प्रतिपादितस्तेन
प्रकृतनाटकীয়বস্তুনোঃপি ইতি জ্ঞাতব্যম্ ।

যে শত্রু অল্পকাল মাত্র রাজ্যে অধিষ্ঠিত হইয়াছে, প্রজাগণের মধ্যে
তাহার মূল দৃঢ় না হওয়ায় নবরোপিত শিথিলমূল বৃক্ষবৎ তাহাকে অত্যল্প
আক্রমণেই উৎপাটিত করা যায় ॥ ৮

অমাত্যঃ । তথা । (ইতি নিষ্ক্ৰান্তাঃ) ।

(পরিজনো যথাব্যাপারং রাজানমভিতঃ স্থিতঃ) । (দ)

(প্রবিশ্য বিদূষকঃ) । **আস্মত্তোচ্ছি তত্তভবতা রক্ষা—‘গোদম ! চিন্তেহি দাব উবাঅং জহ মে জদিচ্ছাদিহপড়িকিদৌ মাল-
বিত্রা পশ্চক্লদংসণা হৌদিত্তি ।’ মএ অ তং তহা কিটং দাব মে
ণিবেদেমি ।** [**আজ্ঞসৌঃস্মি তবভবতা রাজা—গৌতম ! চিন্তয় তাবদুপাং যথা
যহচ্ছাদিহপড়িকিদিমাংলবিকা প্রত্যচদর্শনা ভবতীতি । ময়া চ তত্থা হ্রতং, তাবদস্য
নিবেদয়ামি । (ইতি পরিক্রামতি)) । (ধ)**

(দ) যথাব্যাপারং ব্যাপারং স্বস্বকারণ্যং অনতিক্রম্য ইতি বাক্যেন অব্যগ্রীভাব-
সমাশ্রুতং সিদ্ধম্ । নিজকর্ম্মভ্যাংপূততয়া ইত্যর্থঃ । রাজানম্ অভিতঃ রাজাঃ চতুর্দিশু,
“তসৌময়ামিপরিসর্ব্ব”রিতি দ্বিতীয়া । স্থিতঃ নতু তৈঃপি নিষ্ক্ৰান্তাঃ ইতি ভাবঃ ।

(ধ) বিদূষকঃ নাটকীয়পাণ্ডবিশেষঃ, তল্লচণং যথা,—“কুসুমবসন্তাদমিধঃ
কর্ম্মবপুর্বেশমাধৌ । হাস্যকরঃ কলহরতির্বিদূষকঃ স্যাৎ স্বকর্ম্মজঃ ” ইত্যুক্তলচণকঃ ।

তব ভবতা মাননীয়েন রাজা নৃপতিনা অগ্নিমিত্রেণ আজ্ঞসঃ অস্মি অহমিতি শেষঃ ।

“বিধু তবভতান্ পূজ্যস্তথৈবাবভবানপি” ইত্যমরঃ । উপাং গতিং চিন্তয় নিজ্ঞারয়
যথা যহচ্ছাদ্যৈবগত্যা নতু স্বচ্ছাক্রমেণ ইত্যর্থঃ । এতেন দৈবস্যাপি আনুকূল্যং
তত্সম্পর্কে সূচিতম্ । যাহিচ্ছা যহচ্ছা, পৃথোদরাদিত্বাৎ সাধু । দৃষ্টা আলোচিতা
প্রতিক্রিতিঃ চিত্তগতা সূচিঃ যস্যাঃ তথাভূতা, প্রত্যচৈণ চাচ্যুষপ্রত্যচকরণভূতেন
চাচ্যুষা দর্শনং প্রত্যচং যস্যাঃ তথাভূতা, চাচ্যুষপ্রত্যচবিপ্রয়ীভূতা ভবতি, তথাহি
যথা কথ্যন্তু মম মালবিকাদর্শনং সাধয় ইতি ভাবঃ । ময়াপি তৎ উপাযচিন্তনং

রাজা । অতএব শাস্ত্রকারের বচন অতি সত্য । এই কারণ অবলম্বন
করিয়াই সেনাপতিকে অভিযানে উদযুক্ত কর । (থ)

অমাত্য । আচ্ছা । (এই বলিয়া নিজস্ব হইলেন) ।

[পরিজনগণ রাজার চতুর্পার্শ্বে স্ব স্ব কর্তব্যে ব্যাপ্ত হইল । (দ)]

राजा । (विदूषकं दृष्ट्वा) । अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्माक-
मुपस्थितः । (न)

विदू । (उपगम्य) । वड्डु भवं । [वर्जतां भवान्] ।

राजा । (सशिरःकम्पम्) । इत आस्यताम् । (विदूषक उपविष्टः) ।

राजा । कच्चिदुपयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ? (प)

तथा तेन प्रकारेण एव कृतं सम्पादितम् । तथाहि यथा मालविकाया सह
राज्ञः दर्शनतः सम्मेलनं भवेत् तथा एव गतिरस्याभिरुद्धभाविता इति भावः ।
अस्य राज्ञः अग्रिमिवस्य निवेदयामि तदुपायस्य विज्ञापनं करोमि । अनेन
सन्दर्भेण गम्यमानं राज्ञः मालविकायामौत्सुक्यम्, अतः आरम्भो नाम प्रथमावस्था
कथिता इति ।

(न) कार्यान्तरस्य अपरकार्यस्य मालविकासान्तात्काररूपस्य सचिवः सहायः ।
उपस्थितः आगतः । तथाहि यथा मन्त्री राज्यकार्यसहायः तथैव विदूषको मम
मालविकासान्तात्कारसहाय इति भावः ।

(विदूषकेर प्रवेश)

विदू । महाराज आमाके आदेश करियाछेन,—‘गोतन ! आमा
दैवयोगे मालविकार प्रतिकृतिमात्र देखिते पाइयाछि । एक्कणे,
याहाते ताहाके प्रताप दर्शन करिते पारि, तोमाके ताहार उपाय
चिन्ता करिते हईवे ।’ आमाओ तदनुकूल अनुष्ठान करियाछि । अतएव,
एक्कणे ताहार गोचरे निवेदन करि । (एहि बलिग परिक्लमण) । (ध)

राजा । (विदूषकके देखिग) । एहि वे आमादेर कार्यान्तरसम्पादक
अपर मन्त्री उपस्थित । (न)

विदू । (समीपस्थ हईग) । आपनि सर्वथा संवर्द्धित हईन ।

राजा । (शिरःकम्पनसहकारे) । एहिथाने उपवेशन कर ।

বিদু। পশ্যোঃসিদ্ধিঁ পুচ্ছ । [প্রয়োগসিদ্ধিঁ পৃচ্ছ ।] (ফ)

রাজা। কথমিবা ? (ব)

বিদু। (কণ) । এষাং বিদু । [এবমিবা] (ইত্যবেদয়তি) । (ম)

(প) উপায়েন নিমিত্তবিশেষেণ উপেয়ং লভ্য দর্শনং সাচাত্কারঃ তখিন্ কৌশল-
বিশেষেণ সম্বাদনাং মালবিকাচাত্কারে ইত্যর্থঃ । তে তব প্রজ্ঞাচক্ষুঃ জ্ঞাননেত্র-
ব্যাপৃতং নিযুক্তং কচ্ছিত্ সমর্থং কিং, “কচ্ছিত্ কামপ্রবেদনে” ইত্যমরঃ । তথাহি কথং মম
মালবিকয়া সহ সাচাত্কারো ভবিতা, তত্ কিং ভবান্ নিপুণতয়া বিচিন্য
নির্হারিতবান্ ইতি প্রশ্নঃ । অত্র প্রজ্ঞায়াং চক্ষুরোপাত্ রূপকম্ । অত্র গম্যমানস্য
মালবিকারূপবীজস্য বিন্যাসাদুপদ্বিপো নাম সম্বন্ধসুপ্তং ভবতি ।

(ফ) প্রয়োগস্য ব্যাপারস্য সিদ্ধিঁ সাফল্যং পৃচ্ছ । তথাহি কথং ব্যাপারবিষয়কং
প্রশ্নং করোষি, প্রজ্ঞাচক্ষুঃ তৎসাচাত্কারসম্বাদনায় ব্যাপৃতং সফলত্ব জ্ঞাতমিতি
জানৌহি ইতি ভাবঃ ।

(ব) কথং কেন প্রকারেণ প্রয়োগসিদ্ধিঃ জ্ঞাতা তত্ কথয় ইতি ভাবঃ ।

(ম) কণে কণপ্রান্তে, অন্যস্য অন্তরূপেণ রহসি ইত্যর্থঃ । তথোক্তম্—“কণে এব-
মবেল্যুক্তা জ্ঞায্যঃ পশ্যাত্ প্রসঙ্গতঃ” ইতি, ইতি আবেদয়তি বিজ্ঞাপয়তি । গণদাসেন সহ
হরদত্তস্য স্বল্পপ্রয়োগমাশ্রিত্য বিবাদসুদৃভাব্য অহম্ আগতঃ, তেনৈব গণদাসশিষ্যায়াঃ
মালবিকায়াঃ প্রয়োগদর্শনমাশ্রিত্য তৎকণবৈচারপ্রসঙ্গং মালবিকয়া সহ তব দর্শনং
সম্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । এতৎ সর্বং পরত এব প্রসঙ্গাত্ প্রকাশতাং যাস্যতি ।

(বিদূষকের উপবেশন ।)

রাজা। তোমার প্রজ্ঞারূপ নেত্র, উপায় অবলম্বনসহকারে প্রাপ্য-
বস্তুর পরিদর্শনে সমর্থ হইয়াছে ত ? (প)

বিদু। ফলসিদ্ধির কথা জিজ্ঞাসা করুন ; উপায়চিন্তার কথা জিজ্ঞাসায়
প্রয়োজন কি ? (ফ)

রাজা। কিরূপ ? (ব)

রাজা । সাধু বয়স্য, নিপুণসুপক্রান্তম্ । ইদানীং দুরধি-
গমসিদ্ধাব্যপ্সিদ্ধারম্বে বয়মাশংসামহে । কৃতঃ ? (ম)

অর্থং সপ্রতিবন্ধং প্রমুরধিগন্তুং সহায়বানৈব ।

দৃশ্যং তমসি ন পশ্যতি দীপেন বিনা সচচুরপি ॥ ৫ ॥

[অর্থঃ । সহায়বান্ এব (জনঃ) সপ্রতিবন্ধম্ অর্থম্ অধিগন্তুং প্রমুঃ (ভবতি) ।
সচচুরপি তমসি দীপেন বিনা দৃশ্যং ন পশ্যতি । ৫ ।]

(ম) নিপুণং অতিচাতুর্যসহকারিণ উপক্রান্তম্ প্রারম্ভম্ । ইদানীম্ এব নিপুণং
তথা প্রক্রান্তে সতি দুরধিগমা দুর্লভা সিদ্ধিঃ সাফল্যং যস্য তথাভূতি, দুর্লভফলঃপি
অস্মিন্ আরম্বে কর্ম্মণি বয়ং সাফল্যাভিলাষিণঃ আশংসামহে আশান্বিতা ভবামঃ ।
তথাহি ভবতা যথা প্রক্রান্তং তথা মন্য অবশ্যমিব সত্বরমস্য আরম্ভস্য সুফলং সম্ভবিষ্য-
তীতি ভাবঃ । কৃতঃ কস্মাৎ হিতাঃ তৎ ইতি প্রশ্নে উত্তরং শ্লোকমুত্তরতয়া নিবহুবান্,
অতঃ কৃত ইত্যস্য সমাধানমুত্তরশ্লোকেন ।

৫ । বিদূষকস্য সাহায্যলাভেন এব অথ সিদ্ধির্ভবিষ্যতীতি সামান্যতঃ সমর্থ-
কোপন্যসিন সমর্থয়তি—সপ্রতিবন্ধমিত্যাदिना । সহায়বান্ সহায়শালী জন এব, নতু
সহায়বিরহিত ইত্যেবশব্দব্যবচ্ছদম্ । সপ্রতিবন্ধং বাধাযুক্তং প্রতিবন্ধকসদৃশবিন
দুর্লভমিত্যর্থঃ । কার্য্যং অধিগন্তুং প্রাপ্তুং তস্মিন্ কর্ম্মাণ সাফল্যমুপলব্ধম্ ইত্যর্থঃ,
প্রমুঃ সমর্থো ভবতি ইতি শेषঃ । তথাহি অহং ত্বাং প্রক্লষ্টং সহায়ং লব্ধবান্, অতএব
যদপি মালবিকায়াঃ সাচাত্কারি ধারিণীপ্রমুদতয়ঃ বহুবঃ প্রতিবন্ধকা বিদ্যন্তে, তথাপি
সহায়স্য চাতুর্য্যেণ তব কাপি বাধা ন সম্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

বিধু। (কর্ণে) । এইরূপ * * * ।— [এই বলিয়া, প্রকৃত ঘটনা
নিবেদন করিতে লাগিল] । (ভ)

রাজা । সাধু, বয়স্য ! তুমি সর্ব্বথা দক্ষতাসহকারেই কার্য্য করিরাছ ।
এক্ষণে উপস্থিত বিষয়ের সিদ্ধিলাভ হুঃসাধ্য হইলেও, তাহার সম্পাদনপক্ষে
আমরা আশাবদ্ধ হইতে পারি । (ম)

(নেপথ্য) । অলমলং বহু বিকল্য ? রাজঃ সমস্তমেবাবয়ো
রধরোত্তরয়োর্ব্যক্তির্ভবিষ্যতি । (য)

সহায়বতঃ কার্যলাভে সমর্থকং বিশেষমাহ—দৃশ্যমিত্যাदिना । तमसि अन्धकारे दीपेन आलोकरूपसहकारिकारणेन विना सचक्षुः चक्षुरूपप्रत्यक्षकारणयुक्तोऽपि जनः दृश्यं दर्शनयोग्यं वस्तु घटपटादिकं न पश्यति तद्विषयकचाक्षुषप्रत्यक्षान्यथो न भवति । प्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वं आलोकश्च सहकारि, दृश्यमित्यनेन उद्भूतरूपवद्द्रव्यमुच्यते प्रकृते, तत्र च प्रत्यक्षाभावे अत्र आलोकसमवधानविरह एव प्रयोजकः । तथाच नियमः—
“गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयो”रिति । अत्र सहायवानिव इत्येवशब्देन सहायहीनस्य जनस्य कार्याज्ज्ञानाभावरूपस्य सामान्यवस्तुनः दौषविरहवतः सचक्षुषोऽपि दृश्यदर्शनाभावरूपविशेषवस्तुना समर्थनात् सामान्यस्य विशेषेण समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः सचक्षुषत्वस्य कारणस्य सत्त्वेऽपि कार्यस्य दृश्यदर्शनस्य विरहवर्णनात् विशेषोक्तिरिति, सा च आलोकाभावात्मकोक्तनिमित्ता इति केचित् ।

अत्र कार्यपदेन कार्यफलं लक्षणया रुद्धिप्रयोजनाभावेऽपि तदर्थस्य लक्षणया स्वीकारात् नेयार्थता-दोषः । अन्यत्र कुत्रचित् कार्यपदस्य फलपरत्वं दर्शनेन रुद्धिस्वीकारे अवाचकत्वं दोषः, तथाच तर्कवागीशः—“रुद्धादिसत्त्वे लाक्षणिकपदप्रयोगे अवाचकत्वं, तदसत्त्वे तु नेयार्थत्वमिति मेद” इति । सहायवानिव इत्यनेन उक्तात् सहायवतः सप्रतिवन्धकार्यफललाभरूपादवस्तुनः अन्यस्य सहायविरहवतः तदभावरूपस्य वस्तुनः अर्थतः प्रत्ययात् आर्थो परिसंख्या । पूर्वार्द्धप्रतिपादितादप्रस्तुतात् सामान्यात् विशेषस्य विदूषकसाहाय्येन राजः मालविकासाक्षात्कारलाभरूपस्य प्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्रापि उपक्षेपनानकं सन्ध्यङ्गम् । आर्याजातिः ।

(য) বহু অতিমাত্রা বিকল্যা আত্মজ্ঞাচাং হ্রত্বা অলং, বিশেষণ অহঙ্কারং মা কুরু,

কেননা, উপযুক্ত সহায় পাইলে, কার্য্য যতই কেন প্রতিবন্ধবুল হউক না, তাহার সাধনবিষয়ে সমর্থ হওয়া যায় । দেখ, চক্ষুস্থান ব্যক্তিও বিনা প্রদীপে অন্ধকারে কোন বস্তুই দেখিতে পার না ॥ ২

রাজা । (আকণ্ঠ) । সখে ! ত্বত্সুনীতিপাদপস্য পুষ্পোদ্ধিন্ন-
মিদম্ । (র)

বিদু । ফলং বি অদ্বরেণ দেক্লিস্সসি । [ফলমপ্যচিরেণ দ্রষ্টব্যসি] (ল)

ইত্যর্থঃ । রাজঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিতস্য সমচং সমীপে আবথোঃ গণদাসস্য হরদত্তস্য
চ ইত্যর্থঃ । অধরে নিরুপে যে উত্তরে বিবাদপ্রকমে পরস্পরং প্রতি প্রযুক্তে উত্তরবচনে
তথ্যোঃ তত্প্রতিপাদার্থ্যোঃ আত্মজ্ঞাচাকরবিষয়থোরিত্যর্থঃ । ব্যক্তিঃ প্রকাশঃ ভবিষ্যতি ।
তথাহি কিমান্ননৈব আত্মপ্রশংসানির্ব্বচনেন, রাজা এব আবথোঃ উত্কর্ষাপকর্ষৌ বিচা-
রয়িষ্যেতি ইতি ভাবঃ । ইদং বাক্যং নেপথ্যস্থিতথ্যোঃ বিদূপকেষানুপ্রক্রমিতস্য বিবাদস্য
অবসরে গণদাসহরদত্তথোরিতি প্রতিপত্তব্যম্ ।

(র) তব সুনীতিঃ নিপুণং প্রযুক্তো নথঃ সা এব পাদপঃ বৃক্ষঃ তস্য, তব সমুত্কট-
নীতিরূপবৃক্ষস্য । ইদং শ্রুয়মাণং প্রস্তুতং পুষ্পং প্রসূনং উদ্ধিন্নং প্রকুটম্ । তথাহি লং
মালবিকয়া সহ মম সাচাত্কারসম্পাদনায়াং যাং নীতিং প্রযুক্তবানু তस्या এব নীতিঃ
ফললাভস্য উপক্রমো লভ্যতে ইতি ভাবঃ । অত্র নীতৌ পাদপলস্য ইদম্পদোপস্থাপি
গণদাসহরদত্তথ্যোঃ কলহে চ পুষ্পলস্য আরোপাত্ রূপকম্ । এতেন এতদনন্তরমেব
ফললাভো ব্যজ্যতে ।

(ল) ফলমপি মম সুনীতিপাদপস্যেতি শিষ্যঃ দ্রষ্টব্যসি আলোকয়িষ্যসি । তথাহি
অস্মাদেব সমুত্পন্নাত্ নাট্যার্চায়িত্যর্থঃ কলহাত্ তব মালবিকাসাচাত্কাররূপং ফলমপি
সম্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । অপিঃ পুষ্পস্য সমুদ্ভাষকঃ, অত্র মালবিকাসাচাত্কাররূপস্য

(নেপথ্যে) আর আত্মগরিমা প্রকাশ করিবার প্রয়োজন নাই ।
রাজার সমক্ষেই আমাদের মধ্যে কে শ্রেষ্ঠ,—কে নিরুপে, তাহার পরিচয়
হইবে । (ব)

রাজা । (শ্রবণ করিয়া) সখে ! তোমার সুনীতিরূপ বৃক্ষের পুষ্প
উৎকট হইয়াছে । (র)

(ততঃ প্রবিশতি কচ্ছুকৌ) । (ব)

কচ্ছু । দেব ! অমাত্যো বিজ্ঞাপয়তি অনুষ্ঠিতা প্রভোরাভ্যেতি ।
এতৌ পুনর্হরদত্তগণদাসৌ (শ) —

উভাবভিনয়াচার্য্যৌ পরস্পরজয়ৈষিণৌ ।

ত্বাং দ্রষ্টুস্যতৌ সাচাভাভাবিব শরীরিণৌ ॥ ১০ ॥

[অন্বয়ঃ । শরীরিণৌ সাচাত্ ভাবৌ ইব উভৌ অভিনয়াচার্য্যৌ পরস্পরজয়ৈষিণৌ
(সন্তৌ) ত্বাং দ্রষ্টুম্ আগতৌ । ১০ ।]

বীজস্য দৃঢ়তাপ্রত্যাযনাৎ পরিত্যাসৌ নাম সস্বয়জম্ উপচিস্তম্ । তব নিশ্চিতমিব
অস্মাত্ মালবিকাদর্শনং চেষ্টিষ্যতে, তন্নিশ্চিন্তৌ ভব ইতি তাৎপর্যম্ ।

(ব) কচ্ছুকৌ অন্তঃপুরস্য প্রধানকর্মচারী অন্তঃপুরিকানাং শিল্পারচাদিষ্বধিকারিণ
নিযুক্তৌ বহুব্রাহ্মণঃ । তল্লক্ষণং যথা—“অন্তঃপুরচরৌ বৃদ্ধৌ বিপ্রৌ গুণগণান্বিতঃ ।
সর্বশাস্ত্রার্থকুশলঃ কচ্ছুকৌল্যমিধীয়তে” ইতি ।

(শ) বিজ্ঞাপয়তি বস্তুমাণমিতি শিষ্যঃ । প্রভোঃ রাজাঃ রাজা সেনাপতেঃ সমুদয়োজন-
বিষয়িনী অনুষ্ঠিতা আচরিতা, সমুদয়োজিতঃ তেন সেনাপতিরिति ভাবঃ । এতৌ ইতি
গণদাসহরদত্তযৌরধিষ্ঠানদিশং প্রতি অঙ্কুত্যা নির্দিষ্ট্য । হরদত্তগণদাসৌ ইতীদং
শ্লোকাভ্যে অন্বেতি, হরদত্তস্য গণদাসাত্ পূর্ব্বং নির্দ্দেশঃ রাজা তস্য পরিগৃহীতত্বাত্
অশ্রমহীতত্বাভিমানেন । অথবা হরদত্তস্য বয়সে জ্যাক্ষলং প্রতিপদ্য তথা নতু গুণতো
গৌরবম্ অন্যথা এব প্রকমিতব্যত্বাত্ ।

১০ । হরদত্তগণদাসযৌঃ ক্লান্তমাহ—উভাবিত্যাदिना । শরীরিণৌ দেহধারিণৌ
সাচাত্ ভাবৌ রমানুগুণभावइत्यमिव उभौ द्वौ अभिनयस्य नाट्यस्य आचार्य्यौ शिल्पकौ

বিদুঃ । অবিনশ্বেই ফলও দেখিতে পাইবেন । (ল)

(কঙ্কুকীর প্রবেশ)

কঙ্কু । দেব ! অমাত্য নিবেদন করিতেছেন, প্রভুর আদেশ প্রতি-
পালিত হইয়াছে । পুনশ্চ, এই হরদত্ত ও গণদাস দুই জন—(ব-শ)

রাজা । প্রবেশ্য তৌ । (ঘ)

কঞ্চ । যদাভ্রাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্কৃৎস তাভ্যাং সহ প্রবিষ্টঃ) । ইত
ইতি ভবন্তৌ । (স)

গণ । (রাজানং বিলোক্য) । অহো । দুরাসদো রাজমহিমা ! (হ)

হরদত্তগণদাসৌ ইতি গদ্যস্থমতান্বেতি । পরস্পরং অন্যোন্যস্য জয়ং अभिभवं इच्छतः
যৌ তৌ গুণপ্রশংসয়া অন্যোন্যস্য উপরি वर्त्तितुकामौ মন্যৌ ত্বাং দ্রষ্টুং अवलोकयितुम्
উদ্যতৌ উদ্যুক্তৌ, তথাহি ত্বতসমীপে উভয়গুণবিচারৌ भवतु, ততশ যঃ कश्चिदनयो-
रुत्तकृष्टतरः स्यादित्यभिप्रेत्य ত্বতসমীপে আগন্তুসুদ্যতৌ ইতি ভাবঃ । অথ শরীরিণো-
র্ভাবযৌরসম্ভবতৌঃ स्वरूपस्य हरदत्तगणदामयोः सम्भावनाया इवशब्देन प्रत्याग्रनात्
বাচ্যা স্বরূপীত্মপ্রৈ চা ।

(ঘ) তৌ হরদত্তগণদাসৌ, প্রবেশ্য সম সমীপে আনয় ।

(স) তাভ্যাং হরদত্তগণদাসাভ্যাং সহ । প্রবিষ্টঃ রাজঃ সমীপে রঙ্গস্থানি ইতি শेषঃ ।
ইতঃ ইতঃ অস্ত্যাং দিশি, ভবন্তৌ আগচ্ছতামিতি শেষঃ ।

(হ) অহো বিষ্ময়ে, রাজঃ ভূপতে: अग्रिमितस्य महिमा महत्त्वम् । দুরাসদঃ
दुर्गमः, अपरिमितौ राजप्रभाव इत्यर्थः ।

ইহারা (উভয়ে) অভিনয় শিক্ষা দিয়া থাকে । উভয়েই—যেন সাংক্রান্ত
ভাবদ্বয় শরীর পরিগ্রহ করিয়া, পরস্পর জয় কামনা করত, আপনাকে
দেখিবার জন্য উত্তত হইয়াছে ॥ ১০ ॥

রাজা । উভয়কে প্রবেশ করাও । (ব)

কঞ্চ । যে আজ্ঞা ।

(এই বলিয়া নিকৃমণ ও তাহাদের সহিত প্রবেশ ।)

কঞ্চ । আপনারা এদিকে আসুন । (স)

গণদাস । (রাজাকে দেখিয়া) অহো! রাজার মাহাত্ম্য কি
ভূকৌধ! (হ)

न च न परिचितो न चाप्यरम्यः ।

चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमच्छोः ॥ ११ ॥

[अन्वयः । (अयम्) न परिचितः न च, अरम्योऽपि न च । तथापि चकितम् अस्य पार्श्वम् उपैमि । स एव अयम् सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे अच्छोः नवः नवः भवति । ११ ।]

११। अथ राजमहिषो दुरासदत्वमेव प्रतिपादयति—न चेत्यादिना । अयं जा इत्यध्याहार्यम् । अयं राजा परिचितः अभ्यक्तः न इति न च, अपि तु परिचितः न च, न च अयं अरम्यः अरम्यणीयः असौम्यमूर्तिर्भवति, अपि तु रम्य एव ; दौनजौ प्रकृत्यर्थं गमयत इति नियमेन तत्तदर्थान्निर्गमः । एतच्च चकितत्वाभावे प्रयोजकं दर्शितम् । तथापि एवं चकितत्वाभावप्रयोजके सत्यपि इत्यर्थः । अहं चकितं सभयम् अस्य राज्ञः पार्श्वम् अन्तिकं उपैमि उपसर्पामि, तच्चास्य अलौकिकप्रभाववलादिति भावः । एतेन रम्यत्वं भीमत्वञ्च एकत्र प्रतिपाद्य भीमकान्तनृपगुणाः प्रतिपादिताः । स एव पुरा दृष्टचरः परिचितपूर्व एव च अयं राजा सलिलनिधिः समुद्र इव प्रतिक्षणं प्रतिमुहूर्तम् । मे मम अच्छोः चक्षुषोः सम्बन्धे नवः नवः अत्यन्तनूतनः भवति, तथाहि परिचितोऽप्ययं प्रत्येकमुहूर्तं एव दर्शनादपरिचित इव आभाति, इति अलौकिक-भावत्वं राज्ञ इति भावः । अत्र अपरिचितत्वारम्यत्वरूपयोर्भेदहेतोरभावेऽपि भयरूपस्य कार्यस्य वर्णनात् हेत्वभावे कार्यसत्त्वरूपविभावनालङ्कारः । राज्ञि जलनिधिसादृश्य-वर्णनया इवशब्देन करणात् उपमा श्रौती । प्रथमपदार्थे सम्बन्धस्य राज्ञः अयमित्यादिवाचकपदाश्रवणात् न्यूनपदतादोषः । तच्छब्दस्य पूर्वानुभूतरूपार्थतया नाव यच्छब्दानुपादानेऽपि दोषः, तात्पर्यतस्तत्प्रत्ययस्य स्वाभाव्यात् । नवो नव इति नूतनप्रकार इत्यर्थकतया, “प्रकारे गुणवचणस्येति” हि भावः । पुष्पिताया इति । एतत्-कवितास्मारितकवितान्तरं यथा रघौ—भीमकान्तनृपगुणेः स वभूवोपजोविनाम् । अष्टम्यादिगम्यस्य यादोरत्रैरिवार्थः ॥

হরদত্তঃ । মহত্ খলু পুরুষাকারমিদং জ্যোতিঃ । তথাহি—(চ)

হারে নিযুক্তপুরুষানুসমতপ্রবেশঃ

সিংহাসনান্তিকচরেণ সহোপসর্পণ্ ।

তেজোভিরস্য বিনিবর্তিতদৃষ্টিপাতৈ-

বাক্যাদৃতে পুনরিব প্রতিবারিতোঽস্মি ॥ ১২ ॥

[অন্বয়ঃ । (অহম্) হারে নিযুক্তপুরুষানুসমতপ্রবেশঃ সিংহাসনান্তিকচরেণ সহ উপসর্পণ্ বিনিবর্তিতদৃষ্টিপাতৈঃ অস্য তেজোভিঃ বাক্যাত্ কৃতে পুনঃ প্রতিবারিত ইব অস্মি । ১২]

(চ) ইদং দৃশ্যমানং মহত্ প্রচুরতরম্ পুরুষাকারং মনুষ্যাকারং জ্যোতিঃ তেজঃ । রাজনি জ্যোতির্ভেদসম্বন্ধেপি অমেদীকৈরতিশযোক্তিঃ । তথাহি অথ রাজা মহতা তেজসা दीप्यते इति भावः । उक्तप्रकारेण तेजसा सह राज्ञः अमेदप्रतिपादनेन महातेजस्क-त्वस्य व्यक्तम् । तथाहीत्यस्य परश्रीকैनावयः ।

১২ । অথাস্য তেজোময়ত্বোক্তিং সহৈতুকাং করোতি—হার ইत्यादिना । हारे प्रती-
हारभूमी नियुक्तेन इतरजनप्रवेशनिषेधाययं स्थापितेन पुरुषेण रक्षिजेनेन अनुमतः
अनुमोदितः प्रवेशः अभ्यन्तरगमनं यस्य तथाभूतः, हारपालैरनिरुद्धगतिरित्यर्थः ।
पुनश्च सिंहासनस्य राजासनस्य अन्तिके समीपे न तु दूरेऽपीत्यर्थः । चरति यः तेन राज्ञः
सुतरां प्रीतिपात्रेण विश्वस्तकर्मचारिणा कञ्चुकिना इत्यर्थः । सह उपसर्पण् राज्ञः
समीपं गच्छन्, सर्वमवेदं असङ्कोचकारणमिति भावः । विनिवर्तिताः दुर्विषहत्वात्

এই রাজা সকলেরই সবিশেষ পরিচিত ও সর্বসাধারণের মনঃপ্রীতিকর ।
তথাপি, আমি ভীত হইয়া ইহার নিকটে গমন করিতেছি । পুনশ্চ,
ইহাকে যদিও বারবার দর্শন করিয়াছি, তথাপি আমার দৃষ্টিপথে ইনি
মাগরের স্তায়, নব নব ভাবে প্রতিক্রিয়া আবির্ভূত হইতেছেন । ১১

হরদত্ত । এই পুরুষাকারে প্রোত্খ্যত জ্যোতির নিশ্চয়ই নাশাস্ত্র
আছে । কেননা (ক)

কষ্ণ । এষ দেবঃ, উপসর্পতাং भवन्तৌ । (ক)

ভমী । (উপেত্য) । বিজয়তাং দেবঃ । (খ)

রাজা । স্বাগতং भवद्ভগ্নাম্ ? (পরিজনং বিলোক্য) । আসনে তাব-
দত্রभवतोঃ । (গ)

প্রতিরূপাঃ দৃষ্টিপাতাঃ যৈঃ তথাভূতৈঃ, স্বীয়ভাষ্যরতয়া ইব দৃষ্টিপ্রতিরোধকারিभिঃ अस्य राज्ञः तेजोभिः ज्योतिर्भिः पुनः वाक्यात् निषेधवचनात् ऋते प्रतिवारितः प्रतिषिद्ध इव अस्मि । तथाहि यद्यपि द्वारप्रवेशादारभ्य न कोऽपि मां राजसमीपगमने प्रत्यक्षणात् तथापि राज्ञस्तैः जःप्रतिघातात् समीपगमने मम महान् सङ्कोचो जायते इति भावः । अत्र राज्ञस्तैः जसा वारणसम्भावनाया इवशब्देन प्रत्ययात् उत्प्रेक्षा । तथा च हेतुं विनापि वारणरूपकार्यार्थतिपादनवर्णनप्रतीत्या विभावना व्यञ्जते इत्यलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिरिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ক) এষঃ দৃশ্যমানঃ দেবঃ মহারাজঃ বর্চস্ব ইতি শেখঃ । भवन्तৌ हरदत्तगणदासौ युवाम् उपसर्पतां तस्य समीपं गच्छताम् ।

(খ) ভমী হরদত্তগণদাসৌ, উপেত্য রাজঃ সমীপং গতা, দেবঃ মহারাজঃ বিজয়তাং প্রশলি লভতাম্ ।

(গ) অবভবতোঃ মাননীয়योः हरदत्तगणदासयोः আসने আসनयुगलं, प्रत्यक्षमेक-
मासनमित्यर्थः । उपानय इति शेषः । परिजनं प्रति एष राज्ञः आदेश इति ।

আমি দ্বোবারিকের নিকট প্রবেশানুমতি লাভ করিয়া, এই কঞ্চুকীর
সহিত তৎসমীপে গমন করিতেছি । সম্প্রতি, ইহাঁর তেজ, দৃষ্টি প্রতিহত
করিয়া, পুনরায় যেন বিনা বাক্যেই নিকটে যাইতে আমাকে নিবারণ
করিতেছে ॥১২॥

কঞ্চু । এই মহারাজ : আপনারা উভয়ে নিকটস্থ হউন । ক)
উভয়ে । (উপস্থিত হইয়া) মহারাজের জয় হউক । (খ)

(उभौ परिजनोपनीतयोरामनयोरुपविष्टौ ।) (घ)

राजा । किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोप-
स्थानम् ? (ङ)

गण । देव ! श्रूयताम्,—मया सुतीर्थादभिनयविद्या सुशि-
क्षिता ; दत्तप्रयोगश्चास्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः । (च)

(घ) उभौ हरदत्तगणदासौ, परिजनेन राज्ञः पार्श्वचरभृत्येन उपनीतयोः उप-
स्थापितयोः आसनयोः । अधिकरणे सप्तमौ । उपविष्टौ आसीनौ भवत इति शेषः ।

(ङ) शिष्यस्य स्वकीयशिष्यजनस्य उपदेशकाले शिक्षणयोग्यसमये, युगपत् एकदैव
किं कथं आचार्याभ्यां अभिनयकलाशिक्षकाभ्यां युवाभ्याम् अत्र मत्सन्निधाने इदं
दृश्यमानम् उपस्थानम् उपस्थितिः ? तथाहि नहि साधारणेन कारणेन स्वनिर्योगं
परित्यज्य युवयोरिदानीमत्र आगमनं सम्भाव्यते, तच्च कारणं किमिति नै जिज्ञासाविषय
इति भावः ।

(च) देव, महाराज, श्रूयतां तत्कारणम् आकर्ण्यतां त्वया इति शेषः । मया
गणदासेन सुतीर्थात् सुपण्डितादध्यापकात् “तीर्थं” शास्त्राध्वरक्षेवोपायोपाध्याय-
मन्त्रिषु” इति कोषात् तीर्थशब्दस्य उपाध्यायार्थकत्वम् । “आख्यातोपयोगे” इति
पञ्चमी । अभिनयविद्या नाट्यविद्या सुशिक्षिता सुचारुरूपेण अधिगता । न तु
साधारण्येन शिक्षा कृता, अपि तु सावधानधारणया इति भावः । दत्तः शिष्येभ्यः
प्रतिपादितः प्रयोगः शिक्षणं येन तथाभूतः, तथाहि न केवलं शिक्षामात्रेण लोकानः

राजा । आपनादेर स्वागत ? (परिजनेर प्रति दृष्टिपात करिष्ये)
आचार्यामहाशयदिगके आसन दाও । (ग)

(परिजनकर्तृक आनीत आसने उतरेर उपवेशन ।) (घ)

राजा । आपनादेर शिवादिगके जे उपाध्याय शिष्यादिगके
जख उतरेई एककाले ए समरे एथानो आसनि । (च)

LIBRARY

রাজা । বাড়' জানি । ততঃ কিম্ ? (ছ)

গণ । সোহমসুনা হরদত্তেন প্রধানপুরুষসমচম্ “অয়ং ন মে পাদরজসাপি তুল্য” ইত্যধিচ্চিতঃ । (জ)

হর । দেব ! অয়মেব প্রথমং পরিবাদকঃ, “অত্রভবতঃ কিল মম চ সমুদ্রপল্ললয়োরিৱান্তর”মিতি । তদত্রমৱানিসং মাং

বিদ্যা পরিণতিং ব্রজতি পং শিস্যেভ্যঃ বিদ্যায়াঃ প্রতিপাদনে, যতস্তদবসরে एव আत्मनঃ তুষ্টিঃ সত্যগধিগম্যন্তে ততশ্চ তত্শোধনং ভৱতি ; অতঃ সৰ্ব্বথা অহং পরিণতশিষ্যো জাত ইতি ভাৱঃ । দেৱেন মহারাজেন দেৱ্যা মহিষ্যা চ পরিগৃহীতঃ গুণৱত্সপ্রশংসয়া সমাদৃত ইত্যর্থঃ ।

(ছ) বাড়' নিশ্চিত জানি, “ত্বং সুশিচ্চিত” ইতি সত্যক্ বৈশি ইত্যর্থঃ । ততঃ তদনন্তরং কিং তত কথয় ইতি শিষ্যঃ ।

(জ) অভিনয়বিদ্যায়াস্ এৱং সুশিচ্চিতঃ অহং, অসুনা অবৈৱ ময়া সহ প্রৱিষ্টেন হরদত্তেন তদাত্ম্যেন অভিনয়শিচ্চকৌণ । প্রধানপুরুষাণাং নানানীথজনানাং সমচং সমীপতঃ অয়ং গণদাসঃ মে মম পাদরজসা চরণপাণ্ডুভিরপি ন তুল্যঃ সূদৃশঃ । তথাহি মমঃ অয়ং সৰ্ব্বথা অতিনিষ্কণ্টকতর ইতি ভাৱঃ । ইতি উক্তৱাক্যেন অধিচ্চিতঃ তিরস্কৃতঃ ।

(ক) প্রথমং আদৌ অয়ং গণদাস एৱ পরিবাদকঃ মম তিরস্কারকারী, অৱ-

গণদাস । দেৱ ! শ্রৱণ করুন—আমি সৰ্ব্বথা সঙ্গুৎকরই নিকট অভিনয়বিদ্যা সম্রাট্ বিদ্যানে শিক্ষা করিয়াছি । মহারাজও আমাকে অভিনয়াদিকারে নিয়োগ করিয়াছেন এবং স্বয়ং দেৱীও আমাকে বথেষ্টে অনুগ্রহ করিয়া থাকেন । (চ)

রাজা । হাঁ, আমি ইহা জানি । তারপর কি বলুন ? (ছ)

গণদাস । এই হরদত্ত প্রধান পুরুষগণের সমক্ষে এই বলিয়া আমাকে অবমানিত করিয়াছে, যে—‘এ ব্যক্তি আমার চরণধুলিরও তুল্য নহে ।’ (জ)

চ শাস্ত্রে প্রয়োগে চ বিমৃশতু । দেব এব নী বিশেষজ্ঞঃ
প্রান্তিকঃ । (ক)

বিদুঃ সমর্থং পড়িষাদং । [সমর্থং প্রতিজ্ঞাৎ] (জ)

ভবতঃ মাননীয়স্য অস্য হরদত্তস্য ইতি সৌল্লগ্ধনোক্তিঃ, বিপরীতলক্ষণয়া সম্মান-
লৈশ্বর্য্যাপি অযোগ্যস্য ইতি ভাবঃ । সম চ গণদাসস্য, অক্ষদা নির্দেশো নিতরা-
মাখ্যনঃ শ্রাঘাতুচনাশ । সমুদ্রপল্লবযোঃ সাগরচুদ্রকূপয়োরিব মহত্ অন্তরং ভূয়ান্
প্রমেদঃ, তথাহি সমুদ্রণ যথা পল্লবস্য তুলনামিলাষো নিতরাম্ হ্রাস্যকরঃ, তথৈব
মথা সহ তুলনামিলাষোঃ ইতি ভাবঃ । কেচিত্তু অত্র হরদত্তো বক্তা অক্ষচ্ছব্দ-
স্বপরমেব প্রাহ, তেন উপমানযোঃ প্রকমোঃপি সঙ্লক্ষ্যন্তে অন্যথা প্রকমব্যত্যধেন তাৎপর্য্য-
মবসিধ্যং স্যাত্ । অন্যংশে অর্থবিধৌ তুল্যম্ । তত্ তস্মাত্ অতভবান্ মাননীয়ো ভবান্
ইমং গণদাসং মাং হরদত্তস্ত শাস্ত্রে অভিনয়াদিপ্রতিপাদকশাস্ত্রে শাস্ত্রশিচাবিষয়ে প্রয়োগে
শিথ্যায় বিদ্যায়াঃ প্রতিপাদননৈপুণ্যে চ বিমৃশতু বিচারয়তু । তথাহি অস্য সম
চ শাস্ত্রশিচাবিষয়ে শিথ্যশিক্ষণবিষয়ে চ নৈপুণ্যস্য উত্কর্ষম্ অপকর্ষস্ত বিচার্য্য
আবধৌ কঃ সমুত্কষ্টতরঃ তদবধার্য্য কথ্যতাম্, অন্যথা আবধৌ এষঃ বিবাদঃ
ন উপশাস্যেত্ ইতি ভাবঃ । দেবঃ মহারাজ এব দেবতুল্য ইত্যপি নী আবধৌ বিশেষজ্ঞঃ
বৈলক্ষণ্যামিজঃ প্রান্তিকঃ প্রশ্নপাণম্ প্রশ্নপূর্ব্বকীতকর্ষাপকর্ষনিষায়ক ইতি যাবন্ ।
তথাহি তমেব আবধৌরিসং উত্কর্ষাপকর্ষবিচারং কণ্ঠমর্হসি নান্যঃ ইত্যভিনয়াচার্য্য-
মুখতো রাজঃ প্রয়োগবিষয়ে তথা সমুত্কর্ষব্যাক্ত্যানাত্ নাযকীতকর্ষঃ । প্রান্তিকঃ প্রশ্নেন
সংসৃষ্ট ইত্যর্থো প্রশ্নশব্দাত্ শ্লোকপ্রত্যয়ঃ ।

হরদত্ত । মহারাজ ! প্রথমে এই গণদাসই আমার নিন্দা করিয়াছে ।
এ ব্যক্তি বলিরা থাকে,—‘আমাতে ইহাতে সমুদ্র-কূপের প্রভেদ ।’ অতএব
মহারাজ নাট্য-শাস্ত্রে ও অভিনয়বিষয়ে আমাদের উভয়ের পরীক্ষা করুন ।
মহারাজই আমাদের তারতম্য অবগত আছেন । অতএব প্রশ্নপূর্ব্বক
উপস্থিত বিবাদে নীমাংসা করিতে পারিবেন । (ক)

गण । प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति । (ट)
 राजा । तिष्ठ तावत् । पक्षपातमत्र देवौ मन्यते । तदस्याः
 पण्डितकौशिकीसहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः । (ठ)

(ज) समर्थं सुयोग्यमेव प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञा कृता, तथाहि राजा एव गुणदोषयो-
 रभिन्नः युवयोः प्रयोगादिकं पर्यवेक्ष्य युवां गुणदोषतः परिच्छेत्तुं समर्थः, न तु अन्यः ;
 तत् अस्य समीपे गुणदोषविचारप्रायेणा युवयोः अतियोग्या इति भावः । एतेन
 विदूषकेन स्थाभिलषितसिद्धानुकूलं तयोः प्रकृतार्थे प्रवर्त्तनं दृढीक्रियते । “उत्तरकाल
 कर्त्तव्यत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारः प्रतिज्ञा” इति नैयायिकाः, “प्रतिज्ञा साध्याभि-
 धायिका वागिति” स्मार्त्तभट्टाचार्याः । “प्राच्या विदूषकादीना” मिति नियमेन विदूषकस्य
 प्राच्या भाषा ।

(ट) प्रथमः प्रकष्टः कल्पः पक्षः, तथाहि राजा एव आवयोः उत्कर्षापकर्षौ
 नूततया विचारयिष्यति इति प्रकष्टतमः पन्थाः इति भावः । अवहितः अवधान-
 सङ्गकारेण वर्त्तमानः श्रोतुमर्हति, सावधानं आवयोः प्रयोगमवधेहि इत्यर्थः ।

(ठ) तिष्ठ क्षणम् अपेक्षस्व, तव हेतुमाह—पक्षेत्यादिना । देवौ धारिणी अत्र
 अभिन् कर्त्तव्ये गुणदोषमूलकप्रकर्षापकर्षनिर्णयविषये पक्षपातं एकपक्षपातित्वं
 मन्यते मंस्यते भविष्यत्सामौख्ये वर्त्तमानाविधानात् । तथाहि गणदासः देव्या परि-
 गृहीतः, हरदत्तश्च राजा, यदि हरदत्तस्य प्रकर्षो राज्ञा सत्यभूतोऽपि निर्द्धार्यते, तदा
 सपरिग्रहत्वे न हरदत्तस्य प्रकर्षो राज्ञा उपक्षिप्त इत्यपि राज्ञी मन्वेत इति भावः ।

तत् तस्मात् कारणात् पण्डितकौशिकीसहितायाः गुणदोषविचारक्षमया कौशिक्या
 युक्तायाः अस्याः देव्याः समक्षं प्रत्यक्षत एव व्यवहारः विचारप्रयोगः न्याय्यः युक्तः ।
 यथा अयमुत्कर्षापकर्षविचारः मे न पक्षपातमूलक इति प्रतिपन्नं स्यात्, एतेनेव

विदूषक । তোমার এই মতবাদ সর্বথা যুক্তি-সঙ্গত । (ঞ)

गणदास । आच्छा, भान कथा । महाराज ! अवधानपूर्वक श्रुति-
 आच्छा इडक । (ट)

विद् । सुठ्ठ, भवं भणादि । [सुठ्ठ भवान् भणति] । (ड)

आचार्या । यद्देवाय रोचते । (ढ)

राजा । मौद्गल्य ! अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या
सार्द्धमाह्वयतां देवी । (ण)

कञ्च । यदाम्नापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सपरिव्राजिकया देव्या सह
प्रविष्टः) । इत इतो भवतो । (त)

पण्डितकौशिकीसहिताया इत्यपि देव्या विशेषणतया उपन्यस्तम्, तस्याः समस्त-
विषयाणां सूक्ष्मविचारज्ञमत्वात् देव्या विश्वाससम्भवात् ।

(ड) भवान् सुठ्ठ सुयोग्यं भणति, तथाहि राज्ञीसमक्षमेव युज्यते व्यवहारः, अन्यथा
तस्या उद्भावितस्य दोषस्य सम्भवात् इति भावः ।

(ढ) देवाय महाराजाय यत् वस्तु रोचते स्मरते, तथाहि यथा महाराजेन सुठ्ठ
मन्यते तथैव कर्त्तव्यमिति भावः । “कच्यर्थानां प्रीयमाण” इति देवाय इत्यत्र चतुर्थी ।

(ण) मौद्गल्येति कञ्चुकिनो नाम, मौद्गल्यगोवज्रातत्त्वेनास्य तथा संज्ञा वा ।
‘अमुं प्रवृत्तपूर्वं’ प्रस्तावं वृत्तान्तं हरदत्तगणदासयोः परस्परं कलहं तन्मूलकं मदन्तिके
व्यवहारस्थापनञ्च निवेद्य विज्ञाप्य पण्डितकौशिक्या कौशिकीनामधेयया पण्डित-
परिव्राजिकया सार्द्धं देवी धारिणी आह्वयताम् आमन्त्रयताम् त्वया इति शेषः ।

राजा । स्थिर हउ । महाराणी, ए विषये पक्षपात नने करिते
पावनेन । अतएव पण्डितकौशिकीर सहित ताँहार समक्षेई ए विषयेर
विचार हउगा भाल । (४)

विदूषक । आपनि वेशई बनिशाछेन । (ड)

उभर आचार्य । महाराजेर बेरूप अतिकृति । (ढ)

राजा । मोद्गला ! उपस्थित प्रस्ताव जानाईरा बिद्वी कौशिकीर
सहित देवीके आह्वान कर । (ण)

ধারি । (পরিব্রাজিকা বিলোক্য) । ভগবতি ! হরদত্তস্য গণদাসস্য
অ সংস্রমে কথং পেক্ষসি ? [ভগবতি ! হরদত্তস্য গণদাসস্য চ সংস্রমে কথং
প্রেচ্ছসি ?] (থ)

পরিব্রাজিকা । অলং স্বপচ্চাবসাদশঙ্কয়া ? ন পরিহীযতে
প্রতিবাদিনো গণদাসঃ । (দ)

(ত) পরিব্রাজিকয়া পঙ্খিতকৌশিক্যা সহ বর্ত্তমানয়া দেব্যা ধারিণ্যা সহ । ইতঃ
ইতঃ অস্থাং দিশি আগচ্ছতু ইতি শ্রেয়ঃ ।

(থ) কৌশিক্যাঃ পরিব্রাজিকাপটমধিহনন্যাঃ সাধারণাপেচয়া বিলচয়শক্তিক-
তয়া ভগবতীতি সম্বোধনম্ । সংস্রমে বিরোধমূলকবিবাদে কথং কং প্রকারং প্রেচ্ছসি
আলোচয়সি ? তথাহি অত্র ব্যবহারে কস্য জয়ঃ কস্য চ পরাজয়ো ভাবীতি জ্ঞাত-
মিচ্ছামি ইতি ভাবঃ । এষ চ প্রত্যঃ হরদত্তস্য রাজপরিগ্রহত্বেন স্বপরিগ্রহগণদাসা-
পেচয়া উত্কার্ণনির্ণয়সম্ভাবনয়া ইতি পরত এব ব্যক্তম্ ভবিষ্যতি ।

(দ) স্বপচ্চস্য স্বপরিগ্রহত্বেন আত্মীয়স্য অবসাদঃ পরাজয়ঃ তস্য শঙ্কয়া সম্ভা-
বনয়া অলং, তথৈব ত্বং স্বীয়পচ্চস্য পরাভবমাশঙ্কসি ইতি ভাবঃ । শঙ্কয়া মিথ্যাত্ব-
হেতুমাহ—নেত্যাদিনা । প্রতিবাদিনঃ প্রতিপচ্চরূপেণ বিবাদকারিণঃ হরদত্তান গণদাসঃ
ত্বতপরিগৃহীতঃ অপরঃ অভিনয়াচার্য্যঃ ন পরিহীযতে ন হীনতাং গচ্ছতি, অপি তু
সাম্যম্ উত্কার্ণং বা ব্রজতি, অতএব সমাত্ হীনাৎ বা কথং গণদাসস্য পরাজয়ঃ
স্বাদিতি ভাবয় ।

কঞ্চু । যে আজ্ঞা মহারাজ । (এই বলিয়া নিজ্জান্ত হইয়া, পরি-
ব্রাজিকাও দেবীর সহিত প্রবেশ করিল ।)

কঞ্চু । এদিকে এদিকে মহারানী । (ত)

ধারি । (পরিব্রাজিকার প্রতি দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া) ভগবতি !
হরদত্ত ও গণদাস—এই উভয়ের বিবাদ কিরূপ বৃদ্ধিতেছেন ? (থ)

ধারি। জইবি এব্ব' তহবি রাঅপরিগহো সে পহাণত্চণ
উবহরদি। [যদ্যপ্যেব তথাপি রাজপরিগহোঃস্য প্রধানত্বমুপহরতি।] (ধ)

পরি। অয়ি! রাজীশব্দভাজনমাআমানমপি চিন্তয়তু
ভবতৌ। পশ্য—(ন)

অতিমাত্রভাসুরত্বং পুষ্যতি ভানোঃ পরিগহাদনলঃ।

অধিগচ্ছতি মহিমানং চন্দ্রোঃপি নিশাপরিগৃহীতঃ ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ। অনলঃ ভানোঃ পরিগহাৎ অতিমাত্রভাসুরত্বং পুষ্যতি। চন্দ্রোঃপি
নিশাপরিগৃহীতঃ (সন্) মহিমানম্ অধিগচ্ছতি। ১৩।]

(ধ) যদ্যপি एवं প্রতিবাচিনঃ গণদাসস্য অপরিহীনত্বম্ ইত্যর্থঃ। রাজা
পরিগহঃ স্বীকারঃ, অস্য প্রধানত্বং প্রকৃষ্টতাম্ উপহরতি দদাতি। তথাহি রাজ-
পরিগহতয়া গুণবলেন হীনস্তাপি অস্য গণদাসাৎ উত্কর্ষ ইতি, অতএবাৎ তস্মৈব
বিজয়মাশঙ্কে ইতি ভাবঃ।

(ন) রাজীশব্দস্য ভাজনং আশ্রয়ং আত্মানং চিন্তয়তু বিবেচয়তু, তথাহি যথা রাজাঃ
পরিগহত্বেন অস্য হরদত্তস্য উত্কর্ষঃ, তথা রাজাস্তব পরিগহত্বেন অস্ত্যপি ইতি,
কথং তত্পরাজশব্দা ইত্যম্। যতঃ যথা লোকাঃ রাজপরিগহোঃয়মিতি মত্বা হরদত্তস্য
অনুত্কৃষ্টতরস্ত্যপি রাজসন্নিবশায়া এব উত্কর্ষং স্বীকরিষ্যন্তি, তথা তত্রাপি রাজাঃ
পরিগহোঃয়মিতি ক্লত্বা অস্ত্যপি উত্কর্ষং স্বীকরিষ্যন্তি ইতি ভাবঃ।

১৩। অথ অপ্রস্তুতেন প্রস্তুতমনুকূলঘটি—অতিমাত্রিত্যাदिना। অনলঃ অগ্নিঃ
ভানোঃ সূর্য্যস্য পরিগহাৎ সূর্য্যসম্পর্কাত্ রাবৌ সূর্য্যকিরণানাম্ অগ্নৌ প্রবেশাদিতি ভাবঃ।
অতিমাত্র' অত্যর্থং ভাসুরত্বং দৌমিত্যম্ পুষ্যতি ধারয়তি, তথাহি দিবা কিরণ-

পরিব্রাজিকা। স্বপক্ষের পরাজয় শঙ্কা করিবেন না। গণদাস প্রতি-
বাদী হরদত্ত অপেক্ষা কোন অংশেই হীন নহে। (দ)

ধারি। যদি ওরূপ হয়, তাহা হইলে রাজা যে আশ্রয়বোধে বিশেষ
অনুগ্রহ করেন, তাহাতেই গণদাসের প্রধানত্ব বর্ধিত হইবে। (ধ)

বিদুঃ । অবিহা ! অবিহা ! ! উবট্ঠদা দেবী পীঠমহিষ' পণ্ডিতকোসির্ই' পুরোকরিষ তত্তভোদী ধারিণী । [অবিহা ! অবিহা ! উপস্থিতা দেবী পীঠমহিঁকা পণ্ডিতকৌশিকী পুরস্কৃত্য তবমবতী ধারিণী ।] (প)

রাজা । পশ্যাম্যেনাম্ । যেষা,—(ফ)

সাহস্রসমন্বিতো ভানুঃ রাবৌ অগ্নৌ তেজঃ সমাচ্চিষ্য অসং ব্রজতি, অতএব রাবৌ অনলঃ দিনাপেচযা অধিকতরতেজস্কৌ ভবতি ইতি ভাবঃ । রাবৌ রবিরশ্ময়ঃ পাবক-সুপসংক্রামন্তি, তথা চ স্তুতৌ “আদিত্যো নক্তমগ্নি' সংক্রমতে” ইতি । চন্দ্রঃ অপি নিশায়া রাবয়া পরিগৃহীতঃ প্রাপ্তঃ সন্ মহিমানং দিনাপেচযা অধিকতরকান্তি' অধিগচ্ছতি লভতে, তথাহি যথা রাজাঃ পরিগৃহ্যাত্ হরদত্তস্য উত্কর্ষঃ তথা তব পরিগৃহ্যাত্ গণদাসস্ত্যপি ইতি মা তাবদাত্মাবচাবসাদং কল্যেযথা ইতি ভাবঃ । অত্র সমা-দপ্রস্তুতাত্ সমস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতিঃ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । প্রথমার্হে রাববিল্যস্তা-বশ্মপ্রযোক্তব্যস্য অনুপাদানাত্ ন্যূনপদতাদোষঃ, “রাবাবতিভাসুরতা'মিত্যাদি দিশা চমাধেয়ঃ ।

(প) অবিহা অবিহা ইতি বিস্ময়ার্থকম্ অব্যয়ম্, সম্ভ্রমে দ্বিগতম্ । দেবী মহিষী ধারিণী, পীঠে আসনং মহঁয়তি উপবেশনক্রিয়য়া পোড়য়তি যা তাং স্ত্রীযমাসনং উপ-বেশনাথ আশ্রয়ন্তা, পারিভাষিকং তল্লক্ষণং যথা দর্পণ—“দূরানুবর্তিনি স্যাৎ তস্য প্রাসাদিকীতিহন্তে তু । কিঞ্চিত্তদগুণহীনঃ সহায় এবাস্য পীঠমহাঁখ্যঃ ॥” পুরস্কৃত্য অগ্রে ক্রুত্বা উপস্থিতা আগতা ।

পরি । অগ্নি ! আপনি আপনাকেও রাজ্ঞী বলিয়া মনে করুন । (ন)
দেখুন, অনল সূর্য্যের অনুপ্রবেশবশতঃ রাজ্ঞিতে অতিমাত্র উজ্জ্বলা ধারণ করিয়া থাকে । এবং চন্দ্রও রজনীর সংসর্গে সবিশেষ সমৃদ্ধি সম্ভোগ করেন ॥ ১৩॥

বিদূষক । আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! দেবী মহারাজ্ঞী ধারিণী, সহচারিণী পণ্ডিতকৌশিকীকে অগ্রে করিয়া উপস্থিত হইয়াছেন । (প)

मङ्गलाऽलङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

तथौ विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥१४॥

[अन्वयः । (या एषा) विग्रहवत्या अध्यात्मविद्यया समं तथौव यतिवेषया कौशिक्या मङ्गलालङ्कृता भाति । १४ ।]

(फ) एनां दृश्यमानां महिषीं पश्यामि, या एषा महिषी एतद्विभागस्य उत्तरवर्ति-
श्लोकेनान्वयसमाप्ता अर्थसमाप्तिः कार्या ।

१४ । या एषा इति गद्यस्य कर्तृपदमाकर्षणीयम् । विग्रहवत्या मूर्त्तिमत्या
अध्यात्मविद्यया आत्मसम्बन्धिज्ञानेन ब्रह्मविज्ञानधारया इत्यर्थः, समं तथौ वेदव्यभिच,
अथ ऋग्यजुःसामां तथानामेव उपादानं, अथर्ववेदस्य अभिचारादिक्रियावेदकत्वेन
भीषणतया प्रकृते असामञ्जस्यभङ्गाय इति मन्तव्यम् । यतिवेषया यतिजनसमुचितविग्रह-
वेशधारिण्या कौशिक्या पण्डितपरिव्राजिकया सममिति शेषः । मङ्गलेन शुभविदकेन
विग्रहेन सुवादिना विग्रहभूषणादिसम्भारेण वा अलङ्कृता भूषिता अथवा मङ्गला
मङ्गलयुक्ता अलङ्कृता नानाविधभूषणभूषिता च भाति, तथाहि इयमसौ आगच्छन्ती
कौशिकीसमभिव्याहृता देवी मया दृश्यमाना एवं मन्यते यथा अध्यात्मविद्यया मूर्त्ति-
मत्या समभिजुष्टा तथौति । एतेन मङ्गलमयत्वात् अतिविग्रहत्वाच्च राज्ञां राज्ञी महान्
समादरो रतिविशिष्य व्यन्यते इति । कामनालेशेनापि मुक्तस्य जनस्य अध्यात्म-
विद्या भवतोऽपि सापि कामनायुक्ता व्यवहृत्यते अत एव तथा समम् कौशिक्याः
सादृश्यमभ्युपगम्यम् । तथौ च यागादिधर्मक्रियाद्वारेण स्वर्गादिविधकाम्यानुकूलतया
कामनाविषयवतीति तथा समम् देव्याः सादृश्यमभ्युपगम्यम् । तत्सादृश्याभ्युपगममूला
च देव्याः कौशिकीयुक्तायाः अध्यात्मविद्यासहितवयौस्वरूपोत्प्रेक्षा इति । तथौत्यत्रापि
विभक्तिविपरिणामेन विग्रहवतीत्यन्वेति । “स्त्रियान्द्रक् सामयजुषौ इति वेदान्त्यस्त्रयी”
इत्यमरः । मङ्गलं विद्यते यस्याः इत्यर्थे अस्त्रार्थे अप्रत्यये मङ्गला इति द्वितीयकल्पे
सिद्धं । अनुष्टुप् छन्दः ।

राजा । এই রাণী যেকল্প,—আমি তাহা দেখিতেছি । (ফ)

পরি । (উপেত্য) । বিজয়তাং দেব : । (ব)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদ্যে । (ম)

পরি । মহাসারপ্রসবযোঃ সৃষ্টশচমযোর্দ্বয়োঃ ।

ধারণীভূতধারণ্যোর্মব ভর্তা শরচ্ছতম্ ॥১৫॥

[অন্বয়ঃ । শরচ্ছতং মহাসারপ্রসবযোঃ সৃষ্টশচমযোঃ দ্বয়োঃ ধারিণীভূতধারণ্যোঃ ভর্তা ভব । ১৫ ।]

(ব) উপেত্য রাজঃ সমীপে উপস্থায় । দেব মহারাজ বিজয়তাম্ সর্বোৎকর্ষণে বর্ততাম্ । “জয়তেনাসি পশুম্যা” মিত্যাদিনিয়মস্বীকারমতে “বিজয়তে” ইতি পাঠঃ স্বীকর্তব্যঃ ।

(ম) ভগবতি, সাধারণ্যাপেচ্যঃ বিলক্ষণশক্তিসম্পন্নে, নতু ষড়ৈশ্বর্যশালিনি ইতি প্রকৃতি অনুপযুক্তত্বাৎ তদর্থস্য, প্রকৃতার্থস্য তাৎপর্যানুপপত্তিমূলকলক্ষণাশক্ত্যঃ অবসেয়ঃ । অভিবাদ্যে বন্দে ভবতীমিতি শेषঃ ।

১৫ । অথ রাজা কৃতপ্রণামা পরিব্রাজিকা যুক্তরূপমাণীর্ঝাদবচনং প্রযুক্ত্তে —মহেত্যাদি । শরদাং বতসরানাং শতং, শতসংখ্যকান্ বতসরান্ अभिव्याप्य इत्यर्थः । महान् प्रचुरः सारः बलं स्थिरः शय प्रसवः शस्यादिकं सन्तानय यथोः तथोः महाबल-सम्पन्नयोः प्रचुरस्थिरांशसम्पन्नयोश्च, सृष्टशी परस्परं तुल्यौ जमा सहिष्णुता यथोः तथोः, द्वयोः धारिणी तदाख्या राजमहिषी भूतधारिणी पृथिवी च तथोः भर्ता स्वामी पालकश्च भव । तथाहि चिरं धारिण्या सह अविद्युतः पृथिवीम् उपभुङ्क्त, राज्ये शस्य-

ধর্ম ও পাতিব্রতাপ্রভৃতি সর্ববিধ পবিত্র গুণে ও মঙ্গলার্থক দ্রব্যসমূহে অলঙ্কৃত এই দেবী, যতিবেশধারিণী কৌশিকীর সাহচর্যে, মূর্তিমতী অথোঅবিষ্কার সহিত সন্নিবিত বেদবিষ্কার শ্রায় যেন শোভা পাই-
তেছেন ॥১৪॥

পরি । (সমীপে সমাগত হইয়া) মহারাজের জয় হউক । (ব)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদন করি । (ভ)

धारि । जेदु अज्जउत्तो । [जयत्वार्यपुत्रः] (म)

राजा । स्वागतं देव्यै ? (परिव्राजिका विलोक्य) । भगवति !
क्रियतामासनपरिग्रहः । [सर्वे उपविशन्ति ।] (य)

सम्पत्तय इव चिराय धारिणीगर्भे सुसन्तानान् लभस्व इत्यादिरूपाशीरिति भावः ।
अत्र स्वामित्वपरिपालकत्वभेदेन भर्तृत्वस्य भिन्नस्यापि शेषमूलकाभेदाध्यवसायात् भेदे
अभेदरूपातिशयोक्तिरिति केचित् वदन्ति । धारिणीभूतधारिण्योः परस्परं साम्यप्रत्ययेन
उपमेशोपमा गम्या । परे तु—भूतधारिण्या एव प्रसिद्धतया उपमानत्वप्रत्ययात् उपमा-
सामान्यं व्यज्यते । भूतधारिणीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया राज्ञश्च पुलिङ्गत्वेन लिङ्गसाम्यात्
नायकव्यवहारसमारोपात् समानोक्तिरित्यपि । तृतीयपादे क्लेकानुप्रासः इति ।
इथोरेकतरपादमपहाय अपरस्य भरणप्रतिषेधाय इथोरेव इत्येवार्थप्रतिपत्तये द्वि-
संख्याप्रतिपादकस्य इथोरिति पदस्य नाधिकत्वम् । “सरो वली स्थिरांशे च न्याये
क्षीवे वरे विधु” इत्यमरः । “अपत्योत्पादयोः पुष्ये फले च प्रसवो मत” इति
अजयः ।

(म) आर्यस्य नाननीयस्य श्वशुरस्य पुत्रः, स च स्वामी नतु देवरादिः, नाटकादौ
स्वामिनमुद्दिश्य एव तस्य प्रहतिदर्शनात् प्रसिद्धेरेव प्रमाणत्वात् । “कृतज्ञितसमासा-
नामभिधानं नियामकम्” इति “कौषात्तवाक्यादव्यवहारतश्चे”ति च श्रवणात् “आर्य-
पुत्रोऽथ भर्ता च स्वामी”ति हेमचन्द्रायात् योगरूढोऽयं आर्यपुत्रशब्द इति निर्विवादम् ।

(य) भगवति, इति कौशिक्याः सम्बोधनम्, अत्रापि भगवतीशब्दस्य पूर्ववदर्थविशिषे
वृत्तिर्नित्या । आसनपरिग्रहः आसनस्वीकारः क्रियताम् उपविश्यतामित्यर्थः । सर्वेषु

परि । महाराज, महामारमगृह्णतां ओ सर्वथा तुलाकृमाशालिनी
धारिणी ओ धरणी एहि उडग्रेर स्वामी हईना, शतवर्ष जीवितसुख भोग
करून ॥७॥

धारि । आर्यापुत्रेर अग्र हउक, अग्र हउक । (म)

রাজা । ভগবতি ! অত্রভবতোহঁরদত্তগণদাস্যোঃ পরস্পরং
 বিজ্ঞানসংঘর্ষিণোর্মগবত্যা প্রাশ্নিকপদমধ্যাসিতব্যম্ । (২)

পরি । (সঙ্ঘতম্) । অলমুপালম্বেন ? পত্নী সতি গ্রামে রত্ন-
 পরীক্ষা ? (ল)

কৌশিকী প্রত্যেব রাজা আসনপরিগ্রহানুরোধবচনস্য প্রয়োগাত্ সৰ্ব্বতো গৌরবং কৌশিক্যা
 এব ব্যজ্যতে ।

সৰ্ব্ব কৌশিকীগণদাসহরদত্তাগ্নিমিবধারণীপ্রততয়ঃ তব উপস্থিতা যাবন্তঃ
 জনাঃ । উপবিশন্তি আসনে ইতি শীঘ্রঃ ।

(২) অত্রভবতোঃ মান্যযোঃ, বিজ্ঞানে দৃশ্যগোতাদিকলাবিদ্যায়াং সংঘর্ষিণোঃ বিবট-
 মান্যযোঃ, অহং কলাবিদ্যায়াং উত্কৃষ্ট ইত্যং বাদেন পরস্পরবিরোধকারিণোঃ হরদত্ত-
 গণদাস্যোঃ তদাখ্যযোঃ অন্যযোঃ অভিনয়াচার্য্যযোঃ, ভগবত্যা অস্মাসু মধ্য সৰ্ব্বতঃ
 গৌরবমধিষ্ঠিত্য ভবত্যা প্রাশ্নিকপদম্ বিচারকপদম্ অধ্যাসিতব্যম্ আশ্রয়িতব্যম্ ।
 তথাহি অন্যযোঃ কতর উত্কৃষ্টস্তত ত্বয়া এব অন্যযোঃ প্রয়োগম্ দৃষ্টবত্যা নির্ণয়ো
 দৈয় ইতি ভাবঃ ।

(ল) সম্মিতম্ ইষৎ হাষেন সহ, তচ্চ রাজ্ঞীকস্য বাক্যস্য অশ্রুতত্বসমুদভাবনাথ ।
 উপালম্বেন তিরস্কারিণ অলম্ । সাধারণস্য জনস্য বিজ্ঞে জনেন গুরৌ কর্ম্মণি
 নিয়োগস্তস্য তিরস্কার এব, পত্নী নগরে রাজধান্যামিত্যभिপ্রায়ঃ, সতি বর্তমানি, গ্রামে
 চতুঃপল্লীগ্রামাদৌ রত্নস্য পরীক্ষা উত্কর্ষাপকর্ষবিবেচনা ?

তথাহি পত্নী বহুবঃ রত্নবেদিনঃ শ্রেষ্ঠিপ্রততয়ঃ সন্তি, গ্রামাদৌ চ ন তথা, ততঃ

রাজা । দেবি ! স্বাগত ? (পরিত্রাজিকাকে অবলোকন করিয়া)
 ভগবতি ! আসন পরিগ্রহ করুন । (সকলের উপবেশন) । (৩)

রাজা । ভগবতি ! এই মাননীয় হরদত্ত ও গণদাস পরস্পর প্রয়োগ-
 বিজ্ঞান নইয়া বিবাদে প্রবৃত্ত হইয়াছেন। আপনাকে ইহাদের বিবাদ
 মীমাংসা করিতে হইবে । (৪)

राजा । नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्ष-
पातिनावहं देवो च । (व)

नगरे रत्नपरीक्षासम्भावेन सति चतुर्थ्यामे तत्तपरीक्षा यथा हास्याय कल्पते विफलताच्च
समवलम्ब्यते, तथैव अत्र भवति वर्त्तमाने गुणदोषपरीक्षायां सुनिपुणे मया तत्परीक्षण-
मिति कथमन्याथे मां नियोजयसि इति भावः । अत्र पक्षन इत्यादि वाक्यप्रतिपादान्
समात् अप्रस्तुतात् पक्षनात् यामात् रत्नपरीक्षायाच्च क्रमेण प्रस्तुतस्य, राज्ञः कौशिक्याः
आचार्ययोः उत्कर्षापकर्षयोश्च प्रतिपत्त्या अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । यद्यपि “पूः स्त्री
पुरीनगर्थ्यां वा पक्षनं पुटभेदन”मित्यमरवचनात् पुरीमावमेव पक्षनशब्दवाच्यम्, तथापि
“पक्षनादि इयं राजधान्यनुगत”मिति रघुनाथवचनात् अत्र तदर्थता । तल्लक्षणं यथाह
रघुनाथः—“देवतायतनैश्चितैः प्रासादापण-वैश्रमभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गेण
शोभनैः ॥” इति । यामलक्षणं यथा मार्कण्डेये—“तथा शूद्रजनप्राया सुसम्पन्नकवीवला ।
केवोपयोगभूमध्ये वसतिर्यामसंज्ञिका ।” इति ।

(व) एतत् मया अभिहितं वस्तु एवं भवत्या उक्तं भवत्यास्तिरस्काररूपं न
भवतीति शेषः । तथाहि यत् मया उक्तं तस्य स्मारकिक एवाश्लेष्यि संक्रामति, नत
अन्यथा तिरस्कारादिरूपार्थं इति भावः । तदेव हेतुमाह—पण्डितेत्यादिकम् । खलु
यस्मात् भगवती अलौकिकशक्तिशालिनी भवती पण्डितकौशिकी पाण्डित्यसम्यग्
कौशिक्यभिधाना । तथाहि मूढे गुणदोषविचारसमर्थे एव जने अयं भारी न्यस्त-
स्तिरस्काराय प्रभवति नतु गुणदोषविचारचमायां भवत्यामिति भावः । नतु त्वं स्वयं
देवी वा एतावुभावपि गुणदोषविचारि शक्नौ, तत् कोऽयमत्र सम विशेषः येन स्वस्य
देव्याय परित्यागेन मामेव अप्र नियोजयसि इत्याकाङ्क्षायामाह—पक्षेत्यादि । अहं देवी,
महिषी च पक्षपातिनी अनयोरिकतरपक्षाग्रितौ भवाव इति शेषः । तथाहि मत-
परिग्रहे हरदत्तः, देवीपरिग्रह्य गणदास इति स्वत एव स्वपरिग्रहस्य उत्कर्षनिर्णय

पक्षपातिनीति कथम् देव्याः कानिचित्पक्षं रक्षति ।

परि । (जेष्ठ ९ हाथ करिग) तिरस्कारेण प्रसन्नो जन नाई । नगर
थाकिते गोमे रत्नपरीक्षा ? (न)

আচার্য্যোঁ । সম্যগাহ দেবঃ । মধ্যস্থা ভগবতী নৌ গুণ-
দোষতঃ পরিচ্ছেদ্যমর্হতি । (শ)

রাজা । তেন হি প্রস্তুয়তাং বিবাদঃ । (ঘ)

বাসুদেবঃ প্রবর্ত্তামিতি শঙ্কয়া পচপাতয়ন্ত্যাং ভবন্ত্যাম্ এষ ভারঃ ন্যস্ত ইতি ভাবঃ ।
বস্তুতস্তু অব রাজাঃ পণ্ডিতকৌশিক্য এতদ্বিষয়স্য বিচারপ্রার্থনায়াম্ এবমাপ্রহ-
ন্তুরীদৃশো মন্তব্যঃ, যথা রাজা যদি স্বয়মনয়োরআচার্য্যয়োঃ গুণদোষৌ বিচারয়িতুং প্রহ-
ন্ত্যাত তদা তদনুকূলতয়া মালবিকায়া উপস্থাপনস্য দেবীমমচ্চং তথা প্রযোজনীয়তা
প্রতিপাদ্য ন আশাস্যফল্যম্ লভেত, যদি দেবৌ বিচারপ্রহন্তা স্যাত তদা কথঞ্চিৎ অন্তরা
বুদ্ধিচাতুর্য্যেণ উভয়োঃ বিবাদভঙ্গমেব সাধয়েত্ ; এবম্ভ সতি সর্ব্বমেব নাশং গচ্চেদমি-
তাস্মিতমিতি । পণ্ডিতা চাসৌ কৌশিকৌ চেতি কর্ম্মধারয়ে পূর্ব্বপদস্য পুংবদৃভাবঃ ।

(শ) দেবঃ মহারাজঃ সম্যক্ সমীচীনং আহ, মধ্যস্থা পচপাতয়ন্ত্যা ভগবতী
কৌশিকৌ নৌ আবাং গুণদোষতঃ গুণে দোষে চ বিষয়ে । সমস্যাস্তস্মৈ বক্তব্যঃ । পরিচ্ছ-
দ্য নির্ণেতুম্ অর্হতি । তথাহি পচপাতরহিতা পণ্ডিতকৌশিকৌ যথা আবয়োঃ উত্কর্ষণ-
কর্ষণী নির্ণেয়ন্তি তথৈব বদ্যে বিশ্বসিতম্ : ইতি, অন্যথা বিপচাণামন্যথা মনোগতিজ্ঞা-
ন্যাদিতি ভাবঃ । এতৌ তু ন রাজমনোগতমমিপ্রার্থ জানীতঃ, পরং স্তত এব এব ভাবঃ
ইতি জাতব্যম্ ।

(ঘ) তেন মধ্যস্থায়াঃ কৌশিক্যঃ বিচারস্য বাদপ্রতিবাদিভ্যামুভাভ্যামেব অঙ্গী-
কর্ত্তব্যতয়া স্বীকারেণ । বিবাদঃ বাদপ্রতিবাদবিষয়া বিচার্য্যবিষয়ঃ প্রস্তুয়তাং
আরম্ভ্যতাম্—হরদত্তগণদাসাম্ভ্যামিতি শিষ্যঃ ।

রাজা । ইহা সেরূপ নহে । আপনি পক্ষপাতশূন্য পণ্ডিতকৌশিকী ।
আমরা স্ত্রীপুরুষ—উভয়ে পক্ষপাতী । (ব)

আঁচা । মহারাজ যুক্তিনঙ্গত কথাই বলিয়াছেন । ভগবতীর কাহারও
প্রতি পক্ষপাত নাই । অতএব আমাদের গুণদোষ বিচার করিয়া উপস্থিত
বিবাদ মীমাংসা করিতে পারেন । (শ)

পরি । দেব ! প্রয়োগপ্রধানং হি নাত্মশাস্ত্রম্, কিমত্র বাগ্-
ব্যবহারিণ ? কথং বা দেবী মন্যতে ? । (স)

দেবী । জহ মং পৃচ্ছসি, তদা এদাণং বিবাদো এষ্ম ন মে
রুচতি । [যদি মাং পৃচ্ছসি, তদা এতথোব্বিবাদ এব ন মে রোচতে] । (হ)

(স) নাত্মশাস্ত্রং অভিনয়বিষয়কং শাস্ত্রং প্রয়োগঃ অভিনয়ঃ আত্মিকাত্মব্যবস্থানুকার
এব প্রধানং প্রাধান্যেন অবলম্বনীয়ং यस्य তথ্যভূতম্, অভিনয়প্রকরণেই নাত্মশাস্ত্র
জ্ঞানপ্রকরণং প্রতিপদ্যতে নতু শ্রবণমাত্রিণ ; অতঃ অত্র অস্মিন্ নাত্মবিষয়কপ্রকরণবিচারে
বাচ্যং শাস্ত্রবিষয়মাস্মিত্য বচনানাং ব্যবহারিণ প্রয়োগিণ কিম্ অপিতু ন কিমপি ফল-
মিতি । তথাহি, অত্র বিচারবিষয়ে অভিন্নত্বদর্শনমেব ভ্রংশপুণ্যুজ্যতে নতু বাগ্‌বিশিষ্টাবতার
ইতি ভাবঃ । দেবী মন্দিরী বা কিং কৌতুকং মন্যতে, প্রয়োগপ্রদর্শনে মন্দিরীয়াঃ কিমভি-
মন্তং তজ্জ্ঞাতুমিচ্ছামীতি ভাবঃ । দেবীমতজিহ্বাসা তু দেবীয়া অন্যত্মাননপ্রতিষেধায়
ইতি জ্ঞেয়ম্ ।

(হ) পৃচ্ছসি অস্মিন্ বিষয়ে অৌচিত্যমনৌচিত্যং বা জিহ্বাসসে, তদা এতথোঃ
অভিনয়চার্য্যথোঃ হরদত্তগণদাসথোঃ বিবাদঃ বাক্‌প্রয়োগিণ কলহ এব ন মে মল্লং রোচতে
কা কথ্য প্রয়োগপ্রদর্শনেই ইতি । অথবা ইমৌ হাবিব অভিনয়বিদ্যায়াং সুনিপুণৌ
সমমানৌ তদন্যথোঃ প্রতিবন্ধিতয়া বিরোধ এব ন বরমিত্যহং জানামীতি ভাবঃ । স
চাথং ভাবঃ প্রত্যুত্তরপর্যালোচনেই ব্যক্তীভবতী । “মে” ইত্যত্র রুচ্যমানাং প্রীতমাণ
ইতি চতুর্থী ।

রাজা । তবে বিবাদমীমাংসার জন্ত প্রস্তুত হউন । (ব)

পরি । মহারাজ ! নাট্যশাস্ত্র প্রধানতঃ প্রশ্নোত্তরেই উপর নির্ভর
করিয়৷ থাকে । অতএব উপস্থিত ক্ষেত্রে বাক্যপ্রপঞ্চের প্রশ্নোত্তর কি ?
দেবী এ বিষয়ে কি মত করেন ? (স)

দেবী । যদি আমায় জিজ্ঞাসা করেন, তাহা হইলে বলি—ইহাদের
বিবাদ আমার অভিপ্রেত নহে । (হ)

गण । देवि ! न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवगन्तु-
मर्हसि । (च)

विदु । भो ! पेक्खामो उदरम्भरिसंवादं । किं सुधा वैश्रण-
दाणेण एदाणं ? [भो : प्रेक्षामहे उदरम्भरिसंवादं । किं सुधा वेतनदानेन
एतयोः ?] (क)

(च) समाना अन्य नानतिरिक्ता च विद्या ज्ञानं प्रकृते नाव्यविषयकमित्यर्थः, यस्य
तस्य भावस्तत्तातया, हरदत्तो यथा नाव्यकलाभिज्ञः अहमपि तथा नतु तस्मात् आधिक्येन
इत्येवमित्यर्थः । परिभवनीयं अपमानभाजनम् अवगन्तुं ज्ञातुम् अर्हसि, तथाहि
अहं एतस्मात् अधिकतरं नाव्यादौ अभिज्ञः, अतः अनेन सम समानता-प्रतिपादनं
भूयान्तिरस्कार एव मे इति भावः । अथवा समानविद्यतया सम एतस्य च नाव्य-
विद्यायाः तुल्यतया हेतोः मां परिभवनीयं हरदत्तेन पराजयाहं न अवगन्तुमर्हमि,
तथाहि समानविद्यस्यापि मे अनेन पराजयोऽशक्य एव इति भावः ।

(क) उदरं विभति ये ते उदरम्भरयः “आत्मोदरकुक्षिषु भृजः खिः” इति ।
ओदरिकाः उदरपूरणमावसाराः तेषां संवादं व्यापारं प्रेक्षामहे, तथाहि यथा
ओदरिकाः केवलमुदरपूरणमेव कर्तुं पारयन्ति, नतु अन्यत् किमपि गुणकर्म्म ; तथैव
एतौ केवलं राजकोषात् धनान्याहृत्य उदरपूरणमेव कुर्वन्तः, नतु किमपि नाव्यादि-
चातुर्थ्यमनयोः विद्यते, अन्यथा किमेवं उत्कर्षोपकर्षविचारे विमुखतामालम्बे-
याताम् ? सुधा तथा एतयोः उदरपूरणमावसारयोः नाव्याचार्ययोः वेतनदानेन
भूतिनिष्पादनेन किम्, अपितु वेतनदानमनयोः तथा, येन तथाज्ञानवत्त्वमनयोर्नास्ति
येन उत्कर्षलाभाय प्रयतेतामिति भावः । एतच्च विदूषकवचनं गणदासस्य वाचा
त्रिवादविरतिसम्भावनया ।

गण । देवि ! समानविद्याविशिष्टे बलिना आग्निं ये पराजित इहेव—
एकप मनं करिबेन न । (क)

দেবী । গং কলহপ্রিয়সি । [ননু কলহপ্রিয়োঃসি] । (খ)

বিদু । মা এষং । অসৌকলহপ্রিয়প্রাণং মনহস্তি
একদরস্সি অগিজ্জি দে কুদো উবসমো ? [মৈবং । অন্যোন্যকলহপ্রিয়-
মনহস্তিনোরেকতরস্সিনির্জিতৈ কৃত উপশমঃ] । (গ)

রাজা । ননু স্বাঙ্কসৌষ্টবাতিশয়মুভयोर्दृष्टवती भगवती ? । (ঘ)

(খ) ননু সম্বোধনে । ত্বমিত্যধ্বাহার্যম্ । কলহপ্রিয়ঃ দ্ব্যর্থব্জ্বিবাৎপ্রিয়ঃ অদি,
অন্যথা কথমনর্থকোঃপি অন্যর্থোব্জ্বিবাৎপ্রিয়ঃ এবমায়দ্ব্যর্থো জাতঃ, যেন তদ্বিবৃদ্ধি-
সম্ভাব্যেব সমুচ্ছেজনসমর্থো পরিভবমাধিকাশ্চ বাচমনর্থোঃ প্রয়োজয়সি ইতি ভাবঃ ।

(গ) মা এষম্ অহং কলহপ্রিয়ঃ অস্মীতি নৈব নিশ্চিনুয়া ইত্যর্থঃ । অন্যোন্যং পরস্পরং
কলহঃ বিবাদঃ ততঃপ্রিয়থোঃ তদনুরক্তথোঃ মনহস্তিনোঃ মনহস্তিণ্যথোঃ একতরস্সি
অন্যতরস্সি মনহস্তিনি অনির্জিতৈ অপরাভূতৈ, কৃতঃ কেন হেতুনা উপশমঃ তথো-
ব্জ্বিবাৎপ্রিয়ঃ ইতি শিষ্যঃ । অপিতু ন কৃতোঃপি উপশমো ভবতীতি ভাবঃ । তদনুরক্তথোরপি
একতরস্সি পরাভবে অজাতি ন বিবাদোপশম ইতি প্রকৃতার্থঃ । অহং সমুচ্ছেজনবাৎ
প্রোচয়েয়ং নবা তদনবলোকোব ইমৌ বিবারং কুর্যাताम् যাবত একতরস্সি জযো ন স্যাৎ
ততঃ কৌঃসমব মে দৌষ ইতি তাত্পর্যম্ । অতঃপ্রস্তুতেন সমেন অন্যোন্যকলহাসক্ত-
মনহস্তিনোঃ একতরস্সি জযাভাবি বিবাদোপশমাভাবেন নাহ্যচাখ্যথোঃ একতরস্সি
অপরাজয়ে বিবাদোপশমাভাবস্য প্রস্তুতস্য সমস্য প্রত্যযাত্ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।

(ঘ) ননু সম্বোধনে, স্বাঙ্কঃ স্বীয়ামিনয়াগ্রীভূতে নৃত্যগীতাদৌ সৌষ্টবং চাতুর্যং তস্য

বিদু । ইহারা কেবল আহাৰাদি কৰিয়াই দিন কাটায়, ইহাদের জ্ঞান
পরাজয় দেখিব । ইহাদিগকে বৃথা বেতন দিয়া ফল কি ? (ক)

দেবী । তুমি নিশ্চয়ই কলহপ্রিয় । (খ)

বিদু । অগ্নি চণ্ডি ! একপ মনে কৰিবেন না । পরস্পর কলহপ্রিয় বন্ধ-
হস্তিষ্মের মধ্যে একতর পরাজিত না হইলে, শান্তি সম্ভাবনা কোথায় ? (গ)

পরি। অথকিম্ ? (ঙ)

রাজা। তদিদানৌমতঃ পরং কিমাভ্যাং প্রত্যাথয়িতব্যম্ ? (চ)

পরি। তদেব বক্তুকামাস্মি । (ছ)

শিষ্টা ক্রিয়া কস্যচিদাত্মসংস্থা

সংক্রান্তিরন্যস্য বিশেষযুক্তা ।

যস্যোভয়ং সাধু স শিচ্চকাণাং

ধুরি প্রতিষ্ঠাপয়িতব্য এব ॥১৬॥

অতিশয়ঃ প্রাচুর্যম্ । ভগবতীঃ অনর্থোঃ দ্বয়োঃ আচার্য্যয়োঃ হরদত্তগণদাসয়োঃ দ্ব্যর্থঃ ।
 দৃষ্টবতী প্রত্যাখ্যাতবতী ?

(ঙ) অথকিম্—দৃষ্টবতী অর্হৎ অনর্থোরভিনয়াজ্ঞনৈপুণ্যমিতি ভাবঃ ।

(চ) তত্ তদা ইদানীং স্বাক্ষরসৌষ্ঠবান্ অতিশয়দর্শনে জাতি সতি আত্ম্যাম্ আচার্য্য্যভ্যাং
 অতঃ অস্মাত্ স্বাক্ষরসৌষ্ঠবাত্ পরম্ অন্যত্ কিং বস্তু প্রত্যাথয়িতব্যম্ দর্শয়িতব্যং যেন
 পুনর্নূতনতয়া অনর্থোরূতকর্ষাপকর্ষৌ অবগন্তুং চমেষা ইতি ভাবঃ ।

(ছ) তদেব যদতঃপরং প্রত্যাথয়িতব্যং তদেবস্তু এব বক্তুকামাঃ বিশ্রুপয়িতুকামা
 অস্মি, তথাহি বৃত্তমানমেব বস্তু অস্মাভিরদৃষ্টপূর্ব্বং দৃষ্টং সত্ অনর্থোরূতকর্ষাপকর্ষ-
 বিচারে আনুকূল্যং করিষ্যতি তত্ তদেব দর্শয়িতব্যমাভ্যামিতি ভাবঃ । তস্মৈ বস্তু
 উত্তরশ্লোকী সম্যক্ স্পষ্টম্ भविष्यति ।

রাজা। ভগবতী ইহাদের উভয়ের প্রযুক্ত নাট্যঙ্গের সৌন্দর্য্য দর্শন
 করিয়াছেন কি ? (ব)

পরি। হাঁ, দেখিয়াছি । (ঙ)

রাজা। তবে, এক্ষণে ইহারা আর ইহার উপর কি দেখাইয়া,
 নিজেদের মধ্যে তারতম্য আনিদিগকে বুঝাইয়া দিবেন ? (চ)

পরি। তাহাই আমি বলিতে ইচ্ছা করি ।—(ছ)

[अन्वयः । कश्चित् आत्मसंस्था क्रिया शिष्टा (भवति) । अन्यस्य संक्रान्तिः विशेषयुक्ता (भवति) । यस्य उभयं साधु (भवेत्) स एव शिचकाणां पुरि प्रतिष्ठापयितव्यः । १६ ।]

१६ । अथ आचार्याभ्यामिदानीम् उत्कर्षापकर्षविचारानुकूलं शिष्यजने विद्यासंक्रमणस्य नैपुण्यम् प्रदर्शयितव्यमित्याह—शिष्टेत्याद्युपक्रमेण । कश्चित् जनस्य आत्मसंस्था आत्मगता स्वेनगृहीता क्रिया नृत्यगौतादिविद्या शिष्टा उत्कर्षवती, तथाहि कश्चित् स्वयमतिशिक्षितः विद्याप्रकर्षमात्मन्येव प्रतिपद्यते नतु शिष्यजने तस्य विद्याप्रकर्षः उपलभ्यते । अन्यस्य अपरस्य कश्चित् जनस्य संक्रान्तिः शिष्यजने उपसंक्रमः विशेषयुक्ता स्थापेक्षया वेलक्ष्यसहिता । तथाहि तस्य शिष्ये एव विद्याप्रकर्षः उपलभ्यते नतु स्वस्मिन् तथा समुत्कर्षप्रतीतिरिति । दृश्यन्ते च अद्यापि तथा विद्वांसः श्रेयां सभायामुपस्थितानामात्मविद्यायाः न तथा परिस्फुरणं भवति येन विपचनिरासः स्यात्, किन्तु तेषामेव विद्या शिष्येषु संक्रान्ता सती सभायां सुविदुषो वाग्मिप्रवरानपि सूकानिव विदधातीति, अपरे च विद्वांसः सभायां प्रतिपच्चविजये गौस्पतिसदृशाः सिद्धवाच इति । एतदेवास्य सन्दर्भस्य विषयतां ब्रजतीति श्रेयम् ; किन्तु यस्य जनस्य उभयं आत्मसंस्था क्रिया शिष्ये तत्संक्रान्तियेति इयं साधु उत्कृष्टं, यः स्वयं विद्यायां उत्कृष्टः, यस्य शिष्यजने विद्याप्रतिपादनञ्च तथा इत्यर्थः । स एव जनः शिचकाणां शिखादानकारिणां विदुषां पुरि अग्रे प्रधानपद इत्यर्थः । प्रतिष्ठापयितव्यः स्थापयितव्यः । तथाहि स एव सर्वथा उत्कृष्ट इति भावः । एतेन अनयोरपि शिष्ये विद्याप्रतिपादनमुत्कृष्टं नवा इति निर्णयाय शिष्यजनस्य क्रियाप्रवृत्तिर्दर्शनीया, तेनैव सम्यगुत्कर्षापकर्षनिर्णयो विधातव्य इति भावः । अथ सामान्यात् अप्रस्तुतात् विद्वत्विशेषाणां आत्मगतत्वादिभिः विद्याप्रकर्षान् विशेषस्य प्रस्तुतस्य हरदत्तगणदासयोः आत्मगतत्वादिना विद्याप्रकर्षस्य सम्भावितस्य प्रत्ययात् सामान्यविशेषभावेन अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । प्रथमपादे कथितायाः आत्मसंस्थक्रियायाः द्वितीयपादे च संक्रान्तेरन्यस्य शिष्यगतक्रियारूपस्य आत्मगतक्रियारूपस्य च वस्तुनः व्यपोहनप्रत्ययात् परिसंख्या, सा च व्यपोहनस्य अर्थतो लाभात् आर्थाति उभयोः सङ्गरः । स इत्यनन्तरं प्रयोक्तव्यस्य एव शब्दस्य तदनन्तरमनिवेशः अक्रमेण अन्यत्र निवेशात् अक्रमतादोषः । “यद्युभयं साधु भवेत् स एव संस्थापनीयो

বিদু। সুদং অল্লেহিঁ ভবদীএ বজ্রণং । এস পিঙ্কিতল্যো
সবদেসদংসণাদো নিস্সঅত্তি । [স্তুতমাখ্যাভ্যাং ভগবত্যা বচনম্ । এষ
শিষ্টিতার্থে, উপদেশদর্শনান্নির্ণয় ইতি] (জ)

হর। পরমভিমতং নঃ । (ক)

ধুরি শিষ্যকাণাম্” ইতি সমাধানদিক্ । ইন্দ্রবজ্রোপেন্দ্রবজ্রাণাং সঙ্কররূপা উপ-
জাতিবৃত্তম্ । ॥১৬॥

(জ) আখ্যে: মাননৌঘৈ: যুগ্মাভি:, ইতি আচার্য্যাবুদ্ভিষ্য উক্তম্, বহুবচনস্য গৌরব-
স্বোতকম্ । ভগবত্যা: মাননৌঘায়া: পঙ্কিতকৌশিক্যা: বচনং শিষ্টেত্যাদি বাক্যং স্তুতম্
আকর্ণিতম্ । এষ: বচ্যমাণ: পিঙ্কিতার্থ: অর্থসমষ্টি: সঁচিন্তসারায় ইত্যর্থ: ।
উপদেশস্য শিষ্যায়া: শিষ্যসংক্রমিতায়া ইত্যর্থ: । দর্শনাৎ নির্ণয়: আচার্য্যয়োরনগ্নৌ-
হতকর্ষাপকর্ষবিচার ইত্যর্থ: । ভবিষ্যতীতি শিষ: । তথাহি যুবয়ৌ: শিষ্যশিষ্যায়া:
প্রকর্ষণে অপকর্ষণে চ গুণাগুণবিচারস্য কর্তব্যত্বাৎ সা পরীচনীয়ী । অত্র মালবিকা-
দর্শনসন্দেহনির্ণয়াৎ যুক্তিনাং সম্যগ্ৰসূক্তম্ ।

(ক) পরম্ অর্থং ন: অস্মাকম্ অমিতম্ অমিতং অন্যথা পঙ্কিতকৌশিক্যা
উদ্ভাবিতং বস্তু ইত্যর্থ: । তথাহি পঙ্কিতকৌশিকী যথা প্রকর্ষাপকর্ষনির্ণয়কারণং
গ্ৰাহ অস্মাকমপি তদৈব সম্যগমিতিরিতি ভাব: ।

কোন কোন শিক্ষক, স্বয়ং বিশেষরূপে অভিনয়াদি ব্যাপার সম্পাদন
করিতে পারেন; আর কেহ বা শিক্ষাদিগকে বিশিষ্টরূপে তত্ত্ব ব্যাপার
শিক্ষা দিয়া, তাহাদের দ্বারা তাহা সম্যক সাধন করিতে সমর্থ হইয়া
থাকেন । এই উভয় গুণই বাহাতে আছে, তিনিই শিক্ষকগণের মধ্যে
সর্বপ্রধানপদে প্রতিষ্ঠিত হইবার যোগ্য পাত্র ॥১৬॥

বিদু। আপনারা উভয়ে ভগবতীর বাক্য শুনিলেন । উপদেশদর্শনেই
ভারতম্য নির্ণীত হইয়া থাকে, ইহাই ফলিতার্থ । (জ)

হর। ইহাতে আমাদের সর্বথা অভিমতি আছে । (ক)

গণ । দেবি ! एवं स्थितम् ? (ज)

দেবী । জদা উণ মন্দমেধা সিস্সা উবদেশং মলিনেণ্টি, তদা
আচারিঅস্স দোষো ণু ? [যদা পুনর্মন্দমেধা: শিষ্যা উপদেশং মলিনয়ন্তি,
তদা আচার্যস্য দোষো নু ?] (ট)

রাজা । দেবি ! एवमापव्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि
बुद्धिलाघवं प्रकाशयति । (ठ)

(জ) एवं इत्यम् इयोरिव विद्यायाः शिष्यसंक्रमे प्रकर्षापकर्षदर्शनेन शिचकयो-
रावयोः प्रकर्षापकर्षविचारो भावोति निर्णयितम् इत्यर्थः, तदव भवत्या कौटुशं निर्णयित
इति गणदासस्याभिप्रायः ।

(ट) मन्दा प्रकृतविषयस्य सूक्ष्मार्थग्रहणे पाठवश्या मेधा धारणावती बुद्धिः येषां ते
अनिपुणमतयः शिष्या उपदेशं आचार्यस्य शिचां मलिनयन्ति मालिन्यं प्रापयन्ति,
तथाहि शिष्येषु केचित् निपुणधियः केचित् मन्दास्तव मन्दाः शिचाविषयमनवगच्छन्तः
शिचकस्यापि दूषका भवन्ति । तदा आचार्यस्य शिचकस्य दोषः अपराधः नु, अपितु-
नैव, किन्तु यदि शिष्यजने विद्यायाः शिचकप्रतिपादिताया उत्कर्षापकर्षविचारिण
शिचकाणामपि तथालं स्यात् तथा यस्य शिष्योऽपकृतः प्रकृतार्थतत्त्वग्रहणाशक्तः, तस्य
स्वयं सुविदुषोऽपि अन्यतः स्थापकृष्टात् उत्तमशिष्यसम्पन्नात् अपकर्षः स्यादिति अतएव
ममाव नास्ति तथा सम्प्रतिरिति भावः ।

(ठ) अथ राजा देव्या अनभिमतत्वकारणं गणदासस्य निपुणस्यापि शिष्याया माल-
विकायाः स्वल्पकालं तत्समीपे शिचार्यं विसर्जनेन इदानीमपि तथा नैपुण्यानुदय-
सम्भावनया पराजयमाशङ्क्य प्रकृतप्रतिषेधवारणाय ग्राह—देवित्यादि । एवं वक्ष्यमाण-
रूपम् आपव्यते समुच्चार्यते पश्छितैरिति शेषः, यथा विनेतुः शिचयितुः अद्रव्यस्य

গণ । দেবি ! ইহাই স্থিরীকৃত হইল ? (ঞ)

দেবী । শিষ্যা বিশিষ্টরূপম্বেধাবিশিষ্টা না হইয়া যদি উপদেশের
বিপরীত ব্যবহার করে, তাহাতে আচার্য্যের দোষ কি ? (ট)

দেবী । (স্বগতং) । কহং দাযিঁ ? (গণদাসং বিলোক্য প্রকাশম্) । অলং
অজ্ঞতস্য উত্সাহকারণং মনোরহং পরিপূরিষ্য ? বিরম যিরত্য-
আদৌ আরম্ভাদৌ । [কথমিদানী ? অলমার্থ্যপুত্রস্য উত্সাহকারণং মনোরথং
পরিপূর্য্য ? বিরম নিরর্থকাদারম্ভাত্ ।] (ঙ) (৬)

অনুত্কটপাতস্য পরিগ্রহঃ শিচণীয়তয়া গ্রহণম্ অপি বুদ্ধেঃ মনৌষায়াঃ লাঘবং
চিপ্রতাং চাতুর্থ্যবিশেষমিত্যর্থঃ । প্রকাশয়তি দ্যোতয়তি । তথাহি শিচকৌ যদি নিপুণঃ
তদা তদন্তিকি নিপুণঃ অনিপুণঃ বা শিষ্যঃ পতন্তু কথঞ্চিৎ তদগুণাংশলামেন প্রকর্ণং
শিল্পকগতং প্রতিপাদয়িতুং প্রभवति, তদ্বর্শনে নৈব চ পরে শিচকস্য অসাধারণমবগন্তুং
চমন্তে, তথাচোক্তং—“যদ্বৎ বৃক্ষসমুদ্রতৈরনুমিতি: পতৈকমাবৌদগমাৎ” ইতি । অনিপুণস্য
চ শিচকস্য নিপুণোঽপি শিষ্যঃ কথমিব প্রকটবিষয়স্য লেখমপি অবগচ্চেৎ, অনধি-
গতে বিষয়ে স্ততঃ কল্যাপি বিশেষেণ প্রবৃন্তেদর্শনাৎ । অতো সা নাম এবং দেব্যা মন্যতাং
অথবা গণদাসস্য শিষ্যজনঃ অনতিকালশিচিতস্তত্ কথমিব সঃ অস্ব উত্ কহং বিদয়িতুং
প্রभवदिति भावः ।

(ঙ) ইদানীং সর্ব্বেষামেব উপদেশদর্শনাৎ প্রকর্ণাপকর্ণনির্ণয়ে সম্মতো সত্য-
মিত্যর্থঃ । কথং কেন প্রকারেণ মম অনিষ্টফলনিব্বর্ত্তকং উপদেশদর্শনং বারয়েয়মিতি
বাচ্যশেষঃ, অন্যথা উপদেশদর্শনাবসরে মালবিকায়া, উপস্থানে রাজানুরাগস্য
তব ভবিতব্যত্বাৎ ইতি ভাবঃ । অথবা ইদানীং কথং কঃ প্রকারো ভবতু ইতি শিষ্যঃ ।
অন্যো প্রবর্ত্তনীয়কর্ম্মনিবারণায় কৌটুহলঃ প্রকারো ময়া আশ্রয়নীয় ইতি ভাবঃ ।
গণদাসং বিলোক্য ইতি—গণদাসস্য এব স্বীয়পরিগ্রহত্বাৎ তস্যেব বারণীচিন্তাৎ ।
আর্থ্যপুত্রস্য মম পত্যঃ অগ্নিমিত্রস্য, উত্সাহকারণং মালবিকাদর্শনাত্মকস্বাধিকং
মনোরথং পরিপূর্য্য সফলং ক্রত্বা অলম্, “অলংললো: প্রতিषेधयो: क्ता वा” इति
क्ताप्रत्ययानन्तरम् तत्स्थाने यप्-प्रत्ययः । निरर्थकात् किञ्चिदर्थयत्यात् आरम्भान्

রাজা । দেবি ! এইরূপ প্রসিদ্ধি আছে, যে—তাদৃশ হৃদয়েকে উপ-
দেশ দিলে তদ্বাড়া শিক্ষকের বুদ্ধির প্রার্থনা হয়ই থাকে । (১)

विदुः । स्युः भोदी भण्णादि । भो गणदास ! संगीदपदं
लम्बिअ सरस्सइए उवाअणमोदआई खादमाणस्स किं दे
सुहणिग्गहेण विवादेण ? [सुष्टु भवती भणति । भो गणदास ! संगीतपदं
लम्बु । सरस्वत्या उपायनमोदकानि खादतः किं ते सुखनिग्रहेण विवादेन ?] (ठ)

व्यापारात् विरम निवर्त्तस्व, तथाहि युवयोरनेन व्यापारेण वस्तुगत्या न किमपि
फलं उत्कर्षादिनिर्णयरूपं सम्भवित्यति, परं समानिष्टरूपं राज्ञा मालविकायाः
सन्दर्शनादिकमेवेति धारिण्या अभिप्रायः नातिस्फुटः । इतः पूर्व्वं राजाभिप्रायस्य दैव्या
विज्ञानं न तथा स्पष्टं यथा अत्र, आदावपि ज्ञानमस्तीति ज्ञेयम् ॥

(द) सङ्गीतपदं नृत्यगोतादिकलाविद्यासु अधिकारं तत्कृतौ अधिकृतत्वमित्यर्थः ।
लम्बा प्राप्य दैव्या सङ्गीतकाधिकारे नियुक्ता इत्यर्थः । सरस्वत्याः वाग्देवतायाः
सङ्गीतायधिष्ठात्रा दैव्या इत्यर्थः । उपायनमोदकानि उपहारस्वरूपानि खाद्यानि
खादतः भक्षयतः ते तव सुखस्य निग्रहेण निग्रहस्वरूपेण विवादेन हरदत्तेन सह
कलहाचरणेन किं कौटुम्भिकं फलम् अपि तु न किमपीति भावः । तथाहि प्रतिदिनमेव त्वं
स्वीये सङ्गीताधिकारे स्थितः सङ्गीतादिना लोकाननुरञ्जयसि, अनुरञ्जिताय कति जनाः
तुभ्यं मधुरमोदकादिकानि उपायनानि प्रेरयन्ति तैस्तव सुखं सुतरां सुखं अनुभवति,
अस्मिन् च आचरणे विवादे पराजयो यदि ते स्यात् तदा त्वयि ते विरक्ता भूत्वा न
पुनः मोदकादीनि प्रेरयिष्यन्ति, ततो सुखस्य तत् निग्रह एव भावीति तात्पर्यमव
स्यम् । अथवा सुखनिग्रहेण सुखस्य क्लेशसम्पादकेन विवादेन विवादे वाचातिशय-
प्रयोगेण सुखस्य क्लेशात् । एतच्च दैव्या विवादे अनभिमतमवेक्षमाणो गणदासः
प्रकृतात् हरदत्तेन सह विवादात् विरमेत् वा तेन च एतावतः प्रयासस्य कारणं

देवी । (स्वगत) एक्केणे किं करी उचित ? (गणदासेन दिके दृष्टिपात
करिआ प्रकाशे) आर्यापूजेन मनोरथ पूरण करार प्रयोजन नाई ।
उहाते तीहार उंझुका वर्द्धित भिन्न श्रवणीभूत हईवे ना । अतएव एहि
बिफल अध्यावसाय वा चेष्टा हईते विरत हईन । (ड)

গণ্য । সত্যময়মেবার্থো দেবীবাণ্যস্য । শ্রুতামবসরপ্রাপ্ত-
মিদানীম্ । (খ)

লব্ধাস্পদোঽস্মীতি বিবাদভীরো

স্তিতিচমাণস্য পরেণ নিন্দাম্ ।

যস্যাগমঃ কেবলজীবিকায়ৈ

তং জ্ঞানপণ্যং বণিজং বদন্তি ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । লব্ধাস্পদোঽস্মীতি বিবাদভীরোঃ পরেণ নিন্দাং তিতিচমাণস্য শস্য
কেবলজীবিকায়ৈ আগমঃ (ভবতি) তং জ্ঞানপণ্যং বণিজং বদন্তি । ১৩ ।]

বিপর্য্যস্তমেব স্যাৎ রাজঃ মনোরথস্য লুপ্তে ত ইতি শঙ্কয়া বিদূষকস্য গণ্যদাসসমুত্তেজন-
প্রবচনম্ ইতি মন্তব্যম্ । “নৃত্যং গীতং তথা বাণ্যং ধর্ম্মং সঙ্কীর্ণমুচ্যতে” ইতি সঙ্কীর্ণ-
রত্নাকরঃ ।

(খ) সত্যং যথাযং দেবীবাণ্যস্য মহিষীবচনস্য অয়মেব বিদূষকোক্তঃ বিবাদাত্ম-
বিরতিরূপ এব অর্থঃ প্রতিপাদ্যঃ । তথাহি দেব্যা অপি মম বিবাদাত্ম নিবর্জনমেব
অমিপ্রেতমিতি তদ্বাক্যাদেব গম্যতে ইতি ভাবঃ । ইদানীং ভবতাং বাক্যাবসানে সত্যো-
ক্ত্যর্থঃ । অবসরপ্রাপ্ত অবকাশযোগ্যং বস্তু শ্রুতাম্ বচ্যমাণমিতি শ্রেষঃ ।

১৩ । অথ শস্যমেব বচ্যমাণমাহ—লব্ধাস্পদাঃ । অস্মি অহং লব্ধং প্রাপ্তম্
আস্পদং প্রতিষ্ঠা যেন তথামৃতঃ অতিসমুন্নত ইত্যর্থঃ । ইতি উচ্যতে বিবাদাত্ম পল-
প্রতিপল্লাভবিন একতরোত্কর্ষণনির্ঘাযককলহাত্ম ভীরোঃ পরাজয়ভীত্যা পরাভ্যুত্থাস্য

বিদুঃ । আপনি ভাল কথাই বলিয়াছেন । ওহে গণদাস ! তুমি
সঙ্কীর্ণের চর্চ্চাপ্রসঙ্গে প্রতিদিন সরস্বতীর প্রদত্ত উপচোকনস্বরূপ মোদক
খাইয়া থাক ; অনর্থক শুষ্ক বিবাদ করিয়া আপনার সে সুখের হানি
করিতেছ কেন ? (৬)

গণ । দেবী যাহা বলিলেন, তাহা সর্ব্বথা সত্য । আমি এখন
অবসরোচিত যাহা বলিতেছি, শুুন । (৭)

দেবী । অইরোষণীদা দে সিস্সা । অৱরিণিষ্ঠিদস্স অবদেসস্স
চণ অণ্ণজ্জং আৱেদণ্ণ । [অচিরোপনীতা তে শিষ্যা । অপরিণিষ্ঠিতস্যোপদেশস্য
পুনরন্যথাৱেদনম্ ।] (ত)

পরেণ অন্যজনেন নিন্দাং জুগুপ্সাং তিত্তিচমাণস্য সহমানস্য যস্য জনস্য আগমঃ
শাস্ত্রজ্ঞানং কেবলজীৱিকায়ে আজীৱনমাৱসাধনায় ৰৱতি ইতি শেৰ : । তং জ্ঞানং
শাস্ত্রৱিদ্যাৱণ্যং ৱিক্ৰেয়ং ৱস্তু যস্য তথাভূতং, জ্ঞানৱিনিময়েন জীৱিকাৰ্জনকাৰিণম্
ইত্যর্থ : । ৱনিজং ৱানিৰ্জয়ৱসায়িনং ৱদন্তি । তথাহি লব্ধৱতিষ্ঠস্য ৱিৱাদাদৌ
উত্কৰ্ণেতৃপত্যা ন লোকেষু উত্কৰ্ণলাভায়া তস্য আদাৱেৱ ৱতিষ্ঠায়া জাতত্বাত্, কিন্তু
তথাপি স যদি ৱিৱাদৌপক্ৰমে তস্মাত্ ৱরাঙ্কসুখতাং অৱলম্বতে তদা ৱে ৱতিপত্যা-
দসুখ্য অপকৰ্ণং নিৰ্হাৰয়ন্তৌ নিন্দন্তি, তস্য সহনং ন সৰ্ব্বৈঃ সুকরম্ ৱরং শক্তিহীনেন
আলস্যাদিদৌষৱিশেষশালিনা চ, অতস্তস্য তত্শাস্ত্রজ্ঞানমনর্থকমিৱেতি অতএৱ নাহং
কথমপি ৱতিপত্বেণ হরদন্তেন সহ ৱহতাং জলহাত্ নিৱৰ্ণিতুং শক্যে ইচ্ছামি চ,
নিহন্তৌ লোকেষু নিন্দায়া এৱ সম্ভৱাদিতি ৰাৱ :

অত জ্ঞানে ৱখ্যত্বারোপস্য তথাভূতে জনে ৱণিক্ ত্বারোপে নিমিত্তত্বাত্ ৱরস্মরিতরূপক-
মলঙ্কার : । তিত্তিচমাণস্য ইতি “তিজ্ নিসানে চমায়াচ” ইতি তিজ্ধাতৌ : স্বার্থে
সন্প্ৰত্যয়াত্ সিদ্ধিঃ । আগমশব্দঃ শাস্ত্রৱাচৌ ৱক্ৰতে ললণয়া শাস্ত্রজ্ঞানং ৱক্তি ।

(ত) তে তৱ শিষ্যা সালৱিকা অচিরং অল্পকালমাৱং উপনীতা শিষ্যার্থং ত্বত-
সমীপে অৰ্পিতা, তথাহি এতাৱতা অল্পে ন কালীন তস্যা এৱং জ্ঞানৱিৰ্ণতি : ন জাতা
যথা হরদন্তশিষ্যাপেচয়া ৱরম্ উত্কৰ্ণং ৱয়োগে দর্শয়েত্, তথা চ তন্মূলকঃ সমুত-
কৰ্ণঃ ৱতীয়েত ইতি ৰাৱ : । অপরিণিষ্ঠিতস্য ৱিৰ্ণতি অলব্ধৱত : স্বল্পকালমাৱমন-

আমি সৰ্বতোভাবে ঐতিষ্ঠাপন্ন হইয়াছি—ইহাই তাৱিরা ৰে ৱ্যক্তি
ৱিৱাদে ভয় করিয়া ৱরকৃত ৱরিৱাদ সহ্য করত, একমাত্র জীৱিকাৰ জন্ত
শাস্ত্রের অমূলীনন করে, তাহাকে লোকে জ্ঞানৱিক্ৰমী ৱণিক্ বলিয়া
থাকে । (১৭)

গণ । অত এব মে নিर्वन्धः । (থ)

দেবী । তেণ হি দুবেবি ভগবতীএ ভবদেসং দংসেধ । [তেন হি ভাবিব ভগবত্যে উপদেশং দর্শয়তম্ ।] (ট)

পরি । দেবি ! নেতশ্চায্যম্ । সর্বত্রস্বায্যেকাকিনো নির্ণয়া-
ভ্যুপগমো দোষায় । (ধ)

শীলিতস্য ইত্যর্থঃ । উপদেশস্য শিচাবিশেষস্য আবেদনম্ সমাধায় পরোক্ষণীয়বিধয়া
উপস্থাপনম্ অনার্থ্যং অসাধু । তথাহি মালবিকায়া শিচকোপদেশস্য স্বল্পকাল-
মনুশীলনাৎ অপরিণতপ্রজ্ঞতয়া তদুপস্থানং পঞ্চপ্রতিপদ্যমানস্যন্তে তবৈব অনিষ্ট-
সমুৎপাদাখ্যন্তীতি ভাবঃ ।

(থ) অতএব মম শিষ্যায়াঃ মালবিকায়াঃ অচিরোপনীতত্বেন শিচায়াস্তস্যা
অপরিণতত্বেন চ ইত্যর্থঃ । মে মম নিर्वन्धः আয়ত্নাতিশয়ঃ । তথাহি মম অচিরোপ-
নীতায়াঃ শিষ্যায়া এব তথা সমুৎকর্ষী ভাবী যথা 'হরদত্তং জেতুং' শক্ত্যামি, অপিচ
অচিরোপনীতায়া এব তথা সমুৎকর্ষদর্শনেন ময়ি সমধিকম্ উৎকর্ষমেব লোকাঃ
জ্ঞাস্যন্তীতি এতদর্থং সমাধায় প্রকম ইতি ভাবঃ ।

(ট) তেন : ভবতঃ সুতরা নিर्वन्धেন ইত্যর্থঃ । হাবপি হরদত্তো গণদাসস্ত ।
ভগবত্যা পঙ্খিতকৌশিক্যাঃ প্রয়োজ্যকল্পা উপদেশং শিচাং দর্শয়তাম । দৈব্যা অগত্যা
এতৎ স্বীকৃতম্ ইতি । অমিপ্রায়স্তু কেবলং কৌশিকৌ এব তদ্বীরভিনয়শিচাং শিষ্যশোঃ
প্রত্যক্ষীকৃত্য নির্ণয়ং করোতু নান্যস্য সম্ভবমিতি । এতচ্চ কৌশিকীবচনাৎ ব্যক্তম্ ।

দেবী । আপনার শিষ্যা—অল্লদিন হইল, শিক্ষা করিতেছেন । এক্ষণ
উপদেশ স্থায়ী হইতে পারে নাই । সুতরাং এক্ষণ অবস্থায় সর্বসমক্ষে
তাহার অভিনয়প্রদর্শন কোন অংশেই যুক্তিসঙ্গত নহে । (ত)

গণ । এই কারণেই আমার অতিশয় আগ্রহ । (থ)

দেবী । যখন আপনার এত আগ্রহ তখন আপনারা উভয়েই এই
ভগবতী পরিত্রাজিকাকে শিক্ষা প্রদর্শন করুন । (দ)

দেবী । (জনান্তিকম) মূঢ়ে ! পণ্ডিতজি ! মং জন্মতিং বি সুচ্তং
বিম্ব করেসি । (ইতি সামুখ্য পরাবর্ততে) । [মূঢ়ে পরিব্রাজিকি ! মাং জায়তী-
মপি সুসামিব করোষি ।] (ন)

(খ) এতৎ কেবলং ময়া এব একথা প্রকর্ষণপকর্ষণনির্ধারণমিত্যর্থঃ । ন ন্যায্যম্ ন
উচিতম্ । তত্বেব হেতুমাহ—সর্বত্রস্ত্যাপি নিঃশেষেণ সকলবিষয়বিজ্ঞাতুরপি জনস্য
কা কথ্য মাটুশ্চাঃ স্ত্রিয়া ইতি ভাবঃ । একাকিনঃ একমাত্রস্য অসহায়স্য জনস্য
ইত্যর্থঃ । নির্ণয়ামুপগমঃ উক্তকর্ষণপকর্ষণনিষয়স্বীকারঃ, দোষায় ভবতীতি শিষ্যঃ ।
অতএব যদ ভবতী কেবলং ময়া এব শুভা নির্ণয়ঃ কর্তব্য ইতি নির্ধারণিতং তদহং ন
স্বীকর্তুমহঁসীতি ভাবঃ । তথাচ মাধে—“জ্ঞাতসারোপি খল্বৈকঃ সন্দিগ্ধে কাথ্য-
বস্তুনি” ইতি । এতেন যৎ পণ্ডিতকৌশিকী অপি মালবিকয়া মহ রাজঃ সমাগমে
সুতরামায়হান্বিতা ইতি ব্যজ্যতে ।

(ন) “বিপতাককরেনান্যান্যনপব্যর্থান্তরা কথাম্ । অন্যান্যমানন্দং যৎ স্যাত
তজ্ঞনান্তে জগান্তিকম্” ইতি । মূঢ়ে সুচ্যতত্বানভিগ্নে, যথা মালবিকা রাজো
দর্শনপথং ন গচ্ছত্ তথা তথা ময়া যবঃ ক্রিয়তে, ত্বন্তু মম হিতাকাঙ্ক্ষিনী অপি
তদ্বিপরীতাচরণেন মমানিষ্টমেবানুকূল্যসি ইতি মূঢ়ে ইতি সম্বোধনম্ । জায়তী
সজ্ঞানাং মালবিকা দর্শনং রাজঃ প্রতিবন্তু সর্বথা সয়বাম্ অপি মাং সুসামিব
বাঞ্ছজ্ঞানয়ন্ত্যামিব করোষি । তথাহি অহং সর্বথা মমানিষ্টফলকং রাজঃ মালবিকা-
দর্শনং প্রতিবন্তু করোমি, ত্বন্তু মন্যসি যদহং প্রকৃতং বিষয়ং নাধিগচ্ছামীব । অহো
মূঢ়তা আত্মায়া ইতি ভাবঃ । সামুখ্য অসূয়াসহকারিণ পরাবর্ততে পরাজ্জসুখতাম্
অবলম্বতে ।

পরি । ইহা কোন রূপেই শ্রাস্তসঙ্গত নহে । সর্বজ্ঞ হইলেও, একাকী
এরূপ বিষয়সকলের নির্ণয় করিতে যাওয়া দোষের বিষয় । (খ)

দেবী । (জনান্তিকে) । অগ্নি মূঢ়ে পরিব্রাজিকে ! আমি জাগিয়া
আছি, তথাপি আমাকে নির্জিতার শ্রাস্ত করিতেছ ! (এই বনিয়া
অশ্রুয়াসহকারে মুখ ফিরাইলেন) । (ন)

[রাজা, দেবী পরিব্রাজিকায়ে দর্শয়তি] । (প)

পরি । অনিমিত্তমিন্দুবদনে ! কিমত্রভবতঃ পরাঙ্মুখীभवसि ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥ ১৮ ॥

[অন্বয়ঃ । ইন্দুবদনে, কিম্ অনিমিত্তম্ অবভবতঃ পরাঙ্মুখীभवसि, भर्तृषु प्रभवन्त्योऽपि हि कुटुम्बिन्यः कारणकोपाः (भवन्ति) ॥ ১৮ ।]

(প) দেবী মহিষী, পরিব্রাজিকায়ে পঙ্খিতকৌশিকীয়ে দর্শয়তি, ক্রিয়াযোগে চতুর্থী ।
अङ्गलौसङ्केतेन इति शेषः । एतच्च देव्या भावान्तरदर्शनेन आत्मनो विषयस्य तथा सम्यगवधारणसूचनाय इति ।

১৮। অথ কৌশিকী দেব্যা রাজানং প্রতি কোপং নিবারয়িতুং বক্তি—অনিমিত্তেনা-
দিনা। অথি ইন্দুবদনে, চন্দ্ৰমুখি ! ত্বং অনিমিত্তং অকারণং কিং কিমর্থং অত্রভবতঃ
মাননীয়স্য সুপতেঃ পরাঙ্মুখীभवसि, अपितु अनिमित्तं तव राज्ञे कौपोऽयं न युज्यते
इति भावः । हि यतः भर्तृषु स्वामिषु विषयेषु प्रभवन्त्यः प्रभुत्वशालिन्यः अपि अधिकार-
वत्योऽपीत्यर्थः । कुटुम्बिन्यः दाराः कारणकोपाः किञ्चित् निमित्तमुद्दिश्य कोपवत्यः
भवन्ति, नतु अकारणं कोपवत्य इति भावः । अतएव तव ऊकारणकोपः सुतरां
अन्याथ्य एव प्रतिभातीति भावः । अत्र प्रथमपादोक्तपदार्थप्रतिपाद्येन राज्ञाः
अनिमित्तकोपेन अधिकारवतीनां कुटुम्बिनीनां कारणजन्यकोपस्य वैधर्म्याप्रत्ययात्
उत्तराङ्गस्य च सामान्यस्य पूर्ववत्पादार्थसमर्थकविधया उपन्यासात् वैधर्म्येण सामान्य-
विशेषभावेनार्थान्तरन्यासालङ्कारः । उक्तात् कारणकोपात् अकारणकोपस्य अर्थतः
प्रतीतस्य प्रत्ययात् आर्थी परिख्येयापीति सङ्करः । प्रभवन्त्योऽपीत्यपिशब्देन प्रभुत्व-
यूथानां फलत एव कारणकोपत्वप्रत्ययात् अर्थापत्तिः । अनिमित्तमित्यनेन कारणं विना
कार्यस्य पराङ्मुखत्वस्य वर्णनात् विभावनापीति अलङ्काररसिकाः । इन्द्रवदन
इत्यत्र उपमा ।

(রাজা দেবীর ঐকপ ভাবভঙ্গি পরিব্রাজিকাকে দেখাইতে লাগি-
লেন) । (প)

বিদু। গাং সকারণং এব্ব। অত্ৰণো পক্কো রক্কিদব্বা। (ফ)

(গণদামং বিলোক্য)। যাং দিট্টিয়া কোব্বাজিণ দেবৌএ পরিচ্চাদো
 ভবং। সুসিক্কিদোবি সব্বো উবদেসদংসণেণ গিস্সাদো হোদি।
 [ননু সকারণমেব। আত্মনঃ পক্ষো রচিত্যঃ। ননু দিষ্টা কোপব্যাজেন দেব্যঃ
 পরিবাতো ভবান্। সুশিচ্চিতোঽপি সর্ব উপদেশদর্শনেন নিজ্ঞাতো ভবতি।] (ব)

গণ। দেবি! শ্রুয়তাম্। एवं জনো गृह्णाति। तदि-
 दानीम्। (भ)

(ফ) ননু সকারণং সনিসিচ্চমেব ইয়ং দেবী পরাঙ্ মুখীভবতীতি শিষ্যঃ। ননু
 অকারণমিতি ভাবঃ। কৌটুশং তত্ কারণমিত্যাঙ্—আত্মন ইত্যাদিনা। আত্মনঃ স্বস্ব
 পক্ষঃ রচিত্যঃ অপমানাত অপসারয়িতব্যঃ। তথাহি যথা কথঞ্চিৎ কোপাদিপ্রদর্শনে
 উভয়োরাচার্য্যৌর্বিবাদ উপশময়িতব্যঃ অন্যথা আত্মনা গৃহীতৌ গণদামৌ যদি বিবাদে
 অপকর্ষং গচ্চেৎ তদা আত্মপক্ষঃ হীনঃ স্যাদিতি। এতচ্ পরত এব ব্যক্তম্ ভবিষ্যতি।

(ব) দিষ্টা ভাগ্যবশাত্। কোপব্যাজেন রাজ্ঞে ক্রোধব্যপদেশেন পরিবাতঃ রচিতঃ,
 অন্যথা বিবাদে তব প্রাভব এব বা স্যাদিতি ভাবঃ। সুশিচ্চিতঃ শিচ্চাবিষয়ে প্রাপ্তভূয়ঃ-
 প্রকর্ষঃ অপি সর্ব্বঃ উপদেশদর্শনেণ শিচ্চাপরীচণেণ নিজ্ঞাতঃ কৌশলবত্তয়া পরিচ্চিতঃ
 ভবতি, তথাহি যদি ত্ব' হরদত্তস্য শিচ্চাং প্রদর্শয়িত্ব' শত্রৌষি তদা ত্ব' হরদত্তৌ বা প্রকর্ষে
 লভেতাঃ, অন্যথা কথন্যেব তব নৈপুণ্যমস্য বা স্বীকৃত্যাম ইতি ভাবঃ। উক্তিরিৎ
 সমুত্তেজিকা। অব দেবীকোপরূপবস্তুনা বস্তুনো বিচ্ছেদে প্রাপ্তে বিদূষকানুজিতং
 আচার্য্যপ্রীতসাহনং পরীচানুকূলতয়া অবিচ্ছ'দকারণত্বাত্ বিন্দুরিতি।

পরি। অরি চন্দ্রমুখি! কি জন্তু অকারণে রাজার প্রতি বিমুখতা
 প্রদর্শন করিতেছে? কুনবতী রমণীরা স্বামীর উপর প্রভুত্বশালিনী হইলেও,
 সকারণই কোপ প্রকাশ করিয়া থাকে। ১৮

বিদু। ইহাও সকারণই বটে। আত্মপক্ষ রক্ষা করা বিধেয়। (ফ)

বিবাদে দর্শয়িষ্যামি ক্রিয়াসংক্রান্তিমাत्मनः ।

यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥१८॥

[অন্বয়ঃ। (অহং) বিবাদে আत्मনঃ ক্রিয়াসংক্রান্তিঃ দর্শয়িষ্যামি, যদি মাং ন অনুজানামি, (তদা) অহং ত্বয়া পরিত্যক্তঃ অস্মি ।

(আসনাদৃত্যতমিচ্ছতি) ।

(ম) শ্রুতং বচনমাশ্রয়িত্ব শিষ্যঃ। एवं উক্তরূপং উপদেশদর্শনে প্রকর্ষপ্রত্যয়েন প্রকর্ষঃ নলন্যথা ইত্যেवं জনঃ সাধারণ এব স্তজ্জানি জানাতি, তত্ তস্মাত্ ইদানীং অধুনা—অস্মাংগস্য পদার্থসংসর্গেণ অন্বয়শিষ্যঃ কর্তব্যঃ ।

১৮। তদিদানৌমিত্যতঃ আকাঙ্ক্ষাবিষয়মপরমাহ—বিবাদ ইत्याদিদা। বিবাদে হরদত্তেন সহ প্রবর্তে মম অধিন্ কলহে, আत्मনঃ স্বস্য ক্রিয়াসংক্রান্তিঃ শিষ্যজনে বিদ্যায়া সংক্রমণং দর্শয়িষ্যামি প্রত্যাশয়িষ্যামি, তথাহি যতঃ উপদেশদর্শনেনৈব লোকাঃ প্রাবীণ্যং স্বীকৃত্যুঃ অতএব অহং উপদেশদর্শনমবশ্যমেব কারয়িষ্যামি ইতি জানীহি ইতি ভাবঃ। যদি অথ মাং ন অনুজানাসি অনুমন্যসে, যদি মম উপদেশদর্শনং প্রতিবধীয়া ইত্যর্থঃ। তদা অহং ত্বয়া পরিত্যক্তঃ বর্জিতঃ অস্মি, তথাহি যদি মাং সন্তমিচ্ছসি তদা না তাবত্ মম প্রতিবন্ধং কৃত্বা ইতি ভাবঃ।

(গণদাসের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া)। দেবীর এই কোপব্যপদেশে তুমি নিশ্চয়ই বাঁচিয়া গেলে। সুশিক্ষিত হইলেও, উপদেশদর্শন দ্বারা ব্যক্তি-মাত্রেরই গুণাগুণ নির্ণীত হইয়া থাকে। (ব)

গণ। দেবি! শ্রবণ করুন—লোকে এইরূপে আত্মপক্ষ রক্ষা করে। (ভ)

অতএব এক্ষণে আমি এই উপস্থিত বিবাদক্ষেত্রে শিষ্য দ্বারা নিজের গুণ ব্যক্ত করিব। যদি এ বিষয়ে আমাকে অনুমতি না করেন, তাহা হইলে জানিব,—আপনি আমাকে ত্যাগ করিলেন। ১৯

(আসন হইতে উঠিবার ইচ্ছা করিলেন।) ।

देवी । (स्वरगतं ।) का गई ? (प्रकाशम् ।) पहचदि आभारिओ
सिस्सजनस्स । [का गतिः ? प्रभवत्याचार्यकः शिष्यजनस्य ।] (म)

गण । चिरमपदेशशङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य ।) अनुज्ञातं
देव्या, तदाज्ञापयतु देवः । कस्मिन्नभिनयवस्तुन्युपदेशं
दर्शयिष्यामि ? (य)

अत्र मदनुज्ञानाभावस्त्वया सत्परित्यागसदृश इति क्रियाद्वयस्य विस्मयप्रतिविम्बभाव-
प्रत्ययात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । मदनुज्ञानाभावे अहं त्वां परित्यज्य
अन्यत्र प्रस्थास्ये इति वस्तुनः प्रत्ययात् वस्तुध्वनिः । अनुज्ञानासीति कर्तृप्रत्ययप्रक्रमेण
परित्यक्त इति कर्मणि प्रत्ययेन पर्यवसानात् प्रक्रमभङ्गो दोषः, स च “परित्यजसि मां
तदा” इति दिशा समाधेयः ।

(म) का गतिः क उपायः, अगत्या एतदनुरोधेनैव स्वानिष्टफलकमपि वस्तु
स्वीकरोमीति भावः । एतच्च अप्रकाशमादृत्य हेतुः यथा साधारणानां देवीमनसि
स्थितं मालविकाया अनुपस्थितिप्रयोजनं नोपस्थितं स्यादिति । आचार्यः शिष्यकः
शिष्यजनस्य शिष्यजनाय इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, मा च सम्बन्धविवक्षया । प्रभवति, तथाहि
शिष्याया मालविकाया उपरि भवत एव आधिपत्यात् तामुपस्थाप्य शिष्यादर्शन-
तद्दर्शनयोः यथा विनियोगं स्वेच्छया एव कर्तुमर्हसीति गणदासं प्रत्युक्तिः ।

(य) चिरं बहुकालं यावत् अपदेशे प्रकृतात् प्रारब्धव्यविषयात् निषेधः तस्मात् शङ्कितः
शङ्कायुक्तः अस्मि । तथाहि देवी मां प्रयोगप्रदर्शनात् निवर्तयेत् वा इति महती मे
शङ्का आसीत् सा च इदानीं नास्ति देवीवाक्यस्य तद्विपरीतार्थकत्वात् । देव्या राज्ञा
अनुज्ञातं अनुमतं प्रयोगदर्शनं मे इति शेषः । देवः महाराजः आज्ञापयतु, राज्ञः
राज्ञाय आदेशम् आधाय कर्मणि प्रवर्तितव्यम् तत्प्राप्तदेवीसमादेशस्य राजा आज्ञां
ददातु यथा प्रवर्त्ते कर्मणि इति भावः । कस्मिन् किंस्वरूपे किं नामधेये वा अभिनय-

देवी । এ বিষয়ে আর উপায় কি ? শিবের উপর আচার্যের
সর্বস্বতোমুখী প্রভূতা আছে । (ম)

রাজা । যদাদিশতি ভগবতৌ । (২)

পরি । কিমপি দেব্যা মনসি বর্ত্ততে, ততঃ শঙ্কিতা স্মি । (ল)

দেবী । ভগবতীসংগম্ । পমবিস্মদি পমু অত্থণো পরিজনস্ম ।

[ভগবতীসংগম্, পমবিস্মতি পমুরাত্মনঃ পরিজনস্ম ।] (ব)

বস্তুনি অভিনেযে পদার্থে, উপদেশে শিষ্টাং দর্শয়িষ্যামি প্রত্যকং কারয়িত্বা নৈপুণ্যং প্রত্যাশ্রয়েয়মিতি কথ্যেতি শेषঃ । কেচিন্তু আত্মাপ্যত ইত্যশেন অস্যাংশস্য অন্তরং স্বোক্তুং বন্তে । তথা ত্বেন পূর্বাংশস্য অস্মাভির্বিহতৌ ভাবঃ সামান্যস্য ভজতে, তত্চদপি অন্যথা কার্যম্ ।

(২) ভগবতৌ পণ্ডিতপরিব্রাজিকা যত্ বস্তু অভিনয়যোগ্যং আদিশতি অভিনেতুমিতি শेषঃ, তত্বেব উপদেশে দর্শয়তু ইতি শেষঃ । অত্রাপি কৌশিক্যা এব সুখরতায়াং ব্যবস্থাপনং দেব্যা আত্মনি কস্যচিত্ ভাববিশেষস্য আরোপপ্রতিপাতার্থং বিচারিকায়াঃ তस्याঃ অধিকারস্য অনুষ্ঠানপ্রতিপাদনার্থম্ ।

(ল) দেব্যাঃ মহিষ্যাঃ মনসি কিমপি দোষময়ং বস্তু বর্ত্ততে, তথাহি দেবী মন্যতে যত বয়ং সর্ব্বৈ একমতা ভূত্বা যথা মালবিকা রাজ্ঞো দর্শনপথং গচ্চেত্ রাজা চ তব অনুরক্তঃ দেব্যাং বীতশঙ্কো ভবেদিতি প্রয়োগমিমং কৃত্ব ইতি গূঢ়ার্থঃ । ততঃ তস্মাদেব কারণাত্ শঙ্কিতা বিচারবিষয়ে বিচারমাশ্রিত্য অব মালবিকায়া উপস্থাপনানুমতৌ চ শঙ্কিতা জাতশঙ্কা স্মি ।

গণ । বহুদিন পর্যান্ত শিষ্যশিক্ষাপ্রদর্শনে আমি নিবারণিত হইব,—এই যে শঙ্কা ছিল, তাহা রাজ্যের এই বাক্যে নিরাকৃত হইল । (রাজার প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) দেবী অনুমোদন করিয়াছেন । এক্ষণে মহারাজ আজ্ঞা প্রদান করুন । কোন্ অভিনয়-বস্তু অবলম্বন করিয়া উপদেশ দর্শন করাইব ? (ব)

রাজা । ভগবতী বাহা আজ্ঞা করিবেন । (২)

পরি । দেবীর মনে কেন কিছু রহিয়াছে । তজ্জন্ত আমার শঙ্কা হইতেছে । (ল)

राजा । मम चेति बुद्धिः । (श) ✕

देवी । भगवदि ! भण दाणिं । [भगवति । भण्णेदानीम् ।] (घ)

परि । देव ! शस्मिंहायाः कृतिं चतुष्पादोत्थं कृत्तिकं
दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति, तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः ।
तावता ज्ञायत एवात्रभवतोरुपदेशान्तरम् । (स)

(व) विश्वम् विश्वम्सद्वकारेण निःशङ्कमित्यर्थः । भण कथय, कर्तव्यमनयोरुपदिश
इत्यर्थः । प्रभुः स्वामी आत्मनः स्वस्य परिजनस्य परिवारस्य प्रभवति, प्रभुः परिजन-
सम्बन्धे यथा तथा व्यवहर्तुं पारयति, अतएव अत्र के वयमिति भावः । अथवा प्रभुः
सम्पत्तिं आधिपत्यवतौ भवतौ आत्मनः परिजनस्य प्रेष्यभूतस्य गणदासस्य हरदत्तस्य च,
तदादेशेनैव तयोरिदानीं कर्तव्यार्थं प्रवर्तिष्यमानत्वात् इति भावः । प्रभवति, त्वं
यथा इच्छसि तथैव गणदासं हरदत्तञ्च आज्ञापय, तव अस्माकं नास्ति अन्यथा
मननमिति भावः ।

(श) मम च देवीवागपेक्षया अस्माच्छब्दप्रयोगः । यथा परिजनसामान्यस्य तथा
देव्या अपौरुषेयः । इयं भगवतौ प्रभवति, तथाहि तवाव सम्यगभिप्रायस्य असत्त्वेऽपि
भगवत्या अभिप्रायरक्षणाय एव त्वया अत्र स्वीकारः कर्तव्य इति गूढाभिप्रायः ।
आपातप्रतीतिस्तु तत्रापि अद्य कौशिक्याः परिजनवत् व्यवहारौचित्यात् कौशिक्या
निःशङ्कं अभिप्रायः प्रकाशयतामिति ।

(घ) इदानीं भण कथय वक्तव्यमिति शेषः, अलमस्मात्तो विशेषशङ्कादिभिः,
निःशङ्कमेव अभिप्रेतं प्रकाशयेया इति भावः ।

(स) अथ अभिनेयं वस्तु निर्दिशति—शस्मिंहाया इत्यादिना । शस्मिंहायाः ययातिपत्न्याः

देवी । आपनि निःशङ्के वलून । आश्वपरिजनैरुप उपर प्रभूर
अवश प्रभूश्च आहे । (व)

राजा । आमारु प्रभूश्च आहे, वन । (श)

देवी । भगवति ! एकमे वलून, कि उपदेश देथाईते हईवे ? (घ)

আচার্য্যোঁ । যদাঙ্গাপয়তি ভগবতৌ । (হ)

বিদ্র । তেণ হি দুবেবি বস্মাপেক্ষাঘরে সংগীদরঙ্গণং করিঅ
তত্তমবতৌ দূদং পেসধ । অহবা সুদঙ্গসহৌ এব্বণো উত্থা-
বহুস্সদি । [তেন হি হাবপি বর্ণাপ্রচাণ্টহে সঙ্গীতরচনাং কৃत्वा তত্তমবতৌ দত্তং
প্রেষয়তাম্ । অথবা সুদঙ্গশব্দ এব ন উত্থাপয়িষ্যতি ।] (চ)

তদাখ্যায়াঃ কৃতিং রচনাং “কৃতমিহিতো ভাবো দ্রব্যবৎ প্রকাশতে” ইতি নিয়মেন তথা কৃতং
রচিতমিত্যর্থঃ । চতুর্ণাং পদানাং উত্থা উত্থানং যস্মাৎ তথাভূতং চতুষ্পাদীত্য-
চতুষ্পদৌগীতাভিযুক্তমিত্যর্থঃ, যদ্বা চতুর্থ্যঃ পাদেভ্যঃ উচ্চিষ্টতি যৎ তদিত্যু-
পদেশ্যঃ, ছলিকং তদাখ্যং রূপকং দুশ্প্রযোজ্যং দুঃখিন প্রয়োগার্থং দুষ্করাভিনয়মিত্যর্থঃ ।
উদাহরতি কথয়ন্তি পঙ্খিতা ইতি শ্রেণঃ । তত্র তস্মিন্ অভিনেয়বস্তুনি একাংশসংগ্ৰহ-
একবিষয়ালম্বনং উভয়োঃ গণদাসহরদত্তয়োঃ প্রয়োগং অভিনয়োপদেশং পশ্যামঃ । অন্যথা
ভিন্নবিষয়ালম্বনে উভয়োরূপকর্ষাপেক্ষা ন বিচারয়িতুং শক্যতে, যতঃ একস্মিন একস্য
অপরত্র চ অন্যস্য উৎকর্ষো প্রায়েণ সুলভ্যো, অপকৃষ্টস্তাপি বিষয়বিশেষে উৎকর্ষস্য
সম্ভবাৎ । তাবতা একাংশমাত্রিত্য উভয়োঃ প্রয়োগদর্শনেন অবশ্যমবতৌ মাননীয়यो:
আচার্য্যयो: উপদেশयो: শিষ্যयो: অন্তরং প্রসেদং জায়তে অচিরমেব জ্ঞাস্যতে ইত্যর্থঃ । অত্র
ভবিষ্যৎসামীপ্যে বর্তমানান্ । তথাহি এতৌ উভাবি ব স্তশিষ্যयो: একং বিষয়মধিকৃত্ব
উপদেশবিশেষং দর্শয়তাং, তেনৈব প্রকর্ষণনির্ণয়ো ভবিষ্যত্যন্যত্রস্থেতি ভাবঃ । “অন্তরমত্র-
কাশাবধি পরিধানান্নাভিসেদতা ইত্যর্থঃ” ইত্যমরঃ । পশ্যাম ইত্যত্রাপি ভবিষ্যৎসামীপ্যে
বর্তমানান্ । কেचित্ত নিল্লিসর্গে পঠিত্বা প্রার্থনায়াং লোট্ প্রত্যয়ং ব্রুবতে ।

(হ) যৎ আজ্ঞাপয়তি আদিশতি তদেব আশ্রিত্য উপদেশৌ আভ্যাং দর্শয়িতব্যৌ
ইতি ভাবঃ ।

পরিঃ । মহারাজ ! শশিষ্ঠাচিত চতুর্পদীয়ুক্ত ছলিকনামক নাটকের
অভিনয় প্রদর্শন করা হুঃসাধা বলিয়া বিখ্যাত আছে । হরদত্ত ও
গণদাস—এই উভয় কর্তৃকই সেই নাটকের অভিনয় দর্শন করিব । তাহা
হইলেই ইহাদের মধ্যে উপদেশের পার্থক্য জানিতে পারা যাইবে । (স)

হর । তথা । (ইত্যুচ্চতি ।) (ক)

[গণদাসো ধারিণীমবলোকয়তি ।] (খ)

দেবী । (গণদাসং বিলোক্য ।) বিশ্বই হোহি । [বিজয়ী ভব] । (গ)

(ক) তেন ভগবত্যা আজ্ঞানুরূপং করণে প্রহৃত্যেতেন ইত্যর্থঃ । বর্ণাণাং কৃতিস্বৈশ-
সৌন্দর্য্যসম্পাদনায় যদ্বর্ণীয়ানাং বর্ণরাগানাং অপেক্ষা অপেক্ষণং উদ্দেশঃ ইতি যাবৎ ।
তস্যাঃ গৃহং নেপথ্যস্থানমিত্যর্থঃ তস্মিন্, সঙ্গীতরচনাং গীতবাদ্যাদীনাং প্রবর্তনং কৃत्वा,
তদাযোজনং প্রযোজ্য ইত্যর্থঃ । তব্ধবতঃ রাজ্ঞঃ সমীপে দূতং তৎসংবাদনিবেদকং কচ্ছিতং
পুরুষং প্রযতম্ । যথা রাজা বশচ্চ কালীপয়োগিনী সাবধানতাম্ অবলম্বেমহি,
অন্বযা অনবধানে প্রয়োগবৈফল্যাত্ ইতি ভাবঃ । অথবা দূতপ্রেষণাভাবোপি সৃদ্ধস্য
আদৌ বাদনীয়স্য তীর্থত্বিকারূপতস্য সৃদ্ধবাদ্যস্য শব্দ এব ন অস্মান্ উত্থাপয়িষ্যতি
রঙ্গস্থানসমাম্রথণায় প্রবর্তয়িষ্যতি ।

(ক) কথনমাত্রণৌব আত্মনঃ পরিগাহকে রাজনি হৃষ্টিমথ্যনিপাত্য প্রকৃতকাথ্যার্থ-
সুদয়মেন হরদত্তস্য প্রকণ্ঠগব্বী ব্যজ্যতে ।

(খ) গণদাসস্য স্বপরিগাহিকাং ধারিণীং প্রতি হৃষ্টিপাতেন সুতরাং গুণিজনোচিতা
নম্রতা ব্যক্তা, সা চ হৃষ্টিবৈষম্যবাদিনী যত্ "দেবি, গচ্ছামি প্রতিপল্ল-জযায,
তদাশিষ' মে বিসর্জ্য" ইতি ।

(গ) বিজয়ী হরদত্তাপেক্ষয়া প্রকণ্ঠবান্ ভব, অযমব গণদাসেন দেবীমবলীক্য

উভয় আচার্য্য । ভগবতী বেক্রপ আজ্ঞা করেন, তাহাই ইহাবে । (হ)
বিদু । অতএব উভয় পক্ষই এক্ষণে নেপথ্যাগ্ৰহে গমন করিয়া, সঙ্গীত
রচনা-পূর্ব্বক, মহারাজের নিকটে দূত প্রেরণ করুন । অথবা, মৃদঙ্গশব্দই
আমাদিগকে যাইবার জন্ত উদ্বোধিত করিবে । (ক)

হরদত্ত । আচ্ছা । (এই বলিয়া উঠান) । (ক)

(গণদাস ধারিণীকে অবলোকন করিতে লাগিলেন ।) (খ)

[আচার্য্যে প্রস্থিতৌ ।] (ঘ)

পরি । ইতস্তাষত্ । (ঙ)

আচার্য্যে । (পরিহৃত্য) । ইমৌ স্বঃ । (চ)

পরি । নির্ণয়াধিকারে ব্রবৌমি—সর্বাঙ্গসৌষ্ঠবাভিব্যক্তয়ে
বিগতনেপথ্যযোঃ পাত্রযোঃ প্রবেশোঽস্তু । (ছ)

দৃষ্ট্বা প্রার্থিত আশীর্বাদঃ গমনকালি গণদাসং প্রতি এতদাশীর্বাদ এব হরদত্তা-
দৃষ্টহোতাশীর্বাদাত্ প্রকটত্বং ভবিতব্যং বিনিবেদয়তি, জাতঞ্চ পরতস্তথা তথা ।

(ঘ) আচার্য্যে হরদত্তগণদাসৌ অভিনয়শিলকৌ, প্রস্থিতৌ রঞ্জয়ীজনায রজ্ঞাত্
নিষ্কামিতুমারম্ভবন্তৌ ।

(ঙ) ইতঃ অস্মিন্ নম সমীপে আগম্যতাং যুবাভ্যামিতি শিষঃ ।

(চ) পরিহৃত্য প্রতিনিহৃত্য । ইমৌ আবাং এতৌ স্বঃ আগতাবিতি শিষঃ ।

(ছ) নির্ণয়াধিকারে ভবতোরুতকর্ষাপকর্ষনিনয়য়াধিকারে ব্রবৌমি অহং বৃত্ত্যমাণমিতি
শিষঃ । সর্ব্বেষাং সর্ব্ববিধানাং অজ্ঞানাং নৃত্যগীতাাদিরূপাঙ্গবস্তূনাং শরীরসংস্থানানাঞ্চ
ইতি গম্যতে, সৌষ্ঠবস্য সৌন্দর্য্যস্য অভিব্যক্তয়ে প্রকাশায় বিগতনেপথ্যযোঃ বৈশবিন্যাস-
রহিতযোঃ পাত্রযোঃ ভূমিকাধারিণ্যোঃ শিষ্যজনযোঃ প্রবেশঃ অস্তু, তথাহি নানাবিধবৈশে-
যদি পাত্রাণামঙ্গানি সনাচ্ছাদিতানি স্যুঃ, তদা নৃত্যাদবসরে সর্ব্বাঙ্গামঙ্গানাং পরিস্কট-
ভাবেন প্রতিভানং ন স্যাৎ । প্রকৃতি তু মালবিকায়াঃ স্বাভাবিকসৌন্দর্য্যসংলক্ষণায় কাম-
জননহেতুভূতপয়োধরশোভাদৌগামপ্রতিরুদ্ধদর্শনতঃ সহসা এব মালবিকাং প্রতি রাজৌ
মদনাবেশসমুত্পাদনার্থমেব নিঃশেষঃ পরিব্রাজিকায়া ইতি মন্তব্যম্ ।

দেবী । (গণদাসের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্ধ্য ! আপনি
কল্পী হউন । (গ)

[উভয় আচার্য্যের প্রস্থান । (ঘ)]

পরি । এদিকে । (ঙ)

উভয় আচার্য্য । (প্রতিনিবৃত্তা হইয়া) এই আমরা । (চ)

পরি । আমি উভয়ের ভারতম্যনিরূপণে নিযুক্ত হইয়াছি । এইজন্য

উসী । নেদমাবয়োরুপদেশ্যম্ । [ইতি নিষ্কান্তো ।] (জ)

দেবী । [রাজানমবলোক্য ।] জহ রাশকজ্জেসু বি ইরিসী শিষ্যদা
অজ্জত্তস্স, তদো সোহণং ভোদি । [যদি রাজকাৰ্য্যেণ অপি ইদৃশো
নিপুণতা আৰ্য্যপুত্ৰস্য, ততঃ শোভনং ভবতি ।] (অ)

(জ) ইদং পাত্রস্য বিগতনিপথ্যস্য প্রবেশনং তদभावे च सम्यग्द्वसौष्ठवादमभिव्यक्तेरित्यर्थः ।
आवयोः उपदेशदर्शनप्रवृत्तयोः हरदत्तगणदासयोः न उपदेशं उपदेशयोग्यम् । तथाहि
एतदुपदेशश्चातिरेकेणापि अस्माभिरनुसन्धीयते अतः अलमेतदादिष्य इति भावः ।
यथाकथितमेव प्रवर्णितं भविष्यतीति तात्पर्यम् ।

(अ) अथ देवी मालविकायाः पूर्वस्थिते दृष्टायाः साक्षात्कारार्थं राज्ञा एव
निपुणतरमिदं प्रस्तुतमित्याशयेनाह—यदीत्यादि । यदि राजकार्येषु राज्ञः कर्त्तव्येषु प्रजा
वस्थापत्यैवैक्षण्यदिषु अपि यथा प्रकृतव्यापारे इति भावः । इदृशौ एतत्तुल्या निपुणता
चातुर्यं आर्यपुत्रस्य स्यात्, तदा शोभनं उत्कृष्टं भवति स्यादिति सप्तम्यर्थे वर्त्तमाना ।
एतच्च राजानं प्रति सोल्लङ्घनोक्तिर्द्व्येयाः । तथाहि राजकार्यादिषु सम्यगास्थां परित्यज्य
अदम्बान् एवं निरुद्धे नारीजने समासक्तः कुटिलनीतिं तत्समागमाय समालम्ब्य
तदतिमात्रमन्यायमेव प्रतिभाति भवती राजप्रवरस्य, तद्विरम्यतामस्मात् दुर्व्यवसितादिति
राजनिषेधो व्यन्यते ।

বলিতেছি,—অভিনয়ে সমুদায় অঙ্গের সৌন্দর্য্য বিশেষরূপে প্রকটনার্থ
প্রাণদ্বয়কে বেশভূষা পরিত্যাগ করিয়া প্রবেশ করিতে হইবে । (ছ)

উভয়ে । আমরাদ্বয়কে এ কথা বলিতে হইবে না । (এই বলিয়া
উভয়ের নিষ্ক্রমণ) । (জ)

দেবী । (রাজাকে অবলোকন করিয়া) আৰ্য্যপুত্ৰের যদি রাজ-
কাৰ্য্যে এই প্রকার নিপুণতা থাকিত, তাহা হইলে স্বধের বিবরণ
হইত । (ঋ)

রাজা । অলমন্যথা গৃহীত্বা ন খলু মনস্বিনি ময়া প্রযুক্তমিদং ।

প্রায়ঃ সমানবিদ্যাঃ পরস্পরযশঃপুরোভাগাঃ ॥২০॥

[অন্বয়ঃ । হে মনস্বিনি ! অনায়াসে গৃহীত্বা অলম্, ময়া ইদং ন খলু প্রযুক্তম্ ।
সমানবিদ্যাঃ প্রায়ঃ পরস্পরযশঃপুরোভাগাঃ (ভবন্তি) । ২০ ।]

২০ । অথ রাজা স্বং প্রতি দেব্যা অন্যথামননং নিরাকর্তুং প্রাহ—অলমিত্যাदि ।
অথি মনস্বিনি ! প্রশস্তহৃদয়ে ! অন্যথা দোষযুক্ততথা গৃহীত্বা এতদুভাবং বিজ্ঞায় অলং,
তথাহি যত্নং ময়ি মালবিকামধিকৃত্য অন্যথা শঙ্কাং কুরুষে তত্ ন কথমপি উচিতমিবা
প্রতিभाति इति भावः । तदैव हेतुमाह—खलु निश्चितं इदं प्रस্তুतं हरदत्तगणदासयोः
कलहप्रवर्त्तनादिकं वस्तु मया न प्रयुक्तं प्ररोचितं, तथाहि यदि अहमपि तवानभिमाने
कर्म्मणि प्रवृत्तो भवेयं तदैव मयि दोषमारोपयितुं शक्नुयाः, तदैव नास्तीति
विरम्यतां मयि शङ्काकरणादिति भावः । ननु यदि त्वया एव इदं न प्रयुक्तं
तदा किमयमस्थाने आचार्ययोरयं महान् विद्याविवादः समुपस्थित इत्याकाङ्क्षायामाह—
प्रायः इत्यादि । प्रायः बाहुल्येन समाना तुल्या अन्यनानतिरिक्तेति यावत्
विद्या शास्त्रज्ञानं येषां, तथाभूताः शास्त्रज्ञानविषये समसम्पद इत्यर्थः ।
परस्परस्य अन्योन्यस्य यशसि उत्कर्षविषये पुरोभागः दोषैकदर्शनं येषां तथाभूताः,
विद्यया सुसदृशानां जनानां एके अन्येषां प्रशंसामात्मविकृत्यनादिकं वा तदुत्कर्ष-
प्रकाशकं वस्तु न चमन्ते ; अतएव तेषु परस्परं प्रायेण विद्याविवादाः प्रादुर्भवन्ति,
एतन्निमित्तमेव हरदत्तगणदासयोः समानविद्ययोः परस्परविकृत्यनमसहमानयोरयं
महान् विद्याविवादः प्रादुर्भूतः, नास्ति कस्योप्यपरस्य तत्प्रयोजकत्वमिति भावः ।
“प्रायो भूमी”त्यमरः । “दोषदृष्टिः पुरोभाग”इति च त्रिकाण्डशेषः । अत्र सामान्या-
दप्रस्तुतात् समानविद्यानां परस्परयशःपुरोभागत्वरूपात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य हरदत्त-
गणदासयोः विवादस्य प्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । आर्या जातिः ।

রাজা । মনস্বিনি ! তুমি অগ্ররূপ ভাবিও না । আমি কখনও এ
বিষয়ের প্রয়োজক নই । যাঁহারা পরস্পর সমানবিদ্যাবিশিষ্ট, তাঁহারা
পরস্পরের কীর্তিতে দোষই দর্শন করিয়া থাকেন ॥২০॥

[नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।] (ज)

परि । हन्त ! प्रवृत्तं सङ्गीतम् । तथा ह्येषा ।—(ट)

जीमूतस्तनितविशङ्किभिरमयूरे-

रुदग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निष्ठादिना उपहितमध्यमस्वरोत्था-

मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

[अन्वयः । जीमूतस्तनितविशङ्किभिः उदग्रीवैः मयूरेः अनुरसितस्य पुष्करस्य निष्ठादिनी उपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मार्जना मनांसि मदयति । २१ ।]

(ज) नेपथ्ये वेशरचनास्थाने, मृदङ्गध्वनिः मृदङ्गवाद्यम् । सर्वे राजपरिव्राजिका-
प्रभृतयः पावविशेषाः । कर्णं ददति श्रोत्रेन्द्रियं सङ्गमयन्ति मृदङ्गध्वनिदिशि इति शेषः ।

(ट) सङ्गीतं सङ्गीतककर्म, प्रवृत्तं प्रारब्धं, तथाहि एषा मयूमाणा इति श्लोकस्य-
मार्जनाविशेषणम् ।

२१ । अथ एषा इत्यनेन सूचितायाः तदाकाङ्क्षितायाः मार्जनायाः मनोमादकत्व-
माह—जीमूतत्यादिना । जीमूतस्य मेघस्य स्तनितं गर्जितं तद्विशङ्किभिः तद्वितर्क-
कारिभिः मयूरेः शिखिभिः उदगताः ऊर्ध्वमाक्रान्ताः ग्रीवाः कण्ठभागो येषां तथाभूतेः
श्रौतमुक्त्वात् उदगमितकण्ठदेशैरित्यर्थः । सङ्गिः अनुरसितस्य अनुशब्दितस्य पुष्करस्य
तदाव्यवाद्यभाण्डमुख्यस्य मृदङ्गस्येत्यर्थः, अथच पुष्करस्य पुष्करावर्तकस्य मेघस्य,
नामैकदेशे नामोपचारात्, अथवा लक्षणया पुष्करपदेन पुष्करपदवाच्यजलवर्षि-
मेघबोधनात् अर्थान्तरम् । निष्ठादिनी सुदूरव्यापिशब्दशालिनी, उपहितः सम्बद्धः
मध्यमस्वरः निषादादिसु शब्दविशेषः तस्मात् उत्तिष्ठति या सा निषादादिस्वरसम्बन्धिनी
मायूरी मयूरसम्बन्धिनी, मयूरानुरागजनिता मार्जना वाद्यस्य मधुरलयेविशेषः ।

[नेपथ्ये मृदङ्गशब्दः । सकलैर कर्णप्रदानः । (२१)]

(परि । आहः, किं मनोहरं सङ्गीतं इह आरम्भं इहैवाहं । देखून । (ट)

রাজা । দেবি ! তस्याঃ সামাজিকা ভবাম । (৪)

দেবী । (স্বগতম্) অহো ! অবিণম্বো অজ্ঞতস্তস্য ।

[অহো অবিণম্ব আর্য্যপুত্রস্য ।] (স্বৈ উচ্চিষ্টান্তি ।) (৫)

মনাসি অন্তঃকরণানি অস্মাকমিতি শিষ্যঃ । মদয়তি মনস্তাং নয়তি, তত্র গমনে পরমীতমুখ্যং সম্পাদয়তি ন ইতি ভাবঃ । মাদুরী মার্জনা যথা ভরতে—“মায়ুরী বাইমায়ুরী তথা কার্মারবোতি চ । তিসস্তু মার্জনা জয়াঃ পুষ্করেণ স্তরাশ্রয়াঃ । গাম্বারো বামকো কার্য্যঃ ষড়্জো দল্লিণপুষ্করে । মধ্যমসৌর্য্যগঃ কার্য্যোমায়ুর্য্যাস্তু স্তরাশ্রমী” ইতি । নিষাদাদীনাং সপ্তস্তরাশ্রাণাং নামানি যথা—“নিষাদর্শভগাম্বারষড়্জ-মধ্যমধেবতাঃ । পশ্চমশ্রোতমৌ সপ্ততন্বীকল্লোলিত্যতাঃ স্তরা” ইত্যমরঃ । অথ মদন্তম্বনৌ নয়ুরাণাং মেঘধ্বনিস্তারুণ্যধমাৎ অনুরসনপ্রহৃত্যা ভ্রান্তিমানলঙ্কারঃ । পুষ্করশব্দস্য ইত্যর্থস্য বাচ্যত্বে স এব শ্রবণানুবৃত্তিঃ । ইদং প্রহর্ষিণী ।

(৪) তस्याঃ মায়ুরী নামধেয়ায়াঃ মার্জনায়াঃ সামাজিকাঃ রজ্জুস্থাঃ তদধিগন্তারঃ ইত্যর্থঃ । ভবাম প্রার্থনায়াং লোট্ । তথাহি সঙ্কীতকমারধ্বমিতি মদন্তম্বনিরৈব বিজ্ঞাপয়তি, তদেহি সর্ব্বং বয়ং গৃহীতসঙ্কতাঃ তত্রৈব নাভ্যদর্শনায গচ্ছাম ইতি ভাবঃ ।

(৫) অহো অস্বার্থ্য, আর্য্যপুত্রস্য স্বামিনঃ অবিণম্বঃ বিনয়শূন্যতা অস্বার্থ্যমিত্যর্থঃ । যতঃ মমৈব সকাশি প্রকারাক্ষরেণ নাটিকান্তরভূতায়াঃ মালবিকায়াঃ দর্শনামিলাপ প্রকাশয়তি, ‘অন্যায়’ হি একনাট্যিকাসকাশি নাটকস্য নাট্যজ্ঞানরানুরাগপ্রকাশ ইতি তদ্বিপরীতমৈব নাটকস্য সাহসমিতি ভাবঃ । উচ্চিষ্টান্তি নাভ্যামিনয়স্থানগমনায ইতি শিষ্যঃ ।

মুরজবাণের ময়ূরধ্বনিসদৃশী এই মধুর গম্ভীর মধ্যমস্বরসমুদ্ভাবিত মূর্ছনা মনকে নিরতিশয় আমোদিত করিতেছে । ময়ূরেরা মেঘের শব্দ মনে করিয়া উদ্গ্রীব হইয়া প্রতিধ্বনি করিতেছে । তাহাতে ঐ মূর্ছনা আরও বর্দ্ধিত হইয়া উঠিয়াছে ॥২১॥

রাজা । দেবি ! এইবার আমরা মৃদঙ্গবাণ শুনিতে যাইব । (৪)

विद् । (अपवार्य) भो ! धीरं गच्छ । तत्तभोदौ धारिणी
विसंवादइच्छादि । [भो ! धीरं गच्छ । तवभवतौ धारिणी विसंवाद-
यिष्यति ।] (६)

राजा । धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां सुरजवाद्यरावोऽयम् ।

अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥ २२ ॥

[अन्वयः । अयं सुरजवाद्यरावः सिद्धिपथम् अवतरतः स्वमनोरथस्य शब्द इव
धैर्यावलम्बिनमपि मां त्वरयति । २२ ।]

(६) अपवार्य पराहत्य अन्यतः प्रच्छाद्य इत्यर्थः । तल्लक्षणं यथा—“तदृभवेदप-
वारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाश्यते” इति दर्पणे । धीरं नातिद्रुतं स्वस्थ-
भावेन इत्यर्थः । अतिद्रुतगमने आग्रहातिशयप्रकाशात् विरहसमननसम्भवादिति
भावः । तवभवतौ माननीया देवौ विसंवादयिष्यति प्रतिकूलतामाचरिष्यति, तथाहि
तव द्रुतगमनादिना मालविकायामनुरागो यदि देव्याः सकाशे सुतरां व्यक्तः स्यात्
तदा तव प्रभवन्तौ देवौ तस्या अन्या अपसारणादिना तत्साक्षात्कारमेव ते प्रति-
दृश्यादिति धैर्यं भवता आश्रयणीयमिति भावः ।

२२ । अथ राजा सदृशशब्दश्रवणेन प्रकृतावस्थायां स्वमनोभावं प्रकाशयति
—धैर्यादिसाधना । अयं श्रूयमाणः सुरजवाद्यरावः सदृशभास्वध्वनिः सिद्धिपथं क्रियायाः
सफलतासाधनमार्गम् अवतरतः आश्रित्य गच्छतः सिद्धिमभिप्रेक्षितस्य इत्यर्थः । स्वमनो-
रथस्य निजमनोरूपस्यन्दनस्य शब्दः ध्वनिरिव धैर्यावलम्बिनं धीरताभाजनमपि धीरतया

देवी । (अगत ।) अहो, आर्याश्रवणं किं अशिष्टं व्यवहार !
(सकलैर उन्धान ।) (७)

विद् । (धारिणीके ना गुनाइया) धीरे, धीरे गमन करून ।
माननीया देवी धारिणी आपनांर अभिप्राय निश्चिन्त प्रतिकूलता
करिते पोरेन । (७)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।) (ण)

इति प्रथमोऽङ्कः । (त)

वर्त्तितुं चेष्टमानमपीति वा मां त्वरयति सत्वरं करोति । तथाहि भवान् मां धीरतया वर्त्तितुमादिशति अहमपि तथा वर्त्तितुं चेष्टे, किन्तु एतन्मृदङ्गशब्दं श्रुत्वा कथमपि नाहं स्थिरतां गन्तुमर्हामीति भावः । अत्र स्वमनसि रथत्वस्य आरोपात् रूपकम् । आपाततो धैर्यावलम्बनेन सह त्वरितत्वस्य ऐकाधिकरण्यासम्भवात् ऐकाधिकरण्येन निवृत्त्यतो विरोधप्रत्ययात् पथ्यवसाने च धैर्यावलम्बनस्य धैर्यावलम्बनारम्भतया साधानात् विरोधाभासः । पूर्वोक्तकेवलनिरङ्गरूपकानुप्राणिता च मुरजशब्दं मुरजशब्दत्वसम्भावनाया इव-शब्दवाच्याः प्रत्ययतो वाच्या स्वरूपोत्प्रेक्षा । आर्या प्रतिः । उक्तोत्प्रेक्षालङ्कारेण नाट्यदर्शनावसरे अभिप्रेतमालविकादर्शनरूपाभिलषित-
लाभोऽवश्यश्चावौति व्यज्यते ।

(ण) सर्वे नाटकीयभूमिकाधारिणः जनाः, निष्क्रान्ताः रङ्गादिति शेषः । अस्य अङ्गशेषत्वात् “अन्ननिष्क्रान्तनिखिलपावोऽङ्क इति कीर्त्तित” इत्यङ्गलक्षणरचणार्थं सर्वपात्राणां रङ्गात् निष्क्रमणम् । अत्र पुनरावृत्त्या वीजनामकसम्यङ्गस्य समाधानं नाम सम्यङ्गमुक्तम् । सुखागमस्य प्रतीतिश्च प्राप्तनामकं सम्यङ्गम् । अत्र प्रथमाङ्क आचार्य्योरूपदिग्दर्शने निश्चितं प्रथमार्थस्य समाप्तौ सत्यामपि तद्विषयमेकान्ततोऽसमाप्य पुनः परवर्त्तिपरिच्छेदे विष्कम्भकादौ प्रतिपादयत्यसङ्गीतकस्य अत्रैव निपातनात् अङ्गावतारो नाम अर्थोपक्षेपकः आवेदितः । तद् यथा—“अङ्गावतारस्त्वङ्गान्ते पाविणाङ्गस्य सूचनात्” इत्यलङ्कारकारा ब्रुवते ।

(त) इतिशब्दः समाप्तिवाची, प्रथमाङ्कनिर्वाहकवस्तूनां निष्क्रान्ताः सर्वे इत्यन्ते-

राजा । आनि देखा अवलम्बन करिशा आछि । तथापि एहि मुरज-
बाछेर क्षनि, साक्षां सिद्धि पथे अवतीर्ण करीय मनोरथेर, शङ्केर थाय
आमाके वरावित करितेहे ॥२२॥

नेव समाप्तः । प्रथमः आदिमः अङ्कः नाटकीयपरिच्छेदविशेषः, “प्रत्यक्षनेत्रचरित”
इत्यादि दर्पणालङ्कारनिबन्धकारानुमतलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः । “इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादि-
समाप्तिषु” इत्यमरः । एतदानीं मुखसन्धिः अतैव बहुलरसार्थसम्भूताया वीजोत्पत्तेः
प्रारम्भयोगात् “यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं
दरिक्कोर्षित”मिति लक्षणगमनात् ।

इति मालविकाग्निमित्र-व्याख्याने विजयाख्याने प्रथमोऽङ्कः ।

[सकलैर निष्क्रमण । (१)]

प्रथम अङ्क समाप्त । (६)

आनन्दविरम्

দ্বিতীয়োঃ ।

(ততঃ প্রবিশতি সন্নীতরচনায়াং কৃতায়ামাসনস্যঃ সৰ্বশস্যো রাজা, ধারিণী,
পরিব্রাজিকা, বিম্বতস্য পরিবারঃ ।) (ক)

রাজা । ভগবতি ! অত্র ভবতোরাচার্য্যয়োঃ কতরস্য প্রথমং
প্রয়োগং দ্রষ্টামঃ ? (খ)

পরি । ননু সমানেঃপি জ্ঞানবৃদ্ধभावे वयोवृद्धत्वात् गणदासः
पुरस्कारमर्हति । (গ)

(ক) সন্নীতরচনায়াং গীতবাচ্যাদিপ্রারম্ভে, তথাহি প্রথমতঃ সূচিতস্য সন্নীতকস্য
প্রারম্ভে কৃতে সতীত্যর্থঃ, সৰ্বশস্যঃ বিদূষকৈশ্চ সহ বসন্তমানঃ । বিম্বতঃ পেশ্যাত্ম
পরিবারঃ দাসপ্রভৃত্যঃ পরিজনাঃ । সৰ্ব্বেষামিহ প্রবিশন্তীতি ক্রিয়ায়া অন্বয়ঃ প্রতিপত্তব্যঃ ।
ইতঃপ্রভৃতি প্রতিমুখসম্ভিরাবৃত্ত্যে, তল্লক্ষণং যথা দর্পণে—“ফলপ্রধানোপায়স্য মুখসম্ভি-
নিবেশিনঃ । লত্যালালস্য ইবোদমেদৌ যব প্রতিমুখাচ্চ তৎ ” ইতি ।

(খ) আচার্য্যয়োঃ অভিনয়কলাশিক্ষকয়োঃ হরদত্তগণদাসয়োঃ কতরস্য হরদত্তস্য
গণদাসস্য বা প্রথমং আদৌ প্রয়োগং অভিনয়ং তচ্ছিচ্চিতাভিনয়কৌশলপ্রতিপাদনমিত্যর্থঃ ।
দ্রষ্টামঃ আলোকিধ্যামহে বয়মিতি শিষ্যঃ ।

(গ) জ্ঞানেন প্রাক্ততথা বৃদ্ধঃ তস্য ভাবে জ্ঞানবশাৎ বৃদ্ধত্বং সমানে অনূনা-
নতিরিক্তত্বংপি সম্যোজ্ঞানস্য নূনাধিকभावविरहेऽपीत्यর্থঃ । বয়সা বৃদ্ধত্বাৎ
অধিকবত্বাৎ গণদাসঃ পুরস্কারং আদৌ প্রয়োগদর্শনে যোগ্যতাং অর্হতি । তথাহি

(অনন্তর গান রচনা করার পর বয়স্কের সহিত আসনস্থ রাজা, ধারিণী,
পরিব্রাজিকা ও রাজার পরিবারবর্গের প্রবেশ ।) (ক)

রাজা । ভগবতি ! এই মাননীয় আচার্য্যদ্বয়ের মধ্যে প্রথমে কাহার
প্রয়োগ দেখা যাইবে ? (খ)

রাজা । তেন হি মৌদগল্য ! এবমত্ৰভবতৌরাবিদ্য নিয়োগ-
মশূন্যং কুরু । (ঘ)

কণ্ড । যদাশ্চাপয়তি দেব : । (ইতি শিক্ষান্ত :) (ঙ)

(প্রবিশ্য) গণদাস : । দেব ! শশ্মিষ্ঠায়া : কৃতির্লয়মধ্যা চতুষ্প-
দাস্তি । তস্যাশ্চ ছলিকপ্রয়োগমেকমনা : স্রীতুমর্হতি দেব : । (চ)

বয়োব্রহ্মত্বাদ্ গণদাস এব আদৌ প্রয়োগং দর্শয়তু ইতি ভাব : । এতদপি পরিব্রাজিকয়া
মানবিকয়া সহ রাজো মেলনে উপায়তয়া স্থাপিতমিতি মন্তব্যম্ ।

(ঘ) অবভবতো মাননীযযো : আচার্য্যযো : সমীপে এবম্ উক্তরূপং গণদাসস্য আদৌ
প্রয়োগদর্শনবিদকং বস্তু ইত্যশে : । আবিদ্য কথয়িত্বা, অবভবতৌরিত্যেব কথনার্থ-
ধাতুযোগে ষষ্ঠী বা । নিয়োগং আদেশং মনেতি শিষ : । অশূন্যং ফলেন যুক্তং কুরু । সমা-
দেয়াত্ ইদং বস্তু আচার্য্যযৌরাবিদ্য যথা তাবপি তথৈব ব্যবহরেতামিতি ভাব : । এতেন
রাজোঃপি তত আয়হাতিরিকৌ অজ্যতে ।

(ঙ) যদিহ্যাদি । এষ ভবন্নিয়োগং অশূন্যং করোমি আচার্য্যযৌরিতন্নিবেদ্য
ইতি ভাব : ।

(চ) লীয়ন্তে সংসজন্তি অস্মিন্ লোকমনাসি ইতি লয় : গৌতবাদাদীনাং অন্তরা
ক্রিয়াকালযো : পরস্পরং তুল্যতা । তথাচামর : — “লয় : সাম্যমথাস্মিন্” ইতি । তেন
মধ্যা মধ্যমস্থানীয়া চতুষ্পদা চতুষ্পদৌযুক্তা, শশ্মিষ্ঠায়া : হৃষপর্ব্বদুহিতু : তদাখ্যায়া :
স্বিয়া : কৃতি : রচনা “ভাবৈ বিহিত : কৃতপ্রত্যযো দ্রব্যবৎ প্রকাশতে” ইতি নিয়মেন তথা

পরি । উভয়ের জ্ঞানগুরুত্ব সমান হইলেও, বয়োধিক্যবশত : গণদাসই
প্রথম প্রয়োগ দেখাইবার যোগ্য পাত্র । (গ)

রাজা । মৌদগল্য ! তবে তুমি মাননীয় আচার্য্যদ্বয়কে এইরূপ বিজ্ঞা-
পিত করিয়া স্বস্থানে অধিষ্ঠান কর । (ঘ)

কণ্ড । যে আজ্ঞা মহারাজ ! (এই বলিয়া তাহার নিজমগ) (ঙ)

রাজা । আচার্য্য ! বহুমানাদবহিতোঽস্মি, তত্ প্রবেশ্য
পাত্রম্ । (ক) (নিষ্কান্তো গণদাসঃ ।)

রাজা । (জনান্তিকম্ ।) বয়স্য ! (জ)

নেপথ্যগৃহগতায়াস্চচুর্দর্শনসমুত্সুকং তस्याঃ ।

সংহত্চর্মধীরতয়া ব্যবসিতমিবা মে তিরস্করিণীম্ ॥১॥

[অন্বয়ঃ । নেপথ্যগৃহগতায়াঃ তस्याঃ দর্শনসমুত্সুকং মে চচুঃ অধীরতয়া
তিরস্করিণীং সংহত্চর্ম ব্যবসিতমিবা . ১ ।]

কৃতমিত্যর্থঃ, অথ শৃঙ্গারস্য প্রকৃতত্বেন প্রতিপাদ্যত্বাৎ লয়মধ্যে ইতি বিশেষণম্, তথাচ—
“শৃঙ্গারদ্বাস্যয়োর্মধ্যলয়ঃ, করুণে বিলম্বিত” ইत्याদি ভারতীয়ে । ছলিকপ্রয়োগম্
ছলিকনামকমভিনয়ে বস্তু । একমনাঃ একাঘচিত্তঃ সন্ দেবঃ মহারাজঃ শ্রীতুমর্হতি ।
তথাহি তদারম্ভতে, অবধানপূর্ব্বকং ভবন্তি: শ্রুতামিতি ভাবঃ ।

(ক) বহুমানাৎ গৌরবাৎ, আচার্য্যগৌরব ইতি শিষ্টঃ । অথবা বহুমানাৎ শ্রবণোদ্রেক
বিষয়স্য আয়ত্বে কারণত্বাৎ ইত্যর্থঃ । এতেন প্রকৃতে মালবিকাপ্রয়োজ্যতয়া সঙ্কীর্ণতক
রাজীভূতমাত্মনস্য প্রত্যথাৎ তত্ সুতরামনুরাগঃ ব্যক্তঃ । অবহিতঃ দত্তাবধানঃ ।
তত্ তস্মাত্ পাত্রং অভিনয়কারিণং জনং প্রবেশ্য । আরম্ভতাং প্রকৃতাভিনয় ইতি ভাবঃ ।

(জ) জনান্তিকমিত্যস্বার্থঃ পূর্ব্বমেব ব্যক্তঃ । অথ ধারিণ্যা বর্ত্তমানত্বাৎ জনান্তিক-
মভিধানম্ । বয়স্যেতি বিদূষকসম্বোধনম্ । বিদূষকস্য শৃঙ্গারানুকূলতয়া পূর্ব্বমেব
এতদ্বিষয়বিজ্ঞানেন চ তৎসমীপে মালবিকাসম্বন্ধিপ্রস্তাবঃ ।

গণ । (প্রবেশান্তে) মহারাজ ! শগ্নিষ্ঠার প্রণীত লয়মধা চতুস্পদী
আছে । তাঁহার সেই ছলিকনাটক অবহিতচিত্তে শুনিতে আজ্ঞা হউক । (চ)
রাজা । আচার্য্য ! উহাতে আমার বিশেষ আগ্রহবশতঃ অবহিত
হইলাম । এখন পাত্র-প্রবেশের ব্যবস্থা করুন । (ছ)

(গণদাসের নিষ্করণ ।)

রাজা । (জনান্তিকে) বয়স্য ! (জ)

विद् । (अपवाय्ये ।) उवद्विदं गणममहु सस्मिहिदमक्लिन्नं च,
ता अप्पमत्तो दाणिं पेक्ख । [उपस्थितं नयनमधु सन्निहितमच्चिकं च,
तदप्रमत्त इदानीं प्रेक्ष ।] (भ)

१ । अथ मालविकादर्शने कालचैपाचसतामात्मनो विदूषकसमीपे निवेदयति—
नेपथ्येत्यादिना । नेपथ्यगृहगतायाः वेशरचनास्थानमधितिष्ठन्त्याः तस्या मालविकायाः
दर्शनसमुत्सुकं दर्शनार्थं कौतुकयुक्तं मे मम चक्षुः नेतुम् अधीरतया अधैर्यवशेन
तिरस्करिणीं यवनिकां संहरतुम् उत्सारयितुम् इव व्यवसितं विचेष्टितम् । तथाहि मम
एवम् अस्यां मालविकायाम् अनुरागो यथा नेपथ्यधारणानन्तरं यवनिकापसारणकाल-
मपि सोढुममः सहसा यवनिकासुत्सार्य तदालोकनाय प्रहत्सिमुद्वहसीति भावः ।
सत्वरमेव मालविका गृहीतनेपथ्या प्रविशतु किं कालविलम्बेन इति तात्पर्यम् ।
अत्र मालविकादर्शनोत्सुके चक्षुषि तिरस्करिणीसंहरणाध्यवसायसम्भावनायाः इव-
शब्देन व्यञ्जनात् क्रियोत्प्रेक्षा वाच्या । “प्रतिसीरा यवनिका स्थान्तिरस्करिणी च
सा” इत्यमरः । आस्थाजातिः ।

(भ) अपवाय्ये । एतल्लक्षणमपि प्रागेव उक्तम् । नयनस्य नेत्रस्य सम्बन्धे मधु
मधुसदृशं, मधु यथा लोकस्य दृष्टिं साधयति तथैव सत् वस्तु नेत्रस्य प्रीतिं साधयति
तथाभूतम् । सन्निहिता सन्निलता मच्चिका मधुगृहणान्तरायभूता सुरघा यव तथा-
भूतं, तत् तस्मात् मच्चिकायाः सन्निहितत्वात् इत्यर्थः । अप्रमत्तः सावधान इत्यर्थः ।
प्रेक्षस्व, तथाहि मधुचक्रे यदि मच्चिकाः सन्निहिताः तिष्ठन्ति, तदा तस्मात् मधुसंग्रहे
सुतरां सावधानता अवलम्बितव्या, अन्यथा मच्चिकाणां दंशनेन आत्मनः अनिष्ट-
सम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थस्तु इयमसौ समुपस्थितेव मालविका तव नेत्रप्रीति-
सम्पादिका, अन्तिके च तदनुरागान्तरायभूता वर्तते महिषी धारिणी, तत् सावधानं

नेपथ्यागृहे अविष्टो सेहो मालविकारं दर्शनार्थं मदीयं नयनं निताञ्ज
उत्सुकं ओ तज्जञ्ज एक्कप अधीरं इहेयां उठ्ठिशांछे वे, यवनिकाके येन छिन्न
करिबारं सङ्गमं करिशांछे ॥२॥

[ততঃ প্রবিষ্ট্যাচার্য্যাবিত্ত্যমাণাঙ্গসৌষ্ঠবা মালবিকা] । (জ)

বিদ্ । (জনান্তিকম্) পেক্সদু ভবং । য় ক্ব, সে পড়িচ্ছন্দাদৌ
পরিহীতদি মধুরতা । [প্রচতাং ভবান্ । ন খল্বস্যাঃ প্রতিচ্ছন্দাত্ পরি-
হীযতে মধুরতা । (ট)

ধৈর্য্যেণ আলোকিতাং ভবান্ মালবিকাং, যথা তব অনুরাগাতিশয়ো ন প্রকাশতাং যতি ;
অন্যথা ধারিণৌ জ্ঞাততত্ত্বা প্রতিবধীযাত তব সমুদয়মমিতি ভাবঃ । এতন্মতে মান-
বিকায়াং মধুস্বারোপো গম্যঃ, ধারিণ্যাস্চ মচ্চিকাত্বারোপঃ, ইতি উভয়োঃ সাপেক্ষত্বেন
সঙ্করঃ । কেचित্তু—সন্নিহিতা মচ্চিকা মধুসমাস্বাদিনী যত্র তথাভূতং, তথাহি
মালবিকা আগতা ত্বমপি তদুপভোগকারী সমুপস্থিত এব বর্তসে অতঃ অপ্রমত্ত এব
প্রেচ্ছস্ব ইতি । এতন্মতে মচ্চিকাত্বস্য রাজ্ঞি আরোপো গম্যঃ । মচ্চিকা যথা মধুনি
তদাস্বাদনায নিপতিতা পচাদীনাং সংলগ্নতয়া নান্যত্র উত্পল্য গন্তুং শক্নোতি তথা
ত্বমপি মালবিকায়ামেকান্ততঃ অনুরক্তঃ অনন্যাসক্তৌ ভবেতি ভাবো ব্যব্যতঃ ।

(জ) আচার্য্যেণ গণদাসেন মালবিকায়াঃ শিচকৌণ অবিত্ত্যমাণং দৃশ্যমানম্
অঙ্গানাম্ সঙ্কীর্ণাঙ্গানাম্ দেহানাঞ্চ সৌষ্ঠবং সৌন্দর্য্যং যস্যাঃ তথাভূতা । মালবিকা
প্রবিশতি ।

(ট) ভবান্ রাজা প্রচতান্ ইমাসুপস্থিতাং মালবিকামিতি শিষঃ, অস্যাঃ প্রলম্ব-
দৃশ্যমানায়াঃ বাস্তবিকমালবিকায়াঃ, প্রতিচ্ছন্দাত্ প্রতিজ্ঞতে: চিত্রিতমূর্ত্তেরিত্যর্থঃ ।
মধুরতা মাধুর্য্যং ন পরিহীযতে নূনতামাপদ্যতে, তথাহি ইয়মস্বামিঃ যথা চিত্রে দৃষ্টা
তথৈব বস্তুরন্যে মূর্ত্তাংপি ইতি মনুজস্য রূপস্য মাধুর্য্যং, প্রায়েণ প্রতিজ্ঞতৌ লবিসতয়া
লাবণ্যমধিকং চিত্রকারৈঃ লিখ্যস্বতে ইয়ং চিত্রে বাস্তবে চ সম্ভবেতি মনুজস্যর্থম্ ।
“প্রতিরূপং প্রতিচ্ছন্দ” ইতি বিকাশশিষঃ ।

বিদ্ । (অপবাসিত করিয়া) নয়নমধু মালবিকা উপস্থিত হইয়াছে ।
মচ্চিকাপ সম্মুখেই অবস্থিত । স্মৃতির সাবধানে অবলোকন করুন । (ঝ)
[আচার্য্য-পরিদৃষ্টদেহসৌষ্ঠবসম্পন্ন মালবিকার প্রবেশ ।] (ঞ)

राजा । (अपवार्यं) । वयस्य !

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्खि मे हृदयम् ।

सम्प्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥२॥

[अन्वयः । चित्रगतायाम् अस्यां मे हृदयं कान्तिविसंवादशङ्खि (आसीत्), सम्प्रति येन इयम् आलिखिता, (तं) शिथिलसमाधिं मन्ये । १ ।]

१ । अथ राजा चित्रितमूर्तिः सौन्दर्यापेक्षया प्रकृतसत्यभूतमालविकायाः सौन्दर्य-
मधिकं निर्व्यक्ति—चित्रेत्यादिना । वयस्येति गद्यभूतं सम्बोधनपदम् अवैवानुकर्षणान्वेति ।
चित्रगतायां चित्रफलके चित्रितायाम् अस्यां मालविकायां मालविकायाः चित्रितमूर्ति-
वित्यर्थः । मे मम हृदयं चेतः कान्तिविसंवादं शरीरसौन्दर्यस्य वैसादृश्यं शङ्कते
यत् तत् तथाहि तदानीं मालविकायाः चित्रिताम् आकृतिं दृष्ट्वा मया एवं सन्दिग्धं
यथा प्रकृतमालविका चित्रमूर्तिमपेक्ष्य नृनगोभा वा इति, यतः दृष्टपूर्वभ्यः सर्वेभ्यः
एव रूपेभ्यः तदानीं तस्य सौन्दर्यस्य परमोत्कर्षः सम्भावित इति भावः । किन्तु सम्प्रति
प्रकृतमालविकायाः दर्शनवेलायामित्यर्थः । येन चित्रकरेण जनेन इयं मालविका
आलिखिता चित्रगता कृता चित्रिता इत्यर्थः । तं चित्रकरं शिथिलः अनतिशयः समाधिः
मनोयोगः यस्य तथाभूतं स्त्रीये कर्तव्ये मालविकामूर्तिलेखनविषये अमनोयोगिनित्यर्थः ।
मनस्य सम्भावयामि, तथाहि यदि सः निपुणश्चित्रकरः सम्यङ्मनोयोगेन तत् मालविकायां
चित्रं चित्रितमकरिष्यत् तदा अस्या आकृतिमहिमा तत्र सर्व्वथा परिस्फुरितः अभविष्यत्
इति चित्रगतमूर्तिसौन्दर्यापेक्षया प्रकृतमालविकायाः सौन्दर्यमधिकमनोहारि इति
व्यतिरेको व्यज्यते । चित्रकरे शिथिलसमाधिलस्य सम्भावनाया 'मन्ये' शब्देन
व्यञ्जनात् उत्प्रेक्षालङ्कारः । द्वितीयाहं अवश्यं वाच्यः किन्तुशब्दो नोक्त इति
वाच्यानभिधानं दोषः । येनेत्यादिना यच्छब्देन उद्देश्यतया वक्तव्यस्य विधेयादुत्तरं

विद् । (जनाञ्जिके) अवलोकन करून । चित्रश्च मूर्ति अपेक्षा
अर्जित मूर्तिरेते ईश्वर माधुर्येण किङ्कमात्र वेलरूपा इत्य नाही । (टे)
राजा । (अपवारणपूर्वक) वयस्य !

গণ । বত্সে ! সুক্সাধ্বসা সচ্চস্থা ভব । (ঠ)

রাজা । (স্বগতম্) অহো ! সর্বস্থানানবদ্যতা রূপবিশেষস্য ।

তথাহি । (ড)

দৌর্ঘাচ' শরদিন্দুকান্দি বদনং বাহু নতাবংসযো:

সংলিপ্ত' নিবিড়োন্নতস্তনমুর: পার্শ্বে প্রমৃষ্টে ইব ।

নিবন্থাত্ বিধেয়াবিশেষদোষ:, অব তচ্ছব্দস্য অনুপাদানেপি যচ্ছব্দস্য উত্তরবাক্য-
গতত্বেন তচ্ছব্দস্যার্থত্বমিতি । তথাচ দর্পণে—“যচ্ছব্দস্যোত্তরবাক্যগতত্বেন নোপাদানে
সামর্থ্যাত্ তচ্ছব্দস্যার্থত্বম্, যথা—“আত্মা জানাতি যত্ পাপম্” ইতি । আত্মাজাতি: ।

(৩) মালবিকাত্মা গণদাসস্য স্নেহাতিরেকাত্ শিষ্যসম্পর্কাত্ বত্সে ইতি সম্বোধনম্ ।
সুক্সা' পরিত্যক্ত' সাধ্বসং ভয়ং রাজপ্রভৃতীনাং গৌরবিতানাং দর্শনসমুখ্য' ভয়মিতি বাবত,
যথা তথাভূতা, নি:শঙ্কা সতী, সচ্চস্থা স্বभावस्थिता, “সচ্চ' দ্রব্যে স্বभावे च
ব্যবসায়প্রभावयो: । পিণ্ডাচাদৌ গুণে প্রাণবলজন্তুযু চৈতসি” ইত্যজযবচনাত্ রাজ-
দর্শনাदिना भयजनितविकारसदभावे सर्वथा अभिनयनैपुण्यस्य प्रदर्शनेन प्रकर्षलाभ:
असम्भव एव, अभिनयनैपुण्यप्रदर्शनस्य लज्जादिपरतन्त्रतया व्याघातस्य भूयो-
दर्शनादनुभवाच्च ।

(৬) রূপবিশেষস্য বিলচণাকাংক্ষা, সর্ব্বেষু সকলিষু স্থানেষু অঙ্গবিশেষেণ অনবদ্যতা
অনিন্দনীয়তা, তথাহি সর্বাণ্যেব অঙ্গানি যত্ উত্কৃষ্টানি তত্ কল্যচিদিব রূপস্য
ভবতি নত্ সাধারণ্যেব অতএব দুর্লভতাदीदृशस्य प्रशंसा इति भाव: ।

চিত্রে ইহার আকৃতি দর্শন করিয়া আমার মনে এই শঙ্কা হইয়াছিল যে—
বাস্তবিকই ইহার কান্তি বোধ হয় এক্রপ নহে । এক্ষণে মনে হইতেছে—
যে ব্যক্তি ইহার চিত্র অঙ্কিত করিয়াছিল, সে মনোযোগপূর্ব্বক ভাল
করিয়া চিত্রিত করিতে পারে নাই ॥ ২ ॥

গণ । বৎসে ! ভয় ত্যাগ করিয়া প্রকৃতিস্থ হও । (ঠ)

রাজা । (স্বগত) ইহার সর্ব্বাঙ্গের সৌন্দর্য্য অনিন্দনীয় । (ড)

मध्यः पाणिमितोऽमितश्च जघनं पादावरालाङ्गुली

कृन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥३॥

[अन्वयः । (अस्याः) वदनं दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति, बाहू अंसयोः नतौ, उरः संक्षिप्तं निविद्धोन्नतस्तनं, पार्श्वे प्रसृष्टे इव, मध्यः पाणिमितः, जघनम् अमितं, पादौ च अरालाङ्गुली, नर्त्तयितुः मनसि यथा कृन्दः, तथैव अस्याः वपुः श्लिष्टम् । ३ ।]

(३) अथ शरीरस्य अनवयवतां प्रत्यङ्गप्रकर्षोपन्यासेन वक्ति—दीर्घाक्षमित्यादिना । वदनं मुखम् अस्या इति शेषः । शरदिन्दुवत् शारदचन्द्रवत् कान्तिः सौन्दर्यं यस्य तथाभूतं, दीर्घाक्षम् आयतलोचनयुक्तम्, एतत् सर्वं मुखसौन्दर्यमिति भावः । बाहू भुजौ अंसयोः बाहुमूलयोः नतौ नतिमन्तौ, एतदपि बाहुसौन्दर्यमिति । उरः वक्षःस्थलं संक्षिप्तं प्राप्तसङ्कोचं निविद्धौ घनसन्निवेशौ उन्नतौ उच्चौ स्तनौ कुक्षौ यव तथाभूतं घनोन्नतस्तनसम्बाधमित्यर्थः । इदं स्तनसौन्दर्यमिति । पार्श्वे उदरपार्श्वद्वयं, प्रसृष्टं परिमार्ज्जितं इव, तथाहि यथा गृहमिति प्रभृतिषां केनचित् लेपितं वस्तुरतां परित्यज्य समतामिव समाश्रयति तद्वत् अस्या पार्श्वद्वयं वस्तुरतामन्यं जातमिति भावः । एतत् पार्श्वद्वयसौन्दर्यमिति । मध्यः कटिदेशः पाणिना करतलेन मितः परिमितः, अस्याः कटिदेशस्तथा सूक्ष्मः यथा अङ्गुष्ठतर्ज्ज्यान्धोरन्तरे परिमातोति भावः । एतत् कटि-सौन्दर्यमिति । जघनम् अमितम् अपरिमितम् अतिस्थूलमित्यर्थः । एतत् जघनसौन्दर्यमिति । पादौ चरणौ अराला वक्राः अङ्गुल्यः यथोः तथाभूतौ, एतत् पादसौन्दर्यम् । नर्त्तयितुः नृत्यशिक्षकस्य मनसि चित्ते यथा कृन्दः अभिप्रायः नृत्यशिक्षकः यथा यथा अङ्गसंस्थानं नृत्योपयोगितया समुत्प्रेक्षते इत्यर्थः । तथैव तद्रूपमेव नतु अन्यथा इति भावः । अस्याः मालविकायाः वपुः अङ्गं श्लिष्टं सङ्कृतं, तथाहि सर्वाङ्गेष्वेव अस्यास्तथा सौन्दर्यसीमा यथा नृत्यकौशलम् अनुपयुक्तं क्षिप्तोऽपि न स्यादिति भावः । अत्र पूर्व-पदार्थानां चतुर्थचरणवाक्यार्थं प्रति हेतुतया भागात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पार्श्वयोः प्रसृष्टत्वसम्भावनायाः इवशब्देन बोधनात् वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । शरदिन्दुकान्तौ च समासगता उपमा चेति सङ्करः । मध्यस्य पाणिमितत्वसम्भवादपि सम्भाव्यतया वर्ण्यते इति अतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा वा गम्या । तथाशब्दोत्तरं प्रयोक्तव्यस्य

LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI,

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

[মাল । উপগানং কৃত্বা চতুশ্চদবক্ষ্যে গায়তি ।] (৬)

দুৰ্লভো পিত্তো তস্মিঁ ভব হিঅশ্র ! পিরাশং

অশ্রো অপঙ্কশ্রো মে পুরহ কিঁ পি বামশ্রো ।

এসো সো চিরদিহো কহঁ এষ দৃষ্টব্যো

গাহ ! মং পরাধীণং তুহ গণ্যশ্র সতিস্ম ॥৪॥

[দুৰ্লভঃ প্রিয়স্তাষ্মিন্ ভব হৃদয় নিরাশম্

শ্রো অপাঙ্কশ্রো মে স্কুরতি কিমপি বামকঃ ।

এষ স চিরদৃষ্টঃ কথং পুনর্দৃষ্টব্যো

নাথ মাং পরাধীনাং ত্বয়ি গণ্যম্ সততাম্ ॥ ৪ ॥]

[অন্বয়ঃ । হৃদয় ! প্রিয়ঃ দুৰ্লভঃ (অতঃ) তস্মিন্ নিরাশং ভব । অশ্রো মে বামকঃ অপাঙ্ককঃ কিমপি স্কুরতি । এষঃ সঃ চিরদৃষ্টঃ, পুনঃ কথং দৃষ্টব্যঃ । নাথ ! পরাধীনাং মাং ত্বয়ি সততাম্ গণ্যম্ । ৪ ।]

এব-শব্দস্য অস্থানে যথাশব্দোচ্চারণং নিবেশাত্ অক্লমতা-দোষঃ । “অরালং হজিনং জিন্নং”
চ্যামরঃ ; “অমিপ্রায়চ্ছন্দ আশ্রয়” ইতি চামরঃ । হসং শাৰ্দূলবিক্ষীড়িতম্ ।

(৬) উপগানং গানস্য প্রারম্ভে কৃত্ব্যং স্বরানুশ্রীজনং বসন্তাদিরাগালানমিতি যাবত্,
কৃত্বা, চতুশ্চদবক্ষ্যে পাদচতুশ্চয়যুক্তং নৈধং পদং গায়তি স্বরসংযোজনে প্রযোজয়তি ।

ইহার লোচনদ্বয় দীর্ঘ ; মুখমণ্ডল শরৎকালীন চন্দ্রসদৃশ-কান্তি-
বিশিষ্ট ; বাহুযুগল স্বকৃপাদেশে নতভাবে পন্ন । হৃদয়দেশে নিবিড়োন্নত
স্তনযুগলের সন্নিবেশবশতঃ অপ্রশস্ত ; পার্শ্বদ্বয় যেন মার্জিত ; মধ্যদেশ
ইস্ত দ্বারা পরিমাণ করা যায় ; জঘন অতি বিশাল ; পদযুগলের
অঙ্গুলি সকল কুটিলভাবে পন্ন । ফলতঃ নৃত্যাচার্য্য গণদাসের মনের ইচ্ছানু-
সারেই যেন ইহার দেহ সংঘঠিত হইয়াছে ॥৩॥

মাল । [উপগান অর্থাৎ গানের অগ্রে বসন্তাদিরাগসঙ্গত স্বরবিশেষ
আলাপ করিয়া, চতুশ্চদ গান করিতে লাগিলেন । (৬)]

४ । अथ तदेव गीयमाह—दुर्लभ इत्यादिना । ह हृदय ! सम्बोधनमिदम् निरन्तरं प्रियजनोन्मुखम् आत्मतो हृदयं प्रति । प्रियः दयितः अग्निमिवो नाम राजप्रवरः दुर्लभः कथमपि लब्धुं न शक्यः त्वया दासोपदं गतया इति शेषः । अतः तस्मिन् प्रिये राजनि निराशम् आशारहितं भव, दुर्लभस्य जनस्य आशंसया केवलं मनोरथालाभजन्यं कष्टमेव परिणामे लब्धं नतु आशापूरणजन्यः सन्तोष इति कथमिव स्वेच्छया कष्टवरणमिति भावः । अहो इति शौरसेन्यादिभाषासु विषादसूचकमव्ययम् । तदर्थं एव संस्कृते अहोशब्द इति । वामकः वामः मे मम अपाङ्गकः चक्षुःप्रान्तभागः, किमपि स्वल्पं स्वल्पम् अनिर्व्वचनीयं वा स्फुरति स्पन्दते, तथाहि स्त्रीणां वामाङ्गस्य स्पन्दनेन शुभमेव भावि सृच्यते, अतः ममापि वामनेवप्रान्तस्पन्दनेन राजसमागमो नितरामसम्भवोऽपि वा सृच्यते, तत् तद्विषयकाशयाः न सुतरामकर्त्तव्यत्वमिव प्रतिभाति इति पूर्व्वपक्षस्य अन्यथाकरणं गम्यम् । एष सः मम प्रियः चिरं बहुकालानन्तरं बहुपूर्व्वमित्यर्थः । दृष्टः आलोकितः मया इति शेषः । तथाहि प्रियस्य तस्य बहुकालमदर्शनात् दर्शनाशा बलवती जाता इति भावः । अथवा चिरदृष्टः अनुरागबाहुल्यात् सततमेव हृदये दृश्यमानः एषः प्रत्यक्षीभूतः, एतावन्तं कालं यावत् सर्व्वदैव हृदयासने प्रियरूपेण स्थापितः स इदानीं सम्मुखे वर्त्तते । पुनः वारान्तरे कथं केन प्रकारेण द्रष्टव्यः आलोकयितव्यः, केन प्रकारेण तं पुनर्दृष्ट्वा दर्शनाशमतिमात्रद्वहामुपशमयेयमिति भावः । अथ आत्मनः विरहदुर्गतावस्थाम् उद्दृशेन राज्ञो निवेद्य तद्दर्शनप्रार्थनाम् पिशुनयति—नाथेत्यादिना । नाथ ! पराधीनां त्वदेकमात्रवशीभूता मां त्वयि प्रिये सदृशाम् आशावतीं गणय विवेचय । तथाहि त्वयि एकान्ततः वशीभूतायाः मम नास्ति शरणांतरं, त्वमेव मम शरणमिति मयि अनुग्रहेण देहि वारमेकमपि दृष्टिपातमिति भावः ।

एतदनुरूपा आर्या रत्नावल्यां यथा—“दुर्लभ जनानुरात्रो लज्जागुब्धः परवसो अप्पा । पिअसहि विससं पेमं सरणं सरणं यवति एकम् ॥” इति । स्त्रीणां वामाङ्गस्पन्दनं पतिलाभसूचकमिति मत्स्यपुराणे—“योषिह्नाभोऽपाङ्गदेशे श्रवणात् प्रिया स्मृतिः” इति । अत्र तस्मिन् इत्यादि वाक्यार्थं प्रति दुर्लभ इत्यादि वाक्यार्थस्य हस्तुत्व-

प्रियजन—हृन्त, अतएव हृदय ! तूभि तौशर आशी छाड़िना नाथ ।

[ততো যথারসমভিনয়তি ।] (ণ)
 বিদু। (অপব্যর্থ) ভো বঅস্ম ! চতুপদবস্তু অং দুবারিকরিঅ
 তুই ভবহাবিদো অণ্মা তত্তভোদৌএ । [ভো বয়স্য ! চতুপদবস্তুকং দারৌক্য
 ত্বয়ি উপস্থাপিত আত্মা তব্ভবত্যা ।] (ত)
 রাজা । সখি ! এবমেব মমাপি হৃদয়ম্ । অন্যথা খলু—(থ)

প্রত্যযাত্ কাব্যলিঙ্গং বাক্যার্থহেতুকম্ । অব পাদচতুষ্টি নিষ্পন্দঃ বিষম্যঃ হর্ষঃ চিন্তা
 দৈন্যঞ্চ ইত্যেতৈ ব্যমিচারিমাণাঃ । সুখরাগাद्यনুभावैরুপदर्शिताः क्रमेण ।

(ণ) যথারসং রসাননতিক্রম্য, যব যৌ রসঃ তব তদুভাবাভিনয়েন ইত্যর্থঃ ।
 অভিনয়তি অঙ্কভঙ্গৌপ্রমুখিতিকং কৰোতি । অথবা স্বহৃদয়গতশৃঙ্খাররসানুগুণং মাধং
 প্রকাশয়তি, স চ ভাবঃ প্রকৃতেঃপি উপযুজ্যতে গৈয়বিষয়স্যাপি শৃঙ্খাররসবিষয়কত্বাৎ ।

(ত) চতুপদবস্তুকং পাদচতুষ্টিয়াত্মকমুক্তং বস্তু দারৌক্য ব্যাপারতয়া অবলম্ব্য,
 “দুর্লভঃ প্রিয়ঃ” ইत्याদি কলিকাপরনামধেয়ং বস্তুপ্রতিপাদনব্যপদেশেন ইত্যর্থঃ । তব-
 ভবত্যা আদরভাজনৌভূতয়া মালবিকয়া ত্বদনুরাগভাজনতয়া মাননীয়য়া বা ত্বয়ি
 আত্মা শরীরে “আত্মা দেহে ধৃতৌ কৌবে স্বভাবে পরমাत्मनि” ইत्याদি কোষঃ । উপস্থাপিতঃ
 যদৃণীয়তয়া সমর্পিতঃ । তথাহি কলিকপ্রয়োগেণ কলরূপঃ ত্বয়ি আত্মসমর্পণমেব
 অন্যথা সুখ্যতয়া প্রতিপাদ্যতে, গানানন্তরং যথারসমভিনয়েন তথৈব প্রত্যযাত্ ইতি ।
 অপব্যর্থ্য কথনন্তু ধারিণীবিজ্ঞানপ্রতিজননার্থম্ অন্যথা জ্ঞাততত্বা সা হৃদানীমেব বা
 স্থানিষ্টফলকং মালবিকায়া নৃত্যাদিয়ামম্ উপলব্ধ্য প্রতিহন্যাदिति ভাবঃ ।

অহো ! আমার বাম অপাঙ্গ কিঞ্চিৎ স্পন্দিত হইতেছে । বাঁহাকে
 বহুকাল যাবৎ দেখিতেছি, তাঁহাকে কিরূপে আবার দেখিব ? নাথ ! আমি
 পরাধীন । তোমাতেই আমার একান্ত অনুরাগ জানিবে ॥৪॥

[অনন্তর রসানুসারে অভিনয় । (৭)]
 বিদু। (অপব্যর্থিত করিয়া) বয়স্য ! এই চতুপদী আশ্রয় করিয়া
 আদরগীয়া মালবিকা আপনাতেই যেন আত্মাকে উপহারস্বরূপ তুল্য
 করিলেন । (ত)

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये

वचनमभिनयन्तग्रा स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसन्निकर्षा-

दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥५॥

[अन्वयः । हे नाथ ! इमं जनम् अनुरक्तं विद्धि इति गेये स्वाङ्गनिर्देशपूर्वं वचनम् अभिनयन्त्या (अनया) धारिणीसन्निकर्षात् प्रणयगतिम् अदृष्ट्वा, अहं सुकुमारप्रार्थना-
व्याजमुक्त इव । ५ ।]

(ध) ममापि न केवलं तवेत्यपिशब्दायः । एवमेव त्वया कथितरूपमेव हृदयं मनो-
भावः । तथाहि अहमपि चतुष्पदवस्तुगानच्छलेन अस्या मयि आत्मीयस्थापनमनेन
निर्द्धारयामि इति भावः । अनया मालविकाया खलु निश्चितम् अस्यांशस्य पक्षे
अन्वयः प्रतिपत्तव्यः ।

५ । अथ स्पष्टं मालविकायाः पूर्ववचनोपन्यासतो विज्ञाप्यं विनिर्दिष्ट—जन-
मित्यादिना । हे नाथ ! प्राणेश्वर ! इमं मल्लक्षणं जनम् अनुरक्तं त्वयि सानुरागं
विद्धि जानीहि, इति उक्तत्वं वस्तु गेये गानविषये स्वाङ्गनिर्देशः स्वस्थाः
अङ्गविन्यासेन निर्द्धारणं तत्पूर्वं तदाचरणपूर्वकमित्यर्थः । वचनम् उक्तार्थप्रकाशकं
कलिकावाक्यम् अभिनयन्त्या स्वरसंयोगेन गायन्त्या सत्या धारिण्याः प्रधानमहिष्याः
सन्निकर्षात् सान्निध्यात् प्रणयगतिं मम प्रेमवृत्तान्तम् अदृष्ट्वा अनवलोक्य, तथाहि अहमपि
एतस्मात् इतोऽधिकतरमनुरक्तस्तथापि नालमस्मि तत्प्रकाशनाय धारिणीभयादिति भावः ।
अहम् अनया प्रियत्वेन अनुगृहीतः जनः सुकुमारप्रार्थनायाः कोमलयाचक्षायाः
व्याजम् उक्तः कथितः । तथाहि मम अस्यामायहमज्ञानाना एव इदम् इत्थं विनीत-
प्रार्थनया मयि आत्मीयस्थापनं करोति, ज्ञाततत्त्वा यदि तदा नैवं कातर्यं विन्देदिति
भावः । अथवा सुकुमारप्रार्थना एव व्याजः यच्च तथाभूतं यथा तथा उक्तः । तथाहि
कलिकव्यपदेशेन मयि सुकुमारप्रार्थना कृता इति भावः । तादृशसुकुमारप्रार्थनायाः

राजा । मत्थे ! आमादेव उभयैरत्रै हृदय एहेकम् । एहे मानविका
निश्चयै—(थ)

[মালবিকা গীতান্তে নিষ্কৃমিতুমারাম্ভা] (দ)

বিদু। ভোদি ! চিষ্ট কিচ্ছ । কিম্বি বো বিসুমরিদো
কর্মমেদো । তং দাব পুচ্ছিস্বম্ । [ভবতি । তিষ্ট কিচ্ছিত্ । কিনপি বো
বিস্মৃতঃ কর্মমেদঃ । তং তাবত্ প্রত্যাশি ।] (ধ)

প্রকৃতায়াঃ স্বরূপপ্রচ্ছাদনায় ব্যাজশব্দোপন্যাসাত্ তস্য চ দ্বয়শব্দেন সম্ভাবনাপ্রত্যাশনাত্
সাপেক্ষবীতপ্রেচ্ছালঙ্কারঃ । ইদং মালিনী নাম ।

(দ) গীতস্য প্রস্তুতস্য কলিকস্য অন্ত অবসানে, নিষ্কৃমিতু' রজ্ঞাত্ বহির্ভবিতুস্
আরম্ভা প্রহতা, এতেনাস্যা সুম্বাজনমূলভঃ লজ্জাতিশযী ব্যক্তঃ । আরম্ভেতি
“প্রাদিকর্মণি ক্তঃ ক্তেচি চ” ইতি আদিকর্মণি ক্তপ্রত্যয়ঃ । এতচ্চ রাজ্ঞঃ শ্রীতসুখ-
বর্জনশংসনায় কবিনা প্রস্তুতম্ ।

(ধ) কিচ্ছিত্ অস্বকালং যাবত্, তিষ্ট গতি' নিবর্তন্য । বঃ যুগ্মকং কিমপি স্বল্যঃ
কর্মমেদঃ কার্যবিশেষঃ বিস্মৃতঃ, তথাহি কলাপ্রদর্শনে যত্ যত্ কর্ম আচরণীয়ং তত্ তত্
সর্বং ন সম্যাদিতম্ অংশবিশেষস্য বিস্মরণাদিতি তত্ করণার্থং চণং বিলম্বো যুক্ততৈ
ইতি ভাবঃ । বস্তুতস্তু মালবিকায়ামতিতরামাসক্তস্য রাজ্ঞঃ যথা সম্যগ্ দর্শনং
भवति তত্সাধনায় एव विदूषकस्यायं मालविकाविलम्बनप्रस्तावः, इदानीं
परित्यानायास्तस्याः सौम्यताया आधिक्येन अभिव्यक्तेरिति । तं तावत् कर्ममेदं त्वया
विस्मृतपूर्वमित्यर्थः । प्रत्याशि ज्ञातुमिच्छामि प्रश्न्वाताज्ञानगोचरेष्वावाचित्वात्तदर्थः ।

গান করিবার সময়ে ‘নাথ ! এই ব্যক্তি আপনাতেই অনুরক্ত জানি-
বেন’ এইরূপ কথা অঙ্গভঙ্গী বিদ্যাসহকারে অভিনয়ে প্রবৃত্ত হইয়া, ধারিণীর
সান্নিধ্যবশতঃ আমার প্রণয়ের চিহ্ন পাওয়া সম্ভবপর নহে জানিয়া আপনার
অঙ্গ নির্দেশপূর্বক শ্রুকুমার প্রার্থনাচ্ছলে আমাকেই যেন ঐ কথা
বলিলেন ॥ ৫ ॥

[গীতাশ্চে মানবিকার নিষ্কৃমণ চেষ্টা । (দ)]

বিদু। একটু অপেক্ষা করুন। আপনাদের কোন বিশেষ কার্য
করিতে ভুল হইয়াছে। আমি তাহা জিজ্ঞাসা করিতে চাই। (ধ)

गण । भद्रे ! उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि । (न)

[मालविका निव्रज्य स्थिता] ।

राजा । (स्वगतम्) । अहो ! सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं
पुण्यति । तथाहि—(प)

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्यादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्द्धम् ॥६॥

(न) उपदेशे शिवाविषये विशुद्धा निर्दोषा शिवाप्रशस्तिं सर्वस्वीकृतां प्राप्ता
मतीयर्थः । यातुम् इती निर्गन्तुम् अर्हसि, नतु अविशुद्धा । तथाहि विदूषकस्य
वचनानुसारेण नैपुण्यान्तरं दर्शय ततो गच्छेति अन्यथा तस्मिन् तव अनभिज्ञतामानिन
एते त्वजः हरदत्तशिष्यं वा प्रशस्तिं स्वीकृत्युः ततो मम मद्दत् कष्टं निकर्षय
स्यादिति भावः ।

(प) सर्व्वासु अवस्थासु सकलास्त्रेव दशासु चारुता स्वाभाविकतावण्यं शोभान्तरं
सौष्ठवातिशयं पुण्यति क्रीडीकरोति, तथाहि स्वभावमुभयं वस्तु यदा यमेव भावं
प्रतिपद्यतां, तदा तेनैव भावेन रमणीयता तस्य अच्युता वर्तते, यतः स्वभावरमणीय-
मिदमस्याः वपुः प्रस्थानवेलायामिव नृत्यानुशीलनवेलायामिव च निवर्तनवेलयामपि
अधिकं रमणीयकं बहतीति भावः । तथाहि इत्यस्य पद्येनाव्ययः ।

गण । बৎसे ! कृपयात्र अवस्थिति करिग्रा, शिक्षित विषयैर सर्बिषैर
परौकाप्रदानपूर्वक ताहाते मर्स्समग्रतिक्रमे उडौर्णा इहग्रा गमन करिवे । (न)

(मालविकार अवस्थान ।)

राजा (स्वगत) अहो ! इहैर सकन अवस्थातेहै सौन्दर्या शोभास्तर
पौषण करिउछे । (प)

[अन्यथः । सन्धिस्थितिमतवलयं वामं हस्तं नितम्बे न्यस्य द्वितीयं (हस्तं) श्यामा-
विटपसदृशं सस्तमुक्तं कृत्वा, पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताचम् ऋजु आयताङ्गम्
अस्याः स्थितं नृत्यात् अतितरां कान्तं (विभाति) । ६ ।]

६ । अथ शोभाविशेषं प्रागुक्तं विशेषदर्शनेन प्रतिपादयति—वाममित्यादिना । सन्धौ
मणिवन्धे, भुजकरतलयोः सन्धिप्रदेशे त्रयधधारणयोग्यस्थान इत्यर्थः । वामं हस्तं
नितम्बे त्र्योणिपृष्ठे न्यस्य स्थापयित्वा नृत्यप्रयोगकाले नारीणाम् एषा व्यवस्था यत्
नितम्बपृष्ठे उक्तानीकृतं करं न्यस्य तद्विवर्त्तनमिति, द्वितीयं दक्षिणं हस्तं श्यामा-
विटपसदृशं श्यामालताशाखावत् सस्तमुक्तं शिथिलभावेन लम्बितं कृत्वा, अस्य हस्तस्य
यथेष्टभावेन भङ्गोपाधनाय निरवलम्बनमेव रक्षणमिति । पादाङ्गुष्ठेन चरणस्य अङ्गुष्ठेन
आलुलितानि ईषत् दलितानि कुसुमानि कुट्टिमशोभासम्पादनाय चिह्नानि पुष्पाणि यव
तथाभूते रूपप्रकर्षार्थं धारितैः पुष्पसमूहेः नृत्यहेतुकगावचाञ्चल्यजननतः विस्फो-
टपरिभ्राते इति वा । कुट्टिमे गृहप्राङ्गणे, पातितम् अग्नि यस्य तथाभूतम्, एतद्वि-
मालविकायाः लज्जातिशयं प्रत्याययति, पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थवस्त्रपसारणादौनां लज्जा-
जन्यत्वदर्शनात् सदृश्यैरनुभवाच्च, स चायं गृहकारभाव इति । एवंक्रमेण ऋजु सरलम्
अस्याः मालविकायाः आयताङ्गम् आयतम् दीर्घं अङ्गं शरीरं स्थितं गतिता निवृत्तम्
अचञ्चलं सत् नृत्यात् नर्त्तनापेक्षया नृत्यकालापेक्षया इत्यर्थः । अतितराम् अतिमात्रं कान्तं
रमणीयं विभातौति शेषः । अथवा आयतं विस्तृतम् अङ्गं शरीराङ्गं कटिमारभ्य
चरणपर्यन्तभागः यत् तथाभूतम् अस्याः स्थितम् अवस्थितिः, स्थितमित्यस्य भावप्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अस्या इति कर्त्तरि षष्ठो, नृत्यात् नर्त्तनात् तदपेक्षया अतितरां कान्तं
विभाति, तथाहि नर्त्तनकाले अस्या यथा सौन्दर्यविशेषो दृष्टः तदपेक्षया सम्प्रति
सौन्दर्यमधिकमेव दृश्यते इति भावः । अत्र मालविकायाः गतिनिवृत्तौ यथाग्रथस्य
तदानीं योग्यस्य भावस्य वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः । श्यामाविटपसदृशमित्यत्र उपमा ।
चतुर्थपादेन नृत्यपेक्षया स्थितस्य रम्यतातिरेकवर्णनात् व्यतिरेकः । “कुट्टिमः
(पुं लीं) मणिभू” रित्यमरटीकाकारभरतवचनात् कुट्टिमे मणिभूमौ इति
अर्थयोग्यतासत्त्वेऽपि रङ्गभूमेस्तथात्मदृष्टपूर्वमिति साधारणभूमिपर एवासौ, यदि च

দেবো । গাং গোদমবঅণংবি অজ্জো হিঅএ করেদি । [নত
গৌতমবচনমপ্যার্থ্যো হৃদয়ে কৰোতি ।] (ফ)

গণ । দেবি ! মা মৈবম্ । দেবপ্রত্যয়াৎ সম্ভাব্যতে সূক্ষ্ম-
দর্শিতা গৌতমস্য । পশ্য । (ব)

রাজধানীগতরক্তগৃহস্য চিরন্তনস্য তথাহি সঙ্গতং মন্যতে তদা নাস্তি বিপ্রতিপত্তিলেশঃ
অপি । বৃত্তং মন্দাক্রান্তা নাম ।

(ফ) অর্থঃ সদসমদ্বৈবিকপারদর্শী মাননীয়ো ভবান্ গৌতমস্য পরিহাসমাবপ্রিয়স্য
ন্যায়মিদমন্যায়মিদমিতি বিবেকশূন্যস্য বিদূষকস্য অথচ গৌতমঃ শ্রেষ্ঠো গৌঃ স এব
গৌতমঃ স্বার্থে ণাঃ । তস্য গোসদৃশস্য মুখং ইত্যর্থঃ, বচনং বাক্যমপি মালবিকায়া-
অবস্থানায় প্রযুক্তং ‘ভবতি তিষ্ঠ কিञ্চিত্’ ইत्याদিরূপং হৃদয়ে কৰোতি শৃঙ্গাতি, তদ্বাক্য-
শৃঙ্খলেন মালবিকাং পুনঃ গতিঃ নিবর্তয়তি, তথাহি নাস্তি মালবিকায়াঃ পুনরু-
বস্থানে কোঃপি হেতুঃ তৎ অলম্ অস্যা অবস্থানেনাত, দৃষ্টোপদেশা এষা ব্রহ্মানী গচ্ছত
ইতি ভাবঃ ।

(ব) মা মৈবম্ গৌতমঃ সুতরামনমিহ ইতি ন কথয়, দেবস্য রাজঃ বিবেকশালিনঃ
প্রত্যয়াৎ বিশ্বাসাত্ যতো বিবেকো রাজা অত্র বিশ্বাসতি গুণাগুণবিচারে অত ইত্যর্থঃ ।
গৌতমস্য তৎসাহচর্য্যেণ স্থিতস্য বিদূষকস্য সূক্ষ্মদর্শিতা সূক্ষ্মবিষয়ান্ধিগমলমতা
সম্ভাব্যতে অনুসীযতে, তথাহি অহং নিরন্তরং রাজসহচরঃ, বিশ্বসিতি চ গুণাগুণ-

ইহার বাম করের বলয় সন্ধিস্থলে নিশ্চল হইয়া রহিয়াছে এবং দক্ষিণ
হস্তের মুক্তাদান অঙ্গ হইয়া পড়িয়াছে । তদবস্থায় ঐ বাম হস্ত নিতম্বে
অঙ্গ এবং দক্ষিণ হস্ত শ্রামালতার বিটপ সদৃশ করিয়া, পদাঙ্গুষ্ঠ দ্বারা কুণ্ডিমের
কুন্ডল সমস্ত আনুলিত ও তাহাতে দৃষ্টি নিপতিত করত নৃত্য করিতেছে ।
সেই নৃত্যবশে ইহার শরীরের সরল দীর্ঘ অর্দ্ধভাগ মনোহারী হইয়া
শোভা পাইতেছে ॥৬॥

দেবী । গৌতম বাহা বলেন, আর্ধ্যপুত্রের তাহাও মনে লাগে ! (ক)

মন্দোঃপ্যমন্দতামিতি সংসর্গেণ বিপश्चितঃ ।

পঙ্কচ্ছিদঃ ফলস্যেব নিক্ষেণাবিলং পয়ঃ ॥৩॥

[অর্থঃ । মন্দঃ অপি পঙ্কচ্ছিদঃ ফলস্য নিক্ষেণ আবিলং পয় ইব বিপश्চিতঃ সংসর্গেণ অমন্দতাম্ এতি । ৩ ।]

বিচারাদৌ অক্ষিন্ রাজা, তৎ কথমগুণতায়ামস্য তথা সম্ভবঃ ? নূনং রাজঃ সাহচর্য্যেণ অস্য গুণাগুণবিচারচমতা জাতা ইতি ভাবঃ । পয়ঃ ইতি ক্রিয়ায়াঃ পদার্থঃ কন্ম ।

৩ । অথ বিদূষকস্য রাজসাহচর্য্যতঃ সূচ্যদর্শিতা-সমুতপাদনসমর্থকং সামান্যমাহ—
মন্দ ইত্যাদিনা । মন্দঃ সূৰ্খঃ অপি দোষগুণবিচারচমঃ অপি, পঙ্কচ্ছিদঃ মলাপহারিণঃ ফলস্য “নির্ম্মলী” ইতি প্রসিদ্ধস্য কতকাণ্ডস্য ফলবিশেষস্য নিক্ষেণ ঘর্ষণেণ সৃষ্ট-
তৎফলসম্পর্কেণ ইত্যর্থঃ । আবিলং পঙ্কযুক্তং পয়ঃ জলমিব, বিপश्চিতঃ দোষদর্শিনঃ দোষগুণবিচারচমস্য ইত্যর্থঃ । সংসর্গেণ সম্পর্কেণ অমন্দতাম্ অনিন্দনীয়তাং মোহশূন্যা দোষগুণবিচারচমতামিতি যাবৎ এতি প্রাপ্নোতি, তথাহি “সংসর্গজা দোষগুণা ভবন্তী”
তি নিয়মাৎ রাজঃ বিবেকশালিনঃ সংসর্গেণ অস্ম্যপি সা শক্তিঃ জাতা ইতি অস্ব
বচনং গুণদোষবিচারাভাসে অবশ্যমপেक्षণীয়ম্ ইতি নাহমুপালভ্য ইতি ভাবঃ । অথ
গদ্যস্থ্যবাক্যং প্রতি পূর্বাঙ্গস্য সামান্যস্য সমর্থকতয়া বিন্যাসাত্ অর্থান্তরন্যাসঃ, সামান্য-
বিশেষমাভিন শ্লোকমাভি আলোচিতৈ তু পূর্বাঙ্গং সামান্যেণ অপ্রস্তুতেন গদ্যোক্তবিশেষস্য
ব্যঞ্জনয়া প্রত্যয়াত্ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । তস্যেব পূর্বাঙ্গস্য প্রতিপাদ্যে পরাঙ্গস্য
উপমানবিধয়া ব্যবস্থাপনাত্ উপমা ইত্যন্যোরঙ্কারিভাবিন সঙ্কারঃ । মন্দোঃপি ইত্যপি-
শব্দেণ কা কথা বিচক্ষণস্য ইতি বিচক্ষণস্য সমুচ্চয়াত্ দৃষ্টাপ্রতিকয়া ন্যায়াত
অর্ধাপত্তিরলঙ্কারঃ ।

গণ । দেবি ! একুপ বলিবেন না । মহারাজের সংসর্গে থাকিয়া
তদীয় ভূয়োদর্শিতাপ্রভাবে গৌতমের স্বপ্নদর্শিতা সম্ভাবিত হইয়াছে ।
দেখুন । (ব)

কতক (নির্ম্মলী) বৃক্ষের ফলচূর্ণসংশ্লেবে পঙ্কিল সলিল যেমন নির্ম্মল হয়,
সেইরূপ স্বধীজনের সংসর্গে থাকিয়া মূঢ়েরও জ্ঞানসঞ্চার হইয়া থাকে ॥৭॥

(বিদূষকং বিলোক্য) তচ্চৃণুমো বিবক্ষিতমার্থস্য । (ভ)

বিদু। (গণদাসং বিলোক্য) কোসিই' দাব পুচ্ছ। পচ্ছা জো ময়
কর্মমেদো দিষ্টো তং ভণিষ্যম্ । [কৌশিকী' তাবত্ পৃচ্ছ। পশ্যত্ যো ময়া
কর্মমেদো দৃষ্টস্তং ভণিষ্যামি ।] (ন)

গণ। ভগবতি ! যথাহৃষ্টমভিধৌয়তাং গুণো বা দৌষো
বেতি । (য)

(ভ) তত্ উক্তরূপকারণাত্, আর্থস্য ভবতঃ বিদূষকস্য বিবক্ষিতং বক্তৃমভৌষ্টং বস্তু
শ্রুতম্, যো ভবতা কর্মমেদোঃত দৃষ্টঃ স কথ্যতামিতি ভাবঃ ।

(ন) কৌশিকী' পণ্ডিতপরিব্রাজিকাং তাবত্ প্রথমং পৃচ্ছ, সৈব কর্মমেদং কথয়িষ্যতি,
অথ সা ন কথয়িতুং পারয়তি তদা অহং কথয়িষ্যামি ইত্যাহ পশ্যত্ ইत्याদিনা । পশ্যত্
তस्याঃ প্রশ্নানন্তরম্ ইত্যর্থঃ । তং কর্মমেদং ময়া দৃষ্ট পূর্ব্বমিত্যর্থঃ । ভণিষ্যামি
কথয়িষ্যামি যথা তমপি বঃ শিষ্যা মালবিকা দর্শয়িত্বা বিশুদ্ধসমুপদেশা স্যাদিতি
ভাবঃ ।

(য) গুণঃ প্রশস্তিঃ দৌষঃ নিন্দা বা অস্যা উপদেশদর্শনে ইতি শ্রেয়ঃ । যথাহৃষ্টং দৃষ্টম্
অনতিক্রম্য, যথাহৃষ্টং তত্ যদি গুণো দৌষঃ বা জাতঃ তং কথয়, তথৈব দৌষচালনে
অস্যা বিশুদ্ধসম্ভাবনা ইতি নান্যথা ইতি ভাবঃ ।

(বিদূষকের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) আপনার বক্তব্য কি,—শ্রবণ
করিতে ইচ্ছা করি । (ভ)

বিদু। (গণদাসের প্রতি দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া) আগে এই
কৌশিকীকে জিজ্ঞাসা করুন । আমি যে কার্য্যব্যতিক্রম লক্ষ্য করিয়াছি,
তাঁহা পশ্চাৎ বলিব । (ন) ।

গণ। ভগবতি ! যেরূপ দেখিলেন,—তদনুসারে গুণ বা দৌষ নির্দেশ
করুন । (য) ।

परि । यथादृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः ? (र)

अङ्गेरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्भागवन्धः स एव ॥८॥

[अन्वयः । अन्तर्निहितवचनैः अङ्गैः सम्यक् अर्थः सूचितः, पादन्यासः लयमुपगतः, रसेषु तन्मयत्वम् (जातम्) । अभिनयः शाखायोनिः मृदुः । तद्विकल्पानुवृत्तौ स एव भागवन्धः भावः विषयात् भावं नुदति । ८ ।]

(र) यथा दृष्टम् अस्माभिः यत् तत् वस्तु अवलोकितं तत् तत् सर्वम् अनवद्यम् अनन्दनीयं, सर्वमेव प्रस्तुतमनया प्रशंसायोग्यं, न किमपि दुष्टं निन्द्यं तत् सदोषमिति कथयेयमिति भावः । कुतः कस्मात् हेतोः सर्वमनवद्यमित्याकाङ्क्षायाः पदेन निराकरणं भविष्यति ।

८ । अथ सर्वाभिनयानाम् अनवद्यताकारणं निर्दिक्षि—अङ्गैरित्यादिना । अन्तः अन्तरे निहितानि स्थापितानि वचनानि येषां तैः इव वाक्यैरिव सुस्पष्टमर्थम् प्रतिपादयद्भिः अङ्गैः करचरणनयनाद्यङ्गभङ्गीविशेषैः तत्तदवयवैश्च सम्यक् सुव्यक्तभावेन अर्थः अभिप्रायः सूचितः प्रकाशितः, तथाहि गानकाले अङ्गभङ्गीविशेषैः ‘दुल्लङ्घी पित्रो’ इत्यादिवचनार्थः सम्यक्परिव्यञ्जित इति भावः । पादयोः चरणयोः न्यासः नृत्यकाले विन्यासः लयं कालक्रियमाणम् उपगतः प्राप्तः । नृत्यगौतावसरे चरणतालाः सम्यक् समर्पिता इति भावः । रसेषु प्रोक्तरूपच्छलिकान्तर्गतशृङ्गारविशेषेषु तन्मयत्वं तत्प्रतिपाद्य नायिकायाः सारूप्यं जातमिति शेषः । तथाहि सद्भाविकाया अवस्थानुकरणेन इयं गायति अनया तस्या अमेद एव सुतरामुपगम्यते प्रकर्षो मृदानयमभिनयस्येति ।

अत्रि । वाशं देधानं श्रेणं, ताशं किछूरे निन्दनीयं इव नाहं ।
कारण—(३)

गण । देवः कथं मन्यते ? । (ल)

अभिनयः नायकाद्यवस्थानुकरणं, शाखा नृत्यकाली करतालदानं सैव योनिः उत्पत्ति-
भूमिः यस्य तथाभूतः सन् मृदुः माद्वयुक्तः, तस्य अभिनयस्य अभिनेयवस्तुन इत्यर्थः ।
विकल्पाः विविधाङ्गभङ्गाः तेषाम् अनुवृत्तौ अनुकरणे, तस्मिन् अभिनये ये विकल्पाः
तदनुवृत्तौ इति वा । भावः चेष्टा अङ्गचालनादिकमित्यर्थः । स एव अभिनेयस्य तुल्यः
एव तस्मादौपत्त्यन्यून अतिरिक्त इत्यर्थः । रागवन्धः अनुरागसमूहः, विषयात् एतदन्ध-
विषयात् भावम् आसक्तिं नुदति निराकरोति । एतच्च सर्वमस्याः प्रशस्यतममिति भावः ।
अत्र गद्यगतं सर्व्वतोऽनवद्यत्वं प्रति अङ्गे रित्यादिप्रतिपाद्यानां बहूनां वस्तूनां करणत्वात्
एककार्य्यं प्रति बहुकारणकत्वरूपः समुच्चयालङ्कारः । अङ्गेषु अन्तर्निहितवचनस्य
सम्भावनायाः गम्यत्वात् गम्योत्प्रेक्षा । तन्मयत्वमित्यत्रापि तन्मयत्वमिव इति सम्भावनाया
गम्यत्वात् गम्योत्प्रेक्षान्तरम् इत्येतेषां सङ्करः । भावो भावमिति व्यञ्जनसङ्घस्य यथा-
क्रममावृत्त्या क्लृप्तानुप्रास इति संसृष्टिः ।

“शाखा तु नृत्यहस्तानां या मामा चित्तनर्तना” इति कोषविशिषे । “भावः सत्ता
स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । प्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुषु” इति मेदिनी ।
शृङ्गारस्य प्रकृतस्य एकत्वेऽपि तदङ्गभावादीनां बहूनां सादृश्येण रसिष्वित्यत्र बहुल-
सुपपन्नम् । वृत्तं मन्दाक्रान्ता नाम ।

(ल) देवः महाराजः कथं कीदृशं मन्यते जानाति मालविकाया अभिनयमिति
शेषः । अस्या दोषगुणौ महाराजः निर्वक्तु इति भावः ।

मुखे कोन कथा ना बलिलेओ, अङ्गविक्रप द्वारा सम्यक् रूपे अर्थ
प्रकाशित हईयाछे । पादशास सर्व्वथा लयसङ्गत, रससकलेओ तन्मयता
लक्षित, अभिनय षेकरूप मृदु, सेहैरूप हस्ताश्रित ; तत्तत् अभिनयैर
नायकादिर तत्तत् देहादिचेष्टा समस्त भावसङ्गत एवं रागवद्ध हृदयके
विषयास्तुर हईते आकर्षण करितेओ समर्थ हईयाछे । (८)

गण । महाराज किरूप मनें करेन ? (ल)

८—भा

राजा । वयं स्वपक्षशिथिलाभिमानाः संवृत्ताः । (व)

गण । अद्य नर्त्तयितास्मि । (श)

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न विद्वत्सु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥८॥

[अन्वयः । अग्निषु काञ्चनम् इव यः (उपदेशः) विद्वत्सु श्यामायते, सन्तः उपदेशिनः तम् उपदेशं शुद्धं विदुः । ८ ।]

(व) वयम् अहं विदूषकादयो मम परिजनाय इत्यर्थः । स्वपक्षे आत्मनः पक्षे हरदत्तविषये इत्यर्थः । शिथिलः शैथिल्यं प्राप्तः, अभिमानः अहङ्कारः येषां तथाभूताः, संवृत्ताः जाताः, तथाहि गणदासशिक्षितायाः मालविकायाः शिक्षानैपुण्यप्रदर्शनेन एवं मन्ये यत् हरदत्तशिक्षितः शिष्यः नैवं नैपुण्यं दर्शयितुमलं तेनैव हरदत्तात् अस्मदृष्टहीतात् गणदासस्य राज्ञीपरिग्रहीतस्य उत्कर्षं इति वयमात्मपक्षस्य निकर्षमानिन इति भावः । एतद्वि आत्मपक्षनिकर्षप्रतिपादनेन निर्वेदप्रदर्शनमात्मनो मालविकामधिकृत्य राज्ञीसमीपे निर्दोषत्वप्रतिसम्बानाय इति सन्तव्यम् ।

(श) अद्य अस्मिन् मालविकाया उपदेशस्य राजसमीपे प्रकर्षप्रतिपत्तिमये दिवसे इत्यर्थः । नर्त्तयिता प्रशस्तः नर्त्तकः अभिनयकलाशिक्षकः अस्मि । अद्यैव मम शिक्षा-प्रकर्षोदये शिक्षाप्रशस्तिर्जाता इति भावः ।

८ । अथ प्रशस्तनर्त्तयित्वस्य समर्थनाय आह—उपदेशमित्यादि । सन्तः सदसद्विज्ञानपारदर्शिनः जनाः उपदेशिनः शिक्षकस्य तम् उपदेशं शिक्षां शुद्धं निर्दोषं प्रशस्तमित्यर्थः, विदुः जानन्ति, साधुसमाजि सैव शिक्षा प्रकर्षाय कल्पते इत्यर्थः । यः उपदेशः अग्निषु अनलीषु काञ्चनं स्वर्णमिव विद्वत्सु सुधीसमाजिषु न श्यामायते मालिन्यं गच्छति । तथाहि अद्य मालविकायां निहितस्य मदुपदेशस्य विदुषां राज-प्रभतीनां समीपे शुद्धतया परिग्रहस्य उत्पादात् विमुक्तिः जाता तद्वारेण च समापि

राज्ञी । स्वपक्षे आमाद्वेअ अभिमान शिथिल रहैयाछे । (व)

गण । आज तवे आमि बास्तविकई एकजन प्रशस्त नर्तक रहैनाम । (श)

দেবী । দিষ্টীয়া পরিক্ষারাহণেণ অজ্ঞো বড্‌টদু । [দিষ্টীয়া
পরোচারাধনেন আর্থ্যো বর্জ্যতাং ।] (ঘ)

গণ । দেবি ! ত্বত্পরিগ্রহোঃপি মে বৃদ্ধিহেতুঃ । (বিদূষকং
বিলোক্য ।) গৌতম ! বদেদানীং যত্নে মনসি বর্ততে । (স)

উপদেশস্য পরমোক্তকর্ষ ইতি ভাবঃ । অথ উত্তরাহর্জন অগ্নিभिঃ বিদূষা কাশ্যনেন চ
উপদেশস্য সাম্যপ্রত্যয়াৎ উপমা, শ্যামত্বাভাবঃ সামান্যধর্ম্যঃ । সর্বাংশি চ সামান্যেন
অপ্রস্তুতেন বিশেষস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । উত্তরাহর্জপ্রতিপাদ্যস্য অর্থস্য
উদ্দেশ্যতয়া পূর্বাঙ্কপ্রতিপাদ্যস্য চ বিশেষ্যতয়া “অনুবাদ্যমনুক্তো ন বিশেষ্যসুদীরয়েত”
ইতি নিয়মবিরোধে নাব নিদৃশাত বিশেষ্যবিমর্ষদোষ ইতি নিপুণাঃ, তত্‌সমাধনচ
ল্লোকাঙ্ক্যোঃ পৌর্বাণ্যেব্যতিক্রমেণ শক্যম্ । উপমানোপমেয়যোল্লিঙ্গদৈবম্যেঃপি শ্যামা-
মানত্বাভাবরূপসামান্যধর্ম্যবাচকপদযোল্লিঙ্গমেদে ন বৈরূপ্যভাবাত ন ভয়প্রকরমলদোষঃ,
যথ সামান্যধর্ম্যবাচকপদম্ উপমানমাত্ববাচকপদেন উপমেয়মাত্ববাচকপদেন বা সরূপ-
লিঙ্গং তবৈব তদ্বোষাপাতাত্ ইতি । তদ্ব্যত্যা কাব্যপ্রকাশি “লিঙ্গসংখ্যাবিমেদেঃপি উপ-
মানোপমেয়তা । বিভক্তিঃ পুনরেকৈব উপমানোপমেয়যো”রिति ।

(ঘ) দিষ্টীয়া ভাগ্যেন পরীক্ষায়াঃ উত্কর্ষাপকর্ষপরিচয়দানস্য আরাধনেন আশ্রয়ণেন
শিচ্যত্বা আত্মনঃ উত্কর্ষপ্রতিপাদনেন ইত্যর্থঃ । আর্থ্যঃ ভবান্ বর্জ্যতাং, এবমার্থস্য
চিরম্ উত্কর্ষঃ জায়তাং, সম তু নাব মহতী প্রতিরলি : অনেনোপকর্মেণ মালবিকায়াং
রাজ্যঃ প্রণয়স্য গাঢ়তয়া জায়মানত্বাদিতি সাক্ষাতমিব দৈব্যা বচনমিতি নিপুণাঃ ।

(স) ত্বত্পরিগ্রহঃ ত্বয়া আত্মীয়তয়া স্বীকার ইত্যর্থঃ । অপি: সমুচ্চয়ি, মে সম

কেননা, অনলে স্বর্ণ যেমন মলিন হয় না, সেইরূপ স্ত্রী-সমাজে বাহার
কোন প্রকার মলিনতা লক্ষিত হয় না, উপদেষ্টার সেই উপদেশই সাধুগণ
সর্বথা নির্মল বলিয়া অবগত আছেন । (৯)

দেবী । আর্ধ্য ! সৌভাগ্যবলে পরীক্ষা দ্বারা সভ্যগণের মনোরঞ্জন
করিয়া উৎকর্ষ লাভ করুন । (ঘ)

বিদ্র। পঠমোপদেশদংশে পঠমং ব্রাহ্মণপূজা কাদম্বা, সা ণ
বো বিসুমরিদা । [প্রথমোপদেশদর্শনে প্রথমং ব্রাহ্মণপূজা কৰ্ত্তব্য্যা । সা ননু বো
বিচ্ছৃতা ।] (হ)

ব্রহ্মে: উত্কর্ষস্য হেতু: কারণং, তথাহি ন কেবলং মম গুণা এবাব প্রকর্ষে হেতব:, পরং
তথা আত্মীয়তয়া মম স্বীকার: অপি, অন্যথা কথং ব্রহ্মণে সঙ্করাবসরে রাজসমীপ-
সুপেত্য প্রকর্ষনির্ভারণাবকাশোঽপি মে স্যাদিতি ভাব: । অথ সর্বেরেব প্রায়েণ স্বীকৃতে
গণদাসস্য প্রকর্ষে বিদ্রুষকস্য প্রাগুক্তাসম্ভতিপ্রকারমপমার্জযিতুকাম: তত্‌সম্মতিলভায়
তদবক্তব্যং প্রযোজয়তি—গীতমেত্যাदिना । इदानीं सर्व: स्वीकृते मालविकाया मम
शिष्याया: प्रकर्षे इत्यर्थ: । ते तव मनसि तस्या: गुणागुणविषयकं यद्वस्तु वर्त्तते, तत्
‘सर्वं’ कथय यथा सा तत्साधनेन विद्युद्ভোपदेशा भूत्वा निष्कृामेदिति भाव: ।

(হ) প্রথমোপদেশদর্শনে আদিমশিচাপ্রদর্শনাবসরে, তদুপক্রমে ইত্যর্থ: । প্রথমম্ আদৌ
ব্রাহ্মণস্য পূজা মানপ্রদর্শনং ভোজ্যবস্তুপ্রভৃতিभि: समर्चनम् इत्यर्थ: । कर्त्तव्या विधेया ।
सा ब्राह्मणपूजा व: युष्माकं युष्माभिरित्यर्थ: । विच्छृता विच्छृतिविषयतां नीता इत्यर्थ: ।
तथाहि यत् प्रथमशिचाप्रदर्शनस्य आदौ ब्राह्मणस्य मम भोज्यादिभिरभ्यर्थनं न कृतं तत्
एव सुतराम् ‘अन्याय’ कृतमिति तदिदानीमपि कथञ्चित् तस्य दोषस्य शोधनाय अलं
भविष्यसि इति भाव: । एतेन विदूषकस्य औदारिकत्वं स्वलक्षणमुपक्रम्य महापरिहासयुक्तं
‘नैपुण्य’ प्रदर्शय सङ्गीतवचनस्यापि अनुदभावनेन नितान्तमनभिज्ञत्वं सङ्गीतविषये प्रतीयते
इति ज्ञेयम् ।

গণ । দেবি ! আপনি যে আমাকে আশ্রয়বোধে অন্ত্রগ্রহ করিয়া
থাকেন, তাহাও আমার উৎকর্ষের কারণ । (বিদূষকের দিকে দৃষ্টিনিষ্ক্ষেপ
করিয়া ।) গৌতম ! আপনার অভিপ্রায় কি, এক্ষণে বলুন । (স)

বিদ্র। প্রথম উপদেশপ্রদর্শনসমনয়ে প্রথমে ব্রাহ্মণের অর্চনা করিতে
হয় । আপনারা তাহা বিস্মৃত হইয়াছেন । (হ)

परि । अहो ! प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ! (च)

[सर्वे प्रहसिताः ।] (क)

[मालविका स्मितं करोति ।] (ख)

राजा । (स्वगतम् ।) उपात्तसारसञ्चुषा मे स्वविषयः । यद-
नेन ।—(ग)

(च) प्रश्नः “तं दाव पुच्छिष्य” इत्येव अत्रापि प्रच्छधातोः वचनमर्थः । प्रथमोप-
देशेत्यादि—प्रयोगः कस्यचिद्गूढार्थस्य विज्ञापनम् अभ्यन्तरे गर्भे यस्य तथाभूतः, “मह्यं
किञ्चित् भोज्यादिकं त्वया दातव्यम्” इत्येवंविधभावाद्यर्थप्रतिपादकमिति भावः ।

(क) सर्वे तवत्याः सकलसामाजिकाः प्रहसिताः हासं कृतवन्तः, प्रहसिता इत्यत्र
हसरकर्मकत्वात् आदिकर्मणि वा क्तप्रत्ययः । विदूषकस्य मधुरं सङ्गीतरसं विहाय
भोज्यवस्तुषु समधिकानुरागात् इति ।

(ख) स्मितं “इषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्” इति साहित्यदर्पणोक्त-
लक्षणं हास्यविशेषं करोति । एतच्च लज्जायाः विनयस्य माधुर्यस्य च लक्षणमभिव्यक्त-
मिति मन्तव्यम् । अभिनयप्रयोगे विग्रहिनमुपस्थानेन इदमेव मालविकाया आत्मदृष्टिं
महतीं व्यनक्ति ।

(ग) अथेदानीं मालविकायाः कौशलेन दृष्टो राजा चञ्चुषः सार्थक्यं व्यनक्ति—
उपात्तेत्यादिना, मे मम चञ्चुषा नेत्रेण स्वविषयः आत्मनो विषयः दृश्यं वस्तु उपात्तः
गृहीतः सारः उत्कृष्टः अंशः यस्मात् यस्य वा तथाभूतः, तथाहि दृष्टं मया द्रष्टव्य-
मिति भावः । यत् यस्मात् अनेन चञ्चुषा इति इदं श्लोकार्थं गृहीतान्वयम् ।

परि । ईहा अग्रेगरेरई मधगत अन्न बटे । (ऋ)

मकनेर हाञ्च । (क)

मानविकारण मूछ हाञ्च । (थ)

राजा । (स्वगत) आमार चक्कु स्वकीय विषयेर सारग्रहण करिन ;
अर्थात् बाह्य देखिबार, ताहा देखिना नहिन । येहेतू ईहा । (ग)

স্ময়মানমায়তাত্মাঃ কিচ্ছিদভিব্যক্তদর্শনশোভি সুখম্ ।

অসমগ্রলল্যকেশরমুচ্ছসদিব পঙ্কজং দৃষ্টম্ ॥ ১০ ॥

[অন্বয়ঃ । উচ্ছসত্ অসমগ্রলল্যকেশরং পঙ্কজমিব স্ময়মানং কিচ্ছিদভিব্যক্তদর্শন-
শোভি আয়তাত্মাঃ সুখং দৃষ্টম্ ॥ ১০ ॥]

গণ । মহাব্রাহ্মণ ! ন খলু প্রথমং নেপথ্যদর্শনমিদম্,
অন্যথা কথং ত্বাং দক্ষিণীয়ং নার্চয়িষ্যামঃ । (ঘ)

১০ । অথ উপাসনার্থ চতুৰ্থঃ প্রতিপাদয়তি—স্ময়েत्यादिना । উচ্ছসত্ উচ্ছাসং
বিকাশং গচ্ছত্ অসমগ্রম্ অসম্পূর্ণং লল্যং দৃশ্যতাং গতং কেশরং কিঙ্কলজালং यस्य
তথামৃতম্ ইষদভিব্যক্তকিঙ্কলজালং পঙ্কজমিব পদ্মমিব স্ময়মানং সৃদুহাস্যমসন্বিতং
কিচ্ছিত্ স্বলমাত্রম্ अभिव्यक्तैः প্রকাশং গতেঃ দৃশ্যতাং গতেরিত্যর্থঃ । দর্শনৈঃ দনৈঃ
শোভতে যত্ তত্ আয়তাত্মাঃ বিশালনেত্রায়াঃ সুখং দৃষ্টম্ অবলোকিতম্ । অথ
সুখগতমিতস্য পঙ্কজগতবিকাশেন দর্শনানাং কেশরৈঃ পঙ্কজেন সহ সুখস্য সাদৃশ্য-
নিবশব্দেন প্রতিপাদ্যতে ইতি পূর্ণোপমাঙ্কারঃ । উচ্ছাসপদার্থস্য অসমগ্রলল্যকেশরত্বং
প্রতি স্ময়মানত্বস্য চ अभिव्यक्तदর্शनशोभितं প্রতি हेतुत्वप्रत्ययात् পদার্থহেতুকং কাব্য-
লিঙ্গমলঙ্কারয়েতি উভয়োরঙ্গাঙ্গিभावात् सङ्करः । পঙ্কাৎ জায়তে যত্ তত্ পঙ্কজমিতি
ব্যুৎপত্ত্যা নিরুপদদৌদভূতত্বং প্রতীতং পদ্মস্য, তেনৈব মালবিকায়াঃ পরিচারিকাপদমধ্য-
সীনায়া সুখস্য সাদৃশ্যং সুসমঞ্জসং, তদানীমপি তस्या राजकुलजननाविज्ञानादिति ।

(ঘ) মহাব্রাহ্মণ, পরিহাসোক্তিরিৎ, সা চ পরিহাসোক্তিঃ গণদামস্যপি স্বার্থ-
তয়া মাননীয়ত্বাৎ বিদূষকং প্রতি নাথৌক্তিকী । “শঙ্ক তৈলি তথা মাংসে বৈদ্য
জৌতিষিকে দ্বিজ । যাত্রায়াং পথি নিত্রায়াং মহচ্ছব্দো ন দোযতে ॥” ইতি নিয়মান্

আমার নগ্নন আরও তলোচনা নাগবিকার মূহনহাস্যযুক্ত মুখমণ্ডল দেখিয়া
সর্ব্বথা তৃপ্ত হইয়াছে । ঐরূপ ঈষৎ হাস্যবশে দর্শনপংক্তি কিঞ্চিৎ বিকসিত
হওয়াতে মনে হয়, যেন অসমগ্রলক্ষিত কেশরযুক্ত বিকসিত পদ্ম শোভা
পাইতেছে ॥ ১০ ॥

વિદ્. મપ ણામ સુક્લધનગર્જિતે અન્તરીક્ષે જલપાણેણ
ચાદઆદ્દમ્ । [મયા નામ સુક્લધનગર્જિતે અન્તરીક્ષે જલપાનેન ચાતકાયિતમ્ ।] (ક)

દ્વિજશબ્દલભ્યત્રાઙ્ગણરૂપાર્થપ્રતિપાદકત્રાઙ્ગણશબ્દાત્ પૂર્વ્વં મહાશબ્દદાનાત્ નિક્ષેપજાતીય-
ત્રાઙ્ગણપ્રતીતિઃ, દ્વિજાદીનામર્થપરિનિર્દેશસ્ય તત્ત્વ અભિપ્રેતત્વાત્ । તથાચ—“પુણ્યો
મહાત્રાઙ્ગણસમુદ્ગુપ્ત” इत्यत्र भरतटीकायां “शङ्खे तैले तथा मांसि वैद्ये जौतिषिके
द्विजे” इत्यादि निषेधान्मહતા ત્રાઙ્ગણસમૂહેન ગુપ્ત इति वा विगृह्यते” इति । કેચિન્ન
શબ્દાદિપદં ન તત્ત્વદર્શકશબ્દાન્તરપરમપિ સ્વરૂપતક્ષેપાનેવ ઉપદાનાદિતિ ન પ્રકૃતે
પરિહાસઃ પરં વિદૂષકસ્ય ત્રાઙ્ગણગતમહત્ત્વપ્રતિપાદક એવ इति वदन्ति ।

इदं दृश्यमानं नेपथ्यदर्शनं रङ्गभूमिलाभयोग्यवैशपरिग्रहः तद्वैशपरिधानेन रङ्ग-
भूमौ अवतरणमिति भावः । प्रथमं न स्वप्नसंनिधिकरणकालवृत्ति आदिममित्यर्थः ।
“आकल्पवैशौ नेपथ्यं प्रतिकर्मप्रसाधन” मित्यमरः । तथाहि यदीदं प्रथमनेपथ्य-
दर्शनमभविष्यत् तदैव अग्रे त्राङ्गणपूजादिरूपसङ्घिधानस्य अवश्यकर्तव्यता अभविष्यत्,
यत इदं न प्रथमनेपथ्यदर्शनम् अतएव त्राङ्गणपूजामकृत्वा प्रयोगप्रदर्शनं न तथा दोषाय,
प्रथमप्रयोगदर्शन एव तदकरणे प्रत्यवायादिति भावः ।

एतदेव स्पष्टमाह—अन्यथेत्यादिना । अन्यथा अस्य नेपथ्यदर्शनस्य प्राथमिकत्वे कथं
केन हेतुना दक्षिणीयं दक्षिणार्हम् अतिशयसम्मानभाजनं त्वां न अर्चयिष्यामः, अत्र
लृट्प्रयोगश्चिन्त्यः, કેચિન્ન વિસર્ગહીનં પઠિત્વા ક્રિયાતિપત્તૌ લૃટ્પ્રત્યયં વ્રુવતે । અન્યથે-
ત્યાદિ વાક્યમપિ પરિહાસવ્યવ્રજકમિતિ રસિકાઃ, પૂર્વાપરપર્યાલોચનયા દક્ષિણીયમિતિ
વિશેષણસ્ય તન્નિર્વાહકત્વાત્ ।

(ક) અથ સ્વપ્રાર્થિતભોજ્યલાભાભવેન દુઃસ્વમાત્મનો નિવેદયતિ—મયેત્યાદિના । યુક્તેઃ
જલશૂન્યેઃ ધનૈઃ મૈઘૈઃ ગર્જિતે શબ્દિતે અન્તરીક્ષે આકાશે જલપાનેન જલપાનેચ્છયા,
ચાતકેન ઇવ આચરિતમ્ આચારાર્થે આયિઃ કણ્ઠ્વા તતઃ અપ્રત્યયઃ । તથાહિ યયા

ગળ । ઓહ મહાત્રાઙ્ગણ ! હેશ્હે પ્રથમ નેપથ્ય-પ્રદર્શન નહૈ । પ્રથમ
હૈલે, મર્ક્સથા દક્ષિણાર ઉપયુક્ત આપનાર પૂજા કેન ના કરિવ ? (વ)

પરિ । એવમેવ । (ચ)

વિદ્ । તેણ હિ પષ્ણિદપરિતોસપચ્ચઆ ણં મૂઢા જાદો ।
જદિ અત્તભોદોએ સોહણં ભણિદં, તદો દમં સે પારિતોષિણં
પઅચ્છામિ । (હિતિ રાજો હસાત્ કટકમાકર્ષતિ ।) [તેન હિ પષ્ણિતપરિતોષ
પ્રત્યયા નનુ મૂઢા જાતિઃ । યદ્યવભવત્યા શોભનં ભણિતં તત્ત દ્વદમસ્યૈ પારિતોષિકં
પ્રથચ્છામિ ।] (છ)

અન્તરીક્ષે શરદિ નિર્જ્વલાનામપિ સેવાનાં ગમીરં ગર્જનં શ્રુત્વા તોયોન્મુલ્લઃ સન્ ચાતકઃ
જલમાકાઙ્ગતિ કિન્તુ તત્ત નીપલભતે તથૈવ અહમ્ અપિ અતિક્લપણસ્ય ગણદાસસ્ય
સન્નીપે ભોજ્યં પ્રાર્થયમાનઃ ભોજ્યં નાસ્તવાન્ પરં તદભાવેન દુઃખાતિશયમેવ હિતિ ભાવઃ ।
અત્ર ચાતકાયિતમિતિ આયિપ્રત્યયગતોપમાલક્ષારઃ ।

(ચ) એવમેવ ગણદાસોડતિક્લપણઃ ત્વચ્ચ તથા ચાતક ઇવ વ્યવહારી જ્ઞાત હિતિ ભાવઃ ।
એતચ્ચ સકૌતુકમેવ વચનમસ્યા હિતિ ।

(છ) તેન સર્વ્વધામેવ પષ્ણિતસમ્બાનાં માલવિકાયા અભિનયચાતુર્યસન્દર્શનતઃ
પરિતોષાતિશયેન । મૂઢા વિજ્ઞાનરહિતા આત્મના સદસજ્ઞાનયુત્યા હત્યર્થઃ । જાતિઃ
અઘ્યાદૃશસમ્પ્રદાય હત્યર્થઃ । પષ્ણિતાનાં પરિતોષે એવ પ્રત્યયઃ વિશ્વાસઃ યસ્યાઃ તથા
શ્રુતા, તથાહિ મૂઢાઃ સ્વયં કિમપિ સદ્વા અસદ્વા ન નિર્વ્વાચયિતું ચમત્તે પરં
પષ્ણિતાનાં યત્ર સન્તોષઃ તદેવ સત્ પષ્ણિતાનાં યત્ર અપરિતોષઃ તદેવ ચ અસત્ હિતિ
નિર્દારયન્તઃ સદસદ્વા નિર્વ્વાચયન્તિ અતએવ યુષ્માકં પ્રત્યયેન દ્વદં સદેવ નિર્દારયામીતિ
ભાવઃ । યદિ અવભવત્યા અભિનયકૌશલેન માનનીયયા માલવિકયા શોભનં સાધુ
ભણિતં કથિતં ગૌતમિત્યર્થઃ । અથવા અવભવત્યા શાસ્ત્રવાચા માન્યયા કૌશિક્યા શોભનં
સાધુ યથાર્થમિત્યર્થઃ । ભણિતં “માલવિકા વિશુદ્ધોપદેશ” હિતિ કૌશિક્યક્રાન્તં યદિ

વિદ્ । આમાટેકે નિશ્ચયે શુભમેષગર્જિત અસ્ત્રીક્ષે જલપાન વાસના
કરિશ્ચા ઠાતકવૃત્તિ અવલક્ષન કરિતે હૈલ । (ઙ)

પરિ । તાશૈવ વટે । (ઙ)

দেবী । চিহ্ন দাব । গুণান্তরং অপ্রাপ্তো কিংনিমিত্তং তুম্
আহরণং দেসি ? [তিষ্ঠ তাবত্ । গুণান্তরমজানন্ কিংনিমিত্তং ত্বমাভরণং
দদাসি ?] (জ)

বিদু । পরকীরন্তি করিঅ । [পরকীয়মিতি কৃতা ।] (ক)

যথার্থমিত্যর্থঃ । ততঃ তস্মাত্ ইদম্ আকৃত্যমাণং রাজ্ঞঃ কটকরূপং বস্তু পারিতোষিকং
পারিতোষবিজ্ঞাপকসুপহারং প্রযচ্ছামি, গুণবত্যা মালবিকায়াঃ প্রকট্যোপহারহত্বাত্ ।
ইতি উক্তা ইতি শेषঃ । রাজ্ঞঃ অগ্নিমিবস্য, কটকং বলয়ম্ আকর্ষতি সৌচয়িতুং
অপ্রিয়তৈ ।

(জ) অথ ধারিণী এতাবত্ মহমানা রাজ্ঞঃ কটকস্য মালবিকায়ৈ অর্পণং
পরিণামে সুতরাসাত্মানিষ্টফলকমবধার্যে বিদূষকং তদর্পণাদ্ বারয়তি—তিথেত্যাदिना,
তিষ্ঠ প্রকান্তকাথ্যাত্ বিরম, গুণান্তরম্ উনকর্ষাধায়কগুণবিশেষং অজানন্ অননুভবন্
কিংনিমিত্তং কেন হেতুনা আভরণং রাজ্ঞঃ কটকরূপমলঙ্কারং দদাসি মালবিকায়াঃ
উপহারতয়া উপনয়সি, গুণমধিকৃত্য প্রকর্ষাভির্ভো নৈব উপহারো দোষতে ত্বং স্বয়মনভীষ্ণ-
স্বত্ব প্রবর্ত্তো নুনমন্যাত্মকারী গচ্ছাতিসীতি প্রকান্তনিবর্ত্তী হেতুরুক্তঃ ।

(ক) ধারিণ্যা “কিংনিমিত্ত”মিতি কৃতস্য হেতুপ্রশ্নস্য উত্তরমাহ—বিদূষকঃ
পরেত্যাदिना । পরকীয়ং পরস্বামিকমিতি কৃতা অনেন নিমিত্তেন ইদম্ আভরণং দদামীতি
भावः । তথাহি যদৌদম্ আত্মীয়ং বস্তু অধবিষ্যত্ তদা স্বরচিতসম্মাবনয়া নেটমদাস্যং

বিদু । যাহারা আমার শ্রায় মূর্খশ্রেণীর অন্তর্নিবিষ্টে, পণ্ডিতদিগের-
পারিতোষেই তাহাদের প্রত্যয় জন্মিয়া থাকে—অর্থাৎ তাহারা নিজে
কোনরূপ মীমাংসা করিতে পারে না, পণ্ডিতদিগকে সন্তুষ্ট দেখিলেই,
তত্ত্ব বিষয়ে তাহাদের সন্তোষ জন্মে । যেহেতু, আপনি ইতঃ পূর্বে মাল-
বিকার নৃত্যগীত সর্ব্বথা প্রশংসাযোগ্য এই কথা বলিয়াছেন, সুতরাং
আমি ইহাকে এই পারিতোষিক দিতেছি । (ছ)

[এই বলিয়া রাজার হস্ত হইতে বলয় আকর্ষণ । (জ)]

দেবী । (আচার্য্য' বিলোক্য ।) অজ্ঞ গণদাস ! য়ং দংসিদোবদেসা
দে সিস্সা ? [আর্থ্য গণদাস ! ননু দর্শিতোপদেশা তে শিষ্যা ?] (জ)

গণ । বত্সে ! এহি, গচ্ছাব ইদানীম্ ।

[মালবিকা সহচাৰ্য্যেণ নিষ্ক্ৰান্তা ।] (ট)

কিন্তু পরকীয়বস্তুদানে নাস্তি মম কাপি চতিরिति ददातीति भावः । अनेन कथञ्चित्
राज्ञा मानसमपि रचितं भवति गुणपारवशेनात्मवस्तूनामपि स्वतएव दाने प्रवृत्ति-
सम्भवात् इति ।

(ज) आचार्य्यं गणदासम् । ते तव शिष्या मालविका, दर्शितः अभिनयेन दृश्यतां
नीतः उपदेशः शिष्याविषयो यथा यथाभूता, ननुः प्रश्ने, तथाहि किमेतदन्तं भवतः
शिष्याया उपदेशदर्शनम् उत अन्यदपि अस्ति अथवा नास्तीव एतावतैव राज्ञोऽभिलषित-
सिद्धेरिति भावः व्यन्यते, अनेन विषयेण आत्मनोऽनिष्टोत्पत्तेर्गणदासस्य तद्विषय-
प्रवर्तकस्य उपरि कौपो धारिण्याः प्रतीयते । अथ इदानीमपि प्रस्थीयतां ते शिष्यया
इति गूढार्थः । अत्र मालविकाया निष्क्रमणसाधकेन देवोवचसा राज्ञो हितस्य प्रतिबन्धात्
निरोधाख्यं सन्ध्यङ्गम् ।

(ट) इदानीम् उपदेशस्य विशुद्धतायां जातायाम् इत्यर्थः । गच्छावः त्वम् अहञ्चेति
शेषः । आचार्य्येण उपदेशकेन गणदासेन सह निष्क्रान्ता रङ्गात् वह्निर्गता ।

দেবী । অপেক্ষা করুন । কিরূপ গুণ পুরস্কার লাভ করিতে পারে
তাহা আপনি না জানিয়াই, কি নিমিত্ত আভরণ দান করিতেছেন ? (জ)

বিদু । পরের জিনিষ বলিয়াই দিতেছি । (ঝ)

দেবী । (আচার্য্যের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া) আর্থ্য গণদাস ! আপ-
নার শিষ্যার উপদেশ দেখান হইয়াছে ত ? (ঞ)

গণ । বৎসে ! এস, আমরা এক্ষণে বাই । [আচার্য্যের সহিত
মালবিকার নিষ্ক্ৰমণ । (ট)]

विदू । (जनान्तिकम् ।) एत्तिओ मे मदिबिहवो भवन्तं सेविदुम् ।

[एतावान् मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।] (ठ)

राजा । अलमलं परिच्छेदेन ? अहं हि ।—(ड)

भाग्यास्तमयमिवाच्छोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

हारपिधानमिव धृतमन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥११॥

[अन्यथः । तस्याः तिरस्करणम् अच्छोः भाग्यास्तमयमिव हृदयस्य महोत्सवाव-
सानमिव धृतेः हारपिधानमिव मन्ये ॥११॥]

(ठ) जनान्तिकां, वक्तव्यादितरेण अनधिगम्यरूपेण इत्यर्थः । पारिभाषिकं तल्लक्षणञ्च उक्तपूर्वम्, भवन्तं प्रियवयस्यं सेवितुं रसवदुपायेन उपचरितुं, मे मम एतावान् इयन्मावः मतेः वुड्डेः विभवः शक्तिः, बुद्धिप्रभावेण मालविकाया दर्शनं मया उपपादितम् इतः परं त्वमेव प्रभवसि नातः किमपि सम्पादयितुं शक्तिरस्ति मे इति भावः । अनेन विपरीतलक्षणा विदूषकस्य शक्तिगर्वोऽपि व्यन्यते ।

(ड) परिच्छेदेन एतावानिति अवधिकरणेन मतिविभवस्येति शेषः । अलमलम्, एकान्त एव प्रयोजनाभावः । तथाहि त्वं बुद्धिप्रभावेण यथा देवौसविधेऽपि मालविकाया मया सह दर्शनं सम्पादितं तथा मन्ये यत् त्वम् अपरिमितमेव मतिविभवं विन्दसे, अतः किमिदानीं मतिविभवस्य स्वल्पं परिमाणं वदसौति भावः । आत्मनः साम्प्रतिकी-
मवस्थामवगमयितुमुपक्रमते—अहं हौत्यादिना वक्ष्यमाणश्लोकान्तेन । अहमिति पदार्थः श्लोकान्तर्गतया मन्ये इति क्रियया कर्तृत्वेनान्वेति ।

११ । मालविकाया अन्तर्धाने सम्प्रति महानवसादो मे जात इत्याह—भागी-
त्यादिना । तस्याः मालविकायाः तिरस्करणं यवनिकान्तराले अन्तर्धानं अच्छोः चक्षुषोः

विदू । (जनान्तिके) आपनाके सन्दृष्ट करिबार पक्षे এই পর্যন্তই
আমার বুদ্ধির প্রভাব । (ঠ)

রাজা । বয়স্য ! নিজ বুদ্ধি শক্তির ইয়ত্তা করিবার আবশ্যকতা
নাই । (ড)

বিদু। (জনান্তিকম্ ।) সাধু, দরিদ্রো বিন্ম আদুরো বেজ্জেণ শ্রীসহং
দীশমাণং ইচ্ছসি । [সাধু, দরিদ্র ইবাতুরো বৈদ্যেন শ্রীষধং দীযমান
মিচ্ছসি ।] (ঙ)

মমেনি শ্রীষঃ । ভাগ্যস্য সীভাগ্যস্য অস্তুময়ম্ অবসানমিষ, তথাহি মালবিকায়াঃ
সন্দর্শনং মম সুমহতো ভাগ্যস্য এব চণমাশীতু ইদানীং তদন্তর্ধানং ভাগ্যস্য অবসান-
মূলকমেব মে জাতমিতি ভাবঃ । হৃদয়স্য মনসঃ মহীতসবস্য প্রগল্ভস্য আনন্দজনক
ব্যাপারস্য অবসানং শ্রীষম্ ইব । তথাহি তদানীং মহান্ মে উতসব আশীতু স
চেদানীং সুতরাং বিপর্যস্ত ইতি ভাবঃ । ধৃতৈঃ ধৈর্য্যস্য হারপিধানং প্রবেশহারনিরোধম্
ইব মন্যে সম্ভাবয়ামি, তস্যা অদর্শনেন নাহমিদানীং কথমপি হৃদয়ং স্বস্থমবস্থাপ-
য়িতুং চমি ইতি ভাবঃ । অত্র মালবিকায়া অন্তর্ধানি ভাগ্যাস্তুময়ত্বাদীনাং ত্রয়াণাং
বস্তানাং সম্ভাবনায়া ইবতয়েণ প্রতিপাদনাৎ উত্প্রেলাতয়ী বাচ্যা । এতেন মালবিকায়া
বিরহজনিতোৎসবসাদৌ রাজ্ঞি ব্যজ্যতে । তিরস্করণমিত্যত্র তিরস্করণীণীমিতি পাঠে
যবনিকামিত্যর্থঃ । তত্পক্ষে তিরস্করিণ্যামিষ তত্তদন্তুম্ভাবনম্ । জাতিরার্থা ।

(ঙ) দরিদ্রঃ নির্ধনঃ বৈদ্যায় শ্রীষধাদিসূত্ৰ্যবিধয়া কিমপি দাতুমসমর্থ ইত্যর্থঃ ।
আতুরঃ রোগী ইব বৈদ্যেন রোগবিকিতসকেন কামব্যাদিনিরাকরণানুকূলমালবিকা-
সঙ্কমসাধকেন ময়া ইত্যর্থঃ । দীযমানং নির্বর্ত্ত্যমানম্ শ্রীষধং কামব্যাদিরসায়নং
মালবিকারূপম্ ইচ্ছসি অমিকাঙ্কসি, তথাহি আদৌ মালবিকাসঙ্কমনসূত্ৰ্যভূতং
কিমপি মচ্ছং দাতব্যং তত এব মালবিকায়া আক্কাঙ্ক্য লয়া কৰ্ত্তব্য্য নতু আদাবপি ইতি
ভাবঃ । অথবা দরিদ্রঃ আতুরঃ বৈদ্যেন দীযমানম্ শ্রীষধমিষ ইচ্ছসি মালবিকাম্ ইতি
অন্যত্র আহ্ব্য কৰ্ত্তব্যঃ । কেচিত্তু ইচ্ছসীবেতি ক্রিয়য়া ইবার্থান্বয়ং কুৰ্ব্বতে, তন্মতন্তু

মালবিকা এখান হইতে অন্তর্ধান করিয়াছেন । তাহাতে আমার
মনে হইতেছে,—আমার নয়নদ্বয়ের সৌভাগ্য যেন অন্তর্হিত হইয়াছে ;
হৃদয়ের মহোৎসব যেন পর্যাবসিত হইয়াছে, এবং সন্তোষের (বা ধৈর্য্যের)
দ্বার যেন অবরুদ্ধ হইয়াছে ॥১১॥

(প্রবিশ্য) হরদত্তঃ । দেব ! মদীয়মিদানীং প্রয়োগমবলোকয়িতুং
প্রসাদঃ ক্রিয়তাম্ । (ণ)

রাজা । (স্বগতম্ ।) অবসিতো মে দর্শনার্থঃ । (দাচিণ্যমবলম্ব্য প্রকাশম্ ।)
ননু পর্য্যত্সুকা এব বয়ম্ । (ত)

অক্রমতাদৌষপ্রসঙ্গাদেব শক্যতে পরিহর্ষম্ । উপমালঙ্কারঃ । “লতৈব রাজসে তন্বি”
ইতিবত্ উপমানোপমেয়য়োঃ পুরুষমেদৈন ভগ্নপ্রক্রমত্বদৌষস্য পরিহারায় কেचित্ তন্মতমপি
সমীচীনং মন্যন্তে । পূর্ব্বমতে তদৌষস্য অপরিহার্য্যতা । বাচ্যত্বত্বয়ৈন পাঠে কথঞ্চিত্
শক্যঃ স দৌষঃ সমতিক্রমিতুমিতি সন্তব্যম্ ।

(ণ) ইদানীং গণদাসগিণ্যায়াঃ প্রয়োগপ্রদর্শনে অবসিতে সতীত্যর্থঃ । মদীয়ং ময়া
উপনীতং প্রয়োগম্ অভিনয়গিচ্চাম্ অবলোকয়িতুং প্রসাদঃ অনুগৃহঃ ক্রিয়তাম্, রাজপ্রসাদস্য
অবলোকনফলকল্ভাত্, ক্রিয়াধায়াং ক্রিয়ায়াং তুম্ প্রতিপত্তব্যঃ । উভয়োঃ প্রয়োগস্য
ক্রমেণ দর্শনীয়তয়া আদৌ ব্যবস্থাপনাৎ গণদাসস্য প্রয়োগদর্শনে অবসিতে মমেদানী-
মবসরঃ তদৃশ্যতামনুগৃহেণ ময়া উপনীতঃ প্রয়োগ ইতি ভাবঃ ।

(ত) মে মম দর্শনার্থঃ দর্শনস্য বিষয়ঃ প্রকৃতে মালবিকায়াক্রান্তঃ অভিনয়রূপ ইত্যর্থঃ ।
অবসিতঃ শিষ্যং গতঃ, তথাহি মালবিকায়াক্রান্তঃ অভিনয় এব মম আয়ত্নবিষয়ং আসীত
জাতং তদ্বর্জনমিতি নাতঃ পরং কিমপি দর্শনীয়তয়া সম্ভাবয়িতুমর্হামি, তদলং পুনরপরস্য
বিষয়স্য দর্শনেতি রাজমনোগতম্ । দাচিণ্যং বহুধু সমানুরাগঃ তত্ অবলম্ব্য ক্রটিম-
ভাষণে আশ্রিত্য বাহ্যং দাচিণ্যং প্রকাশয়ন্ ইত্যর্থঃ । বয়ং পর্য্যত্সুকাঃ আয়ত্নাতিশয়যুক্তা
এব নতু ঐতৃসুক্যুত্যা ইতি ব্যবচ্ছেদম্ । প্রয়োগমবলোকয়িতুমিতি শিষ্যঃ । এব-
শব্দেন ইতরব্যবচ্ছেদকালপ্রত্যায়নং কথমপি ঐতৃসুক্যভাবাশঙ্কানিরাকরণায় ।

বিদ্ । (জনান্তিকে ।) আপনি দরিদ্র রোগীর শ্রায়, বিনামূল্যে
বৈদ্যের ঔষধ পাইতে অভিলাষ করিতেছেন ? সাধু ! (চ)

[হরদত্তের প্রবেশ ।]

হর । দেব ! অনুগ্রহপূর্ব্বক এক্ষণে আমার প্রয়োগদর্শনে অনুমতি
হউক । (গ)

হর । অনুগৃহীতৌঃস্মি । (থ)

(নিপথে ।) জয়তু জয়তু দেবঃ । উপারুড়ো মধ্যাহ্নঃ । তথা
হি । (দ)

পত্রচ্ছায়াসু হংসা মুকুলিতনয়না দীর্ঘিকাপদ্মিনীনাং

সৌধান্যত্বার্থতাপাহলমপিপরিচয়হেষিপারাৱতানি ।

বিন্দুতক্ষেপাত্ পিপাসুঃ পরিসরতি শিখী ভ্রান্তিমহারিয়ন্তং

সর্বৈকস্রৈঃ সমগ্রস্বমিৱ নৃপ গুণৈর্দীপ্যতে সপ্তসমিঃ ॥১২॥

[অন্বয়ঃ । হংসাঃ দীর্ঘিকাপদ্মিনীনাং পত্রচ্ছায়াসু মুকুলিতনয়নাঃ (তিষ্ঠন্তি)
সৌধানি অত্বার্থতাপাত্ বলমপিপরিচয়হেষিপারাৱতানি (সন্তি), শিখী পিপাসুঃ (সন্)
বিন্দুতক্ষেপাত্ ভ্রান্তিমত্ বারিয়ন্তং পরিসরতি, হে নৃপ ! (সর্ব্বঃ) গুণৈঃ (সমগ্রঃ) স্বমিৱ
সর্বৈঃ স্রৈঃ সমগ্রঃ সপ্তসমিঃ দীপ্যতে । ১২ ।]

(থ) অনুগৃহীতঃ কৃতপ্রসাদঃ অস্মি, সম অভিনয়দর্শনায অপি অমিপ্রায়-
প্রকাশনাৎ ইতি ভাবঃ ।

(দ) অথ সম্যগ্গতি মধ্যাহ্নবেলায়া উপস্থিতৌ বৈতালিকাসুচ্ছসনেন রাজানং স্নান-
বিধ্যাদৌ উন্মুখীকরোতি জয়তু জয়তিত্যাদ্যারম্ভ । মধ্যাহ্নঃ দিবসস্য মধ্যভাগঃ, উপা-
রুড়ঃ-উপস্থিতঃ, তত্রৈৱ বিজ্ঞাপকসুপন্যস্যতি—তথাহীত্যারম্ভ শ্লোকান্তেন ।

১২ । কিং কিং তজ্জ্ঞাপকমিত্যাহ—পত্রচ্ছায়াস্বিত্যাদি । হংসাঃ দীর্ঘিকাৱাসিনঃ

রাজা । (স্বগত) যেজন্ম আমার প্রয়োগদর্শন, তাহা ত নিষ্পন্নই
হইয়াছে । (উদারতা দেখাইয়া প্রকাশ্যে) আমরা আপনার প্রয়োগ-
দর্শনার্থ নিতান্ত উৎসুক হইয়া আছি । (ত)

হর । অনুগৃহীত হইলাম । (থ)

(নেপথে ।) মহারাজের জয় হউক, জয় হউক । মধ্যাহ্ন বেলা
উপস্থিত । (দ)

মরালঃ দৌৰ্ঘিকাপদ্মিনীনাং বাপীপ্রকৃদানাং কমলিনীনাং পবচ্ছায়াসু পবৈঃ সম্পাদিতৈ
 অনাতপমণ্ডলৈ মুকুলিতানি নিমীলিতপ্রাশাণি মুকুলাকারতাং প্রাপ্তানীতি যাবৎ
 নয়নানি চক্ষুঃপি যेषাং তথাভূতাঃ ইষদ্বিমীলিতনেবাঃ তিষ্ঠন্তীতি শিপঃ । সৌধানি
 রাজমবনানি অর্থ্যতাপাত্ অতিমাভাত্ উষ্মাভাত্ বলমিপরিশ্রয় গোপানসৌ
 সংশ্রয়ণায় কুদিশৌ নিম্নবর্তিনে দারুণিশেষায় ইতি যাবৎ । ইযিণঃ, ইযবন্তঃ পারাবতাঃ
 কপোতাঃ যত্র তথাভূতানি, তথাহি ইদানীম্ एवं তাপঃ প্রবৃদ্ধঃ যথা পারাবতা অপি সৌধ-
 শিখরবর্তিনি দ্রব্যবিশেষে নাশয়ন্ত সৃগয়ন্ত ইতি ভাবঃ । শিখরৌ ময়ূরঃ পিপাসুঃ পানীয়ং
 পাতিমিচ্ছুঃ সন্ বিন্দুনাং শৌকরাণাং বারিকণানামিত্যর্থঃ । উত্বেপাত্ ऊर्द्ध প্রসরণাত্
 সমন্ততঃ ऊर्द्धাদিশি প্রকৌণ্ঠাদিত্যর্থঃ । ভান্দিমত্ ঘূর্ণমাণং বারিযন্ত্ জলযন্ত্
 (ফৌয়ারা ইতি প্রসিদ্ধম্) পরিসরতি উপসর্পতি জলাশয়া তদনতিকমুপগচ্ছতি ইত্যর্থঃ ।
 হে বৃষ ! লোকপাল ! অনেন বহুমানাণানাং গুণানাং লোকহিতসাধকত্বং ব্যক্তম্ । সর্বৈঃ
 সময়ে গুণৈঃ শ্রীয্যগাম্ভীৰ্য্যাदिभिः রাজোচিতধৰ্ম্মৈঃ সমগ্ৰঃ সম্পূৰ্ণঃ ত্বম্ ইব সর্বৈঃ
 সমস্তুঃ সহস্রসংখ্যকৈরিত্যর্থঃ । সূৰ্য্যস্য সহস্রকিরणत्वयुतेः सर्वसिद्धत्वात् । उच्चैः
 किरणैः सप्त सप्तयः अश्वाः यस्य तथाभूतः सप्ताश्वः सूर्यः दीप्यते तपति । मध्यगगन-
 मारुदः सहस्ररश्मिः तापयति समस्तां महीम्, उपस्थिता स्नानाहारवेला तत् स्नानाहारा-
 भ्याम् उदयुक्तौ भवेति तात्पर्यम् । “शिखायां वड़भौ चूड़े”ति रुद्रः । डलयोरभेदात्
 वड़भि स्थाने वलभि इति । “गोपानसौ तु वलभौ क्रादने वक्रदारुणी”त्यस्य
 दौर्घकारान्तत्वात् न तदुपादानम् । “किरणोऽस्त्रमयूखांशुगमस्तिष्ठणिष्ठण्य”इत्यमरः ।
 “सौधोऽस्त्री राजसदन”मिति । अत्र हंसादीनां मध्याह्नवेलायां स्वतो जातभाववर्णनात्
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः, चतुर्थं पादे उपमानतायोग्यस्य सूर्यस्य उपमेयत्वकल्पनया प्रती-
 पालङ्कारश्च उभयोरपेक्ष्यापेक्षिभावविरहात् संस्पष्टिः । स्वधराव्रतम् ।

হংসসকল দৌৰ্ঘিকাশ্চ পদ্মিনীদলের পত্রচ্ছায়াতে মুজিত নয়নে অবস্থিতি
 করিতেছে ; পারাবত সকল সন্তাপের আতিশয্যপ্রযুক্ত সৌধসমূহের
 বলভীর উপরি আর বিচরণ করিতেছে না ; সন্নিবিন্দু উর্দ্ধে বিকীর্ণ
 হওয়ায় তৃষ্ণার্ত ময়ূর ঘূর্ণমাণ বারিষজ্ঞের (ফৌয়ারার) দিকে ধাবিত

বিদু। অবিহা অবিহা! অচ্ছাণং ভোজনেবেলা। অত-
ভাভদো উদবেলাদিক্রমেণ চিহ্নচ্ছাণা দোষং উদাহরন্তি।
হরদত্ত! কিং ভাষাসি? [অবিধা অবিধা! অস্বাকং ভোজনবেলা। অতভবত
উচিতবেলাতিক্রমেণ চিকিত্সকা দোষমুদাহরন্তি। হরদত্ত! কিং ভাষাসি]। (ধ)

হর। নাস্তি বচনস্থান্যস্বাবকাশোঽচ?। (ন)

(ধ) অবিধেতি শরসেনীভাষায়াং সমুদায়শ্চৈব ব্যবহৃত্যতি। ভোজনবেলা ভোজনস্য
বেলা উপস্থিতা ইতি শেধঃ। অতভবতঃ নান্যস্য ভবতঃ উচিতায়াঃ জ্ঞানাহার-
যোগ্যায়াঃ বেলায়াঃ অতিক্রমেণ অতিবাহনেন জ্ঞানযোগ্যমধ্যাহ্নবেলাদৌ জ্ঞানাবিগ-
নাহারযোগ্যে চ কালী আহারাভাবেন ইত্যর্থঃ। দোষং পিত্তাদিজন্যং দোষম্ উদাহরন্তি
কথয়ন্তি। তথাহি ভোজনবেলামতিক্রম্য ভোজনে পিত্তদোষঃ প্রাদুর্ভবতি, তেন চ জ্বরাদযৌ
রোগাঃ জায়ন্তে ইতি ভবতঃ। ইদং ভোজনবেলা নাতিক্রমণীয়া, তদ্বিধানী ভোজনায়
প্রতিষ্টস্ব ইতি ভাবঃ। ভোজনবেলামাহ দত্তঃ—“পশ্চমে চ তথাভাগে সংবিভাগো যথাহৃতঃ।
পিত্তদেবমনুষ্ঠাণাং কৌটানাশ্চোপদিষ্ট্যতি” ইতি। তদতিক্রমে দোষমাহ ভাবমিহ—
“কালীঽতীতেঽশ্রুতৌ জন্তৌবাণ্ডুনাপহতেঽনলি। কৃচ্ছাদ্বিপশ্যতি মুক্তং ন স্যাদ্ ভোক্তুং পুনঃ-
স্মৃদ্ধা” ইতি। হরদত্তস্য প্রস্তুতপ্রায়মভিনয়প্রদর্শনমতিক্রম্য ভোজনায়ং প্রস্থানে তস্য
মহান্মানসবৈশং স্যাদিত্যাশঙ্ক্য হরদত্তস্য অভিমতিং প্রার্থয়তি—হরদত্তেত্যাदिना। কিং
ভাষসি লম্বিদানী ভোজনায়ং গমনবিষয়ে কৌটশং মন্যসি। হরদত্তী ভোজনম্ অভিনয়-
দর্শনং বা উচিতমিতি প্রশ্নবিষয় ইতি ভাবঃ।

হইতেছে। মহারাজ যেমন সমুদায় গুণে পরিপূর্ণ, দিবাকর তেমন
সম্পূর্ণ কিরণপূর্ণ হইয়া দেদীপ্যমান হইতেছেন ॥১২॥

বিদু। আহা কি সৌভাগ্য! কি সৌভাগ্য! আমাদের ভোজন-
বেলা উপস্থিত হইয়াছে। চিকিৎসকগণ মহারাজের ভোজনের নিয়মিত সময়
অতিক্রান্ত হইলে দোষের কথা বলিয়া থাকেন। হরদত্ত কি বলেন? (ধ)

রাজা । (হরদত্তমবলোক্য ।) তেন হি ত্বদীয়মুপদেশং শ্বো বয়ং
দ্রুত্ব্যমঃ । বিশ্বাস্যতু ভবান্ । (প)

হর । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । [ইতি নিষ্কান্তঃ ।] (ফ)

দেবী । গিব্বত্চেদু অজ্জত্তো মজ্জস্সবিহিম্ । [নির্বচয়তু
আর্য্যপুত্রো মধ্যাহ্নবিধিম্] । (ব)

বিদ্ । ভোদৌ বিশেষেণ পাণাভোজ্যং তুবরাবেদু । [ভবতী বিশেষেণ
পানভোজনং ত্বরয়ত] । (ভ)

(ন) অন্যস্য ভোজনব্রতান্নাদিত্যস্য বচনস্য অত অস্মিন্ বিষয়ে ইষ্টশাবস্থায়া-
স্তুত্পদ্রায়াস্ম অবকাশঃ অবসরঃ নাস্তি । তথাহি ইদানীং ভোজনমতিক্রম্য অন্যস্য বিষয়স্য
প্রস্তাব এব ন যুক্ত্যেতৈ কিসুত প্রবর্তনমিতি ভোজনার্থমেব গন্তব্যম্ ইতি ভাবঃ ।

(প) তেন ইদানীং ভোজনস্য অবশ্যকর্তব্যত্বেন ত্বদীয়ং ত্বতসম্বন্ধিনম্ উপদেশম্
অভিনয়শিচাম্ । তব শিষ্যায়াঃ প্রয়োগমিত্যর্থঃ ।

(ফ) যত্ বস্তু বিশ্বাসরূপম্ আজ্ঞাপয়তি তদেবাহং কৰোমীতি ভাবঃ ।

(ব) মধ্যাহ্নবিধি মধ্যাহ্নকালে কৰ্ত্তব্যং স্নানাঙ্কুরাদিকং নির্বচয়তু সম্ভাষ্যতু
ভবানিতি শেধঃ । গুদার্থস্তু ইদানীং মধ্যাহ্নকালে গণদাসশিষ্যায়া সালবিকায়া
অভিনয়দর্শনং তব সম্মতম্ আসীৎ, কিন্তু হরদত্তস্য শিষ্যাভিনয়দর্শনমেবাসম্মতম্ ;
অথাতঃ পরমপি তস্যাস্থিত্তনমেব তে মধ্যাহ্নকালং, তদবসরম্ সম্ভাদনীয় ইতি ।

(ভ) বিশেষেণ তৈলত্বয়্যেন আয়োজনাতিশয়েন ইত্যর্থঃ । পানং ভোজনম্ ত্বরয়তু শীঘ্রং
শীঘ্রং উদ্বীজয়তু । তথাহি ভবত্যা রাজস্য সুখযোগ্যস্বভাবত্বাৎ বেলাতিক্রমেণ

হর । এতে আর কি অন্তের কথা বলিবার যো আছে ? (ন)

রাজা । (হরদত্তের প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া) অতএব আপনার প্রয়োগ
আগামী কল্য দেখা যাইবে । এক্ষণে আপনি বিশ্রাম করুন । (প)

হর । মহারাজের যেমন আজ্ঞা । (এই বলিয়া নিরুত্তর ।) (ফ)

দেবী । আর্য্যপুত্র ! আপনি মধ্যাহ্নবিধি নির্বাহ করুন । (ব)

পরি। (উল্লেখ্য।) স্বস্তি ভবতে ।

[ইতি সপরিজনযা দেব্যা সহ নিষ্কান্তা।]

বিদু। ভো বশস ! য কেবলং রূবে, সিম্পে বি অদুদীয়া
মালবিকা। [ভো বশস ! ন কেবলং রূপে, শিল্পেঃপি অদ্বিতীয়া মালবিকা।] (য)

রাজা । বশস !

অভ্যাজসুন্দরীং তাং বিজ্ঞানেন ললিতেন যোজয়তা ।

উপকল্পিতো বিধাতা বাণঃ কামস্য বিষদিগ্ধঃ ॥১২॥

[অন্যতঃ । বিধাতা অভ্যাজসুন্দরীং তাং ললিতেন বিজ্ঞানেন যোজয়তা কামস্য
বিষদিগ্ধঃ বাণঃ উপকল্পিতঃ । ১২।]

ভোজনাদিকং ন সম্ভবতাং গচ্ছতি অতঃ যথা সত্বরং ভোজনেন স্বাস্থ্যং রক্ষিতুং চমেষ্যাস্থা
কুরু ইতি ভাবঃ । এতেন বিদূষকস্য রাজপ্ৰস্থানানন্তরং রাজা সহ নিম্নতালাপো
ভাবীতি ব্যজ্যতে ।

(ম) ভবতে তুভ্যং মহারাজায় ইতি শিষ্যঃ । স্বস্তি মঙ্গলং ভবতু ।

(য) মালবিকা রূপে সৌন্দর্য্যে অদ্বিতীয়া নিরুপমা অপিতু শিল্পেঃপি কলাবিদ্যা-
য়ামপি অদ্বিতীয়া, তথাহি অস্যা রূপানুরূপং শিল্পকৌশলমিতি ভাবঃ । “শিল্প-
বাত্‌স্বায়নোক্তনৃত্যগীতাদিবচনুঃষটি”রিত্যমরটীকায়াং ভরতমতম্ ।

১২। অথ ললিতলাবণ্যয়া মালবিকায়্যা নৃত্যগীতনৈপুণ্যং রাজ্ঞঃ স্বান্সসমুদ্বীপন-
কারি ইতি স্বয়মেব রাজা প্রাহ—অভ্যাজিত্যাদিনা । বশসেতি গদ্যমতানুসরণীয়ম্ । ই

বিদু। আপনিও বিশিষ্টবিধানে পান-ভোজনের জন্ত ত্বরান্বিত
হউন । (ভ)

পরি। (উত্থানপূর্ব্বক) মহারাজের মঙ্গল হউক । (ম)

(এই বনিন্না সপরিজন দেবীর সহিত নিষ্কৃণ)

বিদু। মহারাজ ! মালবিকা কেবল রূপে অতুলনীয় নহেন ; শিল্পেও
তিনি অদ্বিতীয়া । (য)

किं बहुना ? सखे ! चिन्तयितव्योऽस्मि ते । (र)

विदुः । भवदा वि अहं । दिदं विपणिकन्दू बिअ मे उअर-
बभन्तरं दज्जइ । [भवतापि अहम् । ददं विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं
दह्यते ।] (ल)

वयस्य ! अय्याजसुन्दरीम् अकविमलावण्यसमन्वितां स्वभावसुन्दरीमित्यर्थः । तां मालविकां
ललितेन मुरुचिरेण अतिमनोज्ञेन इति यावत् विज्ञानेन कलाकौशलेन नृत्यगौतादि-
नैपुण्येन इत्यर्थः । योजयता सङ्घटयता इमां कलाविद्यायां पारदर्शिनीं कुर्याता इत्यर्थः ।
विधावा विधिना कामस्य मदनस्य विषदिग्धः विषदूषितः वाणः सायकः उपकल्पितः
विरचितः, अतएव तस्याः सम्पत्कात् ईदृशी पीडामनुभवामि इति भावः । अथ
मालविकाया ललितशिल्पकलया सह योजनकर्त्तरि विधातरि विषदिग्धकामवाणकल्पन-
सम्भावनाया गम्यतया गम्योत्प्रेक्षा । स्वभावसुन्दर्याः सुखहेतुभूतायास्तस्याः कामिजन-
पीडाजनकत्वस्य विरुद्धस्य गम्यमानत्वात् विषमो व्यङ्ग्यः । पूर्वाङ्गतयोजनाविशेषस्य
पराङ्गतोपकल्पनक्रियया विस्वप्रतिविस्वभावप्रत्ययतः निदर्शनापि व्यज्यते । जातिराष्टा ।

(र) बहुना वक्ष्यमाणसंचिह्नविषयादितरेण अतिरिक्तेन किं न किमपिति संचेपत
इदमेव वाच्यमिति तात्पर्यम् । ते तव त्वया इत्यर्थः । चिन्तयितव्यः चिन्तनार्हः
अस्मि, मदविषयिणीं चिन्तां कुरु यथा मया सह मालविकाया मेलनमापादयितुमर्हसीति
अन्यथा महती विपत् मे भाविनीति भावः ।

(ल) भवता राज्ञा अपि अहं विदूषकः चिन्तयितव्य इति शेषः । तथाहि मम
इदानीं क्षुधा प्रवृत्ता जाता तत् तत्प्रतीकाराय भवान् काञ्चित् व्यवस्थां करोतु इति,
अन्यथा क्षुधापीडितः अहं मरिष्यामीति भावः । तमेवार्थं स्पष्टयति—विपणिकन्दूः
मोदकादिविपणस्थितं भर्जनपात्रं (चाटु इत्यादि यस्य प्रसिद्धिः) उदरस्य अभ्यन्तरं

राज्ञा । वयस्य ! तौहार सोमर्ष्यो कौनरूप कापटो नाह । तौहार
उपर आवार विधाता सर्वलोकमनोहर शिल्पशक्ति प्रदान करिग्या, तौहाके
कामेर विवलिष्ठ बाणरूपे कलना करिग्याहेन ॥१७॥

রাজা । এবমেব ভবান্ সুহৃদর্থংপি ত্বরতাং । (ব)

বিদ্ । গহীদো খণ্ডো । কিন্তু মেহাবলৌণিরুদ্ধা জোণ্হা
বিশ্র পরাধৌণদংসণা তত্তভৌদৌ মালবিশ্রা । ভবং বি সূণাপরি-
সরচরৌ বিশ্র বিহঙ্গো আমিসলৌলুবো ভৌরুশ্রো অ । তা
অণাদুরো ভবিশ্র কজ্জসিদ্ধিঁ পতন্তো মে রোঅসি ।
[গহীতঃ চণঃ । কিন্তু মেহাবলৌণিরুদ্ধা জ্যোতস্কেব পরাধৌনদর্শনা তদ্রভবতৌ
মালবিকা । ভবানপি সূনাপারিসরচর ইব বিহঙ্গ আমিষলৌলুপঃ ভৌরুকশ্য । তদনাতুরো
ভূত্বা কার্য্যসিদ্ধিঁ প্রার্থয়মানো মে রোচসে ।] (গ)

মধ্যদেশঃ দৃষ্টতে, চুধাচ্ছালা সুতরাং মে প্রহৃড়া অস্যা নির্বাণং ভবতা কৰ্ত্তব্যমিতি
ভাবঃ । “বিপণিঃ পণ্যবৌধিকা” ইত্যমরঃ । “কান্দুবাং স্বৈদনৌ স্ত্রিথা” মিত্যমরঃ ।

(ব) এবমেব যথা ভবান্ স্বীয়ভোজনায় ত্বরতি তথা ইত্যর্থঃ । সুহৃদঃ বান্দোঃ
অর্থ কৰ্ত্তব্যবিষয়ে মালবিকয়া সহ সম্মেলনসাধনরূপে ইত্যর্থঃ । ত্বরতাং সত্বরতামব-
শম্বতাম্ । যথা সত্বরং মালবিকা সাচাত্কারিণ শান্তিমাশ্রুয়াং তথা কুরু ইতি ভাবঃ ।

(গ) চণঃ অরসরঃ গহীতঃ আশ্রিতঃ ময়েতি শিষ্যঃ । তথাহি ন সহসা এব
এতৎ কৰ্ম্ম সাধয়িতুং শক্যং কিন্তু কিয়ৎকালানন্তরমেব, অতঃ কিয়ান্ কালঃ অপেচিতব্য
ইতি ভাবঃ । গহীতদক্ষিণ ইতি পাঠে ত্বয়া মম ভোজনদানস্য ফলতঃ অঙ্গীকারিণ
আদাবিব দক্ষিণাং মদ্যং দত্তবান্, তথ চ অবশ্যমেব কার্য্যস্য সাধনীয়তা আয়াতি,
এতদর্থং পরবাক্যস্য উল্লেখ্যং সুমমঞ্জসং ভবতি, ‘কিন্তু’ ইত্যনেন প্রতিবন্ধকপদস্য এব
ন্যাসযোগ্যত্বাৎ । মেহাবল্যা জলদ্রবালিন নিরুদ্ধা আচ্ছাদিতা জ্যোত্স্বা চন্দ্রিকা ইব
পরাধৌনং পরায়ত্শং দর্শনং সাচাত্কারঃ যস্যাঃ তথাভূতা, পরায়তশস্মেলনা । তথাহি

বাহা হউক, আর অধিক বনিবার প্রয়োজন নাই । এক্ষণে আমার
বিষয় চিন্তা কর । (ব)

বিদ্ । আপনিও আমার জন্ত চিন্তা করুন । ক্ষুধায় আমার হৃদয়-
ভাঙুর বিপণিস্থ কন্দুর (কড়া, তাওয়া) ছায় দখমান হইতেছে । (গ)

রাজা । কথমনাতুরো भविष्यामि ? (ঘ)

মালবিকায়া দর্শনম্ ইচ্ছামাত্মনৈব ন সম্যতস্যতে কিন্তু দেব্যা গণদাসস্য চ অনুমোদনেन, অতএব কঠোর-কঠোর ইব তথা সহ সাচাত্কার:, তেন ভবত: পৌড়াং সহসা বিনা-
শ্যেয়মিতি ভাব: । অথ মেঘাচ্ছাদিতায়া জ্যোতস্মায়া দর্শনং যথা মেঘাপসারণমপেক্ষতে
তথৈব মালবিকাচাত্কারপ্রতিবন্ধকীভূতায়া দেব্যা অনুপ্রস্থিতৌ এব তত্সাচাত্কার-
সম্ভাবনা ইতি সাহস্য়প্রত্যয়াত্ উপমা । সূনায়া: বধস্থানস্য পরিসরে প্রান্তদেশে পরিচরতি
য: তথ্যভূত: বধস্থানসমীপচর:, “সূনা পুত্রাং বধস্থানে গলগুণ্ডিকযো: স্ত্রিয়া”মিতি
মেদিনীকৌষ: । বিহঙ্গ: হিংশ: শ্বে নাদিপতী ইব আমিষস্য ভোগ্যবস্তুন: মাংস্যস্য চ
লোলুপ: লোভবান্ ভীরুক: অতিভীতশ্চ, “উত্কীচে পললী ন স্ত্রী আমিষং ভোগ্যবস্তুনি”
ইতি কৌষান্তরম্ । তথ্যহি শ্রীনাদিপতী যথা মাংসমভিকাঙ্কন্ অপি বধস্থানোপান্তচারী
ভীত্যা সহসা তব মাংসার্থে নাবতরীতুং চমতে তথৈব ত্বমপি দেবীভয়াত্ মালবিকায়া:
অদূরে তিষ্ঠন্নপি তত্সাচাত্কারে ন চমসে ইতি ভাব: । অথ বিহঙ্গে ন আমিষলোলুপত্ব-
ভীরুরূপধর্ম্মহেয়েন রাজ্ঞ: সাধর্ম্ম্যাত্ উপমা পূর্ণা । সা চ আমিষপদে স্বেপাত্
স্বে ধোত্যাপিতা । তত্ তস্মাত্ অনাতুর: অবিকল: ভূত্বা কার্য্যমিচ্ছি মালবিকাপ্রাসিধূপ-
কর্ম্মফলং প্রার্থয়মান: যচ্চমান: মে মচ্ছং রোচসে নতু আতুর: সন্, যত: স্বয়ং কার্য্য-
করণচম: পরমপি ত্বরয়তি ইতি সচ্ছং ভবতি, স্বয়মশক্ত: ত্বং যাবতা কালেন অহং
কার্য্যং কৰ্ত্তুং শক্তোমি তাবত্ কালমেব নীরবো ভূত্বা তিষ্ঠ অন্যথা স্বয়মেব কর্ম্মণি প্রবর্ত্তো
ভব ইতি রাজানং প্রতি বিদূষকস্য প্রৌড়োক্তি: । অথবা ত্বম্ ইদানীং সুতরাং বিপন্ন ইব
যত্ মাম্ অনুরূপতমি তদহং সৌদং ন চমে, যান্তো ভব সত্বরমেবাহং তব কার্য্যোদ্ধারং কৰ্ত্তুং
শক্ষ্যামি অলং পুন:পুনরুৎগতিশয়েন, অন্যথা তব বেকল্যদর্শনেন সমাপি বেকল্যং
সমাব্যতে ইতি বয়স্যজনোচিতা উক্তি: ।

রাজা । হাঁ, তাহাই বটে । এইরূপ এক্ষণে আমার জ্ঞাও হ্রাসিত
হও । (ব)

বিদু । আচ্ছা, সময় নিলাম । কিন্তু মেঘাবলীকৃত জ্যোৎস্নার শান্,

সর্বান্তঃপুরবনিতাব্যাপার-প্রতিনিবৃত্তহৃদয়স্য ।

সা বামলোচনা মে স্নেহস্যৈকায়নৌভূতা ॥১৪॥

[অর্থঃ । সা বামলোচনা সর্বান্তঃপুরবনিতাব্যাপারপ্রতিনিবৃত্তহৃদয়স্য মে স্নেহস্য একায়নৌভূতা । ১৪ ।]

(ঘ) কথং কেন প্রকারেণ অনাতুরঃ বৈকল্যবর্জিতঃ ভবিষ্যামি, নাস্তি স্থৈর্য্যসম্পাদন-
চমতা সাম্প্রতং মে ইতি ভাবঃ ।

১৪ । গদ্যানন্তরং শ্লোকোক্ত্যানায় যত ইত্যধ্বাছার্থ্যং, হেতুশাযম্ অনাতুরতাযোগ্যতা-
বিরহং প্রতি । সর্বাসাং সমস্তানাম্ অন্তঃপুরবনিতানাম্ অন্তঃপুরস্থিতানাং কামিনীনাং
মহাদ্ভূতানামিত্যর্থঃ । যৌ ব্যাপারঃ প্রমসম্ভাষণাদিক্রিয়াকলাপঃ তস্মাৎ প্রতিনিবৃত্তম্
অপচ্যুতং বিরতমিত্যর্থঃ, হৃদয়ং চিত্তং যস্য তথাভূতস্য, সর্বাস্বান্তঃপুরিকাসু বিরক্তস্য
ইত্যর্থঃ । মে মম স্নেহস্য প্রণয়স্য সা বামলোচনা সুনয়না মালবিকা একায়নৌভূতা
কিবল্যময়ভুমিজ্জাতা, মম চিত্তং কেবলং তস্মাইব উপসর্পতি নতু অন্তঃপুরিকাশ্চপরাসু
অতএব তদলামেব অন্যথাপি সংক্রান্তচিত্তস্য যত্নসুখসম্ভাবনা সাপি নাস্তি ইতি ভাবঃ ।
অনেন শ্লোকেণ সর্বার্থঃ অন্তঃপুরিকাভ্যঃ মালবিকায়াঃ সৌন্দর্য্যাদতিশয়স্য গম্যতয়া
ব্যতিরেকো ব্যজ্যতে । সা বামলোচনা ইত্যত্র এবশব্দস্য অন্যব্যবচ্ছেদপরস্য অধ্বাছারাদর্থ-
প্রতিপত্ত্যা পরিসংখ্যাপি আর্থী । এবশব্দস্য অনাদানাত্ ন্যূনপদতা । আর্থ্যা জাতিঃ ।

মালবিকা পরায়ত্তদর্শনা, আপনাকেও বধ্যভূমিতে বিচরমাণ আমিষলোলুপ
ভীকৃৎস্বভাব গৃধ্রেয় শ্রায় দেখিতেছি । যদি অনাতুর হইয়া কার্য্যসিদ্ধির
প্রার্থনা করেন, তবে আমি বড় তৃপ্ত হইব । শ

রাজা । কিরূপে অনাতুর হইতে পারি ? (ঘ)

যেহেতু আমার হৃদয় বাবতীয় অন্তঃপুরচারিণী বনিতাদিগকে পরিহার
করিয়া, একমাত্র সেই বামলোচনাতেই সংসক্ত হইয়াছে, তজ্জগৎ তিনিই
আমার স্নেহের অধিতীয় আধার-স্থানীয় হইয়াছেন । ॥১৪॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।] (स)

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥२

(स) ननु रङ्गे तदानीं राजा विदूषकश्च इति हावेव आस्तां तत् कथं निष्क्रान्ता इति बहुलमिति चेदव केचित् राजसङ्घचराणां शरीररक्षकादीनां राज्ञा सङ्घ अविनाभावसम्बन्धात् तेषां तत्र वर्तमानता, अतो बहुलं तेषामपि तदानीं राज्ञा सङ्घैव निष्क्रमणात् । परे तु अत्र निष्क्रान्तानां पूर्वपात्राणामपेक्षया बहुलं सर्व्वशब्दप्रयोगश्च, क्रमेण सर्व्वेषां पात्राणां निष्क्रमणमभूदिति भावः । एतच्च “अङ्गनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क” इति अङ्गलक्षणसमन्वयाद्य विन्यस्तं कविनेति समाधेयम् । मालविकानिष्क्रमणात् विच्छिन्नाशः कथाशः सर्वान्तःपुरेत्यादिना राजामिलाषः पराङ्गकथाहेतुत्वाद्विन्दुरिति ज्ञेयम् । इति मालविकाग्निमित्र-व्याख्याने विजयाख्याने द्वितीयोऽङ्कः ।

[मकुलैर निष्क्रमण] । (ज)

द्वितीय अङ्क समाप्त ॥२

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका समाहितिका ।) (क)

समा । आणत्तद्धि भग्गवदीए—‘समाहितिए ! देवीए उवाअणत्थं वीअपूरअं गेण्हिअ आअच्छं’ति । ता जाव पमदवणपालिअं महुअरिअं अस्सेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।)
 एसा तवणीआसोअं आलोअन्ती महुअरिआ चिट्ठदि । जाव णं उवसप्पामि । [आज्ञप्तास्मि भगवत्या—‘समाहितिके ! देव्या उपायनार्थं वीज-
 पूरकं गृह्यत्वा आगच्छे’ति । तत् यावत् प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विष्यामि ।
 एषा तपनीयाशोकमालोकमाना मधुकरिका तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।] (ख)

(क) महाकविः सम्प्रति अङ्कान्तरप्रारम्भे कथासङ्कटनार्थं प्रथमं प्रवेशकामिधान-
 मर्थोपक्षेपकं प्रक्रीति—ततः इत्यादि । परिव्राजिकायाः कौशिक्याः । समाहितिका इति
 परिचारिकाया नाम ।

(ख) भगवत्या कौशिक्या परिव्राजिकया आज्ञप्ता आदिष्टा अस्मि अहमिति शेषः ।
 देव्या धारिण्या उपायनार्थम् उपहारार्थं वीजपूरकं तदाख्यं फलं तद्वृक्षकुसुमं वा
 उभयोरेव उपहारयोग्यत्वात् । ‘देवीए उवाअणत्थं’ इत्यत्र ‘देवस्स उववणत्थं’ इति
 कचित् पाठः, तत्र देवस्स महाराजस्य उपवनस्थमित्यर्थः । यद्यपि “फलपूरो वीजपूर”
 इत्यमरः,—तथापि पुष्पाथे फलाथे वा हिहीनं प्रसवे सर्वम्” इत्याद्यमरवचनात् स्तौव-
 लिङ्गता सिद्धा । इति आज्ञप्तास्म्यन्वयः । तत् तस्मात् । प्रमदवनपालिकाम् उद्यान-
 रचिकां मधुकरिकां तदाख्यां रमणीम् । एषा दृश्यमाना तपनीयाशोकं स्वर्णवर्णाशोकपु-
 ष्पवृक्षं पीताशोकतरुमित्यर्थः । “स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं तपनीय”
 मित्यमरः । आलोकयन्ती पश्यन्ती एनां मधुकरिकाम् उपसर्पामि ।

(अनन्तर परिव्राजिकार परिचारिका समाहितिकार प्रवेश ।) (क)

समा । भगवती आज्ञा करिआछेन—“समाहितिके ! राज्ञीके

(ততঃ প্রবিশ্নুতাদ্যানপালিকা ।)

সমা । (উপস্থিত্য) আলি ! অবি সুহো দে উজ্জাণবাবারো ? ।

[আলি ! অপি সুখসো উদ্যানব্যাপারঃ ?] (গ)

মধু । অহ্মো সমাহিতিকা ! সহি ! সাগরং হে ? [অহো সমাহিতিকা ? সহি ! স্বাগতং তে ?] (ঘ)

সমা । হলা, মম্বদৌ আস্বেদি—‘অরিত্তপাণিণো অহ্মা-
রিসজণেণ তত্ছোদৌ দেবৌ দেক্ষিটব্বা । তা বীঅপূরণ

(গ) উপস্থিত্য মধুকরিকায়াঃ সমীপং গতা । আলি ! সহি ! “আলৌ সখী বয়স্যা চ” ইত্যমরঃ । অপিঃ প্রশ্নঃ । তে তব উদ্যানব্যাপারঃ উদ্যানসম্বন্ধিক্রিয়াকলাপঃ হ্রদাদীনাং সেকপ্রভৃतीনাং কৰ্ম্মাণীত্যর্থঃ । সুখঃ ন অতিসাওয়াসকরঃ, তথাহি উদ্যানস্থিতানাং হ্রদলতাदीনাং শোভনাবস্থায়াং বৰ্ত্তমানায়াং তेषাং ন বিশেষেণ উপচরণং কৰ্ত্তব্যং ভবতি তথৈব চ উদ্যানব্যাপারঃ সুখং সম্পদ্যতে তৎ উদ্যানস্থিতহ্রদলতাদয়ো নিব্বিঘ্নাঃ কচ্ছিত্তি প্রযতাতপর্থম্ ইতি ।

(ঘ) অহো সমাহিতিকা ইত্যর্থো অহোশব্দঃ । তস্মৈ আশ্রয়ঃ সমাহিতিকায়া ইদানীমসম্ভাবিতাগমনেন । তে তব স্বাগতং যুভাগমনম্ কিমু ? স্বাগতমিতি ভাবে ক্তপ্রত্যয়ঃ, তদ্ব্যয়োগে চ কৰ্ত্তরি পঠৌ । অপি আগমনপথে তব ন কথিতং বিদ্যৌ জাত ইতি ভাবঃ ।

উপহার দিবার জন্ত বীজপূরক (টেবা নেবু) লইয়া আইস ।” অতএব প্রমদবনরক্ষয়িত্রী মধুকরিকার অব্বেষণ করি । (পরিক্রমণপূর্বক অবলোকন করিয়া) এই যে মধুকরিকা দাঁড়াইয়া স্বর্ণবর্ণ অশোক অরলোকন করিতেছে । অতএব ইহার সহিত সাক্ষাৎ করি । (খ)

[উদ্যানপালিকার প্রবেশ ।]

সমা । (নিকটে যাইয়া) সহি ! তোমার বাগানের কার্য্য বেশ চলিতেছে ত ? (গ)

মধু । এই যে সমাহিতিকা ! সহি ! তোমার স্বাগত ত ? (ঘ)

পেক্ষিদং ইচ্ছামি' তি । [হলা ! ভগবতী আজ্ঞাপয়তি—'অরিত্তপাণিনা
অস্মাদৃশজনেন তবভবতী দেবী দ্রষ্টব্য । তৎ বীজপূরকেণ প্রচ্চিত্তুমিচ্ছামো'তি ।] (ঙ)

মধু । যং সস্বিহিদং জ্জিব বীজপূরম্ । কহেহি দাব
অস্বোষসংঘস্বিদাণং যদ্বাপারিআণং অবদেসং দেক্সিঅ কদরো
ভম্মবদৌপ পসংসিদো ? [নতু সন্নিহিতমেব বীজপূরকম্ । কথয় তাবত্ অন্যান্য-
সংঘর্ষিতযোনাং আচার্য্যথ্যরূপদেশং দৃষ্ট কতরো ভগবত্যা প্রশংসিতঃ ?] (চ)

সমা । দুবে বি কিল আঅমিণা পম্মোঅণিউণা অ । কিন্তু

(ঙ) ভগবতী পণ্ডিতকৌশিকী আজ্ঞাপয়তি বক্ষ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । অস্মাদৃশজনেন
পরিচারিকাজনেন অরিত্তপাণিনা অশ্লষ্যহস্তেন যত্কিচ্ছিদুপহারযুক্তকরেণ ইত্যর্থঃ ।
অবভবতী মাননীয়া দেবী রাজ্ঞী দ্রষ্টব্য । আলোকিতব্য নতু রিত্তপাণিনা, তথা সতি
দেব্যাঃ সম্মানাতিক্রমঃ ক্রতঃ স্যাদিতি ভাবঃ । অথ 'তচ্চদৌ দেবী' ইত্যত্র 'তবভব' ইতি
কচিৎ পাঠঃ । তবভবান্ মহারাজঃ ইত্যর্থঃ । তৎ তস্মাত্ বীজপূরকেণ তদাখ্যফল-
বিশেষেণ যুক্তা ইতি শিষ্যঃ প্রচ্চিত্তুং দ্রষ্টুং দেবীমিতি শিষ্যঃ । ইচ্ছামি তৎ উপদিশ
বীজপূরকনির্দেশমিতি ভাবঃ ।

(চ) বীজপূরকং সন্নিহিতং সমীপবর্তি এষ, তৎ অর্হসি তদৃশহীতুমনাযাসমীষ ইতি
ভাবঃ । অন্যান্যং পরস্পরং সংঘর্ষিতযোঃ বিবাদবতোঃ তারকাদিত্বাৎ ইতচ্চমূল্যযঃ ।
পরস্পরম্ আত্মপ্রকার্ধমবলম্ব্য বিবাদকারিণ্যোঃ নাব্য্যচার্য্যথ্যোঃ অভিনয়শিষ্যকযোঃ
উপদেশম্ অভিনয়শিষ্যাং শিষ্যোপদিষ্টাম্ । ভগবত্যা পরিব্রাজিকয়া কতরঃ হরদন্তঃ
গণ্যদাসী বা প্রশংসিতঃ প্রকটপদে স্থাপিতঃ ।

সমা । সখি ! ভগবতী আজ্ঞা করিয়াছেন,—মাধব ব্যক্তির শূণ্যহস্তে
মহারাজার সহিত সাক্ষাৎ করা কর্তব্য নহে । অতএব বীজপূরক প্রদান
করিয়া, সাক্ষাৎ করিতে অভিনাষ করি । (ঙ)

মধু । বীজপূরক ত নিকটেই রহিয়াছে । আচ্ছা বলত—উভয়
নাট্যাচার্য্য পরস্পর বিবাদে প্রবৃত্ত হইয়াছিলেন । তাঁহাদের উপদেশ
দর্শন করিয়া, ভগবতী কৌশিকী কাহার প্রশংসা করিলেন ? (চ)

સિસાગુણવિસેષેણ ઉચ્ચમિદો ગણદાસો । [હાવપિ કિલ આગમિનો
પ્રયોગનિપુણૌ ચ । કિન્તુ શિષ્યગુણવિશેષેણ ઉચ્ચમિતો ગણદાસઃ ।] (ક)

મધુ । અહ માલવિકાગતં કૌલીનં કિં શ્રૂયતે ? [અથ માલવિકાગતં કૌલીનં કિં શ્રૂયતે ?] (જ)

સમા । વાદં કિલ તસ્મિં સાહિલાસો મદ્યા । કેવલં દેવીય
ધારિણીય ચિત્તં રક્તવન્તો અત્તણો પદુત્તણં ણ દંસેદિ । માલ
વિકાવિ દમેસુ દિઅસેસુ અણુદ્દમૂચ્છા વિઅ માલદીમાલા
મિલાઅમાણા લસ્સોઅદિ । અદો અવરં ણ જાણે । વિસજ્જેહિ
મં । [વાદં કિલ તસ્યાં સામિલાયો મત્તાં । કેવલં દેવ્યા ધારિણ્યાચિત્તં રચ્ચન્નાત્તનઃ
પ્રમુલં ન દર્શયતિ । માલવિકાપિ એણુ દિવસેણુ અનુભૂતમૂચ્છેવ માલતીમાલા સ્નાયતી
લલ્લયતે । અતોઽપરં ન જાને । વિસુત્ત મામ્ ।] (ઘ)

(ક) હાવપિ હરદત્તો ગણદાસયતિ ઉભાવેવ આગમિનો શાસ્ત્રજ્ઞાનસમ્પન્નો, પ્રયોગે
શિષ્ટાપ્રયોગવિષયે નિપુણૌ સુચતુરૌ, ભવત્ત્વમિતિ શેષઃ । તથાહિ ઉભયોરેવ શાસ્ત્રજ્ઞાન-
પ્રકર્ષે દેવ પ્રયોગપ્રકર્ષોઽપીતિ ભાવઃ । કિન્તુ તથાપિ શિષ્યાયાઃ માલવિકાયાઃ ગુણઃ
પ્રકર્ષઃ તદ્વિશેષેણ તસ્યાઃ પ્રયોગનૈપુણ્યેન ગણદાસઃ ઉચ્ચમિતઃ પ્રશંસિતઃ । તથાહિ
શાસ્ત્રજ્ઞાનસ્ય પ્રયોગનૈપુણ્યસ્ય ચ ઉભયય તુલ્યત્વેપિ શિષ્યોપહિતશિષ્ટાપ્રદર્શનૈન
પ્રકર્ષનિર્ણયાદ ગણદાસ એવ ઉત્ત્ત્વપ્રકર્ષભાગ્જાત્ત્વમિતિ ભાવઃ ।

(જ) અથ પ્રશ્ને માલવિકાગતં માલવિકાસમ્બન્ધિ કૌલીનં જનશ્રુતિઃ લોકવાદમિતિ
ચાવત્ । “સ્યાન્ કૌલીનં લોકવાદે યુઙ્ગે પન્નદ્વિપચ્છિના”મિત્યમરઃ । કિં શ્રૂયતે,
તત્સમ્બન્ધે ભવતી કિં જાનાતિ મિતિ જ્ઞાતુમિચ્છામીતિ ભાવઃ ।

(ઘ) વાદં નિશ્ચિતં તસ્યાં માલવિકાયાં મત્તાં સ્વામી અગ્નિમિત્રઃ સામિલાયઃ

સમા । ઉભયગ્રે શાસ્ત્રવિગ્ન ઓ પ્રયોગનિપુણ । કિન્તુ શિષ્યાય નૃત્તગીત-
નૈપુણ્યાવાહ્યો ગણદાસકે અપેક્ષાકૃત પ્રશંસા કરા રૂપે રૂપે । (ક)

મધુ । માલવિકાસંક્રાન્ત લોકપ્રવાદ શ્રુતિરૂપે કિં ? (જ)

মধু । এতং সাহাবলম্বি বীজপূরকং গীণ্হ । [এতৎ সাহাবলম্বি
বীজপূরকং গৃহাণ ।] অ
সমা । (নাট্যে ন বীজপূরকং গৃহীত্বা ।) হলা, তুমং বি ইদৌ পেসলদরং
সাহুজয়স্বসূসাএ ফলং পাবেহি । [হলা, ত্বমপি ইতঃ পেশলতরং
সাহুজনশ্বশুযা ফলং প্রাপ্ত্বিহি ।] ইতি প্রস্থিতা । (ট)

সানুরাগঃ রাজা মালবিকায়ামনুরক্ত ইতি যৌ লোকবাদঃ শ্রু্যতে স সত্য এবিতি ভাবঃ ।
ননু যদি রাজা মালবিকায়ামনুরক্তস্তনু কিমিতি তাং ন সহসা গৃহ্ণাতি ইत्याহ—
কিন্তু ইत्याদি । দৈব্যা সহিষ্যাঃ । চিত্তং মানসং রজন তব দাচিণ্ডমঙ্গমভয়াদিত্যর্থঃ ।
আত্মনঃ প্রমুতাং প্রভাবং মালবিকায়াম্ যদৃগদৃপং পরবিলক্ষণশক্তি কার্য্যমিত্যর্থঃ । ন
দর্শয়তি, মালবিকাপি ন কেবলং রাজা ইত্যপি শব্দার্থঃ । এষু দিবসেযু রাজসাল্লাত্কার-
কালাদনন্তরকালিষু, অনুভূতা আসাদিতা মূর্ছা মদনজন্যমৌহঃ রবিকিরণতাপজন্য-
জ্বালাদিত্য যথা তথ্যভূতা মালতীমালা মালতীকুসুমস্বক্ ইব স্নায়মানা স্নানিপুঞ্জা লক্ষ্যতে
দৃশ্যতে, তথাহি মালবিকা দর্শনে রাজেব রাজদর্শনে মালবিকাপি সুতরাং কামবেদনয়া
স্নায়তি ইতি ভাবঃ । অতঃ অস্মান্ অপরং ন জানি, এতন্ম্যবমেব জানামি ইতি ভাবঃ । মাং
বিসম্ভ্রজ্য গন্তুম্ আদেশ, ভগবন্ত্যা আদেশস্য কালবিলম্বে ন কৰ্ত্তুমশক্যত্বাদিতি ভাবঃ ।

(জ) এতৎ দৃশ্যমানং সাহাবলম্বিতং বীজপূরকং তদাখ্যং ফলং গৃহাণ আদত্ব ।
অথ নাস্তি কাপি বাধা ইতি ভাবঃ ।

সমা । শুনিয়াছি, মহারাজ মালবিকার প্রতি অতিমাত্র অভিনাব-
পরবশ ইহিয়াছেন । কেবল মহারাজী ধারিণীর মনোরঞ্জন জন্ত আশ্রয়প্রভূতা-
প্রদর্শনে বিরত আছেন । মালবিকাও যেন দিন দিন মূর্ছার অন্তর্যবশে
মালতীমালার স্থায় ম্লান ইহিয়া পড়িতেছেন বলিয়া দেখিতে পাওয়া
যাইতেছে । ইহার পর আর কিছু জানি না । এক্ষণে আমায় ছাড়িয়া
দাও । (ঝ)

মধু । এই সাহাবলম্বী বীজপূরক গ্রহণ কর । (ঞ)

মধু । সখি ! সমং জ্বেব গচ্ছহ্ম । অহং বি ইমস্স চিরা-
অমাণকুসুমোগমস্স তবণীআসোঅস্স দোহলণিমিত্তং দেবীএ
ণিবেদেমি । [সখি ! সমমীব গচ্ছাব : । অহমপ্যস্স চিরাথমাণকুসুমোদগমস্স তপ-
নীয়াগাকস্স দোহদনিমিত্তং দেব্যৈ নিবেদয়ামি ।] (৪) ।

(৪) ইত : অস্মাত্ বীজপূরকফলাত্ পেশলতরং কৌমলতরম্ উত্কৃষ্টতরমিত্যর্থঃ ।
ফলম্ অমীষ্টার্থং সাধুজনযুযুযা সজ্জনানাং সেবয়া প্রাপ্তহি লভস্ব । এতেন পূর্ব্বাবপি
বীজপূরকপদস্য ফলপরতাপল এব য়েযান্ ন পুষ্পপরতাপল ইতি মন্তব্যম্, পুষ্পপরতা-
ত্রাদিমস্তু ইত : বীজপূরকহচ্চাত্ পেশলতরম্—অর্থং হচ্চ : যথা ফলং লেমে তদপেক্ষয়া
উত্কৃষ্টং ফলমিত্যর্থঃ ।

(৪) সমম্ যুগপদেব, গচ্ছাব : ত্বমহচ্চ একদৈব গচ্ছাব : দেবীসমীপমিতি শ্রেয় : ।
চিরাথমাণ : বিনাম্বমান : কুসুমোদগম : পুষ্পসম্ভব : যস্য তথাভূত : , পুষ্পপ্রকাশে বিলম্ব-
মানস্য ইত্যর্থঃ । তপনীয়াশোকস্য সুবর্ণাশোকহচ্চস্য দোহদনিমিত্তম্ অচিরেণ
কুসুমোত্পত্তিকারণসম্বলনহেতবে ইত্যর্থঃ । দেব্যৈ রাজ্ঞৈ ধারিণ্যৈ নিবেদয়ামি, তথাপি
অয়মশোকং বহুকালাত্যগেনাপি ন পুষ্পং প্রসূতে, তত্ কাचित্ বরাঙ্গনা অব আগত্য
জালঙ্কারস্য চরণস্য আঘাতরূপং দোহদং নির্বর্তয়তু তত এব অচিরাৎ হচ্চস্য ফলোদ-
গনো ভাবীতি দৈবৈ কথয়ামীতি ভাব : ।

রমণীপাদাঘাতে অশোকপুষ্পোত্পত্তিদোহদলে কবিপ্রসিদ্ধিযথা—“পাদাঘাতাদশোকং
বিকসতি বকুলং যোষিতামাস্বময়ৈ”রিত্যাदि, এতন্নি বক্ষ্যমাণস্য মালবিকায়া দোহ-
দাধিকারস্য বিজ্ঞাপকম্ ইতি ।

সমা । (নাটো গ্রহণ করিয়া) সখি ! তুমিও সাধুজনের সেবা দ্বারা
ইহা অপেক্ষা উৎকৃষ্ট ফল লাভ কর । (এই বলিয়া প্রস্থান) (৫)

মধু । সখি ! এক সঙ্গেই যাইব । এই কনক অশোকের ফুল
ইহাতে বিলম্ব ইহাতেছে । তজ্জন্তু আমাকে মহারাণীর নিকট ইহার সাদ
দিবার (ফুল ধরিবার ঔষধের) জন্তু আবেদন করিতে ইহাবে । (৬)

সমা । জুজ্জদি, অহি আরো কলু তুহ । [যুজ্যতে, অধিকারঃ খলু তব ।] (ঙ)

(ইতি নিষ্কান্তে ।)

প্রবেশকঃ । (ঢ)

[ততঃ প্রবিশতি কামযমানাবস্থো রাজা বিদূষকঃ ।] (ণ)

রাজা । (আত্মানং বিলোক্য ।) (ত)

(ঙ) যুজ্যতে দৈব্যে চক্ৰহস্তান্নিবেদনং যুক্তমেব । যতঃ তব অধিকারঃ কৰ্ত্তব্যং কৰ্মং এতৎ, যত্নং ত্বং কাননাধিকারে নিযুক্তাসীতি ভাবঃ ।

(ঢ) প্রবেশকঃ, নাটকীয়সন্দর্ভমেদঃ, তল্লক্ষণং যথা—“প্রবেশকোঃসুদাত্তোক্তয়া নীচ-পাত্রপ্রযোজিতঃ । অদ্ভুতদ্যান্তল্লিঙ্গৈঃ শিখং বিক্ষম্বকী যথা ॥” বিক্ষম্বকী যথা হস্তানাং কৈবল্যিত্বং অংশানাং বস্তুবিষয়মাণানাঞ্চ কৈবল্যিত্বং অংশানাং নিদর্শনং তথা অত্রাপি ইতি “শিখং বিক্ষম্বকী যথা” ইত্যস্য অভিপ্রায়ঃ । এতদন্তঃ প্রতিমুখসম্বলিঙ্গৈঃ—তল্লক্ষণং যথা—“ফলপ্রধানোপায়াস্য মুখসম্বলিনিবেশিনঃ । ললিত্যললিত্য ইবোদ্রমেদৌ যত্র প্রতিমুখম্ভ তৎ ॥” ইতি ।

(ণ) ততঃ সমাধিতিকায়া মধুকরিকায়ায় নিষ্ক্রমানন্তরম্ । কামযমানস্য সাকামস্য ইব অবস্থা यस্য তদ্যামূতঃ, কাশ্যাপাঙ্কতাপ্রমত্তিলচণযুক্তঃ । এতৎ কেবলম্ রাজৌ বিশেষণম্ ।

(ত) আত্মানং স্বশরীরং বিলোক্য দৃষ্ট্বা, নিজশরীরগতকাশ্যপ্রমত্তিকমুদ্রীয় ইত্যর্থঃ । কথয়তীতি শিষ্যঃ ।

সমা । তা বটে, মথি ! ইহা তোমারই কার্য্য । (ঙ)

[এই বলিয়া উভয়ের নিষ্ক্ৰমণ]

প্রবেশক । (ঢ)

(অনন্তর কামাকুলিতাবস্থ রাজা ও বিদূষক উভয়ের প্রবেশ ।) (ণ)

রাজা । (নিজের দিকে দৃষ্টিপাত করিয়া ।) (ত)

शरीरं चामं स्यादसति दयितालिङ्गनमुखे

भवेत् सास्त्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तथा सारङ्गाच्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं व्रजसि किम् ॥१॥

[अन्वयः । दयितालिङ्गनमुखे असति शरीरं चामं स्यात्, सा क्षणमपि न दृश्यते इति चक्षुः सास्त्रं भवेत्, हृदय ! त्वं तथा सारङ्गाच्या कदाचित् विरहितं न असि, निर्वाणे प्रसक्ते किं परितापं व्रजसि । १]

१ । तदेव वक्तव्यमाह—शरीरमित्यादिना । दयितायाः प्रियतमायाः अलिङ्गनमुखे आश्लेषजन्ये आनन्दे असति अवर्त्तमाने प्रियायाः समागमविरहे सति इत्यर्थः । शरीरं देहः चामं क्षणमात्रं क्लृप्तमिति यावत् स्यात् । तदभावे प्रियाचिन्तनमात्रपरायणस्य भोजनादिवैमुख्येन वर्त्तमानत्वात् शरीरचामताया अवग्यम्भावात् ममापि प्रियाविरहवतः तथा शरीरचामता इति प्रस्तुतायः । सा दयिता क्षणम् अत्यल्पकालमपि व्याप्य न दृश्यते चाक्षुषप्रत्यक्षविषयीभवति इति हेतोः चक्षुः सास्त्रं अशुपूर्णं भवेत्, ममापि तद्दर्शनाभावेन निरन्तरं चक्षुः सास्त्रं तिष्ठतीति भावः । एतेन प्रियाजनविरह एव विकारोपस्थितिकारणं नतु प्रियासङ्गतिरिति स्थितम् । शरीरस्य च येनेवस्य च अशुपूर्णत्वे कारणमस्ति, किन्तु हृदयस्य परितापे किमपि कारणं नास्ति तथापि कथं स इत्येव प्रश्नार्थमाह—तथेत्यादिना । हे हृदय ! त्वं तथा सारङ्गाच्या हरिणलोचनया प्रियया मालविकया कदाचित् कश्चिन्नपि काले, तद्दर्शनादारभ्य इदानीं यावत् न विरहितं त्यक्तमसि, सर्वदा एव त्वया तस्याचिन्तनात् मानसे तद्रूपस्य जागरूकत्वात् सन्ततमेव तत्समागम इति भावः । अतः निर्वाणे शान्तौ प्रसक्ते योग्ये सति निर्वृत्तिलाभयोग्यतायां सत्यामित्यर्थः । किं कथं परितापं व्रजसि लभसे, न युज्यते तव निरन्तरं प्रियासङ्गतस्य परितापलेशोऽपीति भावः । अत्र अप्रस्तुतात् सामान्यात् साधारणजनस्य दयितालिङ्गनासत्तायां शरीरकाशात् तद्दर्शनाभावेन चक्षुषः स्वास्त्रत्वाच्च प्रस्तुतस्य विशेषस्य राजगततत्तत्पदार्थस्य व्यञ्जनात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार इति । सारङ्गाच्या इत्यत्र समासगता उपमा । क्षणमपि इत्यपिशब्देन बहुकालदर्शनस्य फलत एव व्यावर्त्तनप्रत्ययात् अर्थापत्तिः । प्रियाविरह-

বিদু। অলং ভবদো ধীরদং উজ্জ্বলিত্ব পরিদেবিদেণ । দিষ্টা
ময় মালবিকায়ৈ পিতৃসখী বকুলাবলিয়া, সুণাবিদা অ
অত্ৰ জো ভবদা মন্দিটো । [অলং ভবতো ধীরতামুজ্জ্বলিত্বা পরিদেবিতেন ?
হৃদা ময়া মালবিকায়োঃ প্রিয়সখী বকুলাবলিকা, আবিতা চার্থং যো ভবতা
সন্দিষ্টঃ ।] (থ)

রাজা । ততঃ কিসুপ্তবতী ? (দ)

রূপস্য পরিতাপকারণস্য অসুখ্যেঃপি পরিতাপস্য নিবন্ধাত্ বিभावনা, নিবৃত্তিকারণে
প্রিয়াবিরহাभावे मल्यपि तदभावात् विशेषोक्तिर्या इति सन्देहवशात् सन्देहसङ्करः ।
“निर्वाणमस्तगमनं निर्वृतिर्गजमञ्जनम् । सङ्गमथापवर्गश्च” इति मेदिनीवचनवशात्
निर्वाणशब्दस्य निर्वृतिरूपार्थतायाः सुखेऽपि अप्रसिद्धत्वात् निहतार्थत्वं दोषः । वृत्तं
शिल्परिणी नाम ।

(থ) ধীরতাং ধৈর্যম্ উজ্জ্বলিত্বা বিহায় পরিদেবিতেন কন্দনেন অলম্, ধৈর্য
ধারণতু ভবান্ ইতি ভাবঃ । বকুলাবলিকা তদাখ্যা, ভবতা যঃ অর্থঃ সন্দিষ্টঃ
বাচ্যকৃতয়া প্রেরিতঃ, তন্ম অর্থং বিষয়ং আবিতা বিজ্ঞাপিতা ।

(দ) ততঃ তচ্ছ্রাবণানন্তরং, কিম্ উপ্তবতী কথিতবতী সা বকুলাবলিকীতি শিথঃ ।

সেই দয়িতা মালবিকার আলিঙ্গনসুখের অসম্ভাববশতঃ, শরীর ক্লশ
হইয়া গিয়াছে। ক্ষণকালও তাঁহাকে দেখিতে পাইতেছে না বলিয়া,
চক্ষুও অশ্রুপূর্ণ হইয়াছে। কিন্তু হে হৃদয়! তোমার ত সেই হরিণনয়নার
সহিত কোন কালেই বিচ্ছেদ নাই। সুতরাং তোমার পক্ষে শাস্তিসুখ সর্বথা
সম্ভব হইলেও, তুমি কি জগৎ পরিতাপপ্রাপ্ত হইতেছ? ॥১৭॥

বিদু। ধৈর্য্য ত্যাগপূর্ব্বক আপনার বিলাপ করিবার প্রয়োজন নাই।
মালবিকার প্রিয়সখী বকুলাবলিকার সহিত আমার দেখা হইয়াছিল।
তাঁহাকে আপনার সন্নিষ্ট বিষয় শুনাইয়াছি। (থ)

विद् । विस्ववेहि भट्टारकम् । अणुगिहीदस्मि इमिणा णिओ-
रण । किन्तु सा तवस्मिणी देवीए अहिम् रक्खन्तीए णाअ-
रक्खिदो विअ णिही ण सुहं समासादइदव्वा । तहवि घट्ट-
इस्सं त्ति । [विज्ञापय भट्टारकम् । अणुगिहीतास्मि अनेन नियोगेन । किन्तु सा
तपस्विनी देव्या अधिकं रक्षन्त्या नागरचित इव निधिः न सुखं समासादयितव्या ।
तथापि घटयिष्यामीति ।] (घ)

राजा । भगवन् ! सङ्कल्पयोने ! प्रतिबन्धवत्स्वपि विषये-
ष्वभिनिवेशकारो किं तथा प्रहरसि, यथा जनोऽयं न
कालान्तरक्षमो भवति ? (सविषयम्) । (न)

(घ) भट्टारकं राजानं “राजा भट्टारको देव” इत्यमरः । अनेन नियोगेन आदेशेन
अणुगिहीता प्रसादितास्मि, सा तपस्विनी वराको मालविका देव्या धारिण्या अधिकम्
अर्थं रक्षन्त्या सावधानं स्थापयन्त्या इत्यर्थः । नागेन सप्रेष रचितः निधिः धनभाण्डमिव
सुखम् अनायासेन न समासादयितव्या लब्धव्या । दृश्यते अनेकेषु स्थलेषु श्रूयते च—
धनकलसादिकं बहोः कालात् भूमिच्छिन्नं भुजङ्गादिभिर्वेष्टनेन रक्ष्यते, तदुपद्रवादेव
तद्धनपातं साधारणा नाभिगन्तुं क्षमन्ते, तद्धि धनं यत्तापिकृतमिति व्यवह्रियते ।
तथापि देव्या निपुणतरं रक्षणेन आयासेन लाभयोग्यतायामपीत्यर्थः । घटयिष्यामि
मेलयिष्यामि राज्ञा सह मालविकामिति शेषः । इति सा वकुलावल्लिका उक्तवतीति
पूर्वोक्तान्वयः समाप्यः । अतस्त्वं धैर्यमवलम्बस्व, अवश्यमचिरादेव मालविकया
काव्यमानया सह सम्मेलनस्य सम्भवादिति विदूषकाभिप्रायः ।

राजा । ताहाते से किं बलि ? (द)

विद् । “प्रभूके विज्ञापित करून, आम्ही एवम्बिध निरोग द्वारा
अनुगृहीत होइछां । किन्तु देवी धारिणी सेई सरना मालविकाके
कणिवेष्टित निधिर श्राय अति सावधाने रक्षा करितेछेन । याहाई इडक,
मालविका अन्यास-नरु ना होइलेओ आम्ही ताहार सहित मिलन घटाईव । (ध)

ক রাজা হৃদয়প্রমাথিনী

ক চ তে বিশ্বসনীয়মায়ুধম্ ।

মৃদু তীক্ষ্ণতরং যদুচ্যতে

তদিদং মন্যথ দৃশ্যতে ত্বয়ি ॥২॥

[অন্বয়ঃ । হৃদয়প্রমাথিনী রাজা ক ? বিশ্বসনীয়ং তে আয়ুধম্ ক ? মন্যথ ! মৃদু তীক্ষ্ণতরং যত্ উচ্যতে, তত্ ইদং ত্বয়ি দৃশ্যতে । ২।]

(ন) ভগবন্ ! ऐश्वर्यसम्पन्न ! अलौकिककर्म्मसाधनक्षमत्वात् सम्बोधनमिदम् । सङ्ख्यः नायकानां नायिकानाञ्च परस्परं प्रति कामनाविशेषः स एव योनिः कारणं यस्य तथाभूतः, कामदेवस्य कामनाविशेषादेव सम्भव इति तथात्वम् । प्रतिवन्धवत्सु विरोधियुक्तेषु वर्तमानप्रतिबन्धकेषु अपि विषयेषु कार्येषु अभिनिवेशकारी आशङ्कतिशय-सम्पादकः सन् किं कथं तथा तेन प्रकारेण अतिशयेन इत्यर्थः । प्रहरसि पीडयसि, तथाहि सत्प्रतिबन्धकस्य विषयस्य लाभसम्भवात् न युक्तं तव ईदृशमनर्थकं पीडनमिति भावः । यथा येन प्रकारेण पीडने अयं मल्लक्षणः जनः कालान्तरक्षमः कालविलम्बसहः न भवति, तथाहि यदि इतः परमपि ईदृशं मां पीडयेत्तदा नूनं मे जीवनमेव न तिष्ठेत् अतः कुरुणां कृत्वा मम पीडनात् विरमेति भावः । सविस्मयं विस्मयसहकारेण, विस्मयकारणञ्च परतो व्यक्तौ भविष्यति ।

१। अथ पुष्पायुधस्य पुष्पमयेनायुधेन कठोरपीडाया असम्भवेऽपि सातिशय-पीडाजननम् विस्मयकारणमाह—कृत्यादिना । हृदयं चित्तं प्रमथ्नाति पीडयति या सा हृदयप्रमाथिनी चित्तस्य सुतरां पीडादायिनी, राजा उपतापः क कुत । विश्वसनीयं विश्वासयोग्यम् अतिकोमलमित्यर्थः । ते तव आयुधं पुष्पमयमस्त्रञ्च क कुत अनयोरत्यन्तः प्रमेदः, नहि कोमलादवस्तुनः तथा कठोरा पीडा सम्भवति तद्विपर्यय एव विस्मयकरः,

রাজা । ভগবন্ কাম ! বাহাতে পদে পদেই বিশ্ব, তাদৃশ বিষয়ে অভিনিবিষ্ট হইয়া, আশাকে এক্রমে প্রশংসা করিতেছেন, বাহাতে আর কানবিলম্ব সহ্য করিতে পারিতেছি না । (সবিম্বয়ে) । (ন)

বিদু। যং ভগ্নামি, তস্মিঁ সাহিণিজে কজ্জে কিদৌ মএ
উব্বাশ্রীবক্কেবোত্তি। তা পজ্জবত্থাব্বেদু ভবং অত্তাণম্। [নদ
ভগ্নামি, তস্মিন্ সাধনৌ কাৰ্য্যে কৃতৌ ময়া উপাশ্রোপচৈপ ইতি। তৎ পথ্যবস্থাণয়ত
ভবানাআনম্।] (প)

হে মন্থথ ! মনোবেদনাহেতুভূত কাম ! মৃদু কোমলং বস্তু তৌচ্ছাতরম্ অতিসূক্ষ্মায়' প্রস্বরজ
ইতি যত্ উচ্যতে প্রবাদবাক্যেষু ব্যবহ্রিয়তে লোকৈরिति শিষ্যঃ। তত্ প্রবাদবাক্যার্থ-
সামঞ্জস্যং ত্বয়ি পুণ্যায়ুধে মন্থথে দৃশ্যতে অনুভূয়তে, তথাহি তব পুণ্য' কোমলমপি ময়ি
কঠোরাং বেদনাং নিবর্ত্তয়তি, অতএব তব আয়ুধে এব তস্য বাক্যস্য সত্যতা উপলভ্যতে
নান্যথ ইতি ভাবঃ। অথ হৃদয়প্রমায়িন্যা রাজায়াঃ বিশ্বমনীয়স্য আয়ুধস্য চ ক্রদয়েন
প্রমিত্তিতিশয়কথনাত্ মৃদুলতৌচ্ছাতরত্বয়োঃ বিরূপয়োঃ সঙ্কটনাৎ বিষমালঙ্কারদ্বয়ী
তয়োঃ পরস্পরম্ অপেক্ষাপেচিভাববিরহাত্ সংসৃষ্টিঃ। বিপূৰ্ব্বস্য শ্বসিঃ সাক্ষ্যকলস্যাপি
দর্শনাৎ কৰ্ম্মণ্যনীয়প্রত্যয়ঃ। সুন্দরীব্রতম্।

(প) অথ পুনরপি বিদূষকঃ রাজানং প্রমোদয়তি—নন্বিত্যাदिना। তস্মিন্ সাধনৌ
সম্পাদ্যে কাৰ্য্যে মালবিকয়া সহ তব সমাগমরূপে কৰ্ম্মণি, উপায়স্য তত্ সাধনযোগ্যস্য
হেতৌ উপচৈপঃ উপন্যাসঃ ময়া কৃতঃ বিহিতঃ, বকুলাবলিকা ময়া নিযুক্তা সৈব যথাযথং
তব কাৰ্য্যে সাধয়িত্ব্যতি ইতি ভাবঃ। তত্ তস্মাত্ ভবান্ 'আত্মানং স্ব' পথ্যবস্থাণয়ত
স্বস্বীকরোতু, অলম্ উত্কণ্ঠয়া, উত্কণ্ঠা হি কাৰ্য্যসাফল্যাশায়া অসত্বে যুজ্যতে নতু
অচিরমৈব কাৰ্য্যফলাভাশায়াঃ সত্বে ইতি কথমিদানীং সত্বর' ভাবিনি কাৰ্য্যে
উত্কণ্ঠাং ব্রজসি ইতি ভাবঃ।

মর্শাস্তিক ছুঃখজনক রোগই বা কোথায়, আর তোমার বিশ্বস্ত আয়ুধই
বা কোথায়? হে মন্থথ! লোকে যাহাকে মৃদু হইলেও, অতিমাত্র তীক্ষ্ণ
বলিয়া থাকে, তোমাতে তাহাই দৃষ্ট হইতেছে ॥২॥

বিদু। নিশ্চয়ই আমি বলিতেছি, সেই কর্তব্য কৰ্ম্ম সাধন করিবার

राजा । अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारविमुखेन चेतसा क
नु खलु यापयामि ? । (फ)

विदू । अज्ज एव्व पढमावदारसुहआणि रत्तकुरुवआणि
उवाअणं पेसिअ णववसन्तावदारव्ववदेसेण इरावदोए णिउ-
णिआमुहेण पत्थिदो भवं,—इच्छेमि अज्जउत्तेण सह
दोलाहिरोहणं अणुभविदुंत्ति । भवदा बि खे पडिस्सादं । ता
पमदवणं एव्व गच्छुह्म । [अद्यैव प्रथमावतारसुभगानि रक्तकुरुवकाणि उपायनं
प्रेष्य नववसन्तावतारव्यपदेशेन इरावत्या निपुणिकासुखेन प्रार्थितो भवान्—इच्छा-
म्यार्थपुत्रेण सह दोलाधिरोहणमनुभवितुमिति । भवताम्यस्याः प्रतिज्ञातम् । तत् प्रमद-
वनमेव गच्छावः ।] (घ)

(फ) अथ-शब्दः प्रश्ने । इमं वर्त्तमानं दिवसशेषं दिनस्य अवशिष्टभागम् उचितव्यापारः
कर्त्तव्यकर्म तस्मात् विमुखेन चेतसा चित्तेन उपलक्षित इत्यर्थः । क्व कस्मिन् प्रदेशे
यापयामि अतिवाहयामि, तथाहि मम इदानीं यादृशी अवस्था उपस्थिता तथा अवस्थया
अवशिष्टं दिवसभागमेव यापयितुमतितराम् अशक्तोऽपि कुत्रापि चित्तस्थैर्यस्य अलाभा-
दिति भावः ।

(घ) अद्यैव अस्मिन्नेव दिवसे, प्रथमावतारेण प्रथमसमुद्गमेन सुभगानि सुन्दराणि
रक्तकुरुवकाणि रक्तवर्णानि कुरुवककुसमानि उपायनम् उपहारं प्रेष्य नववसन्तावतार-
व्यपदेशेन अभिनववसन्तकालोदयच्छलेन इरावत्या तदाख्याया राज्ञा निपुणिकायाः
तदाख्यायाः कस्यायितु मुखेन भवान् प्रार्थितः याचितः । किं प्रार्थित इत्याह—इच्छामी-

झञ्जु आमि उपाय करिग्रा राथिग्राहि । अतएव आपनि आआके प्रकृतिह
करुन । (ग)

राजा । एक्कणे कर्त्तव्या-कार्यापराधूथ ह्मन्न नहैग्रा এই दिवसेर अवशिष्ट
समय कोथाय यापन करिव ? (फ)

রাজা । ন চমমিদম্ । (ম)

বিদু । কহং বিদ্বা ? [কথমিব ?] (ম)

রাজা । বয়স্য ! নিসর্গনিপুণাঃ স্থিয়ঃ । কথমন্যসংক্রান্ত-
হৃদয়মুপলালয়ন্তমপি তে সখী ন মাং লক্ষয়িষ্যতি ? অতঃ
পশ্যামি । (য) —

ন্যাদিনা । আখ্যপুবেণ স্বামিনা ভবতা সহ দৌলারোহণং দৌলারোহণমহৌতসবম্
অনুভবিতুম্ ইচ্ছামীতি, এতৎ ইরাবত্যা বচনানুসরণেনোক্তম্ । অস্যাঃ ইরাবত্যাঃ
প্রতিজ্ঞাতং প্রতিজ্ঞা ক্রতা, ইরাবত্যা সহ দৌলামধিরূঢ়াং বিলামমনুভবিষ্যামি ইতি প্রতিজ্ঞা-
প্রকারঃ । তৎ প্রমদবনং বিলামোপবনম্ एव गच्छावः, তব গতা দিবসশেষমতিবাহয়িতুং
চমেষা ইতি ভাবঃ ।

(ম) ইদম্ ইরাবত্যা সহ দৌলারোহণেন দিবসশেষমতিবাহনরূপং কৰ্ম্ম ন চমং ন
যোগ্য', তথাহি মনসি মালবিকায়া অনুরাগমাধায় বহির্হিতং ইরাবত্যাং প্রণয়প্রকাশনে
কালক্ষেপণং তদতিমাত্রমশঙ্ক্যমিব ময়া বহিঃপ্রকাশং গতে চ মালবিকানুরাগে মত্ততী
বিপত্তিরিতি, এতদেব পরতো ব্যক্তং ভবিষ্যতি ।

(ম) কথমিব কেন হেতুনা ইদং ন চমমিতি শিষ্যঃ ।

(য) নিসর্গনিপুণাঃ স্বভাবতঃ সুচতুরাঃ, অন্যস্যাং তদ্বিত্রায়াং সংক্রান্তং লগ্নং হৃদয়-
যস্য তম্ অন্যানুরক্তং মাম্ উপলালয়ন্তং স্নেহং প্রদর্শয়ন্তমপি তে তব সখী ইরাবতী কথং

বিদু । অতঃই প্রথম প্রস্তুতিত বলিয়া পরমসুন্দর রক্ত কুরুবক সকল
উপচোকন স্বরূপ প্রেরণ করিয়া, নূতনবসন্তাবতারচ্ছলে ইরাবতী নিপুণি-
কার মুখে বলিয়া পাঠাইয়াছেন, “আর্য্যপুত্রের সহিত দৌলারোহণ
করিতে আমার অভিলাষ ইহা আছে ।” আপনিও তাহাতে প্রতিশ্রুত ইহা-
ছেন । অতএব প্রমদবনেই গমন করি, চলুন । (ব)

রাজা । ইহা ইহতেই পারে না । (ভ)

বিদু । কি নিমিত্ত ? (ম)

উচিতঃ প্রণয়ো বরং বিহন্তু'

বহুবঃ খলু ন হেতবো হি দৃষ্টাঃ ।

উপচারবিধির্মনস্বিনীনাং

ন তু পূর্বাভ্যধিকোঽপি ভাবশূন্যঃ ॥২॥

[অন্বয়ঃ । প্রণয়ঃ বিহন্তুন্ম উচিতঃ বরম্, হি বহুবঃ খলু ন হেতবঃ দৃষ্টাঃ ।
পূর্বাভ্যধিকঃ অপি ভাবশূন্যঃ উপচারবিধিঃ মনস্বিনীনাং ন বরম্ (ভবতি) । ২ ।]

ন লভয়িষ্যতি জ্ঞাস্যতি, মম অন্যস্যামনুরাগ' ন বিभावয়িষ্যতীত্যর্থঃ । অপিতু নিশ্চিতমেব
স্মা মুচতুরা মালবিকায়াং মমানুরাগ' বিभावয়িষ্যত্ব্যেব ইতি তব ইদানী' গমন' ন যোগ্য'
মন্যে ইতি ভাবঃ । অতঃ অস্মাত্ হেতৌ পশ্যামি জানামি বহুমাশ্রমমিতি শিষ্যঃ ।

২ । অথ দ্রষ্টব্যমুপায়মেবাদ্—উচিত ইत्याদি । প্রণয়ঃ প্রীতিঃ প্রার্থনাবিশেষো বা
বিহন্তু' প্রত্যাখ্যাতুন্ম উচিতঃ যুক্ত ইতি বরম্, তথাহি ইরাবত্যা দৌলাধিরোহণপ্রার্থনায়
অথ বরং বিহন্তব্য ইতি ভাবঃ । ননু প্রণয়ভঙ্গোঽপি নিস্কারণং কথং ক্রিয়তামিত্যাকা-
ঙ্ক্যামাহ—বহুব ইत्याদি । খলু নস্য প্রণয়ভঙ্গস্য হেতবঃ কারণানি বহুবঃ এব দৃষ্টাঃ,
তথাহি যত্নকিঞ্চিৎ ব্যপদিষ্য প্রণয়ভঙ্গঃ কৰ্ত্তু' শক্যতে অতঃ সंप্রতি রাজকাৰ্য্যাদৌনা-
মপরিহাৰ্য্যত্বং নিবেদ্য প্রণয়খলু ন' কৰ্ত্তব্য' ময়েতি বিবেচিতমিতি ভাবঃ । ননু
কিমিদানী' অকাঙ্খে ইরাবত্যা দৃঢ়' প্রণয়ং প্রত্যাখ্যাতুন্ম ইচ্ছসি, ক্রিয়তাম্ অন্ততঃ
বহিরপি প্রণয়প্রকাশ ইত্যাকাঙ্ক্যামাহ—উপচারিত্যাদি । পূর্বস্মাত্ অনুষ্ঠিতপূর্বাত্
অভ্যধিকঃ অতিশয়িতঃ অপি কা কথা পূর্বতঃ স্বল্পতরস্য ইতি ভাবঃ । ভাবশূন্যঃ
অনুরাগরহিতঃ উপচারবিধিঃ উপলালনক্রিয়া মনস্বিনীনাং প্রশস্তচিত্তসাং স্ত্রীণাং সম্বন্ধে
ন বরং প্রীতিকরঃ ভবতীতি শিষ্যঃ । তথাহি অহ' মালবিকায়ামাসক্তচিত্তঃ, ইরাবত্যা
বহিঃপ্রীতিং প্রদর্শয়ন্নপি নূন' তথা প্রবচনাপূর্ণং এব বিभावিতঃ স্যাং, তেন চ মহদনিষ্টমেব

রাজা । বরশ্চ ! জীজাতি স্বভাবতই চতুরা ; সুতরাং আমি অল্পকূল
ব্যবহার করিলেও, তোমার সখী কি জানিতে পারিবে না যে, আমার
হৃদয় অশ্রের প্রতি আসক্ত হইয়াছে ? অতএব দেখিতেছি ।—(ব)

বিদু। ণারিহদি ভবং অন্তেউরপড়িড়িৎ দক্সিস্বং একপদে
পিড়দো কাডুম্ । [নাহঁতি ভবানন্তঃপুরপ্রতিষ্ঠিতং দাচিণ্মনেকপদে পৃষ্ঠতঃ
কর্তুন্ম (র) ।]

রাজা । (বিচিন্ত্য) । তেন হি প্রমদবনমার্গমাদেশ্য । (ল)

সম্ভবেৎ, অতএব তং পশ্যানসমপ্ৰহায় প্রণয়স্বাস্য ইরাবতীকৃতস্য খলুজনমিব প্রশস্যতরমিতি
ভাবঃ । অথ সনস্বিনীনামিতি সামান্যাদপ্রস্তুতাৎ প্রস্তুতায়াঃ বিশেষভূতায়া ইরাবত্যাঃ
প্রত্যয়েন অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । পূর্বাভ্যধিকৌপীত্যপিশব্দে ন দৃষ্টাপূষিকন্যায়াত্
স্বল্যতরস্য উপচারবিধে রনুপকৃত এব অপ্রিয়ত্বপ্রতীতিরূপাংসি । ভাবয়ন্ত্যত্বরূপপদার্থস্য
ন বরমিতি পদার্থহেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গমপীতি । বৃচ্চং মালভারিণী নাম ।

(র) ভবান্ অন্তঃপুরেযু যদ্যন্তবনিতাসু প্রতিষ্ঠিতং দৃঢ়ভাবিন নিহিতং দাচিণ্ম
ঐদ্যৈম্ একপদে অকস্মাদেব পৃষ্ঠতঃ কর্তুং পশ্যাত্কল্য অবস্থাণুং ন অহঁতি, তথাহি
পূর্বতনস্য গাঢ়প্রণয়স্য রচণে এব যত্রঃ কর্তব্যঃ, মতু প্রণয়ভঞ্জন তদ্বিপৰ্য্যয়ে ইতি
তদুক্তং ন যুক্তং মস্ত্রে ইতি ভাবঃ । এতেন ক্রমশঃ মালবিকায়া গুণশাসনেণ তবানুরাগস্য
মবিষ্যত্ব উপি ন সহসা তদ্বভঙ্গঃ স্বেয়ান্ ইতি বিদূষকামিলাদৌ ব্যজ্যতে ।

(ল) তেন একপদে এব প্রণয়ভঙ্গস্য অকর্তব্যতয়া ইত্যর্থঃ । প্রমদবনমার্গম্ উপবন-
পথম্ আদেশ্য নির্দিষ্ট যথা তেন মার্গেণ গত্বা প্রতিজ্ঞাং পালয়েয়মিতি ভাবঃ ।

প্রণয় খণ্ডন করা বরং প্রশস্ত কল্প, কেননা খণ্ডন করিবার অনেক
কারণও লক্ষিত হইয়া থাকে । তথাপি, প্রথমে অধিক প্রণয় প্রদর্শন করিয়া
অধুনা ভাবশূন্য প্রণয়প্রদর্শন কোন মতেই উচিত কল্প নহে । উহাতে
হলনামাত্র করা হয়, অথবা মাত্র মন রক্ষা করা হইয়া থাকে ॥৩॥

বিদু। দেখিতেছি—আপনি অন্তঃপুররমণীগণের প্রতি নিহিত বন্ধমূল
অনুরাগ পরিত্যাগ করিতে সহসা সমর্থ হইতেছেন না । (র)

রাজা । (বিশেষ চিন্তা করিয়া) তবে প্রমোদবনেরই পথ প্রদর্শন
কর । (ল)

বিদু। ইদৌ ইদৌ ভবং । [ইতু ইতৌ ভবান্ ।]

[ভমৌ পরিক্রামতঃ ।] (ব)

বিদু। ণং এদং পমদবণং পবণদরচলাচ্চি পল্লবাজ্জলৌহি
তুবরেদি বিম্র ভবন্তং পবেসিদ্দুং । [নব্বে তত্ পমদবণং পবনদরচলাভিঃ
পল্লবাজ্জলৌহিঃ ত্বরয়তৌব ভবন্তং প্রবেষ্টুম্ ।] (শ) ।

রাজা । (স্পর্শং রূপয়িত্বা ।) অমিজাতঃ খলু বসন্তঃ । সখে !

পশ্য ।—(ঘ)

(ব) ইতঃ ইতঃ ভবান্ আগচ্ছতু ইতি শিষ্যঃ, অনেন পথা পমদবনমিহীতি ভাবঃ ।
সব্বে নামশব্দোত্তরং সার্ববিভক্তিকাস্তিসিল্ ইতি তৃতীয়ার্থে তসিল্ অথবা সমস্তাঃ স্থানি ।
ভমৌ রাজা বিদূষক্য, পরিক্রামতঃ পমদবনমুদ্রিষ্য চরণচারণাং কুরুত ইত্যর্থঃ ।

(শ) এতৎ দৃশ্যমানম্ পমদবণং উপবনম্, পবনেন বায়ুনা দরম্ ইষত্ চলাভিঃ
চক্ষুলাভিঃ পল্লবাজ্জলৌহিঃ কিশলয়ময়ীভিঃ অঙ্গুলৌহিঃ, ভবন্তং প্রবেষ্টুং প্রবেশকৰ্ম্মণা
ত্বরয়তি সত্বরং কৰোতৌব প্রবেষ্টুমিত্যত্র ক্রিয়ার্থক্রিয়ায়ামুপপদীভূতায়াম্ ভিন্নকর্তৃক-
স্থলৈঃপি তুম্ প্রত্যয়স্য নিয়মান্ তুম্, পরে তু এককর্তৃকতাবাদিনঃ প্রবেষ্টুমিত্যত্র অন্তর্ভূত-
ণ্যর্থতাঙ্গীকারান্ প্রকৃতে এককর্তৃকতাং নির্বাচ্য তুম্ প্রত্যয়ং সমাদধতে । অত্র পল্লবেষু
অঙ্গুলৌহারোপাত্ রূপকম্, তদুত্থাপিতা চ পমদবনে রাজঃ সত্বরতাসম্পাদনোৎপ্রেচা
ইব শব্দে ন বাচ্যা ইতি সঙ্করঃ ।

(ঘ) স্পর্শং রূপয়িত্বা বায়োরিতি শিষ্যঃ, বর্ণয়িত্ব্যমাণপদার্থেষু অপরিপাং স্পর্শেন যদস্য
অসামঞ্জস্যাত্ । বসন্তঃ পুষ্পসময়ঃ অমিজাতঃ সমুদভূতঃ খলু নিশিহং, যতঃ মলয়া-
নিলস্য সংসর্গমনুভবানৌতি ভাবঃ । সখে ! বদস্ব ! বিদূষকস্য সম্বোধনমিদম্ । পশু
অবধারণ্য বৃত্ত্যমাণসৌকার্যমিতি শিষ্যঃ ।

বিদু। এদিকে এদিকে । (উভয়ের পরিক্রমণ ।) (ব)

বিদু। এই প্রমদবন পবনবলে প্রচলিত পল্লবরূপ অঙ্গুলি-সঙ্কেতে
আপনাকে প্রবেশ করিবার জন্তই যেন স্বরাস্থিত করিতেছে । (শ)

সন্মতানাম্ শ্রবণসুভগৈঃ কুজিতৈঃ কৌকিলানাম্

সানুক্রোশং মনসিজরুজঃ সচ্ছতাং পৃচ্ছতেব ।

অঙ্গে চূতপ্রসবসুরমির্দক্ষিণো মারুতো মে

সান্দ্রস্পর্শঃ করতল ইব ব্যাপ্রুতো মাধবেন ॥ ৪ ॥

[অর্থঃ । মাধবেন সন্মতানাম্ কৌকিলানাম্ শ্রবণসুভগৈঃ কুজিতৈঃ সানুক্রোশং মনসিজরুজঃ সচ্ছতাং পৃচ্ছতে ইব চূতপ্রসবসুরমিঃ দক্ষিণো মারুতঃ সান্দ্রস্পর্শঃ করতল ইব মে অঙ্গে ব্যাপ্রুতঃ । ৪ ।]

৪ । অথ মলয়ানিলস্য অনুভূতস্য অবস্থাং বিব্রণোতি—সন্মতানামিত্যাदिना । মাধবেন বসন্তেন সন্মতানাম্ সহকাররসকষায়িতকণ্ঠানাম্ বসন্তীদযাদৃশ্যাদ্যতামিত্যর্থঃ । কৌকিলানাম্ কলকণ্ঠানাম্ শ্রবণসুভগৈঃ স্মৃতিসন্তর্পণৈঃ কুজিতৈঃ নিস্কনৈঃ সানুক্রোশং সাক্ষর্যং যথা তথা মনসিজরুজঃ কামজনিতায়াঃ পোড়ায়াঃ সচ্ছতাং সহনীয়তাং “অপি সচ্ছা ভবতাং কামবেদনা” ইত্যেবংরূপেণ পৃচ্ছতা জিজ্ঞাসমানেন ইব মে মম অঙ্গে কামসন্তাপতীত্রে শরীরে সান্দ্রস্পর্শঃ সুকৌমলস্পর্শঃ করতল ইব চূতপ্রসবে রসালমুকুলৈঃ সুরমিঃ সুগন্ধঃ দক্ষিণঃ দক্ষিণশৈলাদাগতঃ মলয়শৈলীত্য ইত্যর্থঃ । মারুতঃ বায়ুঃ ব্যাপ্রুতঃ আমৃষ্টঃ । তথাহি যথা কথিতং সদয়হৃদয়ঃ কস্যচিৎ কষ্টমভিবীক্ষ্য সুদুঃখিতঃ করতলং তদ্বৎ হে পরামৃষ্টস্য বেদনায়াঃ সচ্ছতাং পৃচ্ছতি, তথৈব বসন্তঃ দক্ষিণানিলরূপং করতলং মম শরীরে আমৃষ্টস্য “অপি সচ্ছা কামবেদনা ভবতা”মিতি কৌকিলকুজনৈঃ পৃচ্ছতীত্ব ইতি ভাবঃ । কৌকিলশব্দঃ চূতপ্রসবাঃ মলয়ানিলস্য ইত্যুত্বে সর্ব্ব এব বসন্তাবির্ভাববিজ্ঞাপকো ইতি ।

অথ মনসিজপোড়ায়াঃ সচ্ছতাপ্রশ্নস্য মাধবে সম্ভাবনায়া ইবশব্দে ন প্রতীতিঃ ক্রিয়োত্প্রেক্ষালঙ্কারঃ, তেন চ কৌকিলকুজিতেষু প্রশ্নকরণোপশোগিবাখ্যাতারোপো গম্যঃ । দক্ষিণে মারুতে করতলত্বস্য সম্ভাবনায়া ইবশব্দে ন প্রতীতিঃ দ্বিতীয়া উত্প্রেক্ষা । “কৃপা

রাজা । (নাটো স্পর্শ অনুভব করিয়া) নিশ্চয়ই বসন্তের আবির্ভাব হইয়াছে । সখে ! দেখ, কৌকিলকুল উন্নত হইয়া শ্রুতিনধুর শব্দ

বিদু। পবিস ণিব্বু দিলাহাঅ । [প্রবিশ নিহঁতিলামায ।] (স)

[উভী প্রবিশতঃ ।] (হ)

বিদু। অবহাণেণ দিষ্টিং দেহি । এদং ক্বু ভবন্তং বিঅ
লোহদুদুকামাএ পমদবণলচ্ছীএ জুবদীবেসলজ্জাবহুদিঅ
বসন্তকুমসমণেবল্যং গহীদম্ । [অবধানেন দৃষ্টিং দেহি । এতন্ খলু
ভবন্তমিব লোভয়িতুকাময়া প্রমদবনলজ্জা যুবতিবেশলজ্জাপথিতকং বসন্তকুমসনেপথ্য
গৃহীতম্ ।] (চ)

দয়ালুকম্পা স্নাদনক্রীণ” “স্নাদনপাদে ফলি পুণ্যে প্রসবো গর্ভসৌচনে” ইতি চামরঃ ।
“সান্দ্রঃ স্নিগ্ধস্তু মেদুর” ইত্যমরঃ । হতং মন্দাক্রান্তা নাম । যোগ্যত্বং হতং বিরহাব-
স্থায়া বিরহিণ্য চতুর্ভী, যথা মেঘদূতে ।

(স) নির্বৃত্তিঃ সন্তোষস্য লামায অধিগমায প্রবিশ প্রমদবনে ইতি শিষ্যঃ ।

(হ) উভী রাজা বিদুষকয় প্রবিশতঃ প্রমদবনে ইতি শিষ্যঃ ।

(চ) অবধানেন অভিনিবেশসহকারেণ, দৃষ্টিং দেহি দৃষ্টিপাতং ক্রুর প্রমদবনস্থিত-
হৃৎকলতাদৌ ইতি শিষ্যঃ ।

এতন্ দৃশ্যমানং ভবন্তং লোভয়িতুকাময়া আসক্তং কর্তুকাময়া ইব প্রমদবনলজ্জা
চন্দানশোভয়া যুবতিবেশস্য তরুণীজনযোগ্যপরিচ্ছদস্য লজ্জাপথিতকং তপাসম্পাদকং
তদ্বেশাদনুকর্ষাতিশয়েন লজ্জাসম্পাদকমিত্যর্থঃ । বসন্তকুমসমানি বাসন্তপুথ্যাণি

করিতেছে । বোধ হইতেছে বসন্ত যেন সদয় হইয়া, আমাকে জিজ্ঞাসা
করিতেছে,—‘আপনার ত কামকৃত বেদনা সহ হইয়াছে ?’ সহকারকুসুম-
গন্ধে আমোদিত দক্ষিণানিল আমার অঙ্গ স্পর্শ করিতেছে । বোধ
হইতেছে, বসন্ত যেন আপনার অতিমাত্র স্পর্শসুখবিশিষ্ট করতল আমার
দেহে গুল্ল করিতেছে ॥১॥

বিদু। শান্তিলাভের জন্ত প্রবেশ করুন । (স)

[উভয়ের প্রবেশ । (হ)]

রাজা । ননু বিস্ময়াদেতদবলোকয়ামি । (ক)

রক্তাশোকরুচা বিশেষিতগুণো বিস্মাধরালক্তকঃ

প্রত্যাখ্যাতিবিশেষকং কুরুবকং শ্যামাবদাতারুণম্ ।

আক্রান্তা তিলকক্রিয়া চ তিলকৈর্লগ্নদ্বিরেক্ষিতৈঃ

সাবজ্জৈব সুখপ্রসাধনবিধৌ সৌম্যধিবৌ যোষিতাম্ ॥৫॥

[অর্থঃ । রক্তাশোকরুচা বিস্মাধরালক্তকঃ বিশেষিতগুণঃ, শ্যামাবদাতারুণং কুরুবকং প্রত্যাখ্যাতিবিশেষকম্ । লগ্নদ্বিরেক্ষিতৈঃ তিলকৈশ্চ তিলকক্রিয়া আক্রান্তা, সাবজা সৌঃ যোষিতা সুখপ্রসাধনবিধৌ সাবজা ইব (রাজতী) । ৫ ।]

তান্যং ন পথ্যং বৈশরচনং তৈঃ সম্পাদিতং ন পথ্যং বা গৃহীতং ধৃতম্ । অথ লোভয়িত-
কামশা ইব ইত্যনেন কুসুমনেপথ্যগ্রহণফলস্য লোভনস্য উত্প্রেচ্ছনাৎ ফলোত্প্রেচ্ছা ।
যুবতীত্যাদিবিশেষণেন কুসুমনেপথ্যস্য যুবতিবিশেষেচ্ছা উত্কর্ষপ্রত্যয়াৎ ব্যতিরেকঃ ।
রাজনি নাথকলস্য বনলক্ষ্ম্যাশ্চ নাথিকায়াঃ ব্যবহারসমারোপাত্ সমাসৌক্তিযেতি
নৃদ্বয়ঃ । পরবাক্যার্থস্য পূর্ববাক্যার্থ্যং প্রতি হেতুতাপ্রত্যয়াৎ কাব্যলিঙ্গমপীতি বদন্তি
কেচিত্ । “লজ্জাপয়িতক”মিত্যত্র লজ্জাশব্দাৎ করোত্যর্থো দৃশ্যতাত্ কারাদিত্বাদৌপ-
ততলুজন্তাত্ কপ্রত্যয়ঃ ।

(ক) বিস্ময়াৎ বিস্ময়মাশ্রিত্য ল্যবলোপে পঞ্চমী । এতৎ বনং বনলক্ষ্ম্যা গৃহীতং
কুসুমনেপথ্যং বা অবলোকয়ামি পশ্যামি, বিস্ময়কারণত্বাৎ পরত এব ব্যক্তৌ ভবিষ্যতি ।

৫ । অথ বাসন্তবনলক্ষ্ম্যাঃ বিস্ময়হেতুত্বং নির্বাক্ত—রক্তোত্যাदिना । রক্তাশোকস্য
রক্তবর্ণপুণ্ড্রদগমেন রক্তবর্ণস্য অশোকবৃক্ষস্য রুচা কান্ধ্যা, তপনীয়াশোকবৃক্ষাৎ অন্যে ধাম্
অশোকবৃক্ষাণাং পুণ্ড্রদগমস্য তদানীমবিরুদ্ধত্বাৎ ন দোষঃ । তপনীয়াশোকমুদ্রিস্থ

বিদ্ । মনোযোগপূর্বক অবলোকন করুন । প্রমদবনশোভা
আপনাকে যেন প্রলোভিত করিবার আশয়ে, যুবতীজনবেশের লজ্জা-
সম্পাদক এই কুসুমবেশ পরিধান করিয়াছে । (ক)

রাজা । আমি বিষয়ে অবলোকন করিতেছি । (ক)

एतद्वाक्यप्रस्तावे रक्ताशोकपटं रक्तवर्णनवपल्लवोद्गमेन रक्तवर्णाशोकवृक्षपरं, विस्वमिदं
विस्वफलतुल्यः अधरः निम्नीष्टः तस्य अलक्तकः तद्गुणनाथ निहितो लाचारसः,
विलासिनीनाम् अधररञ्जनाथ अलक्तकव्यवहारस्य दृष्टचरत्वात्, विशेषितः कलङ्कितः
तिरस्कृत इति यावत्, गुणः उत्कर्षः यस्य तथाभूतः. अथवा विशेषितः उपमितः गुणः
रक्तिमा यस्य तथाभूतः, योषितामधरविस्वविन्यस्तलाचारसापेक्षया अधिकरक्तवर्णो
रक्ताशोकः रमणीयश्च इति भावः । अपि च श्यामं श्यामवर्णं कृष्णमयुक्तमिति यावत्,
अवदातं श्वेतगुणयुक्तम्, अरुणं रक्तवर्णञ्च कुरुवकं भ्रिगुटोपुष्पं, प्रत्याख्यातम् अधःकृतं
विशेषकं पतावलीचिह्नं येन तथाभूतं, तथाहि कुरुवकेषु चित्रकापेक्षया अधिकतरः
शोभासमुत्कर्षः प्रतिभातीति भावः । विशेषकाण्यपि योषितां नानावर्णैरङ्कितानि
भवन्ति, केचित् विशेषकपटं तिलकवाचकमेव, यदि तथा कथं परतोऽपि तिलक-
क्रियेत्यादि सङ्गच्छते, अनेनैव गतार्थत्वात् इति ललाटादिषु नानावर्णरचिताः पतभङ्गा
बोध्यन्ते परतस्तिलकपटेन भूयुगमध्यवर्त्तितिलकमेव, अतो न पौनरुक्त्यभयप्रसन्निरपि ।
लघाः संसक्ताः हिरेफाः भमरा अञ्जनानि कज्जलानि इव यत् तैः तिलकैः तिलपुष्पैः
तिलकस्य भूमध्यवर्त्तिनः तिलकविन्दोः क्रिया कस्य आक्रान्ता आश्रिता, तथाहि
तिलकुसुमोद्गमेन तिलकशोभितेव इयं माधवी श्रीः प्रतिभातीति भावः । अतएव
माधवी वसन्तकालसम्बन्धिनी श्रीः शोभा योषितां रमणीनां सुखम् अनाश्रयं प्रीतिप्रदो
वा यः प्रसाधनविधिः अलङ्करणक्रिया तस्मिन् सावज्ञा जुगुप्सावतीव राजत इति शेषः ।
तथाहि अनया पूर्वोक्तप्रकारेण ये ये अलङ्काराः लब्धाः तेषां तुलनया योषितामलङ्कारा
अपकृष्टा एवेति तव नास्या आग्रहः परं घृणा एव युक्ता इति, यतः योषितां विस्वाधरे
अलक्तकरसंस्थानीया रक्ताशोकशोभा ललाट-कपोलादौ चित्रकस्थानीयानि नाना-
वर्णानि कुरुवककुसुमानि, अञ्जनतिलकस्थानीयानि कृष्णवर्णभ्रमरयुक्ततिलकुसुमानि
जातानि इति योषितामलङ्कारविधौ दुर्लभताज्ञानयुक्ततया कथमिव तव गौरवज्ञानं
जायताम् परन्तु आत्मशोभाया नवीनतया मरुसतया प्राकृतिकतया च युवतिवेशेषु
युज्यते घृणा । सर्वमिदं विस्मयकारणमिति भावः । अत्र योषितां वेशात् वनलक्ष्मा
वेशस्य आधिक्यविज्ञापनात् व्यतिरेकः, तदुत्थापितैव माधव्यां श्रियां सावज्ञभाव-
सम्भावनया इवशब्देन बोधनात् उत्प्रेक्षा वाच्या । रक्ताशोकशोभापेक्षया विस्वाधर-

[ভবী নাট্যনোদ্যানশোভা নির্বর্ণয়তঃ ।] (খ)

[ততঃ প্রবিশতি পৃথুৎসুকা মালবিকা ।] (গ)

মাল । অবিস্মদহিঅশ্রমং ভদ্রারশ্রমং অহিলসন্তী অত্থণো
বি দাব লজ্জেমি । কুদো বিহবো সিণ্ণিহস্স সছীঅণস্স
বুত্তন্তং আচক্কিহুদুম্ । য়া অণে অণ্ণহিআরগুরুশ্রমং বেদণং
কেত্তিঅং কালং মদণো মং ণহস্সদিত্তি ! (কতিচ্চিৎ পদানি গতা ।)
কহিঁ ণ পত্থিদহ্মি ? (স্মৃতিমভিনৌয ।) আদিহুহ্মি দেবীএ—
“মালবিএ ! গোদমচাবলাদো দোলাপরিব্ভট্টাএ সরুজো মহ

গতালক্ককস্স অপকর্ধপ্রত্যয়াৎ ব্যতিরেকান্তরম্ । দ্বিতীয়পাদেপি তথা । দ্বিরেকং
অজ্ঞানত্বসাৎক্যস্য সমাসগতত্বেন সমাসগতা উপমা । চতুর্থপাদার্থে প্রতি পূর্বপাদতয়া-
র্থস্য কারণত্বপ্রত্যয়াৎ-কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তৃতীয়পাদেপি ব্যতিরেকঃ । তেষাঞ্চ মध्ये
কেষাঞ্চিদ্বাঙ্গিভাবেন সঙ্করঃ ।

(খ) নাট্যে ন অভিনয়েন উদ্যানশোভা প্রদদবনসৌন্দর্য্যং নির্বর্ণয়তঃ নিরূপয়তঃ ।

(গ) ততঃ তচ্ছিন্নেব অবসরে যদা তৌ সমন্ততঃ উদ্যানশোভা বিলোকয়তক্লদা
ইত্যর্থঃ । পৃথুৎসুকা বিরহোত্কণ্ঠাযুক্তা ।

এই রক্তাশোকলতা রমণীজনের বিশ্বাসের অলঙ্করণকে যেন
তিরস্কৃত করিয়াছে । এই কৃষ্ণ-শ্বেত-রক্তবর্ণ কুরুবকের নিকট ললনাগণের
পত্রাবল্যাদিরচনা যেন নিন্দিতা হইয়াছে । এই ভ্রমররূপ অঙ্গনরঞ্জিত
তিলকপুষ্প রমণীদের তিলকক্রিয়াকে যেন লজ্জিত করিয়াছে । দেখিলে
বোধ হয়, বসন্তলক্ষ্মী প্রমদাগণের সুখময় সজ্জাবিধিতে যেন অবজ্ঞা প্রদর্শন
করিতেছে ॥৫৥

(এই বলিয়া উভয়ের উদ্যানশোভা নিরূপণ) । (খ)

(অতঃপর অতীব উৎকণ্ঠিত ভাবে মালবিকার প্রবেশ) । (গ)

चलणा । ण सक्कणोमि । तुमं दाव गदुअ तवणीआसोअस्स दोहलं णिवट्टेहि त्ति । जइ सो पञ्चरत्तब्भन्तरे कुसुमं दंसेदि, तदो तुह—(इत्यन्तरा निश्चस्य ।) अहिलासपूरइदिअं पसादं दाइस्सं त्ति ।” ता जाव णिओअभूमिं पढमं गदा होमि, दाव अणुपदं मम चलणालंकारहत्थाए वडलावलिआए आअन्तब्बम् । ता दाव परिदेबिस्सं बीसङ्गं सुहुत्तअं । (इति परिक्रामति ।) [अविज्ञातहृदयं भट्टारकमभिलषन्ती आत्मनोऽपि तावत् लज्जे । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्य वृत्तान्तमाख्यातम् । न जाने अप्रतिकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति ! कस्मिन् नु प्रस्थितास्मि ? आदिष्टास्मि देव्या— “मालविके ! गौतमचापलात् दीलापरिभ्रष्टायाः सरजू मम चरणौ । न शक्नोमि । त्वं तावत् गत्वा तपनौयाशोकस्य दोहदं निर्वर्त्तय । यदि स पञ्चरात्राभ्यन्तरे कुसुमं दर्शयति, ततस्तुभ्यमभिलाषपूरयितुं प्रसादं दास्यामि” इति । तत् यावत् नियोगभूमिं प्रथमं गता भवामि, तावदनुपदं मम चरणालङ्कारहस्तया वकुलावलिकया आगन्तव्यम् । तत् तावत् परिदेविष्यामि विस्रब्धं सुहृत्तकम् ।] (घ)

(घ) न विज्ञातं विशेषेण निश्चितं हृदयं मानसं यस्य तथाभूतम् अनिश्चितानुरागं तस्य हृदयं मयि अनुरक्तं नवा इति विशेषेण निश्चयाभावेऽपि इति भावः । भट्टारकं राजानम् अभिलषन्ती कामयमाना, आत्मनोऽपि स्वसकाशादपि का कथा परस्मादित्यपि-शब्दार्थः । लज्जे लज्जिता भवामि, अनुरक्ते जने चित्तस्य नियोगः सुतरामात्मानम् कामप्रवशतां हीनताञ्च प्रत्याययति अतएव लज्जा इति भावः । स्निग्धस्य मयि सुतरां प्रणयशालिनः सखीजनस्य वृत्तान्तं “अहं राजनि समनुरक्तास्मी”त्येतां वार्त्तामित्यर्थः । आख्यातुं कथयितुं कुतः कस्मात् मे मम विभवः सामर्थ्यम् अस्तु इति शेषः । यस्मिन् विषये आत्मसमीपतोऽपि लज्जा तस्मिन् विषये परसमीपतो लज्जेति न बहुवादः । न जाने निर्द्धारयितुमर्हामि, मदनः कामः, कियन्तं कालं कति समयान् व्याप्य अप्रतिकारेण प्रतीकारविरहेण गुरुकां गुर्वीं वेदनां यातनां

নেষ্যতি প্রাপয়িষ্যতি ইতি ন জানে ইতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । কথং কদা বা এতস্যা বেদনায়া
 অবসানং ভবেদিতি নৈব নিষ্যেতুং শক্নোমি অতএব বেদনা দ্বিগুণতামিব গচ্ছতীতি ভাবঃ ।
 ক্রুব কক্ষিন্ স্থানি, নু: প্রপ্রে । প্রস্থিতা গন্তুং প্রহতা অধি, অনেন বিষ্কৃতি: কামা-
 বস্থা উক্তা ভবতি । স্মৃতিং স্মরণম্ অভিনীয় বিষ্কৃতে: পরং স্মৃতৌ গাঢ়শব্দস্য জায়তে
 তাডগাবস্থা নাটয়িত্বা । গৌতমস্য বিদূষকস্য চাপলাত্ চাচল্যাত্ দোলাপরিভাষা:
 দোলায়া: পতিতায়া: সম চরণী মরুজী, রোগযুক্তৌ ব্যথিতৌ ইত্যর্থঃ । ন শক্নোমি
 'অহম্ অশোকস্য দৌহদং নির্ব্বর্তয়িতুমিতি শিষ: । গলা প্রমদবনমিতি শিষ: । তপনীয়া-
 শোকস্য সুবর্ণবর্ণাশোকহচ্চস্য দৌহদং পাদাঘাতলচণং গর্ভাভিলাষং প্রকৃতি পৃথুদৃগম-
 সাধকং বস্তু নির্ব্বর্তয় সম্পাদয় । ইতি আদিষ্টাশ্মীতি পূৰ্বেণান্বয়ঃ । আদির্শির্ব্বচনার্থতয়া
 দ্বিকর্ম্মকত্বাত্ কর্ম্মদ্বয়ো । স: তপনীয়াশোক: পশ্চরাবাম্ব্যন্তরে পশ্চরাবপ্যন্ত-
 দৌর্ধকালঘটকৌভূতে যত্কিচ্ছিতকালি ক্রসুমং পুষ্পং দর্শয়তি উদগতপুষ্প: ভবতি তদা তব
 মালবিকায়া: । অন্তরা অভিপ্রেতস্য বাক্যস্য অনবসানে এব নিশ্বস্য দৌর্ধনিশ্বাসং
 বিসৃজ্য স চ নিশ্বাস: আত্মাভিলাষফলস্য দুর্লভতা-নিশ্চয়েন ইতি মন্তব্যম্ ।

অভিলাষস্য মনোরথস্য পূরয়িত্বকং পূরণকারিণং প্রসাদম্ অনুগ্রহং দাस्याমি, তব
 অভিলাষানুরূপং ফলং নিষ্পাদয়িষ্যে ইত্যর্থঃ । তদ্ব্যবত্ যতকালমধ্যে প্রথমম্ আদৌ
 নিয়োগভূমি কক্ষস্থানং তপনীয়াশোকহচ্চসমীপমিত্যর্থঃ । তাবত্ ততকালাম্ব্যন্তরে
 অনুপদং পৃষ্ঠত: সম চরণালঙ্কারহস্তয়া চরণভূষণনুপূরয়ুক্তকরয়া বক্সলাবলিকয়া
 দেবৌপরিচারিকয়া আগন্তব্যম্ উপস্থাতব্যম্ । 'বিস্বস্ব' বিশ্বস্তভাবেন অন্যৈরজ্ঞাত-
 রূপেণ সুহৃৎ চণমাত্রং পরিদেবিত্যমি ক্রন্দিত্যমি ক্রন্দনকারণস্য রহস্যত্বাত্ রহস্যেব
 ক্রন্দনেন ক্লেগস্যপি তত্কারণজ্ঞানাসম্ভবাৎ । ইতি পরিক্রামতি তপনীয়াশোকদিশমিতি
 শিষ: । প্রবেশকপ্রকাশিতাত্ হতাধনন্তরং মধুকরিকা দেব্যৈ অশোকস্য পুষ্পশূন্যতাং
 দৌহদযোগ্যতাচ্চ বিজ্ঞাপয়ামাস, সা চ দৌহদনির্ব্বর্তনায মালবিকাং ন্যযুক্ত
 ইতি জ্ঞেয়ম্ ।

মান। মহারাজের হৃদয় না জানিয়া তাঁহার প্রতি অভিনাষপরবশ
 হইয়া, আপনা আপনিও লজ্জিতা হইতেছি। মেশলীল সখীজনের সমীপেও

বিদু। (দৃষ্টা।) হৌ হৌ, এদং কলু সৌধুপাণুবেজিদস্স মচ্ছগিডম্মা
উবণদা । [হৌ হৌ, এতন্ খলু সৌধুপানৌজিতস্য মন্তস্যগিডিকা উপনতা ।] (ঙ)

(ঙ) দৃষ্টা মালবিকামিতি শेषঃ । হৌ হৌ ইতি আনন্দপ্রকাশকমন্ত্যয়ম্ একপদমেব
হৌশব্দস্য দ্বিক্রিতির্বা বীক্ষায়াম্ । এতন্ দৃশ্যমানং মালবিকারূপং বস্তু সৌধুপানেন
মদ্যপানেন উজ্জিতস্য নীতবিকারস্য জনস্য মন্তস্যগিডিকা গুড়বিকারঃ উপনতা
উপস্থিতা । বিধেয়প্রাধান্যেন নির্দেশাত্ উপনতেত্যত্র স্ত্রীত্বম্ । “ইচ্ছৌ রসৌ যঃ
সম্পত্তৌ ঘনঃ কিস্বিদ্ধবান্বিতঃ । মন্দং যন্ সন্দতে ততস্যান্মন্তস্যগিডৌতি নিগদ্যতে” ।
ইচ্ছৌ : পক্কৈরসৈঃ সিদ্ধঃ সৌধুঃ পক্কৈরমন্ত্য স” ইতি । মদ্যপানেন মন্ততাং গতস্য জনস্য
মন্তস্যগিডিকা স্নানাদেনং যথা সূতরাং হস্তম্ পরিকল্প্যতে তথৈব কামজ্বালাকুলস্য তব ইদং
মালবিকাহস্তম্ পরিকল্প্যতে ইতি ভাবঃ । অত্র অপ্রস্তুতাত্ সমাত্ মদ্যপানমন্তস্য
মন্তস্যগিডিকোপস্থানরূপাত্ প্রস্তুতস্য সমস্য মালবিকোপস্থানরূপস্য প্রত্যয়াত্ অপ্রস্তুত-

এই বৃত্তান্ত বলিবার ক্ষমতা নাই । জানি না, মদন আর কতকাল আমাকে
এই অপ্রতিবিধেয় অসহ বেদনা প্রদান করিবে ! (কতিপয় পদ গমন
করিয়া) কোথায় যাইতেছি ? (বিশেষরূপ চিন্তা করিয়া) ও, দেবী
ধারিণী আমাকে আদেশ করিয়াছেন,—“মালবিকে ! গৌতমের চপলতা-
বশতঃ দোলা হইতে পড়িয়া যাওয়ায়, আমার পদদ্বয়ে দারুণ বেদনা
জন্মিয়াছে । তজ্জন্ত আমার ক্ষমতা নাই । তুমিই তপনীয় অশোকের
দোহদ নির্বাহিত কর । যদি উহা পাঁচ রাত্রির মধ্যে পুষ্প প্রদর্শন করে,
তাহা হইলে, [দীর্ঘনিশ্বাস পরিত্যাগ করিয়া] তোমার অভিনাবপূর্ণ-
রূপ অনুগ্রহ করিব ।” এখন আমি প্রথমে সেই অশোক বৃক্ষের
নিকট যাই । পরে আমার চরণালঙ্কার হস্তে করিয়া, পশ্চাৎ বকুল-
বলিকা আগমন করিবে । অতএব মুহূর্ত্তমাত্র বিলম্বচিন্তে বিলাপ
করিয়া নাই । (এই বলিয়া পরিক্রমণ) । (ব)

রাজা। অয়ে ! কিমেতৎ ? (চ)

বিদু। এসা ণাদিপরিক্খিদবেসা উস্সুঅবঅণা এম্মাদুণী
মালবিকা অদূরে বহুদি । [এসা নাতিপরিক্খিতবেসা উত্সুকবদনা একাকিনী
মালবিকা অদূরে বর্ত্তে ।] (ছ)

প্রশংসালঙ্কারঃ । এতৎপদেন মালবিকায়াঃ প্রস্তুতায়ঃ শংসনেন ন অপ্রস্তুতপ্রশংসা, পরং
মধ্যপানমতজনসম্বন্ধিমত্স্বষ্টিকায়া অমৈদস্য এতৎপদপ্রতিপাদে মালবিকারূপে বস্তুনি
অধ্যবসায়াৎ অতিশয়োক্তিরিতি কেচিত্ বদন্তি ।

(চ) এতৎ দৃশ্যমানং বস্তু কিং কিংস্বরূপম্ ? অথবা এতদিত্যনেন কিং ভবতা
নির্দিষ্ট্যতে, যব एवं শান্নিকরত্বমনুসম্ভাষি ইতি মালবিকামহদেব রাজঃ
উক্তিরিয়ম্ ।

(ছ) নাতিপরিক্খুতঃ নাতিযুদ্ধঃ মলিনভাবাপন্নঃ বৈশঃ পরিক্খদাদিঃ যস্যঃ তথা-
ভূতা, এতচ্চি মালবিকায়াঃ বিরহজনিতং মালিন্যং দাশীভাবং বা সূচয়তি । উত্সুকম্
চতুকণ্ডাজাপকং বদনং মুখং যস্যঃ তথাভূতা মুখভাবেনৈব অনুমেয়মানসীতুকণ্ডা
ইত্যর্থঃ । একাকিনী সহায়ান্নররহিতা, মালবিকা অদূরে নাতিবিপ্রকর্ষে বর্ত্তে,
প্রথমবিশেষণং রাজি অনুরাগসূচনার্থং তদ্বিরহৈবৈব তাদৃশাবস্থাশংসনাৎ, দ্বিতীয়বিশেষণ-
মপি তাদৃশাবস্থায়াঃ কারণান্নরপ্রযোজ্যত্বশঙ্কানিরাকরণায়, তৃতীয়বিশেষণ-
বিস্তৃষ্টমেব রাজঃ তন্নিকটোপসর্পণযোগ্যতাপ্রদর্শনায় । তথাহি ইদৃশং সুযোগং পরিহায় নূনং
দৈবমেব বিফলং কৃতং স্যাৎ অত ইদৃশে কালী উপসর্পণং ভবান্ মালবিকামিতি ভাবঃ ।

বিদু। (দর্শন করিয়া) । আশ্চর্য্য ! মদ্যপানে উন্মত্ত ব্যক্তির পক্ষে
এই শর্করা থণ্ড (মিছরি) উপস্থিত ইহা আছে ! (ঙ)

রাজা। অয়ে ! ইহা কি ? (চ)

বিদু। এই যে নাতিপরিক্খতবেশা মালবিকা একাকিনী অদূরে
অবস্থিতি করিতেছেন ; ইহার বদনমণ্ডল উৎকণ্ঠার সূচনা করিতেছে । (ছ)

राजा । (सहर्षम् ।) कथं मालविका ! (ज)

विद् । अहम् । [अथकिम् ।] (भ)

राजा । शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बयितुम् । (ज)

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां

हृदयमुच्छ्रुतं मम विक्तवम् ।

तरुवतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

[अन्वयः । आरसितात् सारसात् तरुवतां सरितं (उपलभ्य) जलार्थिनः पथिकस्य (हृदयम्) इव त्वत्समीपगतां प्रियाम् उपलभ्य मम विक्तवम् हृदयम् उच्छ्रुतम् (अभूत्) । ६ ।]

(ज) सहर्षं, नित्यमाकाङ्क्षितायाः सहसा असम्भावितसमागमलाभात् आनन्दातिशयसहकारेण इत्यर्थः । कथं किं मालविका मम काव्यभूता सा एव इयम् इति भावः ।

(भ) अथ किम्, सा मालविका एव इयम् इत्यर्थः ।

(ज) इदानीं चिराकाङ्क्षितायाः प्रियतमायाः मालविकाया दर्शनलाभे जाते सतीत्यर्थः । जीवितं जीवनम् अवलम्बयितुं धारयितुं शक्यं नमम् । तथाहि इतः पूर्वं मालविकाया विरहेण प्रस्थितप्रायं मे जीवितमिदानीं तद्दर्शनात् सीच्छासमिव सम्पन्नमिति भावः ।

६ । अथात्मनः मालविकासन्दर्शनलाभेन कथञ्चित् स्वास्थ्यं निर्वर्त्ति—लदित्यादिना । आरसितात् सुतरां शब्दयुक्तात् उच्चैः शब्दायमानादित्यर्थः । सारसात् तदाख्यात

राजा । (सहर्षे) किं मालविका ! (ज)

विद् । ईहा । (भ)

राजा । एकत्रैव जीवणधारणे समर्थ इहेव । (ज)

ক তব্ভবতী ? (ট)

বিদ্ব। এসা তরুরাজমজ্জাদো গিক্কাস্তা ইদো জীব অহি-
বহন্তী দীসদি । [এসা তরুরাজিমধ্যান্নিক্কাস্তা ইত এবাভিবত্চমাণা দৃশ্যতে ।](ঙ)

পচিণ্ণ: তরুহতাং হচুরাজিপ্রচ্ছন্নস্বরূপাং সরিতং নদীম্ উপলভ্য জলাশিন: জলপ্রণয়িন:
পিপাসোরিত্যর্থ: । পথিকস্য পান্যস্য ইব ত্বত তব সন্ধায়াত্ “শ্রুত্যানাং যাবয়িতা”
ইতি পচমী । সমীপগতাম্ অদূরস্থিতাং প্রিয়াং দয়িতাং মালবিকাম উপলভ্য শ্রুত্বা, সা
অদূরে এব বচন্তে ইতি ত্বত: বিজ্ঞাথ ইত্যর্থ: । মম বিক্লবং বিরহতাপক্লিষ্টং হৃদয়ং
মন: উচ্ছ্বসিতং প্রাপ্তসমুচ্ছ্বাসং জাতং, গতমিথ মে জীবনং পুন: প্রত্যাগতমিথ ত্বদ্বাক্য-
শ্রবণেন ইতি ভাব: । উপলভ্যেত্যেব স্থিতস্যৈত্যাহারিণ ক্তাপ্রত্যয়োপপাদকমেক-
কর্তৃকত্বং রচণীয়ম্ । তথাহিঃপি ন নূনপদতা, নিয়মতস্তস্য প্রত্যয়াত্ । যব
নিয়মেণ অনুপাতপদার্থস্য প্রতীতি: তব তদ্বোধাবাভাৱত । শাব্দবোধবিলম্বনস্বৈব
তদ্বোধহীনতয়া নিয়মত: তাৎপর্যস্য প্রতীতী শাব্দবোধবিলম্বনস্য অসম্বাদাৎ ।
আরম্ভিতাদিত্যেব শব্দকর্ম্মকৃতয়া ক্তরি ক্তপ্রত্যয়: । পূর্বাঙ্কোত্তরান্ধ্যরূপমা স্পষ্টা ।
উপমেয়াদিশি তরুহতানিতি বিশেষণস্য অনুপযোগিতয়া অধিকপদত্বমলঙ্কারদোষ: । অব
চিন্ত্যমানস্য পদার্থস্য লামাত্ ক্রমো নাম সম্বন্ধসুপ্তম্ । দ্রুতবিলম্বিতং ব্রুতম্ ।

(ট) তব্ভবতী আদরণীয়া মালবিকা ক কুত স্থানে বচন্তে ইতি শিষ: ।

(ঙ) তরুরাজিমধ্যাত হচয়ৈখ্যন্তরাৎ নিষ্কান্তা বহির্গতা, ইত এব অস্থানেব
দিগি অভিবত্চমাণা আগচ্ছন্তী দৃশ্যতে ।

সারসের শব্দে মুখরিত তরুসমাচ্ছন্ন নদী নিকটস্থ জানিতে পারিয়া,
জলার্থী পথিকের অভিভূত হৃদয় যেমন উচ্ছ্বসিত হইয়া উঠে, তোমার মুখে
প্রিয়াকে সমীপগতা অবগত হইয়া, আমার অবসন্ন হৃদয়েও সেইরূপ উচ্ছ্বাস
সংঘটিত হইয়াছে ॥৬॥

আদরণীয়া মালবিকা কোথায় ? (ট)

রাজা। (বিলোক্য সহর্ষম্ ।) বয়স্য ! পশ্যামি । (ড)

বিপুলং নিতম্ববিম্বং মध्ये চামং সমুন্নতং কুচযোঃ ।

অত্যাযতং নয়নযোর্মম জীবিতমৈতদায়াতি ॥ ৩ ॥

[অন্বয়ঃ। নিতম্ববিম্বং বিপুলং, মध्ये চামং, কুচযোঃ সমুন্নতং, নয়নযোঃ অত্যাযতম্, এতৎ মম জীবিতম্ আয়াতি । ৩ ।]

(ড) বিলোক্য মালবিকাম্ভিমিত্র শিষ্যঃ। সহর্ষং সানন্দং পশ্যামি অনুমিনোমি বক্ষ্যমাণমিতি শিষ্যঃ ।

৩। তসেবানুমেয়ং পদার্থমাহ—বিপুলমিত্যাदिना। নিতম্ববিম্বং শ্রোণিমণ্ডলং বিপুলং মাংসলং, মध्ये কটিভাগে চামং সুতরাং চৌর্ণং, কুচযোঃ পথোধরযোঃ সমুন্নতম্ উন্নতিমত্, নয়নযোঃ নেত্রযোঃ অত্যাযতম্ অতিবিস্তৃতম্ এতৎ দৃশ্যমানং বস্তু মম জীবিতং জীবনম্ আয়াতি আগচ্ছতি, সর্বত্র অবচ্ছদে সমনো । এতেন মালবিকায়াঃ নিতম্বঃ স্থূলঃ, কটিদেশঃ চৌর্ণঃ, কুচৌ উন্নতৌ, নেত্রে বিশালি ইতি প্রतीयতে, জীবনেনাভেদ-প্রত্যাযনাচ্চ মালবিকায়াং রাজঃ সুতরামনুরাগো ব্যক্তঃ। অত্র নিতম্ববিম্বাদ্যবচ্ছদেন বিপুলত্বাদিযুক্তং এতৎপদপ্রতিপাদ্যে মালবিকারূপে বস্তুনি রাজশো জীবিতল্যারোপাত্ রূপকমলঙ্কারঃ। পরে তু জীবিতাংশি উক্তবিপুলত্বাদিবিশেষণং স্ত্রীকৃত্য আরোপ্যমাণ-পদার্থস্য অধিকারুঢ়বৈশিষ্ট্যতয়া অধিকারুঢ়বৈশিষ্ট্যরূপকং স্ত্রীকৃত্বং, আরোপ্য-বিশেষণানাম্ অর্থার্থার্থল্ তদলঙ্কারবিষয়ত্বাৎ। এতৎপদস্য দৃশ্যমানমালবিকারূপ-বস্তুপরত্বাभावे জীবিতাংশি তদন্বয়োপগমে চ জীবিতেন মালবিকায়া ভেদেऽপি ভ্রমেদাভ্য-বসায়মূল্যে অতিশয়োক্তিরिति নিপুণাঃ। নিতম্ববিম্ব ইত্যত্র কেকানুপ্রাস ইত্যনयोঃ সংস্টিঃ। অর্থ্যা জাতিঃ।

বিদু। এই তিনি তরুসাজির মধ্য হইতে বিনির্গত হইয়া, এইখানেই আসিতেছেন,—দেখিতে পাওয়া যাইতেছে। (ঠ)

রাজা। (দেখিয়া সহর্ষে) বয়স্য ! দেখিয়াছি। (ড)

সখে ! পূর্বস্মাদতিমনোহরমবস্থান্তরমুপারুড়া তব্ভবতী ।
তথাহি । (৬)

শরকাণ্ডপাণ্ডুগণ্ডস্থলেয়মাভাতি পরিমিতাভরণা ।

মাধবপরিণতপত্রা কতিপয়কুসুমৈব কুন্দলতা ॥ ৮ ॥

[অন্বয়ঃ । শরকাণ্ডপাণ্ডুগণ্ডস্থলা পরিমিতাভরণা ইয়ম্ মাধবপরিণতপত্রা
কতিপয়কুসুমা কুন্দলতা ইব আভাতি । ৮ ।]

(৬) তব্ভবতী আদরভাজনং মালবিকা । পূর্বস্মাত্ ইতঃ পূর্বম্ অবস্থিতাত্
অবস্থান্তরাত্, পূর্বস্মাত্ পূর্বকালমপেক্ষ্য ইতি বা অতিমনোহরম্ অতিমাশ্রয়ম্
অবস্থান্তরম্ অপরবিধাম্ অবস্থাম্ উপারুড়া সমাশ্রিতা । ইদানীমিযং পূর্বতঃ অধিক-
মনোজ্ঞা দৃশ্যতে ইতি ভাবঃ ।

৮ । অথ অধিকমনোজ্ঞতাং প্রতিপাদয়তি—শরৈত্যাदिना । শরকাণ্ডবত্ শরাণ্য-
ত্বদণ্ডবত্ পাণ্ডু পাণ্ডুরতাপ্তকং গণ্ডস্থলং কপোলভাগঃ যस्याঃ তথাভূতা, বিরহ-
কালীনচিন্তাবিশেষাপরাগাদিभिঃ কারণৈঃ শারীররক্তশোধনাৎ পাণ্ডুতা শরীরে ব্য-
তিষ্ঠতে, মালবিকায়া অপি তেনৈব তথাত্মম্ । পরিমিতানি অনধিকানি অল্পমাশ্রাণি
ইত্যর্থঃ আভরণানি অলঙ্কারাঃ যस्याঃ তথাভূতা, দাসীহস্তৌ বর্তমানত্বাৎ বিরহে
নিঃস্পৃহত্বাচ্চ অধিকভূষণবর্জনম্ । ইযং দৃশ্যমানা মালবিকা মাধবে বসন্তকালী
পরিণতানি পক্কতাং গতানি পত্রাণি পর্ণসমূহাঃ যस्याঃ তথাভূতা, পত্রাণাং পরিণামে জাতি

ইহাঁর নিতম্ব নিতান্ত বিপুল, মধ্যদেশ একান্ত কৃশ, কুচযুগল নিরতিশয়
উন্নত এবং নয়নদ্বয় অতিমাত্র দীর্ঘ । আমার সাক্ষাৎ জীবিতস্বরূপ ইনি
আগমন করিতেছেন ॥৭॥

সখে ! পূর্বে ইহাঁকে যেরূপ দেখিয়াছিলাম, তাহা অপেক্ষা ইহাঁর
আকৃতি অধিকতর মনোরম ইহঁয়াছে । (৬)

ইহাঁর গণ্ডস্থল শরকাণ্ডের স্থায় পাণ্ডুবর্ণ । তাহার উপর ইনি পরিমিত

বিদ্ । এসা বি ভবং বিম্র মম্রণব্বাহিণা পরিমিট্টা ভবি-
-স্খদি । [এষাপি ভবানিব মদনব্যাধিনা পরিমিট্টা ভবিষ্যতি ।] (ণ)
রাজা । সৌহার্দমেবং পশ্যতি । (ত)

পাণ্ডুতোদয়েন পাণ্ডুকপোলাশা মালবিকায়াঃ সাহস্ররচনায় বিশেষণমিদম্ । কতি-
-পয়ানি কিশিন্মাভাণি নাতিপ্রচুরাণি ইত্যর্থঃ । কুমুমানি পুষ্পাণি যस्याঃ তথাভূতা,
-দ্বিতৈঃ পঞ্চপংবা কুমুমৈঃ শোভিতা কুন্দলতা কুন্দকুমুমবল্লীব জাভাতি শোভতে । অব
-শরকাণ্ড পাণ্ডু ইত্যব সমাসগতা উপমা উক্তবিশেষণবিশিষ্টকুন্দলতয়া সহ বিশেষণ-
-বিশিষ্টমালবিকায়াঃ সাহস্রস্য ইবশব্দেন প্রত্যাযনাৎ বাচ্যোপমা । প্রথমপাদে 'স্খ'কারস্য
-অনেকথাপি অসঙ্কতসাম্যাত্ 'বৃত্ত্যনুপ্রাস ইতি প্রথমাঙ্কাত্যা উপমায়া বৃত্ত্যনুপ্রাসস্য চ
-সঙ্করঃ একাশ্রয়ানুপ্রবশরূপঃ । ইয়মার্থ্যা জাতিঃ ।

(ণ) এষা মালবিকাপি ভবানিব যথা ভবান্ তথা মদনব্যাধিনা কামজন্মরোগেণ
-পরিমিট্টা সম্পৃষ্টা ভবিষ্যতি, ভবতো যথা অস্যা উপার মহাননুরাগঃ বিরহেণ চ
-দুরবস্থা তথা অস্যা অপি ভবত উপার অনুরাগঃ বিরহেণ চ দুরবস্থা জাতীতি
-সম্ভাবয়ামি কামার্চজনস্যেব পাণ্ডুতাপ্রমত্তানাং দশনাদিতি ভাবঃ । উপমা স্পষ্টা,
-উপমানোপমেয়যোল্লিঙ্গবদ্ব্যত্যাৎ সাধারণধর্ম্মবাচকস্য পরিমিট্টতিপদস্য লিঙ্গব্যত্যয়ন
-উপমানান্বয়স্যাৎ কতব্যতয়া উপমাগতপ্রকমমঙ্গদোষঃ । পরিমিট্টা ভাবিত্যত্যা
-পারমর্শেতি ইতি পাঠো নহিঁষঃ ।

(ত) সৌহার্দং স্খঃ এবম্ ইদৃশং প্রিয়স্য জনস্য অনুকূলমেব বস্তু পশ্যতি নিহিত্যিতি ।
-অঙ্কবিনো বন্তুঃ প্রিয়স্য যথা যথা অনুকূলং ভবতি তথা তথাএব সম্ভাবয়তি স্ততএব

আভরণ পরিধান করিয়া আছেন । বোধ হইতেছে, বসন্তের আবির্ভাব-
-বশে পরিপকুপত্রশালিনী কতিপয়কুম্মধারিণী কুন্দলতা যেন শোভা
-পাইতেছে ॥৮॥

বিদ্ । ইনিও আপনার আশ্রয় মদনব্যাধিতে অভিজ্ঞ হইয়াছেন । (৭)

মাল । অশ্ব' সো ললিতসুকুমারদৌহদাপেক্ষী অগিহীত-
কুমুদপেবল্যো উক্খিহদাএ মহ অসোঅো অনুকরেদি । জাব সে
পচ্ছাঅসীঅলে সিলাপট্টএ নিসসা অত্থাণং বিণোদেমি ।
[অঃ স ললিতসুকুমারদৌহদাপেক্ষী অগিহীতকুমুদপেবল্য উক্খিহদায়া মম অশোক:
অনুকরোতি । যাবদস্য পচ্ছায়সীতলী শিলাপট্টকে নিষসা আত্মানং বিনোদয়ামি ।] (ঘ)

ময়ি স্নেহাতিশয়বান্ ভবান্ ময়ি মালবিকায়া অনুরাগত এবমস্যা অবস্থাং কল্পয়ামি,
বস্তুতস্তু ন তথা পাণ্ডুতায়াঃ কামার্চতায়াং বহুস্থলেপ্য ব্যভিচারদর্শনাৎ দ্বাবপি
কারণজন্মাতাঃ পাণ্ডুতায়াঃ সম্ভবেন ব্যভিচারশঙ্কোদযাদিতি ভাবঃ । বচনমিদম্
অস্মৈব কবে: "স্নহঃ পাপমাশঙ্কতে" ইতি বচনবিরোধং পুণ্যাতীতি চিন্তনীয়ম্ । অব
সানান্যাদপ্রস্তুতাৎ বিশেষস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতিরপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । সীহাদ্ মিত্যস্য
বিদূষকস্য রাজি স্নেহরূপবিশেষপরত্নে তু নাযমলঙ্কারঃ ।

(খ) স: পূর্বপ্রস্তুত:, ললিতসুকুমারদৌহদম্ অতিরমণীয়ম্ অভিলাষপূরকং পাদাঘাত-
রূপং বস্তু অপেচতে য: স:, কুমুদোদগমে বরাঙ্গনাপাদাঘাতমপেচমাণ ইত্যর্থঃ ।
অগিহীতকুমুদপেবল্য: পুণ্যসজ্জাবজ্জিত: অশোক: উক্খিহদায়া: কামকৃতৌতসুক-
শালিন্যা মম অনুকরোতি, তথাহি অহং যথা ললিতসুকুমার' রাজ: সুসজ্জতমপেচ-
মাণা কুমুদময়ানলঙ্কারান্ ন ধারয়ামি তথৈব এষ: অশোক: যুৱতিচরণাঘাতরূপং
দৌহদমপেচমাণা কুমুদসজ্জাং ন ধারয়তি ইতি ভাবঃ । এতেন যথা মালবিকায়া:
পাদাঘাতানন্তরমিৱ অশোকস্য অচিরেণ পুণ্যোদগম: তথৈৱ অচিরেণ অস্যা অপি
রাজসমাগমো ব্যজ্যতে । অনুক্ৰজ উপমাৰ্থবাচকতয়া মালবিকয়া সহ অশোকস্য
সাহস্য়প্রথ্যাৎ উপমা, কুমুদেষু নেপথ্যতারোপাৎ রূপকং তদঙ্কম্ ইতি সঙ্করঃ ।

রাজা । সৌহার্দবলেই এইরূপ দর্শন হইয়া থাকে । (ত)

মাল । এই সেই ললিত-সুকুমার-দৌহদাপেক্ষী, কুমুদরূপবেশবিশ্রাসে
পরাজুত তপনীয় অশোক উৎকণ্ঠিত আমার শোক অনুকরণ করিতেছে ।

বিদু। সুদং ভবতা,—উৎকণ্ঠিতাঃ কিত্তি অন্তভোদী মন্তেদি ?
[স্তুতং ভবতা,—উৎকণ্ঠিতাঃ কিত্তি অন্তভবতী মন্তয়তি ?] (২)

রাজা। নেতাৱতা ভৱন্তং প্রসন্নতর্কং মন্ত্যে । কৃতঃ ? (ধ)

অনুকরোতি ইত্যব কর্মবিধয়াশোকমিতি কেचित্ পঠন্তি । পশ্চান্তরে তু মম ইত্যেৱ
অনুক্ৰমঃ কৰ্ম্ম, অনুক্ৰমাদীনাং কৰ্ম্মণি পঠাঃ স্তুতৱাত্ । অস্য অশোকৱচস্য প্রচ্ছায়া-
শীতলী ছায়াবহুলতয়া শীতলতায়ুক্তে শিলাপটুকে প্রস্করপট্টে, নিষণ্ণা উপবিষ্টা সত্যী
আত্মানং দেহম্ অন্তঃকরণং বা বিনোদয়ামি সান্ত্বয়ামি ।

(২) ভৱতা স্তুতম্ আকর্ণিতম্ অনয়া উক্তম্ বচনম্ ইতি শ্রেষঃ । উৎকণ্ঠিতা
উৎকণ্ঠায়ুক্তা অস্মি অহমিতি শ্রেষঃ । ইতি উক্তরূপং বচনম্ । অবভৱতী মাননীয়া
মালৱিকা মন্তয়তি কথয়তি, তদাশ্বাস ইদানীং আশ্রীয়াতামিতি ভাৱঃ ।

(ধ) এতাৱতা “উৎকণ্ঠিতাঃ কিত্তি” ইতি মালৱিকায়া এতন্মাত্রেণ বচনেন ইত্যর্থঃ ।
ভৱন্তং মালৱিকায়াঃ ময়ি অনুরাগানুসৃত্য ত্বাং প্রসন্নঃ সুৱিযুক্তঃ যথার্থ ইত্যর্থঃ ।
তর্কঃ ৱিৱেচনা यस্য তথাভূতং ন মন্ত্যে নিরূপয়ামি, নহি এতাৱতা এৱ ময়ি অস্যা
অব্যমিচারিণে অনুরাগঃ অনুমানাৎ শক্যতে ইতি ভাৱঃ । কৃতঃ কস্মাত্ হেতুঃ, তথা ইতি
প্রশ্নে, অস্য প্রশ্নস্য উত্তরসুত্তরশ্লোকীনাধিগন্তব্যম্ ।

এখন ইহাৰ অকৃষ্টৰূপ ছায়াৱিশিষ্ট শীতল শিলাপট্টে নিষণ্ণা ইহা আত্মাকে
বিনোদিত কৰি । (ধ)

বিদু। আপনি শুনিলেন কি—পূজনীয়া এই মালৱিকা ‘উৎকণ্ঠিতা
ইয়াছি’ বলিয়া প্রকাশ কৰিতেছেন ? (২)

রাজা। মালৱিকাৰ এই কয়টি মাত্ৰ কথা শুনিয়াই—তিনি আমাৰ
উপৰ অনুৰক্ত—তোমাৰ এই অনুমান যথার্থ নহে বলিয়া আমাৰ মনে
হইতেছে । কেননা—(ধ)

बोढा कुरुवकरजसां किसलयपुटमेदशीकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः ॥ ६ ॥

[अन्यः । कुरुवकरजसां बोढा किसलयपुटमेदशीकरानुगतः मलयवातः मनसः अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति । ६ ।]

९ । कुत इति प्रश्नस्य गद्यसूचितस्य उत्तरमाह—बोढा इत्यादिना । कुरुवकरजसां कुरुवककुसुमपरागाणां बोढा बाहकः कुरुवकपुष्पाणां रजांसि आदाय प्रवह्मणशूलः, किसलयपुटानां पल्लवपुटानां पल्लवायवर्त्तिपरस्परवह्नपवकाण्डानां मेदेन भङ्गेन यः शोकरः रसविन्दुः तेन अनुगतः सम्पृक्तः, उभयमध्ये तत् मानसोत्कण्ठाजनकमिति प्रकृते उपयुज्यते, मलयवातः दक्षिणानिलः मनसः चित्तस्य स्वस्थस्यापीति शेषः । अनिमित्तोत्कण्ठां विरहादिरूपोत्कण्ठाप्रसिद्धकारणान्यामपि उत्कण्ठां जनयति सम्पादयति, तथाहि दक्षिणानिलः पुष्परजांसि इतस्ततो विचिपति, पल्लवरसविन्दुनिवह्नांश्च आहत्य उपहरति तदीदृशदशायां स्वस्थापि मालविका विकारं गन्तुमर्हति, नैतावता मामधिकृत्य अस्या उत्कण्ठा निश्चेतुं शक्यते, अतएव तव तर्को न यथार्थविषयनिर्द्धारकी जात इति मे प्रतीतिरिति भावः । पूर्वाङ्गतविशेषणद्वयार्थस्य उत्कण्ठाजनने हेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गम् । अत्र ईदृशमलयवायुसंस्पर्शेन साधारणमानसोत्कण्ठारूपात् सामान्यात् अप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य प्रवह्मणलयसंस्पर्शतो जातस्य विशेषस्य मालविकामानसोत्कण्ठारूपस्य वस्तुनः प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वातस्य प्रथमविशेषणात् सौरभ्यम् द्वितीयविशेषणाच्च शैत्यं मान्द्यञ्चेति गुणवयोक्तिः । अनिमित्तोत्कण्ठामपीत्यत्र अपिशब्दार्थस्य समाप्ते गुणोभूतेन अनिमित्तपदार्थेन सह सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत इति अभवन्मतसम्बन्धदोषमाहः । “उत्कण्ठामनिमित्तामपि हृदि तनुते मलयवातः” इति दिक् समाधानस्य । आर्या जातिः ।

कुरुवकगुल्मैश्च परागवाही मलयानिल किसलयपुटभङ्गे शोकरसंपृक्त इहेना ह्रस्वे अकारणगे ७ ऊँकृष्ण जग्राहेश्च थाके ॥१॥

[মালবিকোপবিষ্টা ।]

রাজা । সখে ! ইতস্তাবদাং লতান্তরিতৌ ভবাবঃ । (ন)

বিদু । ইরাবতিং বিশ্ব অদূরে পেক্ষামি । [ইরাবতীমিবাধরে প্রেচে । (প)]

রাজা । নহি কমলিনীং দৃষ্ট্বা গ্রাহমপেक्षते मतङ्गजः ।

(ইতি বিলোকয়ন্ স্থিতঃ ।) (ফ)

(ন) ইতঃ অগ্নিন্ স্থানে, লতাभिः অন্তরিতৌ প্রক্ষাদিতশরীরৌ ভবাবঃ, অন্যথা অস্যা বিশ্বস্ববচনৈर्विश्वस्यवेहारैश्च অনুমেয়ং হৃদয়ভাবং ন উন্নেতুং শক্যম ইতি ভাবঃ ।

(প) অদূরে নাতিশ্রবধানে ইরাবতীমিবা প্রেচে সম্যগনিশ্চয়েন ইবশব্দব্যবহারঃ । তদুৎথা—তস্যাঃ সমীপে তব মালবিকায়াং বহুভাবতা ন প্রকাশিত তথা কৰ্ত্তব্যমিতি বিদূষকাभिপ্রায়ঃ ।

(ফ) বিদূষকস্য অভিপ্রায়ং প্রতিষেধতি—নহীত্যাदिना । मतङ्गजः हस्तौ कमलिनीं स्वेन अधिगम्यां पद्मिनीं दृष्ट्वा अवलोक्य ग्राहं मकरकुम्भीरादिकं जलजन्तुं न अपेक्षते उपरुणद्धि, जलजन्तुनिवहानामाक्रमणादभीतः सन् न कमलिनीयदृष्ट्यात् विरमतौति । अथ तथाहि यथा जलजन्तुभयेन करीन्द्रः कमलिनीयदृष्ट्यात् न पराङ्मुखीभवति तथैव अहमपि इरावतीभयेन मालविकाया रूपदर्शनादितो न विरनुमहामि, अतएव तव अभिप्रायं नाहं रचितुमहामौति भावः । अव अपस्तुतेन मतङ्गजस्य कमलिनीदर्शना-
नन्तरं ग्राहपेक्षाभावरूपेण समेन मालविकादर्शनानन्तरम् इरावतीभयात् राज्ञः संयतभावापेक्षाभावरूपस्य समस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । इति उक्तवाक्यम् उक्त्वा इति शेषः । विलोकयन् मालविकामिति शेषः । उक्तनालङ्कारेण राज्ञा मालविकया सह निर्विघ्नसङ्गतौ प्रतिबन्धकत्वं व्यज्यते इत्यालङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

[মালবিকার উপবেশন ।]

রাজা । সখে ! আমরা এইখানে উভয়ে লতার অন্তরালে অবস্থিতি করিব । (ন)

বিদু । ইরাবতীকে যেন অদূরে দেখিতেছি । (প)

মাল । হি শ্রম ! শিরবলম্বণাদৌ অদিভূমিলঙ্ঘিতৌ দে
মণোরহাদৌ বিরম, কিং মং আশ্বাসিত্র ? [হৃদয় ! নিরবলম্বনাত
অতিভূমিলঙ্ঘনস্তে মনোরথাহিরম, কিং সামায়াস ?] (ব)

[বিদূষকৌ রাজানং বীচতে । (ম)]

রাজা । প্রিয়ে ! পশ্য মহত্বং স্নেহস্য । (ম)

(ব) নি: ন বিদ্যতে অবলম্বনং যথার্থ: বিষয়: यस्य তথাভূতাৎ, বাস্তববিষয়-
বর্জিতাৎ, তথাহি মম মনোরথ: ময়া সহ রাজ: সমাগমবিষয়ক: স সুতরামসম্বন্ধ
ইতি বিষয়স্য অর্থার্থত্বম্ । অতিভূমিলঙ্ঘিন: অত্যরুঢ়স্য, দাসীহুত্তিমধিষ্ঠিতায়া:
রাজলাভস্য একান্তোঃশ্লোগ্যত্বাৎ । মনোরথাৎ আশায়া: বিরম নিবর্ত্তস্ব, মাম্ আশাস্য
আশাসিতাং কৃতা সর্বদা তচ্ছিন্তয়া মাং ক্লেশয়িত্বা ইত্যর্থ:, কিং ফলং, নাস্তি কিমপি
ফলমিতি, তথাহি অস্ম্য তে মনোরথস্য অশ্লোগ্যতয়া ন কথমপি ফললাভ: সম্ভবী অত:
ইত: পরং ন যুক্ত্যতে ইথা তন্মনোরথাস্রয়ণমিতি ভাব: ।

(ম) রাজানং বীচতে অবলোকয়তি, বীচণস্য অভিপ্রায়স্তু “বথস্য ! নুনং ময়া
কল্পিত এব ত্বয়ি মালবিকায়া অনুরাগৌ যথার্থ:, যত: মনোরথস্য অতিভূমিলঙ্ঘিত্ব-
মাহ” ইতি । স্নেহে ন নিরুপিতস্য বিষয়স্য সত্যতাঃমিমানসে গর্ব্বস্য বিদূষকস্য ব্যজ্যতে ।

(ম) প্রিয়ে ! দদ্যিতি মালবিকৈ ! ইতি মালবিকাসুপলভ্য সম্বোধনম্ । স্নেহস্য

রাজা । কমলিনীকে অবলোকন করিলে, কুন্তীরাদির প্রতি হস্তীর
ক্রক্ষেপ থাকে না । (এই বলিয়া দর্শন করত অবস্থান ।) (ফ)

মাল । হৃদয় ! বাহার কোনরূপ অবলম্বন নাই এবং বাহা সীমা
লঙ্ঘন করিয়াছে, তাদৃশ মনোরথ হইতে নিবৃত্ত হও । কিজ্ঞা আমাকে
বৃথা ক্লেশ দিতেছ । (ব)

[রাজার প্রতি বিদূষকের দৃষ্টিপাত ।] (ভ)

শ্রীতসুক্যহেতুং বিব্রণোষি ন ত্বং

তত্বাববোধৈকফলো ন তর্কঃ ।

তথাপি রম্ভোরু করোমি লভ্য

মাআনমেণাং পরিদেবিতানাং ॥ ১০ ॥

[অর্থঃ । অথি রম্ভোরু ! ত্বম্ শ্রীতসুক্যহেতুং ন বিব্রণোষি, তর্কঃ তত্বাববোধৈকফলঃ ন (भवति), তথাপি এষাং পরিদেবিতানাং মাআনং লভ্য করোমি । ১০ ।]

প্রণয়স্য মহত্বম্ অসাধারণপ্রভাবং পশ্য অবधारय, तन्महत्त्वप्रत्यायकपदार्थस्य लोकेन व्यक्तीभविष्यति । महत्त्वमित्यथ वामत्वमिति केचित्, तव वामत्वं प्रतिकूलत्वमित्यर्थः ।

১০ । অথ স্ত্রীহস্য মহত্বং বিশিনষ্টি—শ্রীতসুক্যেত্যাदिना । रम्भे कदलोक्तश्रौ-
तहत ऊरु यस्याः तस्याः सम्बोधनम् । सम्बोधनदशायामूरुसौन्दर्यवर्णनं स्वस्य कामदशा-
यक्षतामूलकम् । त्वम् श्रীतसुक्यस्य उत्तकण्ठायाः हेतुं कारणं न विव्रणोषि न प्रकाशयसि-
कस्याद् भवत्या इयं गाढतमा उत्तकण्ठा जाता इति तव कुतोऽपि लक्षणादवाक्यादितः
नोपलभ्युं चने इति भावः । तर्कः अनुमानम् अपि न तत्त्वस्य यथार्थविषयस्य, “तत्त्वं
ब्रह्मणि याथार्थ्ये” इति कोषात् । अवबोधः निर्धारणं स एव फलं यस्य तथाभूतः न
भवति इति शेषः । तथाहि मयि अन्यस्मिन् वा त्वमनुरक्ता सती एवमवस्थां गतासीति
अनुमानादिनापि नाधिगन्तुं पार्थ्यते दृष्टस्य हेतोरुत्तकण्ठारूपस्य व्यभिचारित्वात् ।
एतच्च वक्ष्यमाणकार्यस्य कारणाभावदर्शनार्थमुपन्यस्तं भवति । तथापि त्वया श्रীतसुक्य-
हेतुनिर्द्देशस्य अकरणे तर्कस्य तत्त्वनिर्णायकत्वाभावेऽपि च इत्यर्थः । आत्मानं स्वमेव
एषां त्वया प्रवर्तितानां परिदेवितानां रुदितानां विरहजनितकरुणोक्तौनामित्यर्थः ।
लभ्यं विषयं करोमि सम्भावयामि, तथाहि एषा यत् “हृदय ! निरवलम्बनात्” इत्यादि

রাজা । প্রিয়ের ! স্নেহের মহত্ব অবলোকন কর । (ম)

অগ্নি রম্ভোরু ! তুমি উৎকণ্ঠার কোনরূপ কারণ ব্যক্ত করিতেছ
না । আমার তর্ক করিবারও কোন বিষয়ের যথার্থ নির্ধারণরূপ ফল

বিদু। সম্মদং ভবদৌ গিস্স'সম্ম' ভবিস্সাদি। এষা অপিদ-
মস্মণসংদেসা বিবিক্তে বজ্জলাবলিআ উবহ্বিতা। [সাম্মতং ভবতো
নিঃসংশয়ং ভবিস্সতি। এষা অর্পিতমদনসন্দে শা বিবিক্তে বজ্জলাবলিকা উপস্থিতা। (য)
রাজা। অপি স্মারেদসা বস্মদম্ময়্যনাং ? (র)

ভাষ্যে তত্র নং মানসে অধিকৃত্য, সন্মৈব রাজত্বাৎ মনোরথস্য মহিষয়ত্বেনৈব অতি-
মূলিলঙ্ঘিত্বসামঞ্জস্যাত্ ইত্যেব হৃদং কল্যয়িতুং মনঃ প্রবর্ততে ইতি ভাবঃ। বিহৃণোষি
ন ত্বমিত্যেব বিহৃণোষি তত্সমিতি, ফল ইত্যেব রস ইতি চ পাঠভেদৌ দৃশ্যতে।

(য) সাম্মতং অধুনা নিঃসংশয়ং নিঃসন্দেহং ভবতঃ তবৈব ভবিস্সতি এষা মালবিকা
তবৈব অধিকারবর্তিনী ভবিস্সতিত্যর্থঃ। তবৈব হেতুমাহ—অর্পিতেন্দিয়াদিনা। অর্পিতঃ
স্থাপিতঃ মদনসন্দে শঃ কামসম্বন্ধী সংবাদঃ যত্র তথাভূতা, মালবিকায়া মনোগতি
রাজি প্রবর্তয়স্ব ইতি বোধিতা ইত্যর্থঃ। বজ্জলাবলিকা বিবিক্তে নিৰ্জ্জনস্থানে
উপস্থিতা সমাগতা, তথাহি হৃদানী নিৰ্জ্জনস্থানে সুবিস্তৃতমিথং বজ্জলাবলিকা
মালবিকাং নানাবিধৈরূপৈঃ প্রবোধ্য তথি বজ্জরাণাং তদুপভোগচমাচ্চ করিষ্যতীতি
নিশ্চিতং জানীয়া ইতি ভাবঃ। নিঃসংশয়ং ভবিস্সতি ইত্যেব সংশয়ং করিষ্যতীতি পাঠোঃপি
দৃশ্যতে।

(র) অসৌ বজ্জলাবলিকা। অপি: প্রশ্নে। অস্মাকম্ অম্ময়্যনাং মালবিকাসম্বন্ধিনী
প্রার্থনাং স্মরেৎ মনসি প্রাপ্নুয়াৎ, তথাহি যদি সা অস্মদম্ময়্যনাং তথা বিস্মৃতা
স্মাত তদা কথমিহ মালবিকা প্রবোধনজন্যমস্মদমিলিপিতফলং সম্পদেত ইতি ভাবঃ,
“গচ্ছাসমুদয়প্রশ্নশঙ্কাসম্ভাবনাস্বপি” ইত্যমরঃ।

লাভ করা যায় না। তথাপি, তুমি যে এইরূপ পরিদেবনা করিতেছ, আমি
আপনাকেই ইহার লক্ষীভূত করিতেছি ॥১০॥

বিদু। এখন আর সন্দেহ নাই, মালবিকা নিশ্চয়ই আপনার হইবেন।
বজ্জলাবলিকা নিৰ্জ্জনে সমাগতা হইয়াছে। ইহাকে আমি আপনার
কথিতানুরূপ মদনসংবাদ জ্ঞাপিত করিয়া পাঠাইয়া দিয়াছি। (য)

বিদু। কিং দাণিঁ এসা দাসীএ দুহিঁদা তুহ গুরুশ' সন্দেং
বিসুমরেদি ? অহঁ দাব য় বিসুমরেমি । [কিমিদানীমেধা দায়া
দুহিতা তব গুরুক' সন্দে'ং বিস্মরতি ? অহঁ তাবন্ন বিস্মরামি ।] (ল)

(প্রবিষ্ট্য চরণালঙ্কারহস্তা বকুলাবলিকা ।)—অবি সুহঁ সছীএ ?
[অপি সুখঁ সখ্যা : ?] (ব)

মাল। অম্মো বউলাবলিআ উবড়িঁদা ! সছি সাঅদং দে ?
উববিস । [অহৌ বকুলাবলিকা উপস্থিতা ! সখি ! স্বাগতং তে ? উপবিশ ।] (শ)

(ল) এষা বকুলাবলিকালক্ষণা দায়া: দুহিতা নৌচাগম্ভজাতত্বেন নৌচা ইত্যর্থ: । তব
রাজ্যাধীশ্বরস্য স্বপ্রভো: ইতি ব্যজ্যতে । গুরুক' গুরুতর' ন সাধারণমপৌতি ভাব: । সন্দে'ং
সংবাদং কিম্ ইদানীম্ অধুনা অল্যকালাতিক্রমে এব বিস্মরতি ? অপি তু ন কথমপি
বিস্মৰ্ণমর্হতীতি ভাব: । ননু কথমেবমনুমীযতে ইत्याহ—অহমিত্যাदिना । অহঁ তাবত্
ইদানীমপি ন বিস্মরামি । তথাহি অহঁ স্বল্যমেধা অপি যত্ এতাবত্কালং বিষয়মিসং ন
বিস্মরামি তত্ কেয়ং সম্ভাবনা অস্মান্নরুণ্যা নিপুণায়া: এতদ্বিস্মৃতেরিতি ভাব: ।

(ব) চরণালঙ্কারৈ: যুক্তৌ হস্তৌ যস্যা: তথাভূতা, অশোকহচ্চ পাদাঘাতকালী
ব্যবহরণীয়স্য মালবিকয়া পরিধানীয়স্য পাটালঙ্কারস্য মন্দিষ্ঠ্যা প্রদানমিতি তদ-
লঙ্কারহস্তা ইত্যর্থ: । অপি: প্রশ্নে । সখ্যা: মালবিকায়া: । সুখঁ কুশলম্ ।

(শ) স্বাগতং সুখেন আগমনম্, আগমনি তব কোঽপি বিদ্বৌ ন জাত: কথিত্ব ইত্যর্থ: ।

রাজা। আমাদেব কথ্য কি ইহার মনে আছে ? (র)

বিদু। কি ! এক্ষণে দাসী-পুত্রী আপনার গুরুতর সংবাদ বিস্তৃত
হইবে ? আমারও ত এখনও মনে আছে । (ল)

[চরণালঙ্কারহস্তে বকুলাবলিকার প্রবেশ ।]

বকুলা। সখি ! কুশল ত ? (ব)

মাল। অহে ! বকুলাবলিকা উপস্থিত হইয়াছে ! তোমার ত স্বাগত ?
উপবেশন কর । (শ)

बकुला । (उपविश्य ।) हला ! त्वमं दाणिं जोगदाए णिउत्ता ।
ता एकं चलणं उवणेहि, जाव सालत्तअं सणेउरं करेमि ।
[हला, त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता । तदेकं चरणमुपनय, यावत् सालत्तकं सनूपुरं
करोमि ।] (ष)

माल । (स्वगतम् ।) हिअअ ! अलं सुहिदाए ? उवड्ढिदो अअं
बिहबो त्ति । कच्चं दाणिं अत्ताणं मोचेअं ? अहं वा एदं
एब्ब मे मित्तुमण्डणं भविस्सदि । [हृदय ! अलं सुखितया ? उपस्थितः
अयं विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मुञ्चेयम् ? अथैतदेव मे मृत्युमण्डनं
भविष्यति ।] (स)

(ष) हला इति सख्याः सम्बोधनम्, “हृदये हृदये हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति”
इति दर्पणनियमः । योग्यतया सामर्थ्यान नियुक्ता व्यापारिता महिष्या इति शेषः ।
तथाहि महिषी धारिणी त्वां वराङ्गनाम् अशोककुसुमोदगमसाधनानुकूलां विवेचयन्ती
दोहदविधानि नियुक्तवती अतस्त्वमस्माभिः सुतराम् आदरणीया इति भावः । तत् तस्मात्
एकं चरणम् उपनय प्रसारय, सालत्तकम् अलत्तकरागरञ्चितं सनूपुरं नूपुरालङ्कृतञ्च
करोमि, दोहदविधानि चरणस्य मण्डितत्वप्रयोजनादिति भावः । अनेन उपक्रमेण
तव सङ्गीतं योग्यता प्रकाशं गमिष्यति, तेन च राज्ञा सह समागमसम्भावना दृढायते
इति गूढार्थः ।

(स) सुखितया विरहोद्दीपकानाम् उपनतानामलङ्काराणाम् अस्वीकारेण ज्वाला-
सम्भावनापनोदनेन इत्यर्थः । अलं निष्प्रयोजनम् । तथाहि यद्यपि विरहवशात् त्वमपराना-
त्मनोऽलङ्कारान् परित्यज्य निर्वृतिमेव मे सम्पादितवत्, तथापि एतदुपनतमलङ्करणं
कथमपि न परिह्वेयम् इति भावः । यतः अयं विभवः सम्पदेव उपस्थितः, इति हेतोः ।

बकुला । (उपविष्टे इहैत्रा ।) मथि ! तूमि एक्कणे षोण्णा वणिग्गइ
नियुत्त इहैत्राह । तोमांर एकटी पा दाओ । अलत्तक-रञ्जित करिग्ग
उहाते नूपुर पत्राईव । (ष)

वकुला । किं विचारयसि ? उस्तुभ्रा क्व इमस्स तवणीआ-
सोअस्स कुसुमोदगमो देवी । [किं विचारयसि ? उत्सुका खलस्य
तपनीयाशोकस्य सुकुलोदगमे देवी ।] (इ)

तथाहि एतदलङ्कारान् परिधाय अशोकं पादाघातं कृत्वा यदि सफलकामा भवितु-
महामि तदा धारिण्या परितुष्टया अभिमतं फलं वा निष्पादयिष्यते इति भावः । नास्ति
आत्मनः कथमपि अन्यथाप्रवर्त्तनसामर्थ्यमस्य विषयस्य राज्ञा निर्द्देशादित्याह—कथ-
मित्यादिना । इदानीं राज्ञा आदिष्टे विषये उपस्थिते सतीत्यर्थः । कथं केन प्रकारेण
आत्मानं स्वां मोचयिष्यं सुक्तं कुर्यात्, अपितु न कथमपि मोचयितुं शक्नुयाम् महिष्याः
आदेशस्य अलङ्घितत्वादिति भावः । अथवा पचान्तरे, एतत् मण्डनमेव मे मम सत्य-
मण्डनं मरणकालीनं भूषणं भविष्यति एतदलङ्कारेण परिगृहीतेन मरणमपि वा मे
स्यात्, एतेन विषयेषु सुतरां हे घः, कामावस्थाया अतिदूरारोहणश्च व्यक्तं भवति ।
अथवा अत्र यथाश्रुतार्थ एव कार्यः, यथा अयं विभवः महिष्यौजनयोग्यालङ्कारः सम्पत्तिः
उपस्थितः इति कृत्वा सुखितया आनन्दं न अलम्, वास्तविकमहिषौलस्य स्वस्थामभावात्
राजसम्बन्धिजनव्यवहार्येणानेन राज्ञः स्मरणात् तापातिशयस्यैव जननादिति भावः ।
उत्तरभागस्तु तुल्यार्थ एव ।

(इ) किं किमात्मकं वस्तु विचारयसि विवेचयसि ? अस्य तपनीयाशोकस्य सुवर्णा-
शोकहचस्य कुसुमोदगमे पुष्पोदभेदे देवी महिषी धारिणी खलु निश्चितम् उत्सुका
समुत्कण्ठिता वर्त्तत इति शेषः । तथाहि महिष्याः कालक्षेपानर्हंतया कालमन-
पेक्षैव अलङ्कारं परिधाय सालङ्कृतं पादेन अशोकं पादेनाजहि, सत्वरं यथा तव
पुष्पोदगमः स्यादिति भावः । कुसुमोदगम इत्यत्र सुकुलोदगम इति केचित् पठन्ति,
तत्र समीचीनम्, पादाघातेन अशोकस्य पुष्पविकाशस्यैव शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाच
दर्पणे “पादाघातादशोकं विकसति” इति ।

मान । (अगत) । हृदय ! आरंभे प्रयोजन नाह । एह विभन
उपस्थित । किरूपे एकूणे आआके मोचन करिव ? अथवा ईहाई
आमार मुठ्ठामणुन हईवे । (स)

রাজা । কথমশোকদোহদনিমিত্তোঃসমারম্ভঃ ? (চ)

বিদু । কিং ণ ক্ব, জাণাসি তুমং, মহ কালণাদো ইমং
অন্তে উরণেবল্যে ণ জোঅদস্সদি ত্তি ? [কিং ন খলু জানাসি ত্বং, মম
কারণাত্ ইমাম্ অন্তঃপুরনেপথ্যেন যোজয়িষ্যতীতি ?] (ক)

মাল । হলা মরিসেহি দাব ণাং । [হলা ! মর্ষয় তাবদেনম্ ।] (ইতি
পাদসুপহরতি ।) (খ)

(চ) অয়ং পবর্তমানঃ আরম্ভঃ ব্যাপারঃ অলঙ্কারপরিধাপনাদিরূপঃ, কথং
সম্ভাবনায়াম্ অশোকদোহদনিমিত্তঃ অশোকবচস্য পৃথ্যোদগমকারণীভূতপাদাঘাত-
নিমিত্ত ইত্যর্থঃ । তথাহি বকুলাবলিকায়া বচনেন এবমেব উক্তুং শক্যত ইতি ভাবঃ ।

(ক) বিদূষকঃ রাজঃ সম্ভাবনয়া পরিহাসেন ব্রবীতি—কিমিত্যাदि । মম রাজঃ মমেতি
রাজবচনাপিচয়া অস্মদঃ প্রয়োগঃ । কারণাত্ হেতোঃ, তবৈব উপভোগানুকূল্যবিধানায়
ইতি ভাবঃ । ইমাং মালবিকাম্ অন্তঃপুরনেপথ্যেন অন্তঃপুরিকা জনোচিতেন ভূষণেন
যোজয়িষ্যতি মদ্বিধৌতি শ্রেষঃ । তথাহি ইতঃ পূর্বম্ ইদৃশনিষয়কারী বসিতোঃসি চিত্তেন
ইতি ভাবঃ ।

(খ) হলা সখি ! এনং ত্বয়ি মাননীয়ায়ামপি চরণপ্রসারণরূপমপরাধম্ । তাবত্
প্রথমতঃ মর্ষয় চমস্ব । ইতি উক্তরূপং বাক্যম্ উক্তা । পাদং চরণম্ উপহরতি বকুলা-
বলিকায়া হস্তে অর্পয়তি, অলঙ্কারস্য লালারসস্য চ সন্নিবেশনায় ইতি ভাবঃ ।

বকুলা । কি বিচার করিতেছ ? দেবী এই তপনীয় অশোকের পুষ্পোদ-
গমবিসয়ে উৎস্রুকা হইয়াছেন । (হ)

রাজা । অশোকদোহদের নিমিত্ত এই উদ্বেগ কি ? (ফ)

বিদু । আপনি কি জানেন না, দেবী আপনারই উপভোগানুকূল্যের
নিমিত্ত মানবিকাকে অন্তঃপুর-বেশ পরিধান করাইবেন ? (ক)

মাল । (পাদপ্রদান করিয়া ।) সখি ! অপরাধ ক্ষমা কর । (খ)

वकुला । अह ! शरीरं सि मे । [अयि ! शरीरमसि मे !] (इति नाट्येन चरणसंस्कारमारभते ।) (ग)

राजा । चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः

सरसां पश्य वयस्य रागलेखाम् ।

प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं

हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ ११ ॥

[अन्वयः । वयस्य ! हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य प्रथमां पल्लवप्रसूतिम् इव प्रियायाः चरणान्तनिवेशितां सरसां रागलेखां पश्य । ११ ।]

(ग) अयि ! एतत् सादरसम्बोधनम् । असि त्वं मे सम शरीरं देहभृता असि इति शेषः । तथाहि यथा आत्मनः पादस्य आत्मनि स्थापने नापराधः तथैव तवापि मयि पादस्थापने नास्ति अपराधस्य लेशोऽपि, तत् निःसङ्कोचमेव पादमुपहृत्य वर्त्तस्व इति भावः । नाट्येन अभिनयेन, चरणसंस्कारं चरणस्य परिष्करणम् अलङ्कृतकदानात् पूर्वतः कर्त्तव्यमित्यर्थः आरभते प्रवर्त्तयति ।

११ । अथ मालविकायाः चरणे वकुलावलिकया निहितां लाचारसलेखामवलोक्य तत् सौन्दर्यं व्यनक्ति—चरणान्तेत्यादिना । हे वयस्य ! हरेण समाधिभङ्गात् क्रुपितेन रुद्रेण दग्धस्य भस्मोक्तस्य मनोभवः काम एव द्रुमः पादपः तस्य कामतरोः प्रथमाम् आदिमां पल्लवप्रसूतिं किसलयोद्गममिव उद्गतं किसलयमिवेत्यर्थः । “भावे विहितः कृतप्रत्ययो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति नियमेन तदर्थः । प्रियायाः प्रियतमायाः मालविकायाः चरणान्ते पादप्रान्ते निवेशितां निहितां सरसाम् आद्रां मदौयशङ्कारसोद्दीपिकाञ्च रागलेखां लाचारसरागं पश्य अवलोकय, तथाहि प्रियायाश्चरणस्य रागलेखामवलोक्य एव अहं सुतरां कामाधीनमानसो जात इति भावः । रज्यते अनेनेति रागः लाचारसः तस्य

वकुला । अयि ! तুমि আমার শরীর । [নাটো চরণসংস্কারের আরম্ভণ] । (গ)

রাজা । বয়স ! অবলোকন কর, প্রিয়ার এই চরণান্তসন্নিবিষ্ট সরস

বিদু। চলণানুরূপী তত্ভোদীএ অহিআরো উবক্কিত্তো ।

[চরণানুরূপস্বভবত্যা অধিকার উপচিত্তিঃ ।] (ঘ)

রাজা। সম্যগাহ্ ভবান্ । (ঙ)

নবকিসলয়রাগিণাঃপাদেন বালা

স্ফুরিতনখরুচা হৌ হন্তুমর্হত্যনেন ।

অকুসুমিতমশোকং দোহদাপেচযা বা

প্রণমিতশিরসং বা কান্তমাদ্রাপরাধম্ ॥ ১২॥

[অর্থঃ । বালা নবকিসলয়রাগিণ স্ফুরিতনখরুচা অনেন আদ্রপাদেন দোহদা-
পেচযা অকুসুমিতম্ অশোকং বা আদ্রাপরাধং প্রণমিতশিরসং কান্তং বা হৌ হন্তু-
মর্হতি । ১২ ।]

লেখা সন্নিবেশঃ, করণে চতুপ্রত্যয়ঃ । অত্র মনোভবে দুমত্বারোপাত্ রূপকং তত্‌সাপেচা
চ রাগলেখায়াং পল্লবত্বারোপসম্ভাবনায়া ইবশব্দে ন বাচ্যত্বাত্ বাচ্যা দ্রব্যোত্প্রেচা ।

(ঘ) তব্‌ভবত্যাঃ সম্ভ্রানাদ্রায়াঃ অস্থা মালবিকায়াঃ চরণানুরূপঃ চরণতুল্যঃ
উত্কৃষ্টযোঃ চরণযোঃ যোগ্য এব ইত্যর্থঃ । অধিকারঃ কৰ্ম্মনিয়োগঃ উপচিত্তিঃ সমর্পিতঃ
দেব্যা ইতি শ্রীষঃ । তথাহি যথৈব অস্থাঃ পাদৌ সুকোমলৌ তথৈব সৃদুকৰ্ম্মণি অশোকস্য
দোহদসম্পাদনযোগ্যে পাদস্পর্শনরূপে নিযুক্তৌ ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) ভবান্ সম্যক্ যুক্তিযুক্তম্ আহ, অস্থাঃ পাদৌ কোমলকৰ্ম্মাৰ্হা ইদম্ কৰ্ম্ম
এতৎপাদানুরূপমিতি যথার্থমেব ভবতা উপচিত্তম্ ইতি ভাবঃ ।

১২ । অথ বিদূষকোক্তিঃ সম্যক্‌ত্বমেব সমর্থয়তে—নবৈত্যাদিনা । বালা ইদং কুমারী
মালবিকা নবকিসলয়স্য অচিরজাতপল্লবস্য রাগঃ রক্তিমা ইব রাগঃ রক্তিমা যত্র তথা-

রাগলেখা হরকোপাননে ভয়ীভূত কামরূপ পাদপেত্র প্রথম পল্লবোদগমের
শ্রায় শোভা পাইতেছে ॥১১॥

বিদু। মাননীয়া মালবিকার কোমল চরণানুরূপই নিরোগ প্রদত্ত
হইয়াছে । (ব)

রাজা। তুমি যথোচিত নির্দেশ করিয়াছ । (ঙ)

विद् । पहरिस्सदि तत्तमोदो तुमं अबरहम् । [पहरिष्यति
तवभवतो त्वामपराहम् ।] (च)

भूतेन नवपल्लववत् रक्तवर्णेन स्फुरिताः विकीर्णाः नखानां रुचः कान्तयः यव तथाभूतेन
पाटलनखद्युतिभिः शोभितेन अनेन दृश्यमानेन आर्द्रपादेन अलक्तकरसम्पर्कात् सरसेन
चरणेन हो हावेव हन्तुं प्रहर्तुम् अर्हति योग्या भवति, कं कम् इत्याकाङ्क्षायामाह—
दोहदस्येति । दोहदस्य पुण्योदगमहेतुभूतस्य वराङ्गनापादाघातस्य अपेक्षया अकुसुमितं
कुसुमविमुक्तं अगृहीतपुष्पमित्यर्थः । अशोकम् अशोकवृक्षं वा आर्द्रः नवीनः अपराधः यस्य
तं नूतनापराधकारिणम् अतएव प्रणमितं प्रणामं नीतं शिरः मस्तकं येन तथाभूतम्
अभिमानजन्यं वैमुख्यमपाकर्तुम् प्रसादसाधकं नमस्कारं कृततन्त्रं कान्तं दक्षितजनं वा
हन्तुमर्हतीति पूर्व्वेणान्वयः । तथाहि एतद्वयमेव वस्तु अस्याथरणयोः योग्यमिति वास्तविक-
कथनात् विदूषकवाक्ये सत्यक्लोपपत्तिः । अत्र दोहददानवेलायाम् अशोकस्य प्रस्तुतत्वात्
तत्रैव च वक्तुः कान्तस्य राज्ञश्च प्रस्तुतत्वाच्च उभयोः प्रस्तुतयोरेकेन हननरूपधर्म्येण
सम्भवात् तुल्ययोगिता । नवकिसलयरागेण इत्यत्र समासगता उपमा । कान्तमित्यप्रस्तुतेन
सामान्येन स्वस्यैव विशेषस्य अप्रस्तुतस्य प्रत्यायनात् अप्रस्तुतप्रशंसति केचित्, तन्मते प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कार इति मतम् । आर्द्रापराधत्वस्य पदार्थस्य
प्रणमितशिरसमिति पदार्थं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् । हन्तुमित्यस्य प्रहारमावार्थं
अवाचकत्वात् अवाचकत्वदोषः । हन्तुमित्यस्य प्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थकतया च
अमङ्गलरूपाश्लीलताव्यञ्जकत्वात् अश्लीलतादोष इति वदन्ति । हो हन्तुमर्हत्यनेन इत्यत्र
हावर्हतीत्यं प्रहर्तुमिति दिशा समाधानं कर्तुं शक्यम् ।

(च) तवभवतो माननीया मालविका अपराहं प्रणयापराधभागिनं त्वां पहरिष्यति
मेखलादिना आहनिष्यति, तथाहि अनया सह अचिरमेव तव समागमो भविष्यति,

এই বাল্য নবকিসলয়সদৃশ-রাগবিশিষ্ট ও প্রস্ফুরিত-নথকিরণ-সম্পন্ন
আর্দ্রপাদ দ্বারা দোহদাপেক্ষী কুসুমহীন অশোক ও নূতনাপরাধকারী
প্রণমিত মস্তক কান্ত,—এই উভয়কেই তাড়না করিবার যোগ্যপাত্রী ॥১২॥

রাজা । মূর্খা প্রতিগৃহীতং বচঃ সিদ্ধির্দর্শিনো ব্রাহ্মণস্য । (ক)

[ততঃ প্রবিশতি যুক্তমদা ইরাবতী চেটী চ ।] (জ)

২২১ । হৃদে ণিউণিএ ! সুণামি বহুসো, মদো কিল

ততঃ অভিমানাঃ অবসরে ত্বয়ি প্রণয়প্রহারোঃপ্যনয়া করিষ্যতি তদলমুত্তরলতয়া প্রার্থ্য
ইতি ভাবঃ । অব ভগ্না অচিরং মালবিকাসমাগমপ্রতিপাদনাৎ প্রার্থ্যযুক্তম্ ।

(ক) সিদ্ধিঃ ময়া বাঙ্কিতস্য মালবিকয়া মহ সমাগমস্য সমুৎপাদঃ তদ্বর্গিনঃ
অবশ্যমভাবিনস্তস্য বিষয়স্য প্রত্যচকারিণঃ ইতি প্রকৃতম্, ব্রাহ্মণস্য বচঃ বাক্য
মালবিকায়াঃ সমাগমস্যাবশ্যমভাবিত্বিনিবেদকমিত্যর্থঃ । মূর্খা শিরসা প্রতিগৃহীতং
স্বীকৃতম্, एतेन প্রকৃতবাক্যার্থে সুতরামাদরো দর্শিতো भवति । অব অপ্রস্তুতাত্ সিদ্ধিৰূপাত্
সামান্যাত্ বিশেষস্য মালবিকালভারূপস্য প্রস্তুতস্য গম্যত্বাদপ্রস্তুতপ্রশংসেতি ভাব্যাঃ ।

(জ) যুক্তমদা আনন্দাতিশয়ভোগায় নাতিরিক্তমস্তুতায়ুক্তা, অতিরিক্তমদ্যপানে
মস্তুতাতিশয়স্য উদয়াৎ ন আনন্দঃ পরং জ্বালা এব প্রবর্ততে ইতি আনন্দোপভোগোচিত-
মদ্যপানজন্যমস্তুতাতয়া উপন্যাসঃ, প্রকৃতি রাজাচরিতবিষয়াণামবধারণসামর্থ্যসম্পাদ-
ন্যজ্ঞানার্থঞ্চ, অন্যথা বিহ্বালা রাজবচনাদর্থশঙ্কণসামর্থ্যাতিবোধনস্য যোগ্যতয়া
বচ্যমাণমসমম্ভবং স্যাৎ ইতি ভাবঃ । ইরাবতী তদাখ্যা অগ্নিমিবস্য অপরা রাজী, চেটী
তস্যা দাসী চ, প্রবিশতীতি প্রত্যেকং পৃথগ্বেতি, অন্যথা দ্বিবচনপ্রসঙ্গে । ন চাব
ইরাবত্যা মদ্যপানে নিতান্তদোষশঙ্কা কাৰ্য্যা চন্নিয়াদীনাং গৌড়ীপ্রভৃতিমদ্যপানস্য
“কামতোঃপি হি রাজন্যো দৈশ্লো বাপি সমাঙ্কিতঃ । মদ্যং পৌলো মুরাসংজ্ঞং ন
কিচ্ছিদ্ধোপমর্হতি” ইत्याদিষু স্মৃতত্বাৎ ।

বিদুঃ । প্রণয়প্ররাসী আপনাকে মাননীয়া মালবিকা প্রহার
করিবেন । (চ)

রাজা । সিদ্ধির্দর্শী ব্রাহ্মণের বাক্য শিরোধার্য্য করিলাম । (ছ)

[অনন্তর মত্তপানজনিত মত্ততায়ুক্তা ইরাবতী ও চেটীর প্রবেশ ।] (জ)

ইতিভাজস্বস্ত্য বিশেষমণ্ডলং স্তি । অবি সঙ্ঘো অশ্ব
লোপবাদো ? । [হস্তে নিপুণিকৈ ! ঋণোমি বহুশঃ, মদঃ কিল স্ত্রীজনস্য
বিশেষমণ্ডনমিতি । অপি সত্যোঃয়ং লোকবাদঃ ?] (ক)

নিপু । পদমং লোপবাদো এব, সম্মদং সঙ্ঘো সংবৃত্তো । [প্রথমং
লোকবাদ এব, সাম্প্রতং সত্যঃ সংহতঃ ।] (খ)

ইরা । অলং মদ সিন্ধেহিণ ? কহেহি—কুদো দাণিং অবগমিদব্বং
দোলাঘরং পদমাগদো ভদ্রা য় বেত্তি ? [অলং মথি স্বেহন ? কথয়—কুত
ইদানীম্ অবগন্তব্যং দোলাগৃহং প্রথমাগতো ভর্তা নবেতি ?] (ঙ)

(ক) নিপুণিকৈ ইতি ইরাবতীদাম্য। নাম তত্‌সম্বোধনম্ । বহুশঃ বহুব্যং ঋণোমি
লোকমুখাত্‌ বক্ষ্যমাণমিতি শিষ্যঃ । মদঃ মদ্যপানজন্যা মত্ততা স্ত্রীজনস্য রমণীজনস্য
বিশেষমণ্ডনং সবিশেষশোভাসম্পাদকং কঙ্কণমেত্বলাপ্রভৃতিভৌলঙ্কারৈঃ প্রকটতরং
শ্লষণমিত্যর্থঃ । অপি: প্রত্যং, অশ্বম্‌ উক্তরূপঃ লোকবাদঃ জনানাং বাচ্যঃ সত্যঃ যথার্থঃ ।
তথাহি কথয় সামদ্য মদ্যপানজনিতমত্ততয়া কথমিব প্রত্যেপি, সুন্দরীমসুন্দরীং বা ইতি
भाव: । অত্রাপি পর্যায়াক্তমলঙ্কারঃ ।

(খ) প্রথমম্‌ ইত: পূর্ব্বং, তব মত্ততাসমুদযাত্‌ পূর্ব্বামিত্যর্থঃ । লোকবাদঃ জনশ্রুতি-
মাত্রম্‌ এব নতু বস্তুত: সত্যভূত:, তজ্জনিতসৌন্দর্য্যস্য বিশেষেণ ক্রুত্বাপি অননুভবাদিতি
भाव: । সাম্প্রতম্‌ অধুনা ত্বয়ি গৃহীতমত্তভাবায়াং সত্যামিত্যর্থঃ । সত্যঃ যথার্থঃ সংহত:
জাত: স লোকবাদ ইতি শিষ্যঃ । তথাহি তবায় মত্ততায়া উদযেয় যথা সৌন্দর্য্যসম্পত্তি:
পরিব্যক্তা ন তথা সর্ব্বত্র পরিব্যজ্যতে, পূর্ব্বাপিচযা ইদানীং হিগুণিতসৌন্দর্য্যবাসীতি
भाव: । অনেন অপরস্ত্রীজনাপেক্ষয়া উক্তকণপ্রতীতিব্যাতিরিক্তো ব্যজ্যতে ।

ইরা । মথি নিপুণিকৈ ! অনেকের নিকটে বহুব্যর শুনিয়াছি, মত্ততা
স্রীজাতির বিশেষ অলঙ্কার । এই জনশ্রুতি কি সত্য ? (ক)

নিপু । পূর্ব্বে জনশ্রুতি মাত্র ছিল । সম্প্রতি সত্য হইয়াছে । (খ)

নিপু । ভট্টিনীয়ে অখণ্ডিতাদো পণ্যাদো । [ভট্টিনীয়ে অখণ্ডিতাত
প্রণয়াত ।] (২)

২৪। অলং সেবায় । মজ্জময়দং পরিগচ্ছিম ভব্যাচ্ছি ।
[অলং সেবয়া । মজ্জস্কতাং পরিগচ্ছ ভব ।] (৩)

(২) ময়ি স্ত্রী হেন প্রণয়েন অলং নিষ্প্রয়োজনং, তথাহি স চ্চ' সকলরমণ্যপেচয়া মম
স্বত এব সৌন্দর্য্যস্ব উত্কার্ণং মমতাসমুদয়েন চ ততোঃপি পরমৌত্কার্ণং প্রতিপাদয়সি
তন্নুনং ময়ি স্ত্রী হাতিরেকাদেব নান্যথা ইতি ভাবঃ । বচনমিদম্ ইরাবত্যা গৌণতঃ
সৌন্দর্য্যগব্ধমপি ব্যনক্তি, চেটীবাগ্ধে কস্তাশ্চিদাপত্তেরত্তদভাবনেন কেবলস্ত্রী প্রয়োজ্য-
ব্যখ্যানাত । কৃতঃ কথাত্ হিতোঃ, অবগন্তব্যং জ্ঞাতব্যং, ভর্তা স্বামী, দৌলাগ্ধ-
প্রথমং মদাগমনাত পূর্বমেব আগতো নবা ? তথাহি যদি ভর্তা প্রথমত এব দৌলাগ্ধ-
মাগতঃ স্যাত্ তদেব ময়ি তস্মৈ অখণ্ডিতানুরাগঃ প্রকাশিত, তদিদং ময়া জ্ঞাতব্যম্
ইতি ভাবঃ ।

(৩) ভট্টিনীয়ে, রাজ্যা ভবত্যাঃ, অখণ্ডিতাত অচ্যুতাত প্রণয়াত অনুরাগাত ভর্তা
প্রথমমেব আগত ইতি নিঃসংশয়মিতি ভাবঃ । অথবা ভবত্যা কদাপি রাজঃ প্রণয়ো ন
খণ্ডিতঃ চিরমেব রাজনি অখণ্ডিতপ্রণয়া ভবতী অতস্বত্প্রণয়স্বরূপেণ সঃ অবশ্য-
মাগত ইতি বাদমিতি ভাবঃ । “দেবী ক্রতাভিপেক্ষামিতরাসু চ ভট্টিনী” ত্যমরঃ,
ধারিণী ক্রতাভিপেক্ষা, ইরাবতী চ তদিতরা ।

(৪) সেবয়া উপাসনয়া সন্তোষবিধায়কবচনমাত্রপ্রস্তাবনয়া ইত্যর্থঃ । অলং
নিষ্প্রয়োজনম্ । তথাহি মদনুরাগাত ভর্তা প্রথমং দৌলাগ্ধমাগত ইতি নুনমসম্ভবং

ইরা । আমার প্রতি আর স্নেহপ্রকাশে প্রয়োজন নাই । এক্ষণে
বল,—কিরাপে জানিতে পারিব, দোলাগৃহে আৰ্য্যপুত্র প্রথমে
আসিয়াছেন কি না ? (৫)

নিপু । আপনার অখণ্ডিত প্রণয় । সূতরাং, মহারাজ অগ্রেই
আসিয়াছেন । (৬)

নিপু । বসন্তোঽস্তুবাক্ষণলোলুপেণ অজ্ঞগীতমেণ কহিঅং ।
তুবরদু ভট্টিনী । [বসন্তোত্সবোপায়নলোলুপেণ আর্থগীতমেণ কথিতম্ । ত্বরতা
ভট্টিনী ।] (ঙ)

ইরা । (অবস্থাসমূহং পরিক্রম্য ।) হৃজ্জে ! মদেণ গিলাঅমাণং
অজ্ঞাণং অজ্ঞউত্তস্স দংসণে হিঅঅং তুবরাবেদি, চলণা উণ য
পসরন্তি । [হৃজ্জে ! মদেণ গ্লায়মানমাআনম্ আর্থপুত্রস্স দর্শনে হৃদয়ং ত্বরয়তি,
চরণৌ পুনরং প্রসরতঃ ।] (য)

মনে। কেবলং ত্বং মতৃসন্তোষবিধানার্থমেব ব্রবীষীতি ভাবঃ । তত্ মধ্যস্থতাং আদামীন্য'
পঞ্চপাতরাহিত্যং পরিগৃহ্য আশ্রিত্য ভণ্য কথয়, স আগতো নবেতি শ্রেষঃ ।

(ঙ) বসন্তোত্সবে বসন্তকালীনানন্দজনকম্বাপারি উপায়নম্ উপহারঃ সৌদকা-
দ্যুপদৌকগমিত্যর্থঃ । তল্লোলুপেণ তল্লাভাকাঙ্ক্ষিণা, আর্থগীতমেণ বিদূষকেণ কথিতং
নিবেদিতং, রাজ্ঞঃ দৌলাগৃহে প্রথমাগমনমিতি শ্রেষঃ । তদলমব সন্দেহেন রাজ্ঞৌ নিযত-
সহচরেণ কথিতত্বাদিতি ভাবঃ, ভট্টিনী ত্বরতাং সত্বরং গচ্ছতু দৌলাগৃহং প্রতীতি শ্রেষঃ ।

(য) অবস্থাসমূহং মত্ভাবস্থায়োগ্যং, স্খলিতপদমিত্যর্থঃ । পরিক্রম্য চলিত্বা ।
হৃদয়ং মম অন্তঃকরণং কৰ্ত্তুং মদেণ মধ্যপানজন্যমস্তুতয়া গ্লায়মানং গ্লানিমাণদ্যমানং
অবশতামিব গচ্ছন্তমিত্যর্থঃ । আত্মানং দেহম্ আর্থপুত্রস্স পল্যুং হারাজস্স দর্শনে সাক্ষাত-
কারি ত্বরয়তি ত্বরিতাং করোতি, পুনঃ কিন্তু চরণৌ পাদৌ ন প্রসরতঃ সত্বরং গচ্ছতঃ
শরীরস্স মস্তুতয়া মস্ত্যরশক্তিকলাদিতি ভাবঃ । এতন্মমাতিদুঃখকারণমিতি
তাৎপর্যম্ ।

ইরা । সম্ভাববিধায়ক বচনরচনায় আর প্রয়োজন নাই । এক্ষণে
পক্ষ-পাতিত্ব পরিভাষা করিয়া বল । (ঙ)

নিপু । আর্থ গৌতম বসন্তোৎসবীয় উপঢৌকন পাইবার লোভে
বলিয়াছেন । এখন সত্বর হউন । (ঢ)

ইরা । (অবস্থাসমূহ পরিক্রম করিয়া) সখি ! মধ্যপানে আমার

নিপু। যাং পত্নী দোলাধরং । [নতু প্রাপ্তে স্বা দোলাগৃহম্ ।] (ত)

ইরা। গিণিগিণি! অজ্ঞাত্তো এত ন দৌসদি! [নিপুণিকে!
আর্য্যপুত্রোঃ ন দৃশ্যতে!] (থ)

নিপু। ভট্টিণৌ অলোপদু। পরিহাসনিমিত্তং কহিঁ বি
গূঢ়েণ ভট্টিণা হোদব্বং । অহ্নেবি ইমং পিঅঙ্কুলদাপরিখিবত্তং
অসৌঅসিলাপট্টম্ পবিসামো । [ভট্টিণৌ অবলোকয়তু। পরিহাসনিমিত্তং
কস্মিন্নপি গূঢ়ে ন ভবাঁ ভবিতব্যম্ । আবামপৌদং প্রিয়ঙ্কুলতাপরিচক্ষম্ অশোকশিলাপট্টকং
প্রবিশাব: ।] (দ)

(ত) প্রাপ্তে আগতে স্বঃ, আবামিতি শিষ: ।

(থ) অথ অস্মিন্ দোলাগৃহে, আর্য্যপুত্র: ন দৃশ্যতে আলোক্যতে, তত্ কিঁ নাগতে এব
ইদানীমপি ভবাঁ অব ইতি প্রশ্নো ব্যজ্যতে ।

(দ) অবলোকয়তু, অন্বিত্য পশ্যতু, পরিহাসনিমিত্তং নস্মৎকরণায়, ভবাঁ স্বামিনা
ক্ৰুণাপি কস্মিন্চিৎ গুপ্তপ্রদেশে গূঢ়ে ন প্রচ্ছাদিতশরীরেণ ভবিতব্যম্, তদন্ত ভবাঁ আগত
ইত্যন্থ নাস্তি সন্দেহ ইতি ভাব: । প্রিয়ঙ্কুলতামি: শ্যামালতামি: পরিচক্ষম্ পরিবেষ্টিতম্
অশোকশিলাপট্টকম্ অশোকবৃক্ষতলবর্ত্তিপ্ৰস্ফুরককং প্রবিশাব: অন্বেষ্যন্তরবর্ত্তিনস্তস্য
প্ৰস্ফুরককস্য অন্বেষ্যন্তরূপতাস্ত্রীকারেণ প্রবিশন্ত: প্রয়োগ: ন দু:সহ: । তব প্রবেশো রাজ:
অন্বেষণায় ইতি মন্তব্যম্ ।

আত্মা মানিষুক্ত ইহীয়া উঠিয়াছে । হৃদয় আৰ্য্যপুত্রের দৰ্শনে ত্বরা প্রদান
করিলেও, চরণ চলিতেছে না । (৭)

নিপু। আমরা এই দোলাগৃহে উপস্থিত ইহীয়াছি । (ত)

ইরা। নিপুণিকে! আৰ্য্যপুত্রকে ত এখানে দেখিতেছি না! (থ)

নিপু। অবেষণ করিয়া দেখুন—নিশ্চয়ই তিনি পরিহাসনিমিত্ত
কোথাও লুকাইয়া আছেন । আমরা এই প্রিয়ঙ্কুলতাপরিবেষ্টিত অশোক-
তলবর্ত্তী শিলাপট্টে প্রবেশ করি, চলুন । (দ)

ইরা । তচ্ছা । [তথা ।] (ধ)

নিপু । (বিলোক্য ।) আলোপদু ভট্টিশ্যো । চুদুর্জরং বিচিচ্ছন্তীণং
অজ্ঞাণং পিবোলিভাহিঁ দংসিৎ । [অবলোকয়তু ভট্টিনো । শূতাঙ্কুরং
বিচিচ্ছন্ত্যোরাবযোঃ পিপৌলিকাভির্দণ্ডম্] (ন)

ইরা । কহং বিম্ব ? [কথমিব ?] (প)

নিপু । এসা অসোঅপাদবচ্ছাআপ মালবিআপ বডলাবলিআ
চলণালংকারং ণিব্বত্তেদি । [এষা অশোকপাদপচ্ছায়ায়াং মালবিকায়া
বকুলাবলিকা চরণালঙ্কারং নির্বর্তয়তি ।] (ফ)

(ধ) তথা, তত্রৈব প্রবিশাব ইতি স্বীকারোক্তিরিয়ম্ । তাড়শেষু স্থলেষু রাজঃ
স্থিতিসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।

(ন) অথ নিপুণিকা অন্তরে মালবিকায়াঃ চরণো প্রসারয়ন্তী বকুলাবলিকা-
মবলোক্য অপ্রস্তুতপদার্থেন তদিরাবর্তী বোধয়তি—শূতাঙ্কুরমিত্যাदिना । শূতাঙ্কুরং রসাল-
সুকুলং বিচিচ্ছন্ত্যোঃ অন্ত্রে পথন্ত্যাঃ আবযাঃ তব মম চ পিপৌলিকাভ্যাং চুদ্রকোট্যভ্যাং
দণ্ডম্ । আবযোরিত্যব কর্মণ্যপি সম্বন্ধবিবক্ষয়া যতী । ভাবে তত্প্রত্যয়স্য কর্মণি যতী
বা । অস্য প্রস্তুতার্থঃ পরতো নিপুণিকাসুখিনৈব ব্যক্তোভবিষ্যতি, সমাদপ্রস্তুতাতু সমস্য
প্রস্তুতস্য গম্যত্বাতু অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।

(প) কথমিব, ত্বমনেন কৌটুশমর্থং শংসসি তত্ ন জানামি অতো জ্ঞাতুমিচ্ছামীতি
ভাবঃ ।

(ফ) অশোকপাদপস্য ছায়ায়াং তলস্থিতে অনাতপে, চরণালঙ্কারং পাদমল্লনং,
নির্বর্তয়তি সংসাধয়তি, তথাহি এতদেবাম্বা কমনিত্যতয়া পিপৌলিকাদংশনসদৃশমিতি

ইরা । আচ্ছা, চল । (ধ)

নিপু । (বিলোকনপূর্বক) । ভট্টিনী অবলোকন করুন, চুতাঙ্কুর চয়ন
করিতে গিয়া, আমাদের উভয়কে পিপৌলিকা দংশন করিয়াছে । (ন)

ইরা । কি বলিতেছ ? (প)

১২। (শঙ্কা রূপখিতা ।) অমুমী ইশ্র মালবিশ্রাণ । কহঁ
 এত তক্কেসি ? [অমুমিরিয়ং মালবিকায়াঃ । কথমব তর্কযসি ?] (ব)

নিপু । তক্কেমি—দোলাপরিব্ভংসিদাএ সরুঅচলণাএ দেবীএ
 অসোঅদোহলাহিআরে মালবিশ্রা ণিউত্তেতি । অসুহা কহঁ
 দেবী সঅধারিদং ণেউরজুঅলং পরিঅণস্স অব্ভণুজাণিস্সদি ।
 [তর্কযামি—দোলাপরিব্ভয়া সরুজচরণয়া দেব্যা অশোকদোহদাধিকারি মালবিকা
 নিযুক্তেতি । অন্যথা কথং দেবো স্বয়ং ধারিতং নুপুয়ুগলং পারজনস্য অম্বনুজাস্সতি ?] (অ)

ব্রবীষীতি ভাবঃ । অথবা যথা চুতাকুরস্থিতাঃ পিপীলিকাঃ চুতাকুরলামি বিঘ্ন-
 মুতপাদয়ন্তি তথৈব ইদং মালবিকা অস্মাকং রাজলামি বিঘ্নকারিণী জাতিতি সম্ভাবয়া-
 নীতি ভাবঃ । পূর্ববাক্যস্বারাণাদনুসন্ধেয়ঃ ।

(ব) শঙ্কা শঙ্কিতভাবং, রাজমালবিক্যোঃ সংসর্গসম্ভাবনাজন্যমিত্যর্থঃ । ইদম্
 উদ্যানভূমিঃ, অমুমিঃ অযোগ্যস্থানম্ । অব অখিন্ মালবিকায়া অবাগমনবিষয়ে
 কথং কৌটুশং তর্কযসি, কোঽব হেতুরিতি ভাবঃ ।

(অ) দোলায়াঃ পরিব্ভয়া পতিতয়া অত এব সরুজী চালনাচমৌ চরণৌ যস্যাঃ
 তথাভূতয়া সান্মিতচরণয়া দেব্যা মহিষ্যা ধারিণ্যা অশোকস্য দোহদঃ চরণাঘাতরূপ-
 পুণ্যোতপাদকক্রিয়াবিশেষঃ, তদধিকারি তদ্রূপে কতত্বকার্থ্য নিযুক্তা অধিক্তা ইতি উক্ত-
 রূপং তর্কযামি সম্ভাবয়ামি, অন্যথা ইদৃশবস্তুভাবে, দেবী ধারিণী স্বয়ং ধারিতম্ আত্মনা
 স্বীকৃতম্ আত্মচরণালঙ্কারমিত্যর্থঃ । নুপুয়ুগলং কথং কেন হেতুনা, পরিজনস্য
 পরিচারিকায়া মালবিকায়াঃ অম্বনুজাস্সতি তত্পরিধেয়ত্বেন অনুসন্ধেয়ং ত, তথাহি দেব্যাঃ

নিপু । এই যে বকুলাবলিকা অশোকপাদপের ছায়ায় মালবিকার
 চরণে অলঙ্কার পরাইতেছে । (ক)

ইরা । (শঙ্কিতভাবে) ইহা কখন মালবিকার পক্ষে উপপন্ন হইতে
 পারে না । তোমার কি মনে হয় ? (ব)

১৪। মহদী মে সম্ভাবণা । [মহতী মে সম্ভাবনা ।] (ম)

নিপু। কিং ণ অস্মে সৌমদি ভট্টা ? [কিং ন অন্বিষ্যতে ভর্তা ?] (য)

১৫। হহ্ ! ণ মে চলণা অগদো পবটন্তি । মদো মং
বিষ্মারেদি । আসঙ্কিতস্স দাব অন্তং গমিস্সং । (মালবিকাং
নিরুপ্যাক্ষগতম্) ঠাণে ক্বু কাদরং মে হিঅন্নং । [হহ্ ! ন মে চরণী
অয়তঃ প্রবর্তন্তে । মদো মাং বিকারয়তি । আসঙ্কিতস্য তাবদন্তং গমিষ্যামি । স্থানে
স্থলু কাতরং মে হৃদয়ম্ ।] (র)

কর্তব্যসাধনায় এব তৎপরিচারিকায়া মালবিকায়া অব ইত্যং বর্ণনং সম্ভাষ্যতে
ইতি ভাবঃ ।

(ম) মে মম মহতী সৃষ্টা সম্ভাবনা শঙ্কা জাতা, তথাহি মালবিকা রাজ্ঞা
সঙ্কীর্ণিতা বা ইদং পদমধিষ্ঠিতবতীত্যেবং শঙ্কাস্পৃষ্টমানসা সংক্ৰান্তাশ্চীতি ভাবঃ । অথবা
দেব্যা অশোকদোহদাধিকারে নিযুক্তা মালবিকা অব মসুপস্থিতা ইতি যত্ ত্বয়া কথিতং
তদ্বিশ্বাসযোগ্যং ময়ি প্রতিপাতীতি ভাবঃ ।

(য) কিং কেন হেতুনা ভর্তা স্বামী ন অন্বিষ্যতে অনুসন্সীযতে, বিচৌযতাং নিপুণ-
ভাবেন ক্রবাসৌ বর্তন্ত ইতি ভাবঃ ।

(র) মে মম চরণী অয়তঃ সমুখভাগি ন প্রসরতঃ চলতঃ, মদঃ মদ্যপানজা মত্ততা
মাং বিকারয়তি বিহ্বলাং করোতি, আসঙ্কিতস্য সম্ভাবিতপূর্বস্য রাজ্ঞা সহ মালবিকায়াঃ
সঙ্কমবিধিঃ মালবিকাং হৃষ্টা রাজা অনুরাগং গচ্ছচ্ছব্রবা ইতি সংশয়স্য বা অন্তং শিষং

নিপু। আমার মনে হয়, দোলা হইতে পড়িয়া গিয়া, দেবী ধারিণীর
চরণে বেদনা হইয়াছে । সেইজন্যই তিনি মালবিকাকে অশোকদোহদ-
বিধায়ক পদাঘাত কার্যে নিযুক্ত করিয়াছেন । অত্যাধিকারপে দেবী স্বীয়
চরণের অলঙ্কার এই নুপুরযুগল পরিজনকে পরিতে অনুজ্ঞা করিবেন ? (ভ)

১৬। এ বিষয়ে আমার মহতী আশঙ্কা সমুদ্ভাবিত হইয়াছে । (ম)

নিপু। কিজন্য ভর্তার অব্বেষণ করিতেছেন না ? (য)

বকুল। (মালবিকায়ে চরণং দর্শয়ন্তী ।) অবি রোঅদি দে রাঅরেহা-
বিস্বাসো ? [অপি রোচতে তে রাগলীলাবিন্যাসঃ ?] (ল)

মাল। হলা ! অস্তণো চলণং ন্তি লজ্জেমি ণং পসংসিদ্দুং । কেণ
পসাঙ্কণকলাএ অহিবিণীদাসি ? [হলা ! আত্মনয়রণমিতি লজ্জা এনং
প্রশংসিতুং । কেন প্রসাধনকলায়ামভিযনীতাসি ?] (ব)

গগিষ্যামি, বস্তুত এব তৎ সত্যং নবা তৎ সর্বথা উদ্বেষ্যামি, অন্যথা তদন্যথেন
মালবিকাশান্তিসত্ত্বাদিতি ভাবঃ । নিরুপ্য সামিনিবেশং নিবংগ্যং, স্থানে যুক্তরূপেণ এব
কাतरং কাतरতায়ুক্তং শঙ্কাবহুলমিত্যর্থঃ । তথাহি মালবিকৈয়মতিশয়িতলাবণ্যা, যদি
রাজা দৃশ্যেত তদা নুনমস্মাসু সৌন্দর্যবোধং জন্মাদেব, অতএব যথা মালবিকায়া
দর্শনং রাজা ন স্যাৎ তথা অস্মাভিরভিসম্বীয়তে ইতি ভাবঃ । “যুক্তে হে সাম্রটং স্থানে”
ইত্যমরঃ ।

(ল) চরণম্ অলক্তকরাগেণ রঞ্জিতং মালবিকায়া এব পাদং, দর্শয়ন্তী, অপি: প্রণয়ে ।
রাগলীলায়া অলক্তকরাগস্য বিন্যাসঃ সন্নিবেশঃ তে তুভ্যং রোচতে হৃদি জনয়তি, তথাহি
চরণনিহিতঃ অলক্তকরাগঃ কীদৃশশ্লে প্রতিভাতীতি ভাবঃ ।

(ব) আত্মনঃ স্বস্য চরণম্ ইতি হেতুঃ এনং ত্বয়া দর্শ্যমানং পাদং প্রশংসিতং
প্রাচয়িতুং লজ্জা, লজ্জাং লমে, স্বীয়বস্তুনঃ প্রশংসয়া গর্বপ্রকাশ এব কৃতঃ স্যান্, তস্মৈ
অন্যাত্মমিতি, তথাহি, ত্বয়া কৃতা রাগলীলা সুতরাসুতকণ্ঠা জাতা ইতি ভাবঃ । কেন

ইরা। মথি ! আমার চরণদ্বয় আর অগ্রগমনে সমর্থ হইতেছে না ।
মদ আমাকে বিরূত করিয়াছে । যাঁহা হউক, আশঙ্কার শেষ করিয়া
হাইতে হইবে । (মালবিকাকে নিরূপিত করিয়া, আশ্বগতঃ) আমার হৃদয়
যে কাতর হইয়াছে, ইহা সর্বথা উপযুক্ত । (র)

বকুল। (রঞ্জিত চরণ দর্শন করাইয়া) এই রাগরেখাবিন্যাস
তোমার রুচিকর হইয়াছে ত ? (ল)

বকুলা । এতৎ কস্ব ভট্টিণী সিস্সচ্ছি । [অব খলু ভট্টুঃ শিষ্যাশ্চি ।] (শ)

বিদু । তুবরেহি দাণি গুরুদক্ষিণায । [ত্বরত্বদানো গুরুদক্ষিণাযে ।] (ঘ)

মাল । দিষ্টিমা য গব্বিদাসি । [দিষ্টা ন গব্বিতাসি ।] (স)

বকুলা । অবদেসাণুরুবে চলণী লম্বিমা দাণি গব্বিদা
মবিস্স' । (রাগং বিলোক্যাত্মগতম্ ।) হন্ত সিস্বো মে দপ্পী । (প্রকাশম্) ।

কিম্পরিচয়েন শিচকৈশ, প্রসাধনকলায়াম্ অলঙ্কারণনৈপুণ্যে অভিবিনীতা শিচ্বিতা অসি, তথাহি তস্য শিষ্যায়াস্তুবৈব ইষ্টগৌ প্রসাধননিপুণতা ন জানে স কৌটুশো নিপুণ ইতি ভাবো ব্যব্যতি ।

(শ) অব অস্যাং প্রসাধনকলায়াং ভট্টুঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্য শিষ্যা অস্মি, রাজা এব মে ইমাং কলাম্ উপদিষ্টবান্ ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) ইদানীম্ অধুনা বিদ্যায়াঃ প্রকর্ষণনির্ণয়ে জাতি সতীত্যর্থঃ । গুরুদক্ষিণাযে গুরবে দিয়াং দক্ষিণাং নির্ব্বর্ত্তংগিতুম্ ইত্যর্থঃ । ত্বরস্ব ত্বরিতা ভব । তথাহি ইদানীং প্রঘব্রেন রাজ্যো মালবিকাসম্বন্ধমুপপাদ্য গুরুদক্ষিণাং নির্ব্বর্ত্তয় ইতি ভাবঃ । কেচিচ্চ রাজান-মুদ্বিষ্ট্য বিদূষকোক্তিরিযমিতি প্রতিপাদয়ন্তি, তন্মতে গুরুদক্ষিণাযৈ শিষ্যাজনসমীপাৎ গুরুদক্ষিণাং যদ্বীতুমিত্যর্থঃ ত্বরস্ব, সত্বরমুপসর্প ইত্যর্থঃ ।

(স) দিষ্টা ভাগ্যবশাৎ স্বস্তা এব ইতি শিষ্যঃ । গব্বিতা অলঙ্কারবতী ন অসি, তথাহি তব মহতা অলঙ্কারণনৈপুণ্যেন যুজ্যতে অলঙ্কারঃ তথাপি যত ন অলঙ্কারলাভং ন প্রাপ্তা, তত্ তব ভাগ্যেব ফলমিতি ভাবঃ ।

মাল । নিজের চরণ বলিয়া, ইহার প্রশংসা করিতে লজ্জাবোধ হইতেছে । কে তোমাকে শিল্পসাধনকলা বিষয়ে এক্রপে শিক্ষা দিল ? (ব)

বকুলা । এ বিষয়ে আমি স্বামি-সন্নিধানে শিক্ষালাভ করিয়াছি । (শ)

বিদু । এক্রপে গুরুদক্ষিণা দিবার জন্য সত্বর হউন । (ঘ)

মাল । সৌভাগ্যক্রমেই তুমি এক্রপে গব্বিতা হও নাই । (স)

सहि ! एकस्मिन् दे चरणस्य भवसिद्धो रात्रिगच्छे वो । केवलं
सुखमारुहो लम्बइदम्बो । अहवा पवादं एव एदं ठाणं ।
[उपदेशानुरूपे चरणे लम्बा इदानीं गर्विता भविष्यामि । हन्त मिद्धो मे दर्पः ।
सखि ! एकस्य ते चरणस्यावसितो रागनिक्षेपः । केवलं सुखमारुहो लम्बयितव्यः ।
अथवा प्रवातमेवैतत् स्थानम् ।] (ह)

(ह) इदानीम् उपदेशस्य शिवायाः अनुरूपे योग्यं चरणे उक्तं तव पदे लम्बा
समालम्बातया प्राप्य गर्विता अहङ्कारवतो भविष्यामि, तथाहि गुरुणा मध्यं या विद्या
प्रदत्ता अस्या अनुरूपी सुतरां तवैव चरणौ तौ च भाग्यवत एव कस्यापि अलङ्करणाय-
तामध्यासाते, अतएव समाद्य तल्लामेन भाग्यवत्त्वसूचनात् गर्वावसर इति भावः ।
केचित्तु तवैव चरणौ लम्बा गर्विता भविष्यामि इत्याहुः, तत्र न वयं प्रणयिनः इदानी-
मित्यस्य अनुपपत्तियोगात् तच्चरणलाभस्य असम्भवाच्च । रागम् अलक्तकरागं चरणस्य
इत्यर्थः । विलोक्य विशेषेण दृष्ट्वा, हन्त हर्षे, मम दर्पः अलङ्करणशक्तिमाश्रित्य गर्वः
सिद्धः सफलः । तथाहि अलक्तकविन्यासेन यथा अस्याचरणो मनोरमो जातः तथा
विन्यासकारिणी अहं गर्वं कर्तुं क्षमा अस्मीति भावः । सिद्धं मे दूत्यमिति केचित्
पठन्ति, तत्र दूत्यं दूतीकार्यं, सिद्धं सफलं जातम् अचिरमेव मम दूतीकर्म सफलतां
यास्यतीत्यर्थः । अतीतनिर्देशः अनायाससिद्धिशंसी, तथाहि मयि यादृशोऽस्या विश्वासः
लक्ष्यते तथा मन्वे अनया मत्कथिता विषया अवश्यं गृहीतव्या इति भावः । रागस्य
रञ्जनवस्तुनः अलक्तकस्य निक्षेपः विन्यासः अवसितः समाप्तिं गतः, सुखमारुहः
सुखवायुः लम्बयितव्यः प्रापयितव्यः, सुखप्रदत्तफुत्कारिण पादस्थिता रेणवः अपकर्था
इति भावः । एतदेवावशिष्टं वर्तते अन्यत् सर्वमवसितमिति । अथवा इदं स्थानं
प्रवातं प्रकृतवातयुक्तमेव, अतः तेन वातेनैव चरणवर्तिरेषु निराकरणसम्भवात् अलं सुख-
मारुतलम्बनेन इति भावः । सुखमारुतलम्बनप्रक्रमः तरलालक्तकशोषणार्थम् इति परे ।

बकुला । उपदेशानुरूपं चरणं नात्र करिष्या, मञ्जुतिं गर्विता इहैव ।
(चरणेन अलक्तकं रागं अवलोकनं करिष्या, आश्रयं) आह ! आमारं गर्व

রাজা । সখি ! পশ্য পশ্য । (চ)

আর্দ্রালক্তকমস্যাশ্রণং মুখমারুতেন বীজয়িতুম্ ।

প্রতিপন্নঃ প্রথমতরঃ সম্মতি সেবাবকাশো মে ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । সंप্রতি অস্যাঃ আর্দ্রালক্তকং চরণং মুখমারুতেন বীজয়িতুম্ মে প্রথমতরঃ সেবাবকাশঃ প্রতিপন্নঃ । ১৩ ।]

(চ) সখি বয়স্য ! পশ্য পশ্য, আয়হাতিশয়ে দ্বিৰুক্তিঃ । কেচিত্ পশ্যেত্যেকবারমেব পঠন্তি । বচ্যমাণ্যর্থোক্ত্যর্থঃ কৰ্ম্ম ।

১৩ । অথ মালবিকায়াশ্রণস্য আত্মনা বীজনীয়ত্বসুদৃভ্যর্থ পরমসুত্কার্য প্রতিপাদয়তি—আর্দ্রত্যাদিনা । সंप্রতি অস্যাশ্রণস্য অলক্তকরাগে অবসিতে সতি ইত্যর্থঃ । অস্যাঃ মালবিকায়াঃ আর্দ্রং তরলম্ অলক্তকং লাচারসঃ যত তথাভূতং তরললাচারস-রঞ্জিতং চরণং পাদম, একবচনমত্র বিবচিতমেব, একস্যৈব অবসিতালক্তকরাগত্বান । মুখমারুতেন মুখপ্রদত্তবায়ুনা বীজয়িতুং শোষণয়িতুং মে মম প্রথমতরঃ উভয়োঃ প্রথমঃ বকুলাবলিকাপিচ্ছয়া আদৌ যোগ্যঃ সেবায়াঃ পরিচর্যায়াঃ অবকাশঃ অবসরঃ প্রতিপন্নঃ যুক্তঃ, তথাহি মালবিকায়া অলক্তকরাগরঞ্জিতস্য অস্য চরণস্য বকুলাবলিকায়া মুখমারুতেন বীজনাপিচ্ছয়া পূৰ্ব্বত এব ময়া বীজনং কৰ্ত্তব্যম্ আসীৎ, তদকরণং নন অন্ব্যর্থং জাতমিতি ভাবঃ । অত্র অনথা ভঙ্গ্যা আত্মনঃ মালবিকাপতিলব্ধ্যাশ্রয়ান্ পথ্যায়োক্তমলঙ্কারঃ । আৰ্থ্যা জাতিঃ ।

সফল হইয়াছে ! (প্রকাশে) সখি ! তোমার এক চরণের অলক্তক-রাগবিজ্ঞাস সমাপ্ত হইয়াছে । এখন কেবল অলক্তকের আর্দ্রতাব-দূরীকরণার্থ মুখমারুত প্রদান করিলেই হয় । অথবা, এখানে প্রবল বায়ু বহিতেছে । (হ)

রাজা । সখে ! দেখ, দেখ ! (ক্ষ)

ইহাঁর এই আর্দ্র অলক্তকযুক্ত চরণ মুখমারুত দ্বারা শোষণ করিলে, আমার প্রথমতর সেবাবকাশ প্রতিপন্ন হইবে ॥১৩॥

বিদু। কুদো দে অণুসম্মো ? চিরং ভবদা এদং কমেণ অণু-
 ভবিদব্বং । [কৃতসে অনুশয়ঃ ? চিরং ভবতা এতৎকমেণ অনুভবিতব্যম্ ।] (ক)
 বকুলা। সছি ! অরুণং সদপত্তং বিঅ সোহট্টি দে চল্লণং ।
 সম্বহা ভট্টিণো অঙ্কপরিবট্টিণো হোহি । [সখি ! অরুণং শতপদমিব
 শোভতে তে চরণম্ । সর্বথা মর্তুরঙ্কপরিবর্তিনী ভব ।] (খ)
 (ইরাবতী নিপুণিকামবেচতে ।) (গ)

(ক) কৃত: কস্মাত্ হেতৌ: তে তব অনুশয়: অনুতাপ:, অস্বাশ্রয়বীজনস্য আत्मना
 কর্তুমশক্যত্বাৎ কথং পরিতাপং ব্রজসি ইতি भाव: । यत: चिरं बहुकालं व्याप्य एतत्
 अस्वाश्रयसेवाकर्म अनुभवितव्यं कर्तुं शक्यं त्वया इति शेष: । तथाहि इयं यदा
 तव भार्या भविष्यति, तदा यथेष्टम् एतत् करिष्यसीति भाव: ।

(ख) अरुणं रक्तवर्णं शतपदं शतदलं पद्ममिव ते तव चरणम् अलङ्कृतागरञ्जितं
 प्रदं शोभते कान्तिमतं प्रतिभाति, सर्वथा सर्वेण प्रकारेण हेतुना रूपेण गुणेन च
 इत्यर्थ: । मर्तु: स्वामिन: अग्निसिक्तस्य अङ्कपরিवर्तिनी क्रोडशायिनी भव, तथाहि
 तव चरणं यथा रमणीयं प्रतिभाति तथा त्वं राजपरिग्रहत्वमेवाहंसि, अत: त्वं यदि
 राजपरिग्रह: स्यात्तदेव युक्तं स्यात् इति भावो व्यज्यते । “पद्मे न भूपते: पद्मी जनयेत्
 भूपतिं सुतम्” इति नियमेन तत्प्राप्त: ।

(ग) निपुणिकां स्त्रीयां सहचारिणीं तदाख्याम् । अवेचते मालविकां प्रति
 वकुलावलिकया प्रयुक्तस्य वाक्यस्य गूढार्थमनुसन्धाना तज्ज्ञापनाय नयनसङ्केतेन
 निपुणिकां प्रति अभिवर्त्तते इति भाव: ।

বিদু। আপনার অনুতাপে প্রয়োজন কি ? আপনাকে চিরকালই
 এই চরণ-সেবা-কার্য্য করিতে হইবে । (ক)

বকুলা। সখি ! তোমার চরণ, অরুণবর্ণ শতদল পদ্মের শায়
 শোভা পাইতেছে । সর্ব্বথা ভর্ত্তার ক্রোড়শায়িনী হও । (খ)

[নিপুণিকার প্রতি ইরাবতীর দৃষ্টিনিষ্কোপ ।] (গ)

রাজা । মমৈয়মাশীঃ । (ঘ)

মাল । হুলা ! মা অবিনীতং মন্তেহি । [হুলা ! মা অবিনীতং মন্তয়স্ব ।] (ঙ)

বকুলা । মন্তিদম্বং এবম্ ময় মন্তিৎ । [মন্তয়িতব্যমেব ময়া মন্তিতম্ ।] (চ)

মাল । পিঙ্গা ক্ব অহং তব । [প্রিয়া স্বল্পং তব ।] (ছ)

বকুলা । য় কেবলং মম । [ন কেবলং মম ।] (জ)

(ঘ) ইদং বকুলাবলিকয়া উক্তবাক্যরূপা মম মত্সম্বন্ধে আশীঃ, আশীর্বাদঃ, তথাহি যথা আশীর্বাদঃ দৃষ্টফলাশংসনে অর্থার্থনীয়ঃ তথা এতদ্বাক্যমপি ।

(ঙ) অবিনীতং বিনয়বজ্জিতং যথা তথা, মা মন্তয়স্ব ন কথয়, তথাহি অহং দাসী দাসীবদেব বর্ত্তে, মম তু রাজযোগ্যত্বকথনং বিনয়াতিক্রম এব, রাজীবদব্যবহার-প্রস্থয়াত, অতো বিনয়বজ্জিতব্যবহারস্য অনিষ্টফলকত্বসম্ভবাৎ ততো বিনিবৃতিরুচিত ইতি ভাবঃ ।

(চ) ময়া মন্তয়িতব্যং কথয়িতব্যমেব বস্তু মন্তিতম্ উক্তম্, তথাহি ময়া যদুচ্যতে তত্র অন্ব্যায়ম্ সর্ব্বথা রাজযোগ্যমি, অতএব ময়া তথা কথিতমিতি ভাবঃ ।

(ছ) অহং তব প্রিয়া প্রণয়পাতম্, অতএব ত্বং ময়ি এবমুত্কর্ষং জানাসি বস্তুতো নাহং তথা ইতি আত্মাপহারো মালবিকায়াঃ । এতেন মম রাজপরিগ্রহত্বমেকান্ততঃ অসম্ভবমেব ইতি বিभाव্য সুতরাং দীনभावো ব্যজ্যতে ।

(জ) কেবলং ন মম প্রিয়া, অপি তু অন্যস্বাপি প্রিয়া অসীতি ভাবঃ ।

রাজা । আমার পক্ষে ইহা আশীর্বাদ । (ঘ)

মাল । অগ্নি ! বিনয়পরিহারপূর্ব্বক কথা বলিও না । (ঙ)

বকুলা । যাহা বলিবার, তাহাই বলিয়াছি । (চ)

মাল । আমি নিশ্চয়ই তোমার প্রিয়া । (ছ)

বকুলা । কেবল আমার নহে । (জ)

মান। কস্য বা অসস্য ? [কস্য বা অন্যস্য ?] (ক)

বকুল। গুণেসু অহিণিবেসিতো ভক্ত্যুণো বি । [গুণেঅভিনিবেসিতো
ভক্ত্যুণপি] (খ)

মান। অলিঅ' মন্তেসি । এতং এষ মই যতি । [অলীক
মন্তয়সে । এতদেব ময়ি নাসি] (ঙ)

বকুল। সচ্চং তুই যতি ? ভক্ত্যুণো কিসেসু বরপাঙ্করেসু দৌসই
অঙ্ক্রেসু । [সত্যং ত্বয়ি নাসি ? ভক্ত্যুঃ ক্রশেষ বরপাঙ্করেষু দৃশ্যতে অঙ্ক্রেষু] (চ)

ক) অন্যস্য ত্বতঃ ইতরস্য কস্য বা জনস্য প্রিয়া অস্মি অহ্মমিতি শेषঃ ।

(খ) গুণেষু রূপাদিবিষয়েষু অভিনিবেশিতঃ অভিনিবেশিতঃ গুণভ্রম ইতি যাবত্ ।
ভক্ত্যুঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিত্রস্য প্রিয়া অসৌতি শেষঃ । তথাহি ভক্ত্যুপি তব গুণাতিশয়-
মবেচমাণস্বত্বি পরামাসক্তিভুগতবান্ ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) অলীক' মিথ্যা মন্তয়সে কথয়সি, মম গুণেন যত্ রাজা বশীভূত ইত্যতত্
কথমপি ন সত্যং ভবিতুমর্হতীতি ভাবঃ । এতত্ গুণবত্বম্ এব ময়ি নাসি, তত্
কথমিব কারণাभावेन রাজানুরাগরূপকার্যস্য উতপাদঃ সম্ভবেদिति ভাবঃ ।

(চ) সত্যং যথার্থ' ত্বয়ি নাসি ন বর্ত্ততে গুণবত্বমিতি শেষঃ । অব্ বিপরীত-
লক্ষণয়া "উপকৃতং বহু তব কিমুচ্যতে" ইत्याদিবত্ গুণোঽসৌতি বোধ্যতে, ত্বয়ি
অবশ্যং গুণাঃ সন্তীতি ভাবঃ । ননু কথং কাহ্না মম গুণবত্বং জানামি ইত্যাভ্যাস-
মাহ—ভক্ত্যুরিত্যাदि । ভক্ত্যুঃ স্বামিনঃ ক্রশেষ বিরহবৈদনয়া কাশ্য' গতেষু বরপাঙ্করেষু
অত্যন্তপাঙ্ক'বর্ণেষু অঙ্ক্রেষু শরীরেষু দৃশ্যতে উপলভ্যতে তদগুণবত্বমিতি শেষঃ । তথাহি
রাজঃ ক্রশত্ব' পাঙ্ক'রত্বচ তদগুণহেতুকমেব অতো রাজঃ শরীরে তদৃশ্যমান তব গুণবত্ব-
রূপো হেতুরনুযীতে ইতি কার্য্যদর্শনেन কারণানুমানস্য সিদ্ধত্বাদिति ভাবঃ ।

মান। অথ আত্র কাশ্য'ই বা ? (ক)

বকুল। গুণগ্রাহী ভক্তীরঙ । (ঞ)

মান। তুমি অলীক মঙ্গলা করিতেছ, তাদৃশ গুণ আমাভে নাই । (ট)

নিপু। পদমং গণিৎসং বিস্ম হৃদাশাৎ উত্তরং । [প্রথমং গণিতমিব
হৃদাশায়া উত্তরম্ ।] (ঙ)

বকুল। অণুরাশী অণুরাণ বচ্চেদ্ব্যোত্তি সুশ্রণবশ্রণ
পমাণং করেহি । [অনুরাগাঃ অনুরাগেণ প্রল্যেভ্য ইতি সুজনবচনং প্রমাণং
কুরু] (ড)

(ঙ) হৃদাশায়াঃ প্রতিহৃতপ্রাশ্বাসনায়াঃ বকুলাবলিকায়া ইত্যর্থঃ । বিশেষণমিদং
প্রকৃতস্য নিষ্ফলতাভিপ্রায়কম্ । উত্তরং প্রত্যুত্তরবাক্যম্ “ভক্তঃ কৃশেযু” ইत्याদি
বচনমিত্যর্থঃ । প্রথমং ফলোৎপত্তে: পূর্বং গণিতম্ কৃতগণনমিব, তথাহি যথা জ্যোতিষ-
কাণাং গণনান্তরমকৃত্বা প্রথমত এব কৃতা গণনা ফলেন সমস্তসতামাপদ্যতে তথৈব বকুলা-
বলিকায়া এতদ্বচনং রাশী বিরহকাশ্মাদিরূপফলসমন্বয়েন ইতি ভাবঃ । প্রথমমিতি
গণনান্তরানন্তরং কৃতায়া গণনায়াঃ কদাচিত্ পূর্বগণনাবশাৎ বিকৃতমসিদ্ধতয়া
বৈফল্যমপি বা স্যাৎ ইতি গণনায়াঃ ফলনির্ণয়সামর্থ্যপ্রতিপত্তয়ে । সবিষয়ং সাক্ষীশব্দ-
বচনং নিপুণিকায়াঃ অনভিমতবিষয়স্য বকুলাবলিকয়া আচরণাৎ, মালবিকায়া
দাস্যা অপি রাজযোগ্যত্বলাভাচ্চ ইতি ।

(ড) অনুরাগেণ আত্মনঃ প্রণয়েন স্বহৃদয়জাতিেন স্নেহেন প্রিয়ং প্রতীতি শিষ্যঃ । অনুরাগঃ
প্রিয়স্য আত্মনঃ প্রতি প্রণয় ইত্যর্থঃ । প্রল্যেভ্যঃ পরিজাতব্যঃ, তথাহি যো য প্রতি যথা
প্রণয়বান্ স তং প্রতি অবশ্যমিব তথা প্রণয়বান্ ইতি সামান্যব্যাপ্ত্যা পরস্পরি প্রণয়
আত্মনি ভগ্নেতুং শক্যতে, ইতি উক্তরূপং সুজনবচনং সাধুজনানামুক্তং প্রমাণং প্রমাজনকং
কুরু, তথাহি তদবাক্যং প্রমাণতয়া স্বীকৃত্য তব হৃদয়গতেন অনুরাগেণ রাজস্বয়ি

বকুল। সতাই তোমাতো নাই ? ভর্তার সুন্দর পাণ্ডুরবর্ণ কুশ অঙ্গেই
উহা লক্ষিত হইয়া থাকে । (ঠ)

নিপু। জ্যোতিঃশাস্ত্রের প্রথম গণনার শাস্ত্র হৃদাশার পক্ষে এই
উত্তর । (ড)

মাল । কিং অত্থণো কুন্দেণ মন্তেসি ? [কিমাत्मनশ্চুন্দে ন মন্তয়সি ?] (খ)

বকুল । গাছি গাছি । ভক্তৃণো কু এদাণি পণ্যমিদুঅাণি অক্কুরাণি বত্তন্তরিদাণি । [নছি নছি । ভক্তৃঃ স্বল্পে তানি প্রণয়ম্ভদুকানি অচরাণি বক্ত্রান্নরিতানি] (ত)

মাল । হলা ! দেবী চিন্তিঅ গা মে হিঅঅ বিস্সসদি । [হলা ! দেবী চিন্তয়িত্বা ন মে হৃদয়ং বিশ্বসিতি] (থ)

অনুরাগাতিরেকং নিহারয় ইতি ভাবঃ । এতেন রাজ্ঞি তব প্রণয়ো জাত ইতি ব্যজ্যতে । প্রল্যেচ্য ইত্যত্র পরীক্ষিতব্য ইত্যপি কেচিত পঠন্তি ।

(খ) আत्मनঃ স্বস্য কুন্দে ন অমিপ্রায়েণ কিং মন্তয়সি কথয়সি ? তথাহি নাহং রাজ্ঞি প্রণয়বতী নবা রাজা ময়ি অনুরক্তঃ কেবলং ত্বং কল্যণনামাবসছায়া এব এবং ব্রবীষি, তদলীকমেবেতদिति ভাবঃ । এবম্ভ কুমারীজনমুলভলজ্জাহ্নতুকং বচনম্ তেষাং প্রণয়োদ-
মেদস্য সৌদু মচমত্বাদिति ।

(ত) নছি নছি, নাহং আत्मনশ্চুন্দে ন কেবলং মন্তয়ামীত্যর্থঃ । ভক্তৃঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্য এতানি উক্তরূপাণি প্রণয়ম্ভদুকানি স্নেহেন কৌমল্যানি অচরাণি বর্ণাঃ বক্ত্রান্নরিতানি সুখসাথেণ পরিবর্তিতানি, নতু বর্ণন্তোঃপি, তথাহি রাজা বিদূষক-
সুখেন সম এতত্ নিবেদিতবান্ যথা সঃ ত্বয়ি সুতরাং প্রণয়ো জাত ইতি, অতঃ কথমিদমসম্ভবং মন্তয়সি ইতি ভাবঃ । এতানীত্যনেন মালবিকায়াঃ কণ্ঠে কথনীয়াণি বচাসি প্রল্যেতব্যানি ইতি নিপুণাঃ ।

বকুল । অনুরাগ অনুরাগের দ্বারা বুঝিয়া লইবে, সাধুজনের এই উপদেশ মানিয়া লও । (চ)

মাল । তুমি কি আপনার ইচ্ছামত মন্ত্রণা করিতেছ ? (গ)

বকুল । না, না । এ সকল ভর্তারই, তিনিই গৌতমমুখে এই স্নেহ-
কৌমল কথা প্রেরণ করিয়াছেন । (ত)

বকুল। মুখে ! ভরসংপাদো ভবিষ্যদি তি বসন্তাবদার-
সব্বস্বং কিং ণ চুদপ্পসবো অদংসিদ্ভবো ? । [মুখে ! ভরসংপাদো
ভবিষ্যতীতি বসন্তাবতারসব্বস্বং কিং ন চুতপ্রসবঃ অবতংসিতব্যঃ ?] (৮)

মাল। তুমং দাব দুজ্জাদে অস্বন্তং সছায়া হোহি । [ত্বং তাবত
দুজ্জাতি অল্যন্তং সছায়া ভব ।] (৯)

(৮) দেবী মন্দিরী ধারিণী চিন্তাযিত্বা বিমাত্রে মম হৃদয়ং চিত্তং ন বিশ্বসিতি,
রাজপ্রণয়ে বিশ্বাসং গচ্ছতি । তথাহি অধিকারবতী গুণগুপ্তিতা চ ধারিণী মন্দিরী,
তদুপর্যধং পরিভ্রজ্য কথমিব রাজা ময়ি আসক্তো ভবিতুং পারয়তু তস্তাঃ সর্বদেব রাজা
সহ মম সমাগমে প্রতিবন্ধকত্বাৎ ইতি ভাবঃ । অথবা দেবীকৌপায়িত্বা নাহং
নিঃসংশয়ং রাজনি প্রণয়মাখ্যাপয়িতুং সহসা প্রহতা ভবামি, কিন্তু কাঙ্ক্ষণীয় এব
রাজপ্রণয়ঃ সর্বস্ব মাষ্টয়স্ব ইতি ভাবো গম্যঃ ।

(৯) মুখে ! বিবেকশূন্যে, ভরসম্প্রদাতঃ মধুকরসম্যকঃ, ভবিষ্যতি ইতি ক্রত্বা
বসন্তাবতারসর্বস্বং, বসন্তোদয়সর্বস্বস্বভূতং বস্তু চুতপ্রসবঃ চুতাজ্জরঃ কিং ন অবতংসি-
তব্যঃ কর্ণভূষণরূপেণ অবলম্বিতব্যঃ, অপি তু অবতংসিতব্য এব । ন ভরসাক্রমণ-
বশাৎ ততো বিরতিঃ কর্তব্য ইতি ভাবঃ । তথাহি দেবীময়েন রাজপ্রণয়রূপাৎ কাম্য-
বস্তুনঃ কথমপি ত্বয়া ন নিবর্তিতব্যম্ ইতি প্রকৃততাত্পর্যম্ । অথ অপ্রস্তুতাত্ম সমাত্ম
প্রস্তুতস্য সমস্য গম্যতয়া অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । ভরসম্প্রদাত ইত্যত্র ভরসম্প্রদাত
ইতি পাঠে ভরসদৃশনরূপবিঘ্ন ইত্যর্থঃ । সর্বস্বস্বমিত্যত্র সম্ভূত ইতি পাঠে বসন্তকালজাত
ইত্যর্থঃ । চুতীত্যত্র নবচুতীতি পাঠঃ স্পষ্টার্থঃ ।

(৯) দুজ্জাতি বিধম্ ভাবে বচমানি অল্যন্তম্ অতিমাত্রং সছায়া সাহায্যকারিণী ভব

মাল। মথি ! দেবীকে মনে করিয়া, আমার হৃদয় ইহা বিশ্বাস
করিতেছে না । (৯)

বকুল। মুখে ! মধুকর আক্রমণ করিবে বলিয়া কি তুমি বসন্তসমগ্র-
সর্বস্ব চুতকুশমে কর্ণ ভূষিত করিবে না ? (৯)

वकुला । विमहसुरहो बडलावलिषा क्व अहं । [विमहसुरभि-
वकुलावलिका खल्लहम्] (न)

राजा । साधु, वकुलावलिके ! साधु ।

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन

प्रत्याख्यानं दत्तयुक्तोत्तरेण ।

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ १४ ॥

[अन्वयः । (त्वया) भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन प्रत्याख्यानं दत्तयुक्तोत्तरेण वाक्येन इयं
स्वे निदेशे स्थापिता । कामिनां प्राणाः दूत्यधीनाः (इति) स्थाने । १४ ।]

अन्यथा मन कथमपि अभीष्टलाभासम्भवादिति विषमदशासन्निपातेन कर्त्तव्यावधारण-
विकला अस्तीति कर्त्तव्यं मे उपदिश इति भावो व्यज्यते । दुर्ज्ञाते अत्यन्तमिव
दुर्ध्याति गच्छति इति पाठे दुःखेन गम्य प्रदेशे गच्छतो मल्लक्षणस्य जनस्य इत्यर्थः कर्त्तव्यः ।
तथाहि त्वत्साहाय्यं विना नाहमस्मिन् मार्गे किमपि फलं लब्धास्मि इति भावः ।
“दुर्ज्ञाते व्यसने क्लौवमसम्यग् जातवस्तुनि” इति केशवः ।

(न) विमहं विपत्प्राप्तौ अपि सुरभिः धीरा, वकुलावलिका तदाख्यया प्रसिद्धा
खलु अहं, निजनाम्ना स्वस्य विशेषणं सातिशयाद्विस्तारसूचकम् । पक्षे विमहं नहं नैनं
सुरभिः अधिकसौरभशालिनी वकुलावलिका वकुलकुसुममाला । तथाहि यथा स्वभाव-
सुरभिरपि वकुलमाला विमहं नादधिकतरं सौरभमवलम्बते तथैव अहं स्वस्वावस्था-
पेक्षया विपदुपगमे बुद्धिवैचित्र्यमधिगच्छामि, अतएव त्वमिदानीं तव विपदुपगमे
निश्चिन्ता सती ममैव परिचालनानुसारेण मार्गमाश्रय, तथैव कार्यसाफल्यं ते अवश्यं
भविष्यतीति भावः ।

मान । तूमि तवे এই দুকর কার্যে প্রবৃত্ত ব্যক্তির সহায়তা কর । (খ)

বকুলা । আমি বিপৎপাতেও ধৈর্যশীলা বকুলাবলিকা । (ন)

রাজা । সাধু, বকুলাবলিকে সাধু !

१४ । अथ गद्योक्तस्य वकुलावलिकोक्तौ साधुत्वस्य समर्थनार्थं वचनसुपन्यस्यति—
 भावित्यादि । भावस्य मालविकाया मनोगतस्य विकारस्य “निर्विकारात्मके चित्ते भावः
 प्रथमविक्रिया” इति निर्दिष्टात् । भावस्य मयि अनुरागस्य वा ज्ञानं बोधः तदनन्तरं
 तत्परं मालविकाया मनोभावं ज्ञात्वा इत्यर्थः । अन्यथा मालविकायाः प्रकृतविषये
 असम्प्रती सा धारिणीं विज्ञाप्य विशेषेण वकुलावलिकाया मम च अनिष्टसुत्पादयेत्
 इति भावः । प्रस्तुतेन अवतारितेन, प्रत्याख्याने वकुलावलिकाप्रस्तावितस्य राजानुरागस्य
 “मा अविनीतं मन्त्रयस्व” इत्यनेन अपवाहनं, दत्तं युक्तम् उचितम् उत्तरं येन तथाभूतेन,
 यथास्थानं प्रयोक्तव्येन प्रयुक्तेन वाक्येन “मन्त्रयितव्यमेव मया मन्त्रितं” इत्यादिरूपेण
 वचनेन इयं मालविका स्वे निदेशे स्वीयवशोभावे स्थापिता, वाक्यचातुर्येण आदेश-
 वशोभूता कृता, “लं तावत् दुर्जाति” इत्यादिना तत्प्रतीतेः । तथाहि एवं वाक्यनैपुण्यं
 वकुलावलिका प्रस्तुतवती यथा आपाततो न तस्यां दोषलेशोऽपि संसृजति अथच
 आत्मना अनुष्ठेयस्य हानिः न स्यादिति महती खलु बुद्धिप्रशस्तिरस्या इति भावः ।
 कामिनां कामातुराणां जनानां प्राणाः जीवनं दूतीनाम् अधीनाः वशीभूताः इति स्थाने
 युक्तमेव, तथाहि दूत्यो यदि निपुणतया आत्मकर्त्रे सम्पादयितुमर्हन्ति तदैव अभिमतफल-
 लाभात् कामिनो जीवन्ति, यदि न तथा पारयन्ति तदा कामिनां जीवनस्य आशापि
 सुदूरपराहता भवतीति कामिजीवनस्य दूत्यधीनत्वमिति भावः । प्रकृतार्थस्य मम प्राणा
 वकुलावलिकाया एव अधीना इति । अत्र अप्रस्तुतात् साधारणकामिप्राणानां साधारण-
 दूत्यधीनत्वरूपात् वस्तुनः सामान्यात् राजप्राणानां वकुलावलिकाधीनत्वरूपस्य विशेषस्य
 प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । चतुर्थपादप्रतिपाद्यमर्थं प्रति पूर्वपादव्यर्थस्य
 हेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गं वाक्यार्थहेतुकम् अनयोश्च अङ्गाङ्गिभावात् सङ्करः, युष्मदर्थः
 सम्बन्धम्यानपदार्थानतिरिक्त इति गद्योक्तसम्बोधनपदादेव त्वयेति कर्त्तृपदलाभात्
 स्थापिता इत्यस्य कर्त्तृपदस्य विशेषेण अनुल्लेखोऽपि न नूनपदतादोषः । कामिनामित्यत्र
 कामिन इत्येकवचनमपि पठन्ति तदपेक्षया कामिनामित्यनेनैवाप्रस्तुतप्रशंसावैचित्र्यं
 समञ्जसम् । शालिनी इत्तम् ।

आमार प्रति मानविकार अनुराग प्रकाश ७ प्रताथान करिने७

ইরা। হুজ্জে ! পেক্স, কারিদ' এন্ড বউলাবলিআএ এদসিস'
পদ' মালবিআএ । [হুজ্জে ! প্রেচস, কারিতমেব বকুলাবলিকথা এতসিন্ পদ'
মালবিকায়া: ।] (প)

নিপু। মট্টিণি ! অহিআরস্স উইদো উবদেসো । [মট্টিণি !
অধিকারস্স উচিত উপদেশ: ।] (ফ)

ইরা। ঠাণে কলু সঙ্কিৎ মে হিঅঅ' । গিহৌদত্যা অণনতর'
চিন্তইস্স' । [স্থানে খলু শঙ্কিতং মে হৃদয়ম্ । গৃহীতার্থা অনন্তরং চিন্তয়ি-
ষ্যামি ।] (ব)

(প) বকুলাবলিকথা এতসিন্ রাজরূপে জনে মালবিকায়া: পদ' ব্যবসিতং কারিতং
সম্পাদিতম্ এব । এতসিন্ স্বীয়াদিষ্টবিষয়পালনে বা, তথাহি বকুলাবলিকা রাজি
মালবিকাসুখী কলু' চেটতে মালবিকাপি অস্যা বচনাৎ তয়াভূতেব জাতা ইতি
পশ্যামীতি ভাব: । “পদ' ব্যবসিতচাণস্থানলচ্ছাঙ্কি বস্তুধু” ইত্যমর: ।

(ফ) অধিকারস্স আত্মনি রাজাঈশস্য দৌল্যকারিণো জনস্য অবশ্যকর্তব্যবিষয়স্য
ইত্যর্থ: । উচিত: সুযোগ্য: উপদেশ: মালবিকায়া: রাজনি চন্দ্ৰস্বতাঃসম্পাদন-
ব্যবসায়িনী বাণ্যপরম্পরা, তথাহি ইয়মসী ন স্বত এব মালবিকাসুপদিষ্য রাজনি
সানুরাগাং করোতি পরং রাজা এব এনামেবংকর্মণি প্রারোচয়ত তদুপদিষ্টমেবং করোতি
অতো ন বকুলাবলিকা অথ লিখতোঃপি অপরাধ্যতি ইতি ভাব: ।

(ব) স্থানে যুক্তমেব মে মম হৃদয়ে শঙ্কিতং শঙ্কাযুক্তং জাতং, শঙ্কাশব্দাৎ তারকাদি-

উপযুক্ত উত্তর দান করিয়া, উহার মনোভাব বুঝিয়া পরে স্বকীয় বশীভূতা
করিয়াছ । কামিজনের প্রাণ যে দূতীর অধীন, তাহা সর্ব্বথা যুক্তিযুক্ত ॥১৪॥

ইরা। সখি ! অবলোকন কর, এই বকুলাবলিকা মালবিকাকে
স্বনিয়োগপ্রতিপালনে সমুত্তর করিয়াছে । (প)

নিপু। তট্টিণি ! বকুলাবলিকা মহারাজের উপদেশানুসারেই ঐক্লপ
করিতেছে । (ফ)

বকুলা । এসো দুদীপ্তোবি দে ণিব্বুত্তপরিকম্মা চলণো । জাব
 ণং বি সণ্ণেত্তরং করেমি । (নান্যে ন নুপুরযুগলমাসুচ্য ।) হলা ! উদেহি,
 অসোঅবিভ্রাসদত্তিঅং দেবোএ ণিঅোঅং অণুচিহ্ণ । [এষ দ্বিতীযো-
 ঽপি তে নিহঁতপরিকম্মো চরণঃ । যাবদেনমপি সনুপুরং করোমি । হলা ! উত্তিষ্ঠ,
 অশোকবিকাসযিহকং দেব্যা নিয়োগম্ অনুত্তিষ্ঠ ।] (ম)

ত্বাদিতচ্ । ইতঃ পূৰ্ব্বেমৈব ময়া আশঙ্কিতং যত্ন রাজো মালবিকায়াম্ অনুরাগঃ সম্ভ্রান্ত
 ইতি, সৈব শঙ্কা ইদানীং সত্যভূতৈতি মন্যতে, যতঃ রাজা এনাং বকুলাবলিকাং মালবিকায়া
 আত্মনি চিত্তসংক্রমণার্থং প্রাবর্ত্তয়ত্ ইতি ভাবঃ । ননু एवं যদি নিষয়মধিগচ্ছতি
 তদা তত্প্রতীকারায় কথং ভবতী ন চেष्टতে ইत्याকাঙ্ক্ষ্যামাহ—গৃহীতার্থত্যাদি ।
 গৃহীতার্থা অবগততত্বা, অস্ব যথার্থং বিষয়মবগত্য ইত্যর্থঃ অনন্তরং তত্পরকর্তব্যং
 বস্তু এতত্প্রতীকারনিত্যর্থঃ । চিন্তয়িষ্যামি অনুশীলয়িষ্যামি, তথাহি বিষয়স্য
 প্রতীকারযোগ্যস্য অংশবিশেষমধিগত্য তত্প্রতীকারচিন্তা ন কৰ্ত্তব্যে তদ্ব্যবসায় অশত
 এব সাফল্যাৎ বিষয়স্য সাফল্যে ন নিষয়াभावতঃ অজ্ঞাতসাংশস্য প্রতীকারাসম্ভবেন
 সর্বপ্রতীকারাभावात्, অতএব আদৌ সৰ্ব্বং যথার্থং জানামি, ততোঃস্য প্রতীকারচেष्टা
 করিষ্যামি ইতি ভাবঃ ।

(ম) এষঃ দৃশ্যমানঃ দ্বিতীযঃ পূৰ্ব্বং রঞ্জিতচরণোপেচযা অপরঃ অপি, তে চরণঃ
 নিবৃত্তং সুসম্পন্নং পরিকৰ্ম্ম সংস্কারক্রিয়া অলক্তকরঞ্জনাদিরূপম্ কৰ্ম্ম যস্য তথাভূতঃ,
 তথাহি তব অপরমপি ময়া অলক্তেন রঞ্জিতমিতি ভাবঃ । এনং দ্বিতীযমপি চরণং
 সনুপুরং নুপুরালঙ্কৃতং করোমি । নাট্যেন অভিনয়বিশেষেণ, যথা নুপুরং পরিধাপয়তি তথা
 ইত্যর্থঃ । নুপুরযুগলং নুপুরদ্বয়ম্, আমুচ্য পরিধাপ্য, অশোকস্য অশোকহৃদস্য বিকাসযি-
 হকং পুষ্পিতभावसम्पादकं देव्याः धारिण्याः नियोगम् आदिष्टं कर्म अशोकगवे

ইহা । আমার হৃদয় যে অঙ্কিত হইয়াছিল, তাহা সর্বথা উচিত ।
 নমস্ত ব্যাপার বুঝিয়া কর্তব্য চিন্তা করিতে ইহেবে । (ব)

[ভমে উচ্চিষ্টতঃ ।] (ম)

ইরা। সুদৌ দেবৌ ণিঅোঅো। ভোদু দাণি। [স্তুতৌ দেব্যা
নিয়োগঃ । ভবতিদানোম্] (য)

বকুলা। এসৌ ভবাকুদরাঅো ভবভোঅক্কমৌ পুরদৌ দে বহুদি।
[এষ ভবাকুদরাগ ভবভোগচমঃ পুরতসৌ বচন্তে ।] (র)

পদাঘাতরূপম্ অনুতিষ্ঠ বিধেঃ। “পরিকল্পাঙ্কসংস্কারঃ” “আসুক্তঃ প্রতিসুক্তস্য
পিন্দ্ভয়াপিন্দ্ভবত্” ইতি চামরঃ।

(ম) ভমে বকুলাবলিকা মালবিকা চ উচ্চিষ্টতঃ উত্থানং কুরতঃ, অশোকহৃৎ-
স্ব্যাসিতসন্নিধৌ গন্থমিত্যর্থঃ।

(য) দেব্যাঃ ধারিण्याঃ নিয়োগঃ আদেশঃ স্তুতঃ, দৌলাপরিধেয়া দেব্যাঃ স্তবম্
অশোকদৌহুদনিষ্পাদনাশক্তত্বাৎ মালবিকা তব তথা নিযুক্তা ভবেদিতি ত্বদুক্তমেব
যথার্থমिति ভাবঃ। ভবতু ইদানীম্, ইতঃপরং ভবিতব্যং দ্রষ্টব্যমिति শেষঃ।

(র) ভবাকুদঃ সজ্জাতঃ রাগঃ রক্তিমা পল্লবরাগ ইত্যর্থঃ, যব তথাভূতঃ, অথচ
ভবাকুদঃ রাগঃ অনুরাগঃ যব তথাভূতঃ ভবভোগচমঃ ভবভোগযোগ্যঃ একম্ ভবভোগঃ
কর্ণভূষণতয়া শিরোভূষণতয়া চ ব্যবহারঃ, অন্যত্র সুরতসমভোগঃ। তে তব পুরতঃ
সমীপভাগে বচন্তে, অত্র রাজরূপপ্রধানার্থান্तरাপেচ্চিঃ কাব্যযোজিতস্য দ্বিষ্টস্য হ্যর্থবচন-
বিন্যাসস্য কৃতত্বাৎ পতাকাস্থানকম্। তল্লক্ষণং দর্পণে “হ্যর্থো বচনবিন্যাসঃ সুদ্বিষ্টঃ
কাব্যযোজিতঃ। প্রধানার্থান্तरাপেচ্চৌ পতাকাস্থানকং পরম্”। ইতি।

বকুলা। এই তোমার দ্বিতীয় পদেরও অলঙ্কারজনাদি প্রসাধনক্রিয়া
সম্পন্ন হইল। এক্ষণে উভয় চরণে নূপুর পরিধান করাই। (নাটো নূপুরদ্বয়
পরিধান করাইয়া।) সখি! উত্থান করিয়া, দেবীর অশোকবিকাসের
কার্য্য সম্পাদন কর। (ভ)

[উভয়ের উত্থান।] (ম)

ইরা। দেবীর আদেশ শ্রবণ করিলে। আচ্ছা, দেখি,—পরে কি
হয়। (য)

মাল । [সহর্ষম্ ।] কিং ভট্টা ? । [কিং ভর্তা ?] (ল)

বকুল । (সখিতম্) । যা দাব ভট্টা । অসৌভসাহাবলম্বী পল্লব
গুচ্ছম্ভো অদংসেহি দাব যাং । [ন তাবজ্ঞতাং । অশোকশাখাবলম্বী
পল্লবগুচ্ছকঃ, অবতংসয় তাবদেনম্] (ব)

[মালবিকা বিধাদ' নাটয়তি ।] (শ)

বিদু । কিং সুদং ভবদা ? । [কিং স্তুতং ভবতা ?] (ঘ)

(ল) মালবিকা রাজনি সূতরাসমাক্তা শ্লেষগম্যমর্থান্তরমিব মনসি ক্লান্তা প্রাহ—
কিমিত্যাदि । কিং ভর্তা উপারুঢ়রাগঃ উপভোগচময় মে পুরতো বর্ততে ইতি প্রশ্নার্থঃ ।
অনেন সূতরাং মালবিকায়াস্কদগতभावो व्यक्तः ।

(ব) সখিতম্, অহৌ রাগমহিমা, যদন্যস্মিন্নপি প্রস্তুতে রাজানমেব প্রতিপদ্যতে
মালবিকা ইতি স্মিততাৎপর্যম্ । ন তাবত্ ভর্তা স্বামী পুরতো বর্ততে ইতি শিষ্যঃ ।
তত্ কো নাম ইत्याহ—অশোকীত্যাতি । অশোকশাখাবলম্বী অশোকশাখাস্থিত্যঃ পল্লব-
গুচ্ছকঃ কিসলয়লবকঃ, তে পুরতো বর্ততে ইতি শিষ্যঃ । এনং পল্লবগুচ্ছকম্ অবতংসয়
কর্ণভূষণং শিরোভূষণং বা কুরু ইত্যর্থঃ । এতদেবাৎ ব্রবীমি ইতি भावः ।

(শ) মালবিকা বিধাদম্ উদ্ভূতাত্মা রাজবিষয়িণ্যা আশায়াঃ সহসা “ন ভর্তা”
ইত্যনেন হ্রিৎনাৎ বিধাদৌদগমঃ । নাটয়তি অভিনয়তি, স চাভিনয়ো বিধাদমূচক-
সুখমালিন্যাदिप्रदर्शनमिव ।

বকুল । এই রাগপ্রাপ্ত উপভোগসমর্থ (অশোক) তোমার সম্মুখে
অবস্থিতি করিতেছে । (র)

মাল । (সহর্ষে) কি, স্বামী ? (ল)

বকুল । (সন্মিতভাবে) ভর্তা নহেন । অশোকশাখাবলম্বী পল্লবগুচ্ছ ।
ইহাকে কর্ণভূষণ কর । (ব)

(মালবিকার বিধানাভিনয় ।) (শ)

राजा । सखे ! पर्याप्तमेतावता कामिनाम् । (स)

अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता

समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।

परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं

शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥ १५ ॥

[अन्वयः । अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि मां प्रति न रतिः (भवति) समानुरागयोः परस्परप्राप्तिनिराशयोः शरीरनाशोऽपि वरम् (भवति) । १५]

(घ) भवता किं श्रुतम् आकर्णितम् ? भवत्येवास्या अनुरागातिशयात् अन्यस्मिन् वस्तुनि प्रस्तुतेऽपि त्वामेव मन्यमाना यथा इयं सद्धर्पा “किं भर्ता” इति वृवाणा आसीत् त्वदभावव्यवहारेण च विषया जाता, तथा मन्ये निश्चित एव त्वयि अस्याः रागातिरेक इति भावो व्यज्यते । अनेन वचनेन विदूषकस्य स्वकल्पितविषयशार्थप्रतिपत्तिजन्यो हर्षो व्यक्तः ।

(स) सखे, समप्राणवन्धो ! “समप्राणः सखा मत” इति परिभाषातः प्रकृते हृदयस्थितस्य वस्तुनः प्रकाशे सन्बोधनमिदमुपयुक्तार्थकम् । एतावता अभिलषितजनस्य ईदृशोत्कण्ठामावेण कामिनां कामवतां पर्याप्तं यथेष्टम्, नतु इतोऽधिकमपि कामिनः कामयन्ते इति भावः । “कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टम्” इत्यमरः ।

१५ । अथ तन्मावस्थेव यथेष्टत्वे हेतुमुपन्यस्यति—अनातुरेत्यादिना । अनातुरः प्रियजनमिलनोत्कण्ठाग्रन्थः, विरहकातरतारहित इति यावत् । उत्कण्ठितः विरहजनितकातर्ययुक्तः, उत्कण्ठाशब्दात् अस्यर्थे इतच्प्रत्ययः । तयोः कातराकातरयोः इत्यर्थः । ईदृशयोः प्रियजनयोः प्रसिध्यता जायमानेन फलता इत्यर्थः । समागमेन सम्मेलनेनापि मां प्रति न रतिः सन्तोषः प्रतिभातीति शेषः । तथाहि उभयोः प्रिययोर्मध्ये एकः अनुरक्तः अपरस्य न तथा अनुरक्तः इति यदि तदा तयोः मिलनमपि

* विद् । आपनि किं शुनिलेन ? (घ)

राजा । सखे ! ईहाई कामिगणेर पक्षे यथेष्टे । (स)

[মালবিকাঃ । রচিতপল্লাবাবতংসা সলীলমশোকায পাদং প্রহিণোতি ।] (৬)

নাথিকং সুখং নিব্বর্তয়তি, পরম্ অসুখমেব, অথবা স্থিতস্য অনুরক্তস্য প্রিয়জনস্য আত্মনি রাগকল্মষনয়া সুখসম্ভাবনায়। অপি মেলনে ব্যাঘাতাदिति भावः । किन्तु समानुरागयोः परस्परं प्रति तुल्यभावेनैव अनुरक्तयोः प्रियजनयोः परस्परम् अन्योन्यं प्राप्तिः सम्बलनं तस्यां निः न विद्यते आशायि ययोः तयोः, परस्परमेलनसम्भावना वर्जितयोः सतोः शरीरनाशः टेट्छंसः मरणमित्यर्थः । सोऽपि वरं मनाक्प्रियः, का कथा मेलनादेरिष्टवस्तुनः प्राप्तेरिति भावः । तथाहि मम यथा अस्यामनुरागः, तथैव अस्या अपि मयि इति एव यथार्थम्, इदानीं यदि अहं स्थिते तदापि नास्ति कष्टमत- एव तावन्मात्रं पर्याप्तं कल्पयामीति मन्तव्यम् । इदोन्मीध्यै एकस्यैव अनुरागित्वे रसाभासः, तद्वयथा दर्पणे “एकवैवानुरागश्चेद्बहुसक्तिश्च योषितः । अनौचित्यप्रवृत्तिश्च शृङ्गाराभास उच्यते” । इति अत्र अनातुरीत्कण्ठितत्वकपपदार्थयोः रत्यभावहेतुत्वप्रत्ययात् काव्यलिङ्गम्, अपिशब्दे मेलनाभावादेः स्वत एव व्यावर्तनप्रतीतिः द्वितीयापिशब्देन च मेलनादेस्तथा अनुषङ्गात् अर्थापत्तिद्वयी । उत्तरार्द्धेन सामान्यात् अप्रस्तुतात् तुल्यानुरागसाधारणप्रियजनद्वयस्य शरीरनाशस्यापि प्रियत्वरूपवस्तुनः प्रस्तुतस्य विशेषस्य राजमालविकयोः शरीरनाशस्यापि प्रियत्वरूपस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । रतिशब्दस्य सन्तोषार्थकतया स्वशब्देन स्थायिभावोक्तिरूपटोपविरहः । तद्वाचकतया तच्छब्दोपादानस्य एव दोषत्वात् ननु तद्वाचकशब्दसन्निवेशमावय । वंशस्थं व्रतम् ।

(৬) রচিত: ক্লত: পল্লাবাবতংস: পল্লবরূপ কণ্ঠমূষণ শিরীমূষণ বা যথা তথাভূতা, কিসলয়েন রচিতাবতংসা, সলীলং সবিলাসম্, অশোকায অশোকহলসুদৃষ্টি, পাদং স্বচরণং প্রহিণোতি পরিচালয়তি, তব পাদাঘাতং করোতি ইত্যর্থ: । “অবতংসী ন

একজন অনুরক্তিত, আর একজন উৎকণ্ঠাপরাগ্ন। এইরূপ বিষম-
ভাববিশিষ্ট নায়কনায়িকার সমাগম কোনরূপে সম্পাদিত হইলেও
আমার তাহা ভাল বোধ হয় না। কিন্তু পরস্পরের অনুরাগ সমান,
এরূপ অবস্থায় সমাগমের আশা না থাকিলে, যদি শরীরবিরোগও হয়,
তাহাও শ্রেয়: । (১৫)

রাজা । বয়স্য !

আদায় কর্ণকিসলয়মস্মাদিয়মত্র চরণমর্পয়তি ।

उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥১৫॥

[অর্থঃ । ইয়ম্ অস্মাদ্ কর্ণকিসলয়ম্ আদায় অব চরণম্ অর্পয়তি । উভয়োঃ সদৃশবিনিময়াৎ আত্মানং বঞ্চিতং মন্যে । ১৫]

माल । बामो क्व एसो पसोओ जो ब्वञ्जभं पमाणो कदुअ

स्त्रियां स्यात् 'कर्णপূরে च गेखरे' इति मेदिनी । अशोकाय इत्यत्र कथञ्चित् भाक्त-
संप्रदानत्वं स्वीकृत्य उपपत्तिः कर्तव्या ।

১৫। অথ অনুরাগিজনসুলভাং প্রণয়িষ্যাং প্রতিপাদয়তি—আদায়েত্যাदिना । इयं
मालविका अस्मात् अशोकहृत्वात् कर्णकिसलयं कर्णावतंसताद्योग्यम् अशोकपल्लवम् आदाय
गृहीत्वा अत्र अस्मिन् अशोकहृत्वे कर्णकिसलयदायिनौ इत्यर्थः । चरणं पादम् अर्पयति
स्थापयति, तदोद्यपल्लवं गृहीत्वा ततस्थाने पादपल्लवं करोति इत्यर्थः । उभयोः अशोक-
हृत्स्य मिश्रशाय इत्यर्थः । सदृशविनिमयात् तुल्यवस्तुपरिवर्तनात् आत्मानं स्वं वञ्चितं
प्रतारितं मन्ये, अन्यथापि कौचित् जनौ परस्परं सदृशवस्तुविनिमयेन परस्परस्य सख्यं
दृढं कुरुतः तन्मन्ये इमावपि परस्परम् एतद्विनिमयेन तथा, अतएव नास्ति समाव
आशालिशोऽपीति व्यज्यते । अथच यद्यहम् एवं तुल्यवस्तुविनिमयमनया सह कर्तुमशक्यं
तदा अनया प्रणयेन बहो भवितुमपारयिष्यं तदभावादिदानां नैराश्रयेतुम् प्राप्त
इति भावः । अत्र सदृशवस्तुविनिमयात् समपरिवर्तिनिरलङ्कारः तेन च चरणमिव
कर्णकिसलयं कर्णकिसलयमिव चरणमिति उपमेयोपमा व्यज्यते । आर्या जातिः ।

(পল্লবভূষণ পরিধান করিয়া লীলাসহকারে অশোকে প্রীতি মাল-
বিকার পাদাবাত) । (হ)

রাজা । বয়স্য ! মানবিকা এই অশোকে নিকট কর্ণভূষণার্থ নব-
পল্লব গ্রহণ করিয়া ইহাকে চরণ অর্পণ করিতেছেন । উভয়ের এই সদৃশবস্তু-
বিনিময়ে আত্মাকে আমার বঞ্চিত মনে হইতেছে । (১৬)

কুসুমুগমং ণ দংসেদি । অবি ণাম অচ্চাণং সম্ভাবণা সফলা
হবে ? । [বামঃ খলু যঃ অশোকঃ, যৌ ব্যজ্ঞকং প্রমাণীকৃত্য কুসুমোদগমং ন দর্শয়তি ।
অপি নাম অচ্চাকং সম্ভাবনা সফলা ভবেত্ ?] (চ)

বকুলা । হলা ! ণথি দে দোসো । অঅং জেব ণিগ্গণো
অসোঅো জদ কুসুমুগমমন্তরো হবে, জো দে চলণসক্কারং
লম্বিতো । [হলা ! নাক্তি তে দোষঃ । অয়মেব নির্গুণঃ অশোকঃ যদি কুসুমোদ-
গমমন্তরো ভবেত্, যন্তে চরণসত্কারং লম্বিতঃ ?] (ক)

(চ) এষঃ দৃশ্যমানঃ চরণেনাহন্যমান ইতি বা, অশোকঃ বামঃ প্রতিকূলাচারী
খলু নিশ্চিতম্ । যত্ যচ্চাত্ ব্যজ্ঞকং আত্মকুসুমপ্রকাশহেতুং কামিনীচরণাঘাতং
প্রমাণীকৃত্য কুসুমোদগমবিষয়ে কারণতয়া প্রমাণত্যা নীত্বা, কুসুমোদগমং পুষ্পপ্রকাশং
ন দর্শয়তি, অপি: প্রণে, নাম সম্ভাবনায়াস্, অচ্চাকং মম বকুলাবলিকাদীনাচ অক্ষ-
দনুরক্তান্ জনানাং সম্ভাবনা, পাদাঘাতেন অশোকপুষ্পোদগমাশাসফলা ভবেত্,
অথবা সম্ভাবনা সমুচ্যমঃ, পাদাঘাতরূপক্রিয়া ইতি যাবত্ । তথাহি কিম্ অনেন
পাদাঘাতেন অশোকোঽস্মিন্ পুষ্পাণি সম্ভবিষ্যন্তি, যদি তথা ন স্যাত তদা মহানপমানঃ
স্যাৎ । কেচিচ্চ সম্ভাবনাপ্রকান্তপাদাঘাতাত অশোকস্য পুষ্পবিকাশাত আত্মনোঽমি-
লাষপূরণাশা সফলা ভবেত্, অনেন উপক্রমেণ অশোকস্য পুষ্পবিকাশে অমিলাষপূরণস্য
রাশ্তা স্ত্রীকৃতত্বাত্ ইতি ভাবঃ ।

(ক) তে তব দোষঃ অপরাধঃ নির্গুণতা ইতি ভাবঃ । নাক্তি, যদি কুসুমস্য
উদগমে প্রকাশি, মন্তরঃ অলসঃ ভবেত্, অনুদগতকুসুমঃ স্যাৎ ইত্যর্থঃ । তদা অয়ং
অশোকহচ এব নির্গুণঃ কুসুমোদগমোপযোগিগুণশূন্যঃ যঃ এষঃ তে তব চরণসত্কারং
পাদাঘাতরূপাং সতক্রিয়াং লম্বিতঃ প্রাপিতঃ, তথাহি তব পাদাঘাতেন যদি অশোকী ন

মাল । এই অশোক নিশ্চয়ই প্রতিকূলপ্রকৃতি । সেইজন্য দোহন
স্বীকার করিয়াও পুষ্পোদগম প্রদর্শন করিতেছে না । আমাদের উত্তোষ
কি সফল হইবে ? (ক)

রাজা । অনেন তনুমধ্যয়া সুখরনুপুরারাবিণা

নবাস্ব রুহকৌমলেন চরণেন সম্ভাবিতঃ ।

অশোক যদি সয্য এব মুকুলৈর্ন সম্মতস্যসে

বৃথা বহসি দৌহদং ললিতকামিসাধারণম্ ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । অশোক ! তনুমধ্যয়া সুখরনুপুরারাবিণা নবাস্ব রুহকৌমলেন অনেন চরণেন সম্ভাবিতঃ যদি সয্য এব মুকুলৈঃ ন সম্মতস্যসে (তদা) ললিতকামিসাধারণং দৌহদং বৃথা বহসি । ১৩ ।]

পুণ্যং দধ্যাতু তদা অযং কদাপি পুণ্যং ন ধারয়িষ্যতি বন্থত্বাদিতি, অবশ্যম্বেব ইদানীং পুণ্যবান্ অযং ভবিता इति व्यज्यते । कुसुमोद्भेदमन्यत्र इति पाठेऽपि स एवार्थः ।

১৩ । অথ অশোকস্য ইতঃ পরমপি পুণ্যোদ্ভেদবিরহে দৌষমাহ—অনেনেত্যাदिना ।
ই অশোক ! তনুঃ চৌণঃ মধ্যঃ মধ্যভাগঃ যस्याঃ তয়া চৌণক্যা মালবিকয়া সুখরেণ
शब्दकारिणा नूपरेण मणिमञ्जरीरेण आरौति शब्दायति यः तेन, नवं यत् अस्व रुहं
कमलं तद्वत् कौमलिनं मृदुलिनं अनेन दृश्यमानेन चरणेन मालविकायाः पादेन सम्भा-
वितः आघातेन सम्भ्रानितः यदि सद्यः अविलम्बितमेव मुकुलैः पुष्पकोरकैः न सम्मत-
स्यसे युक्तो भवसि मुकुलितभावं नाधत्से इत्यर्थः । सम्मतस्यसे इति पाठे मुकुलैरिति
कर्त्तरि तृतीया, सम्मतस्यसे जनिष्यते इत्यर्थः । तदा वृथा निष्फलमेव ललितकामि-
साधारणं विलासिकामिजनतुल्यं दौहदं पादाघातरूपम् अभिलाषपुरयित्वं वस्तु बहसि
धारयसि, तथाहि ईदृशं दुर्लभं मालविकायाः पादाघातरूपं दौहदं लब्ध्वा अवश्य-
मविलम्बमेव तया मुकुलितेन भवितव्यमिति भावः । अथ चरणाघातः लोके अपमान-
कारणमिति प्रसिद्धं तस्माच्च सम्भावनाया तद्विरुद्धकर्म्मणः वर्णनान् विषमालङ्कारः ।
नवेत्यादौ लुप्ता उपमा, ललितकामिसाधारणमित्येवापि तथा साधारणपदस्य साम्य-

বকুলা । সখি ! তোমার দৌষ নাই । এই অশোক তোমার চরণ-
সংকার প্রাপ্ত হইয়াও যদি কুসুমগ্রসবে বিলম্ব করে, তাহা হইলে এ
নিজের নিপুণ । (ক)

সখে ! বচনাবকাশপূর্বকং প্রবেষ্ট, মিচ্ছামি । (খ)

বিদু । এহি । শং পরিহাসদ্বয় । [এহি, এনাং পরিহাস-
যিষ্যামি] । (গ)

[উভৌ প্রবেশং কুরুতঃ ।] (ঘ)

পরত্যাগ । পাদাঘাতরূপে মুকুলসম্পত্তিকারণে সত্যপি তৃতীয়পাটে তদভাববর্ণনাত
বিশেষোক্তিঃ, কার্য্যভাবপ্রযোজকস্য কারণাভাবস্য অসম্ভবঃপি কার্য্যভাববর্ণনাত
বিभावना वा इति मन्दे हे उभयोः सङ्करः । दोहदमित्यनेन समाप्तस्य वाक्यस्य
ललितेत्यादिविशेषणमात्रेण पुनरादानात् समाप्तपुनरास्ततापि दोषः । प्रकृते तनुमध्यया
इति विशेषणपदेन विशेष्यनिर्देशात् नायकस्य नायिकायाम् कामभावः सुतरां प्रत्यक्तः ।
इथा इत्यत्र सुधा इति केचित् पठन्ति, अर्थस्तु सम एव, वृत्तं पृथ्वी नाम ।

(ख) वचनावकाशः अनयोः वाक्यावसरे आवयोः वचनस्थापनं तत्पूर्वकं प्रवेष्टुम्
इच्छामि, तथाहि अनयोः यादृशवाक्योक्तौ आवयोः किमपि वचनमुक्तमुपयुक्तं स्यात्
तदुपलक्ष्य प्रवेशे समाभिलाषः वर्तते इति भावः ।

(ग) एनां परिहासयिष्यामि, परिहासोक्तिपरां करोमि, तथाहि आवामादौ
परिहासोक्तिमवलम्ब्य यदि प्रविशामः तदा इयमपि तदुत्तरविधया परिहासोक्तिमेव
करिष्यति तदतिरमणीयं स्यात् । तदेव व्याजीकृत्य प्रवेशः कर्त्तव्यः अलसव्यवकाश-
विलम्बेन इति भावः ।

রাজা । অগ্রে অশোক ! তুমি এই তনুমধ্যমার নূপুররববিশিষ্ট,
নবীনকমলসদৃশ কোমল চরণের আঘাতে সম্মানিত হইয়াও, যদি সদাই
মুকুলসম্পন্ন না হও, তাহা হইলে সুন্দর-কামিজন-সাধারণের পাদ নিক্ষেপ-
রূপ দোহদ (অর্থাৎ তাড়না) বৃথা বহন করিতেছে । (১৭)

সখে ! ইহাদের উভয়ের কথোপকথন শেষ হইলে, প্রবেশ করিতে
ইচ্ছা করি । (খ)

বিদু । আসুন, মালবিকাকে পরিহাসকার্য্যে প্রযুক্ত করিব । (গ)

নিপু । ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ভট্টা এত পবিসদি । [ভট্টিনি !
ভট্টিনি ! ভট্টান প্রবিশতি ।] (ঙ)

ইরা । এত মম পদমং চিন্তিদং হিঅরণ । [এতমম প্রথমং
চিন্তিতং হৃদয়েন] । (চ)

বিদু । (উপেত্য) হোদি ! জুতং নাম অতভোদি পিঅবঅস্সে
অসীঅো বামপাএণ তাড়ইদং ? [ভবতি ! যুজং নাম অতভবতি প্রি-
যস্সে অশোকো বামপাদেণ তাড়য়িতুম্ ?] (ছ)

(চ) ভট্টা ইতি রাজা বিদূষকস্য প্রবেশং কুরুতঃ অশোকমণ্ডপে ইতি শेषঃ ।

(ঙ) ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ইতি দ্বিৰুক্তিঃ সম্ভ্রমে । অত অস্মিন অশোকমণ্ডপে, ভট্টা
রাজা প্রবিশতি, রাজঃ সালবিকাসমীপে প্রবেশস্য অনর্থকারিত্বসম্ভাবনয়া সম্ভ্রমঃ ।

(চ) মম হৃদয়েন অন্তঃকরণেণ এতৎ সালবিকায়ামনুরাগাতিরেকাত্ম ততসন্নিধানা-
দিকং প্রথমম্ আদাবেব রাজঃ দৌলাটে অদর্শনানন্তরমেব চিন্তিতম্ আশঙ্কিতম্ ।
নতু অচিন্তিতোপনতমিডং যথা নূতনতয়া প্রতিপাদয়িতুমিচ্ছসি ইতি ভাবঃ ।

(ক) উপেত্য সালবিকায়ঃ সমীপমুপস্থত্য, অতভবতি মাননীয় প্রিয়বয়স্সে রাজনি
অগ্নিমিবে অত বর্তমানি সত্যর্থঃ । অথবা, অত অস্মিন স্থানে ভবতি বর্তমানে
সত্যর্থঃ । বামপাদেণ বামচরণেণ অশোকঃ অশোকবচঃ তাড়য়িতুম্ আহুতং যুক্তম্
এচিৎ নাম, অপি তু ন যুক্তমেব ইতি কাহ্না ব্যজ্যতে, তথাহি তব প্রিয়বয়স্সঃ অত
বর্তমানঃ, স এব চরণাঘাতমহতি নতু অতমশোক ইতি কিমন্যার্থং কর্তুং প্রবৃত্তা
অসীতি ভাবঃ ।

[রাজা ও বিদূষকের অশোক-মণ্ডপে প্রবেশ] (ব)

নিপু । ভট্টিনি ! ভট্টিনি ! ভট্টা এখানে প্রবেশ করিতেছেন ! (ঙ)

ইরা । আমার হৃদয় প্রথমেই ইহা চিন্তা করিয়াছিল । (চ)

বিদু । (সমীপে সমাগত হইয়া) মাগে ! পূজনীয় প্রিয় বয়স্ থাকিতে,
অশোককে বামপাদে তাড়না করা কি উপযুক্ত হইয়াছে ? (ছ)

উমে । (সম্ভ্রমম্) । অম্মো'মহা ! জেদু জেদু মহা [অহো মর্তা !
জয়তু জয়তু মর্তা ।] (জ)

বিদ্ । বচলাবলিএ ! গিহীদত্যাএ তুএ অত্তমোদী ইরিসং
অবিণঅ' করন্তী কৌস এ ণিবারিটা ? [বকুলাবলিকে ! গৃহীতার্থয়া
ত্বয়া অবমবতী ইদৃশমবিনয়ং কুর্বতী কেন ন নিবারিতা ?] । (ক)

[মালবিকা ময়ং রূপয়তি ।] (খ)

নিপু । মদ্রিণি ! পেক্ব, কিং পচত্ত' অজ্জগোদমেণ ? [মদ্রিনি !
প্রেমস্ব, কিং প্রহসমার্থ্যগীতমেণ ?] (ট)

(জ) উমে মালবিকাবকুলাবলিকে, সম্ভ্রমং রাজাগমনাৎ সম্ভ্রমসহকারেণ,
অহো আশ্চর্য্যে, তথাবচ বিশ্রম্মালাপসময়ে রাজঃ সহসা আগমনকারণমপ্রাপ্য ইতি ।

(ক) গৃহীতার্থয়া জ্ঞাততত্বয়া ত্বয়া অবমবতী মাননীয়্য মালবিকা ইদৃশং নিদ্রুপে
বস্তুনি অশোকহৃদরূপে পাদপ্রহাররূপম্ অবিনয়ং বিনীতभावविरुद्धं কৰ্ম্ম কুর্বতী কেন
হেতুনা ন নিবারিতা নিবর্তিতা, অথচ গৃহীতার্থয়া অবগতরাজানুরাগয়া গৃহীততত-
সন্দেহয়া ইতি বা, ইদৃশম্ রাজানং রক্তং জনং পরিছায় অখিন্ পাদপ্রহাররূপম্ অবিনয়ম্
অন্যাত্মকার্য্য' কুর্বতী, তথাহি অস্যা নিবারণং ত্বয়া কৰ্ত্তব্যমাসৌদিতি ভাবো ধ্বন্যতে ।

(খ) মালবিকা বিদূষকবাক্যস্য গূঢ়ার্থমননুসন্ধ্যায় অশোকতরৌ পাদাঘাতেন
অন্যাত্মকার্য্যকারিত্বদোষমেব আত্মনি সম্ভাব্য পরিজনোচিতং ময়ং রূপয়তি अभिनयति,
“ময়ং তাবত্ সেযাদভিনিবিশতে সেবকজন”মিত্যাদিনিয়মাদিতি ভাবঃ ।

(ট) নিপুণিকা তু সার্থক্যামিধানা বিদূষকবাক্যস্য গূঢ়ার্থমবধার্য্য বিদূষকস্য
অন্যাত্মকারিত্বমিরাবল্যে নিবেদয়তি—মদ্রিনীত্যাदिना । আর্থ্যগীতমেণ গীতমাখ্যেণ

উভয়ে (সম্ভ্রমে) অগ্রে ভর্তা ! মহারাজের জয় হউক, জয় হউক । (জ)

বিদ্ । বকুলাবলিকে ! তুমিত সমস্তই সবিশেষ জান । তবে কেন
মাননীয়্য মালবিকাকে ঈদৃশ অবিনয়কার্য্য হইতে নিবৃত্ত কর নাই ? (ক)

[মালবিকার ভগ্নাভিনয় ।] (খ)

ৱরা । কহ' কলু বহ্নবন্ধু অসহা জীবিষ্মদি ? [কথ' খলু
ব্রহ্মবন্ধু রন্যথা জীবিষ্মতি ?] । (৪)

বকুল। অজ্ঞ ! এসা দেবীএ গিঅ' অ' অণুচিহ্নদি । এদস্সি'
অদিহ্মে পরবদৌ ইঅ' । পসীদদু ভট্টা । (ইত্যাत्मনা সচৈনাং প্রণি-
পাতয়তি ।) [অর্থ্য ! এষা দেব্যা নিয়োগমনুতিষ্ঠতি । এতস্মিন্নতিক্রমে পরবতীর্থং প্রসীদতু
ভর্তা] । (৬)

আর্যোণ বিদূষকেণ কিং কীদৃশং কৰ্ম্ম অন্যাথ্যস্ম ইত্যর্থঃ । প্রবর্ত' প্রকান্তম্ ? এতেন
বিদূষকপ্রবর্তিতৈ কৰ্ম্মণি মহান্ বিহেণৌ ব্যজতে ।

(৪) ব্রহ্মবন্ধু: নিরুপভ্রাষ্ট্রাণ: “ব্রহ্মবন্ধুরধিচ্যেপে” ইত্যমর: । অন্যথা ব্রহ্মশা-
কার্য্যকরণপ্রযোজকতামন্তরেণ ইত্যর্থঃ । কথং কেন প্রকারেণ জীবিষ্মতি প্রাপ্যান্
ধারয়িষ্মতি, তথাহি অয়ং নিরুপটৌ জন এবম্ অন্যাথ্যকার্য্যস্য সাহায্যং কুর্বাণ এক
রাজৌ মহান্তমর্থরাশি লব্ধ্বা জীবতি, তদভাবে অস্ম জীবিকা এব ব্যাহতা স্মাত্ ইতি
এতেন রাজৌঃপি উপরি অকার্য্যকারিতয়া হ ধৌ ব্যজ্যতে ।

(৬) এষা মালবিকা দেব্যা: মহিষ্যা: ধারিষ্যা: নিয়োগম্ আদেশম্ অনুতিষ্ঠতি
আচরতি, অতো নায়া অব দৌষলীশৌঃপি ইতি ভাব: । যত: এতস্মিন্ প্রবর্তিতৈ
অতিক্রমে পাদাঘাতরূপে লঙ্ঘনে ইয়ং মালবিকা পরবতী পরাধীনা, অত: অস্যা: অন্য-
প্রযোজ্যতয়া এতৎকৰ্ম্মকরণাত দৌষস্য অবশ্যস্বাবিত্তে প্রযোজিকায়া ধারিষ্যা এব স
দৌষ ইত্যভিপ্রায়ৌ ব্যত্থ্য: । ভর্তা স্বামী প্রসীদতু অনুগৃহং করোতু, ইতি উক্তরূপম্
উক্তা, আत्मনা সহ এনাং মালবিকাং প্রণিপাতয়তি প্রণত্যাং করোতি, উভে রাজানং
প্রণমত ইত্যর্থ: । দৌষচালনাভিলাষেণেতি ভাব: ।

নিধু । ভট্টিনি ! অবলোকন করুন, আৰ্য্যগৌতম কি করিতে-
ছেন ? (৬)

ইরা । একপ না করিলে, এই ব্রাহ্মণাধমের কিরূপে জীবিকানির্বাহ
হইতে পারে ? (৪)

রাজা । যদ্যেবমনপরাধাসি । উত্তিষ্ঠ ভদ্রে ! [ইতি হস্তেন
গৃহীত্বৈনামুত্থাপয়তি ।] (৬)

বিদু । জুজ্জদি । দেবো এত্থ মাণহুদব্বা । [যুজ্যতে । দেবো অব
মানয়িতব্বা ।] (৭)

রাজা । (বিহস) ।

কিসলয়নৃদার্বিলাসিনি কঠিনে নিহিতস্য পাদপঙ্কজে ।

চরণস্য ন তে বাধা সম্মতি বামোহ বামস্য ॥ ১৮ ॥

[শব্দার্থঃ । হে বিলাসিনি ! বামার্হ ! কঠিনে পাদপঙ্কজে নিহিতস্য কিসলয়মৃদোঃ
বামস্য তে চরণস্য সম্মতি ন বাধা । ১৮ ।]

(৬) যদি एवं धारिण्या आदेशादेव ईदृशं कर्म कृतवत्यसि नतु स्वत एव तदा
इत्यर्थः । अनपराधा अपराधयुक्त्या असि, प्रयोजकस्य जनस्यैव अव सापराधित्वादिति
भावः । उत्तिष्ठ, अलम् अपराहस्यैव जनस्य प्रसादनाहेतुप्रणत्युपन्यासिन इति भावः ।
एनां मालविकाम् उतथापयति, अत्र प्रथमतः प्रणामप्रवर्तिकां वकुलावलिकामनुत्थाप्य
मालविकायाः सान्त्वनापूर्वकमुत्थापनेन राज्ञः सुतरां कामभावा व्यज्यते ।

(७) युज्यते, युक्तमिदं यत् देव्यादेशात् अनार्येऽपि कर्मणि प्रवृत्तिरिति । देवो
नहिषो, अव अस्मिन् विषये मानयितव्या गौरवेण द्रष्टव्या, तदादेशः अवश्य
मानयितव्य इति भावः ।

বকুলা । আৰ্য্য ! ইনি দেবী ধারিণীৰ নিরোগ পালনে প্রবৃত্ত হইয়াছেন ;
তাহার আদেশলব্ধনে ইহাঁর ক্ষমতা নাই । অতএব ভর্তা প্রসন্ন হউন ।
[এই বলিয়া মালবিকাকে আপনার সঙ্গে লইয়া, রাজার উদ্দেশে
প্রণিপাত ।] (৬)

রাজা । যদি এইরূপই হয়, তাহা হইলে তোমার অপরাধ নাই ।
ভদ্রে ! উত্থান কর । (মালবিকাকে হস্তে ধরিয়া উত্থাপন) । (৮)

বিদু । এ বিষয়ে দেবী ধারিণীৰ সম্মান রক্ষা করা সর্ব্বথা উচিত । (৭) ।

[মালবিকা লজ্জা নাটয়তি] । (ত)

১৪। অহী ণবণীদকপ্পহিঅত্রী অজ্জতল্লো । [অহী! নবনীত-
কল্পহৃদয় আর্থপুং: ।] । (থ)

১৫। অথ রাজা শৃঙ্খারসমুদয়মং পরিহাসমুররীকৃত্য কোমলভাবেন প্রাহ—
কিসলয়িত্যাদি । হে বিলাসিনি বিভ্রমযুক্তে ! হে বামীক সুন্দরীকবিগিটে ! সম্বোধন-
দ্বয়সেব রাজা: শৃঙ্খারসমুদয়মং । কঠিনে কঠিনগায়ে পাদপঙ্কজে হৃৎকল্মষে, নিহিতস্ব
চ্চিত্তস্য কিসলয়মৃদো: পল্লববত্ কোমলস্য তে তব বামস্য চরণস্য পাদস্য সম্ভ্রতি
পাদপ্রহারানন্তরং বাধা ব্যথা ন কচ্ছিদিতি নচা শিরশালনেন প্রশ্রুতং: প্রত্যাহ্যতে ।
কিসলয়মৃদোরিতি বিশেষণ হৃৎকল্মষে চরণচৈপাৎ ব্যথাযোগ্যতাস্থাাপনার্থম্ । কঠিন-
দ্বয়পি তত এব । কিসলয়মৃদোরিত্যত্র সমাসগতা লুম্বীপমা, বামীক বামস্থেতি
ক্কাণুপ্রাস: । —“গতিস্থানামনাদোনাং সুখনেবাদিকর্মণাম্ । তাতকালিকন্তু
বৈশিষ্ট্যং বিলাস: প্রিয়সঙ্কজম” ইত্যুক্তলক্ষণ: বিলাস: । শৃঙ্খারসমুদয়পরিহাস-
পরতা চাস্য গদ্যাক্ষরিকেন বিহৃদ্যেত্যনেনৈব প্রতিপত্তব্য । কিসলয়মৃদোরিতি কঠিন ইতি চ
পদার্থযো: বাধা প্রতি হেতুত্বপ্রত্যয়াৎ কাব্যলিঙ্গমিতি অপি বদন্তি ।

(ত) মালবিকা জজ্ঞা শৃঙ্খারসমুদয়সমুদয়মং নাটয়তি অভিনয়তি, পরিচারিকারূপে
আত্মনি রাজী যোগ্যতাতিক্রমেণ আদরস্য লাভাৎ । অথবা রাজনি বচনমানস্য
শৃঙ্খারস্য অনুকূলতয়া এব লজ্জায়া: প্রহসিত্যতি ।

(থ) নবনীতং নবোদ্ভূতং, (ননী ইতি ভাষ্যপ্রসিদ্ধং) তত্কলম্ হৃদয়ং মন: यस্য তথাভূত:
নবনীতং যথা অতিশয়েন কোমলং তথৈব আর্থপুংসস্য হৃদয়মিতি, মালবিকায়া: পাদপ-
ঙ্কজে পাদপ্রহারাত্ তদীয়পাদে ব্যথানুভবাত্ ইতি ভাব: । সীল্লুগুণীকীরিষা
১৪াবল্যা: । “নবনীতং নবোদ্ভূত” মিত্যমর:

রাজা । (হাস্য করিয়া) অগ্নি বিলাসিনি ! রস্তোরু ! তোমার
কিসলয়সদৃশ কোমল বামচরণ কঠিন তরুণকে আঘাত করিয়া, ব্যথিত
হইতেছে না ত ? । ১৮

[মালবিকার লজ্জাভিনয়] । (ত)

মাল। বউলাবলিএ ! এহি । অশুচিহৃদিং অন্ত্যো গিঅশ্রীঅঁ
দেবীএ গিবেদেহ্ন । [বকুলাবলিকি ! এহি । অনুষ্ঠিতমাत्मনো নিয়োগং দেব্যৈ
নিবেদযাবঃ] । (৬)

বকুলা। বিস্ববেহি মদ্বারং বিসজ্জেহি ত্তি । [বিজ্ঞাপয় মর্ত্তারং
বিসর্জয়েতি] । (৭)

রাজা। মদ্রে ! যাস্যসি ? মম তাবদুত্পন্नावसरमर्थित्वं
শ্রুয়ताम् । (ন)

বকুলা। অবহিহা সুণাছি । আণবেদু মদ্বা । [অবহিতা শৃণু ।
আজ্ঞাপয়তু মর্ত্তা ।] (৮)

(৬) মালবিকা লজ্জাবশাত্ অধিকং কালম্ রাজসকাশে স্থাতুমশক্যঃ । গমনীয়মায
প্রাঙ্ক—বকুলাবলিকি ইত্যাদি । অনুষ্ঠিতং নির্বৃত্তিতং তম্ আत्मনঃ স্বস্বাঃ নিয়োগম্ আদেশম্
আদিষ্টং বিপর্যয়মিত্যর্থঃ । দেব্যৈ ধারয়ৈ নিবেদযাবঃ, অতঃ ইদানীং গম্যতামিতি ভাবঃ ।

(৭) মর্ত্তারং স্বামিনং রাজানমিত্যর্থঃ । বিজ্ঞাপয় বিসর্জয় গন্তুমাদিশ ইতি, অন্যথা
রাজঃ সম্ভাবনায়া মন্ত্রপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ ।

(ন) মদ্রে, সাধুচরিত্রে ! যাস্যসি অবশ্যং গমিষ্যসি, উত্পন্নঃ জাতঃ অবসরঃ
অবকাশঃ যোগ্যকাল ইত্যর্থঃ যস্য তথাভূতম্, অর্থিত্বং যাক্রত্বং শ্রুয়তাম্ ।

(৮) অবহিতা সাবধানা, মনোযোগসহকারিণী ইত্যর্থঃ । শৃণু মর্ত্তা । কথ্যমানং
বস্তু ইতি শ্রেষঃ । অয়মংশঃ মালবিকাং প্রতি, পরাংশশ্চ রাজানং প্রতি উক্তিঃ, মর্ত্তা
মহারাজঃ আজ্ঞাপয়তু কথয়তু যত্ বক্তব্যমিতি শ্রেষঃ ।

ইরা। আহা ! আৰ্য্যপুত্ৰেৰ হৃদয় নবনীতেৰ শ্ৰায় কি কোমল ! (থ)
মালবিকা। বকুলাবলিকে ! আইস, দেবী মহিষীৰ নিয়োগ প্রতি
পালিত হইয়াছে ; এখন বাইরা তাঁহাকে নিবেদন করি । (দ)

বকুলা। ভৰ্ত্তাকে, বিদায় প্রদান করুন বলিয়া, বিজ্ঞাপিত কর । (ধ)

রাজা। ভদ্রে ! বাইবে, আমার অবসরসমুচিত প্রার্থনা শ্রবণ কর । (ন)

রাজা । ধৃতিপুষ্পময়মপি জনো বধ্নাতি ন তাড়শং চিরাৎ প্রম্ভতি ।

স্বর্শামৃতেন পূরয় দৌহদমস্বাপ্যনন্যরুচে: ॥ ১৫ ॥

[অনন্যরুচিঃ । অযং জনঃ চিরাৎ প্রম্ভতি ধৃতিপুষ্পম্ অপি তাড়শং ন বধ্নাতি—
অনন্যরুচিঃ অস্ব্য অপি দৌহদং স্বর্শামৃতেন পূরয় ।] ১৫

১৫। (সহস্রোপস্থ্য ।) পূরেছি পূরেছি । অসৌশ্রীকুসুমং ণ দংশেদি,
অত্র উণ ণ পুপ্ফ ই ফল ইজ্জিব । [পূরয় পূরয় । অশোকঃ কুসুমং ন
দর্শয়তি, অযং পুনর্ন পুষ্পাতি ফলত্বেব] । (ফ)

১৫। অথ রাজা প্রাক্ সংস্খিতং বক্তব্যমাহ—ধৃতৌত্যাদিনা । অয়মপি মল্লচণঃ
অপি জনঃ ন কেবলং অশোকহল এব ইত্যপিকারেণ সমুচ্যেয়ম্ । চিরাৎ প্রম্ভতি
বহুকালং যাবৎ ত্বচ্ছিন্তায়া হৃদয়ে প্রবেশানন্তরম্ ইতি ভাবঃ । তাড়শং পূর্বসংগ্রহম্ অশোক-
হলচতুল্যমিতি বা ধৃতিপুষ্পং ধৈর্যরূপং কুসুমং ন বধ্নাতি ন ধারয়তি । তথাহি তব
প্রথমদর্শনাদারম্ভ মম চিত্তমেকান্ততৌ ধৈর্যশূন্যং জাতমিতি ভাবঃ । অতঃ স্বর্শামৃতেন
স্বীয়াঃ স্পর্শকরূপামৃতবর্ণেণ, অনন্যরুচিঃ কৈকলং ত্বয়্যেব অনুরক্তস্য অস্ব্য মল্লচণস্য
জনস্বাপি দৌহদম্ অভিলাষং পূরয় নিষ্যাদয় । অত্র ধৃতৌ পুষ্পলারোপাৎ রূপকম্ ।
স্বর্শে চ অমৃতলারোপাৎ রূপকান্তরম্ । আত্মাং জাতিঃ ।

(ফ) উপস্থ্য মালবিকায়াঃ সমীপে উপস্থায় পূরয় নিষ্যাদয় অস্ব্য তবোপরি
অনুরক্তস্য রাজঃ দৌহদম্ ইতি শিষ্যঃ । অশোকঃ অয়ম্ অশোকহলঃ কুসুমং পুষ্পং ন
দর্শয়তি পুষ্পবান্ ন ভবতীত্যর্থঃ, কেনচিত্ প্রতিবন্ধকেন প্রতিবন্ধাদিতি ভাবঃ । পুনঃ
কিন্তু অযং রাজা ন পুষ্পাতি পুষ্পবান্ ন ভবতি কদাপীতি শিষ্যঃ, ফলত্বেব ফলং জনয়েত্বেব,
তথাহি অশোকঃ পুষ্পমাণেণ জুষ্টঃ দৌহদপূরণকারিণী সৌদং জনয়তি, অয়ন্তু পুষ্পং

বকুল । অবহিত হইয়া শ্রবণ কর । কি আজ্ঞা হয়, বলুন । (প)

রাজা । এই অশোকই যে পুষ্প ধারণ করিতেছে না, এমন নহে ;
আনিও বহুকাল হইতে ধৈর্য ধারণ করিতে পারিতেছি না । বলিতে কি,
অত্র কাহাতেও আমার অভিলাষ নাই । অতএব স্পর্শরূপ অমৃত প্রদান
করিয়া আমার অভিলাষ পূরণ কর । (১৯)

[সর্ব ইরাবতীং দৃষ্টা সম্মুখাঃ ।] (ব)

রাজা । (অপব্যর্থ্য ।) বয়স্য ! কা প্রতিপত্তিরত্ ? । (ম)

বিদু । কিং অসু ? জঙ্ঘাবলং এব্ব সরণম্ । [কিমন্যত ? জঙ্ঘাবলমেব
গরণম্] । (ম)

ইরা । সাহু বউলাবলিএ ! সাহু তুএ উবক্কন্ত' । দাণি
করেহি সফলপ্যল্যণ' অক্কন্ত' । [সাধু বকুলাবলিকে ! সাধু ত্বয়া
উপকান্তম্ । ইদানীং কুরু সফলপ্রার্থনামার্থ্যপুত্ৰম্] । (য)

বিনেব ফলনিষ্পাদনেন দৌহদদাযিনো মহদ্বিষ্ট' সম্পাদয়তি, অতএব ইষ্টসাধকলজ্ঞানেন
তব এতস্য দৌহদপূরণে প্রৱর্ত্তিত্যুচ্যতে ইতি ভাবঃ । বক্রোক্তিরিত্যং মালবিকাং প্রতি
ইরাবত্যাঃ ।

(ব) সম্মুখাঃ ভৌতভীতাঃ জাতাঃ, ইরাবত্যাঃ অনভিসমতবিষয়াচরণেন ক্রোধং গতায়াঃ
অনিষ্টসাধকলজ্ঞানেন ইত্যর্থঃ ।

(ম) অথ অস্মিন্ বিষয়ে ইষ্টশি দশা সম্ভ্রাপ্যে ইত্যর্থঃ । কা প্রতিপত্তিঃ কিং কৰ্ত্তব্য'
কৰ্ত্তব্যনিহ্মারণং তথা কুরু তথা ইরাবতীং শান্ত্যভ্যর্থনং সূচ্য বা বিজ্ঞাপ্য শমগতাং
কৰ্ত্তুনর্হসীতি ভাবঃ ।

(ম) অন্যতু বৃত্ত্যমাণাতু 'অপর' কিং কৰ্ত্তব্যম্ অপি তু ন কিমপীতি শিষ্যঃ । জঙ্ঘা-
বলং চরণশক্তিঃ এব গরণং রচাকরং, তথাহি যদি ইদানীম্ অস্মাতু স্থানানু সলর'
পলায়িতুমর্হসি তদেব রচা স্যাৎ, অন্যথা বিপদুপশমী দুষ্কর এব ইতি ভাবঃ ।

ইরা । (সহসা সমীপস্থ ইইয়া) পূরণ কর—পূরণ কর । অশোকবৃক্ষ
কুসুম প্রদর্শন করিতেছে না, কিন্তু রাজা পুষ্পবান্ না ইইয়া একবারে ফল
প্রসবই করিবেন । (ফ)

[ইরাবতীকে দেখিয়া সকলের সম্মুখ ।] (ব)

রাজা । (অপবারণপূর্ব্বক) বয়স্য ! এখন কর্ত্তব্য কি ? (ভ)

বিদু । কর্ত্তব্য আর কি আছে ? জঙ্ঘাবলই এখন একমাত্র অবলম্ব-
নীয় । (ম)

উমি পসৌদতু মট্টিণী । কাঅো অহ্নো মট্টিণো পণঅপরি-
গহস্স । (ইতি নিশ্চান্ত) । [প্রসৌদতু মট্টিণী । কে আবাং মত্তুঃ প্রণয়পরি-
গহস্স] (১)

ইরা । অবিহসসণোআ পুরিসা । অত্ণণো বস্ণণবঅণং
পমাণীকরিঅ অক্কিত্তাএ বাহজগগৌদগহৌদচিত্তাএ হরিণীএ
বিঅ এদং গা বিস্সাদং । [অবিহসসণীয়াঃ পুরুষাঃ । আত্মনো বসনবচনং
প্রমাণীকৃত্য আচিন্ত্য ব্যাধজনগীতগৃহীতচিত্তয়া হরিণ্যা ইব এতৎ ন বিজ্ঞাতম্] । (ল)

(১) সাধু সदैব বস্তু উপক্ৰান্তম্ আরম্ভং বিপরীতলক্ষণয়া “উপকৃতং বহু তব
কিসুচ্যতে” ইत्याদিষ্মলবৎ নিতান্তমসदैব ত্বয়া কৰ্ম্মমারম্ভমিতি ভাবঃ । ইদানীম্ উপ-
ক্ৰমানন্তরং বৰ্ত্তমানি সময়ে আৰ্য্যপুত্রম্ অস্মৎস্বামিনং রাজানং সফলা ফলবতী প্রার্থনা
যাচ্ছা যস্য তং কুরু, মালবিকয়া সহ আৰ্য্যপুত্রস্য সঙ্কতিং সমুৎপাদ্য তস্য
প্রার্থনাং সফলাং কুরু ইতি ভাবঃ ।

(২) মট্টিনী দেবী প্রসৌদতু প্রসন্ন ভবতু কোপং জহীহি ইত্যর্থঃ । মৰ্তুঃ স্বামিনঃ
অগ্নিমিত্রস্য প্রণয়পরিগহস্য প্রেমধারণস্য সম্বন্ধে আবাং মালবিকা বকুলাবলিকা চ কে
অপি তু ন কে অপি অতিনিষ্কট ইত্যর্থঃ । তথাহি অগ্নিমিত্রস্য স্বামিনঃ প্রণয়পরিগহো
ভবত্বামিব যুজ্যতে ন আবধোরতঃ আবধৌ রাজপ্রণয়শঙ্কাং মা কথ্যাত্ত্বিন্যায়োপস্ব-
সুচ ইতি ভাবঃ ।

(ল) পুরুষাঃ পুমাংসঃ অবিহসসণীয়াঃ বিশ্বাসাযোগ্যাঃ, তথাহি পুরুষাঃ সৰ্ব্ব এব
ম্বধাবাদদ্রুপিতাঃ অতএব পুরুষস্বাখ্য রাজঃ বিশ্বসনীয়তা নৈব তথাপি মুগ্ধয়া ময়া তব

ইরা । সাধু, বকুলাবলিকে ! উত্তম কার্য্য করিয়াছ । ইদানীং
আর্য্যপুত্রের প্রার্থনা সফল কর । (১)

উভয়ে । ভক্তিनि । প্রসন্ন হউন । ভর্ত্তার প্রণয়পরিগ্রহের কোন-
মতেই আমরা যোগ্যপাত্রী নহি । [এই বলিয়া উভয়ের নিষ্করণ] । (২)

বিদু । (জনান্তিকম্) ভো ! পড়িবজ্জোহি কিংপি উত্তরং । কিং ণ
 ভগ্নদ্ব 'উদভ্রান্দমূলে বিবহিঞ বিমহিড়েণ কুম্বীলেণ
 সন্নিচ্ছেদো সিদ্ধিদম্ব' ত্তি বত্তম্ব' হোদি ? [ভো : ! প্রতিপদ্যস্ব
 কিমপ্যুত্তরম্ । কিং ন ভগ্নতি 'উদকান্তমূলে বিপথিকে বিমথিতেন কুম্বীলেণ সন্নিচ্ছেদ:
 শিচিতব্য' ইতি বক্তব্য' ভবতি ?] (ব)

বিশ্বাস: স্থাপিত ইতি মহতৌ অনবধানতা মে ইতি ভাব: । ননু কথং তথাপি বিশ্বাস:
 স্থাপিত ইত্যাকাঙ্ক্যামাহ—আত্মন ইত্যাदि । আত্মন: স্বস্ব । কর্মণি ষষ্ঠী । বচন-
 বচনং প্রতারণাবাক্য' প্রমাণীকৃত্য প্রমাণতয়া মত্বা আভিপ্রাণ্য প্রতারণা সমাক্রষ্টয়া বা
 ময়া ইতি শিষ: । ব্যাধজনস্ব শাকুনিকস্ব গৌতেন সঙ্কোচেণ গৃহীতম্ 'আক্রষ্ট' চিত্তং
 মানসং যস্যা: তথা, ব্যাধা: হরিণীন্ত্যাদং জনয়িতুং গীতং ক্লব্বন্তীতি ব্যবহার: । হরিণ্যা
 কুরঙ্গা ইব এতৎ প্রতারণা ন বিজ্ঞাতং বিদিতং, তথাহি যদি পূর্ব্বতোঃপি শঠস্বাস্য বাক্যে
 মিথ্যাভবমহীষ্য' তদা কথমপি অব এবং বিশ্বাসং নাচরিস্যম্ ইতি ভাব: । হেতুগর্ভ-
 বিশেষণমুখিন আকাঙ্ক্যানিহিত: ক্রতা যন্ত্যকারিণ তন্নাতিসূচু । অব বিহারার্থং
 যদসৌ মাং সৃষেব আহুতবান্ এতৎ পূর্ব্বমহং নাবিদ্যম্ অতএব আগতাস্মি অন্যথা
 কিমাগমনং কুর্ধ্যাম্ ইতি ভাবো বা উপমাত স্কুটো ।

(ব) জনান্তিকং তল্লবণম্ উক্তপূর্ব্বম্ । কিমপি যত্কিঞ্চিৎ যোগ্যমযোগ্যং বা উক্তং
 প্রতিপদ্যস্ব ব্রুহি কর্তব্যমুত্তরমেবাহ—কিমিত্যাदिনা, কিং কথং ন ভগ্নতি ন কথয়তি
 ভবান্ বৃত্ত্যমাণমিতি শিষ: । উদকান্তমূলে জলসমীপদেশে বিপথিকে পথিকশূন্যে জন-
 সঙ্কবর্জিতৈ, এতচ্চৌর্য্যসীকর্য্যায় বিশেষণম্ । বিমথিতেন কেচিচ্চ দৈবাদুপস্থায়
 অবরুদ্ধেন ইত্যর্থ: । কুম্বীলেণ চৌরেণ সন্নিচ্ছেদ: অবরোধকারিণ: শরীরসন্নিহিত-
 ক্ষেদনং শিচিতব্য: अभ्यासेन যোগয়িতব্য: ইতি উক্তরূপং বাক্যং বক্তব্যং ভবতি, এতদ-

ইহা । পুরুষদিগকে বিশ্বাস করিতে নাই । শঠের প্রবঞ্চনাপূর্ণ বাক্যে
 বিশ্বাস করিয়া প্রতারিত হইয়াছিলাম । ব্যাধসঙ্গীতমুগ্ধচিত্ত হরিণীর আশ্রয়
 আমি ইহার শঠতা পূর্বে বুঝিতে পারি নাই । (ন)

রাজা। সুন্দরি ! ন মে মালবিকয়া কচ্ছিদর্যঃ । ময়া ত্বং
চিরয়সীতি যথাকথচ্ছিদাত্মা বিনোদিতঃ । (৩)

বচনরচনেন তব নির্দোষতা ব্যবস্থাপ্যতে ইতি, তথাহি দ্রাবতী রাজা আহ্বতা বিহার-
কৃতে, বিহারস্য গহনো যদি পূর্ব্বমনুশীলিতো ন স্যাৎ তদা মুহু আরম্ভয়িতুং ন শক্যেত
অতএব মালবিকয়া তদনুশীলনকর্ম্ম কেবলং দ্রাবত্যা এব সহ বিহারস্য সুব্যবস্থা-
সম্পাদনায় ইত্যেব বক্তব্যমিপ্রায়ঃ । কৈশাচ্ছিতু মতে তেযাং সন্নিচ্ছেদঃ ইত্যস্য গৃহসন্নি-
কর্ত্তনমিতি অর্থ এব শ্রেয়ান্ । প্রাগুক্তার্থ্যামিপ্রায়স্তু ইত্যং যথা নদীসমীপদেশে চৌরী যদি
কেনচিদবরুধ্যতে তদা স তদানীমান্ববাণং দুষ্করং মত্বা যথা ধনুঃ পুরুষস্য করসম্বা-
দিকং মিত্বা পলায়তে তথৈবাহং যুগ্মাকমেতাবতা দুঃস্বপ্নহারেণ বিরক্তো জনান্তরং প্রণয়েন
আশ্রয়িতুমমিপ্রেমি ইতি অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । “কুম্ভীলঃ শালমৌনে চ চৌরে শ্লোকাথ-
চৌরয়ো”রिति মেদিনী ।

(৩) সুন্দরি ! সম্বোধনমিদং কুপিতায়া দ্রাবত্যাঃ প্রকথং বিজ্ঞাপ্য চিত্তনমনায়া ।
মালবিকয়া তদাক্রোশবিষয়ীভূতয়া অন্যয়া মালবিকাখ্যয়া পরিচারিকয়া কথিত
অর্থঃ কিমপি প্রযোজনং ন অস্বীকীতি শ্রেষঃ । ননু তত্ কিমিমামাশ্রিত্য রসিকতাং রচ-
য়স্বীত্যা কাঙ্ক্ষয়ামাহ—ময়েত্যাदि । ত্বং চিরয়সি কৃতসঙ্কেতাপি আগমনে বিলম্বং করৌষি
ইতি হেতোঃ যথাকথচ্ছিতু স্বয়মুপস্থিতেন কেনচিত্ বিধেয়ং মালবিকয়া সহ রসকথা-
প্রসঙ্গেন ইত্যর্থঃ । আত্মা বিনোদিতঃ অন্তঃকরণসন্তোষঃ প্রারম্ভঃ অতএব নাহঁসি
শ্রুত্বা ক্রোধং কর্ত্তুমিতি ভাবঃ ।

বিদু। (জনান্তিকে) এক্ষণে যাহা হউক কিছু একটা উত্তর প্রদান
করুন । দেখুন, ‘পথিকশৃণু জলসমীপে চৌরকে ধরিলে, সে বলিয়া থাকে,
এইরূপ স্থানে সন্ধিক্ষেদ শিক্ষা করা কর্তব্য । এইজন্য আমি এখানে সন্ধি
করিয়াছি, অপহরণেচ্ছায় করি নাই ।’ এইরূপ যুক্তিতেই কিছু বলা
উচিত । (ব)

রাজা। সুন্দরি ! মালবিকায় আমার কোনই প্রয়োজন নাই । তোমার

২২২। অবিষ্মসণীশো সি। মএ য় বিসাদং ইরিসং
 বিনোদবল্য অ' অজ্জন্তেণ অবলহং ত্তি। অসহা দুক্খভাঙ্গণীএ
 এল্লং য় করৌঅদি। [অবিশ্বমনীয়োঃসি। ময়া ন বিজ্ঞাতম্ ইদৃশং বিনোদ-
 বস্তুকম্ আর্থ্যপুত্রোপলব্ধমিতি। অন্যথা দুঃখভাগিন্যা এবং ন ক্রিয়তে।] (৭)

বিদু। মা দাব তত্তভোদো দক্খিস্সস্স অবরোহং করেহি।
 সমীবদিদে য় দেবীএ পরিচারি ইত্থিআঅণিণ সঙ্কহাবি জই
 বারৌঅদি এত্থ তুমং এল্ল পমাণং। [মা তাবত তবভবতো দাচ্চিণ্ণস্স
 উপরোধং কুরু, সমীপদৃষ্টে ন দেব্যাঃ পরিচারিস্ত্রীজনেন সঙ্কয্যপি যদি বাঞ্ছ্যতে, অত-
 ত্তমীব প্রমাণম্।] (৮)

(৭) অবিশ্বমনীযঃ বিশ্বাসানর্হঃ অসি তথাহি ত্বং যদেব বদসি তদেব অবিশ্বাস্য-
 মতো ন ইদমপি চবনং বিশ্বাস্যমিতি ভাবঃ। ইদৃশং মালবিকারূপং বিনোদবস্তুকম্
 আমোদজনকং বস্তু আর্থ্যপুত্রেণ স্বামিনা ভবতা উপলব্ধং প্রাপ্তম্ ইতি ন ময়া বিজ্ঞাতম্
 অবগতং, তথাহি যদি এতদজ্ঞাত্যং তদা কথমপি অত আগমনে অভিপ্রায়লেশমপি
 নাধারয়িষ্যমিতি ভাবঃ। ত্বয়া ইত্যনুক্ৰা আর্থ্যপুত্রেণেতি বাদো রাজনি ইরাবল্যাঃ
 মহান্তমাক্রোশং ব্যনক্তি। অন্যথা এতদ্বিষয়বিজ্ঞানে সতীত্যর্থঃ। দুঃখভাগিন্যা
 স্বামিজনাপরাগবিষয়তাসমুদয়কষ্টশালিন্যা তজ্জনকদুরদৃষ্টজুস্তথা বা ময়া এবম্ অত-
 গমনরূপম্ অকর্তব্যং বস্তু ন ক্রিয়তে মদাগমনে ন ভবতো মনোরথপ্রতিবন্ধাদিতি ভাবঃ।

(৮) মা তাবত, এবম্ অাক্রোশং রাজনি ন পরিপুষাণ, কথমিত্যাহ—তত্তেত্যাदि।
 দাচ্চিণ্ণস্স উদারপ্রণয়স্স দচ্চিণ্ণনাথকব্যবহারস্স বা 'অনেকমহিলাসু সমরাগৌ দলিণঃ

আসিতে বিলম্ব দেখিলা, আমি যে কোনরূপে আত্মাকে বিনোদিত করিতে-
 ছিলাম মাত্ৰ। (৯)

ইয়া। তোমাকে বিশ্বাস করিতে নাই। আর্থ্যপুত্র যে ঐদৃশ বিনোদের
 সামগ্রী লাভ করিয়াছেন, তাহা আমি জানিতাম না। জানিলে হুঃখ
 ভাগিনী আমি এইরূপ করিতাম না। (১০)

২২। যং সংক্কাহা ণাম হোদু, কিংস্টি অস্কাণং আআসদস্সং ?
[ননু সঙ্কথা নাম ভবতু, কিমিতি আত্মানং আয়াসয়িষ্যামি ?] (ইতি বৃহা
প্রস্থিতা ।) (হ)

রাজা । (অনুসরন্) প্রসীদতু ভবতী । (চ)

কথিতঃ' ইতি দর্পণে । উপরোধ প্রতিবন্ধকতাং সাকুর, তথাহি অশ্বমধৌ রাজা দলিণ-
নাথকঃ সর্ব্বাসু প্রিয়াসু সমঃ, অতএব তত্রীষ দেব্যাং ধারিণ্যামপি অস্ব মেহান্ প্রণয়ঃ
সম্ভাষ্যতে, ততএব তৎপরিচারিকয়া অনয়া মালবিকয়া সহ অস্ব আলাপে নাস্তি দোষ
ইতি তাৎপর্য্যম্ । সমীপদৃষ্টেন সহসা সমীপে উপস্থিতেন, অনেন দোষশঙ্কা নিরাক্রান্তা
দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ পরিচারিস্ত্রোজনেন পরিচারিকাজনেন অনেন মালবিকারূপেণ ইত্যর্থঃ ।
যদি সঙ্কথাপি সম্ভাষণমপি বাধ্যতৈ দোষশঙ্কয়া প্রতিবध्यতে তদা অথ অগ্নিন্ বারণ-
বিষয় ত্বমেব প্রমাণং দোষাদোষবিচারে সমর্থ্য অসি, তথাহি এতৎ ত্বয়া সুতরগমেব ন
কর্ণন্য, তেন রাজাঃ শ্রীদার্থ্যগুণব্যাঘাত এব কৃতো ভবেদিতি ভাবঃ ।

(হ) ননু সম্বোধনে, সঙ্কথাঃ সম্ভাষণ ভবতু অবাধ' প্রসরতু নাস্তি তত সম
কৌঃপি প্রতিবন্ধ ইত্যর্থঃ । "উল্লাপঃ কাকু বাগন্যোন্যোক্তিঃ সংলাপসঙ্কথা" ইতি
হেমচন্দ্রঃ । কিমিতি কেন হেতুনা আত্মানং স্ম অন্तरং বা আয়াসয়িষ্যামি ক্লেশয়িষ্যামি,
তথাহি অথ অবস্থানেন মালবিকয়া সহ রাজ্ঞৌ ব্যবহারবৈজাল্যং জানত্বা সম অন্তরে
ভূয়ান্ ক্লেশ এব ভাবী, ভবিতা চ রাজ্ঞৌ ননোরথসঙ্কোচঃ, তদেবাহং প্রতিষ্ঠে ইতি ভাবঃ ।
বৃহা কুপিতা অধৌ প্রস্থিতা প্রস্থাতুসুপক্লান্তা, আদিকার্ষণি ক্লপ্রত্যয়ঃ ।

বিদু। মহারাজ আপনাদের সকলেরই প্রতি সমান অনুরক্ত । আপনি
তাহার ব্যাঘাত করিবেন না । আপনি যদি সমীপদৃষ্ট দেবীর পরিচারিকা
স্ত্রীজনের সহিত কথোপকথনেরও প্রতিবেদন করেন, তাহা হইলে আপনিই
এই বারণজ্ঞ দোষাদোষ বুঝিতে পারিবেন । (স)

ইরা । আচ্ছা, কথোপকথন হউক । কিজ্ঞ আত্মাকে ক্লিষ্ট করিব ?
[এই বলিয়া সরোষে প্রস্থান] । (হ)

[इरावती रसनासन्दानितचरणा व्रजत्येव ।] (क)

राजा । सुन्दरि ! न शोभते प्रणयिनि जने निरपेक्षता । (ख)

इरा । सठ ! अबिस्ससणीओ सि । [शठ ! अबिस्ससनीयोऽसि ।] (ग)

राजा । शठ इति मयि तावदसु ते

परिचयवत्यवधौरणा प्रिये ।

चरणपतितया न चण्डि तां

विमृजसि मेखलयापि याचिता ॥२०॥

[अन्यथः । प्रिये ! परिचयवति मयि तावत् शठ इति ते अवधौरणा अस्तु, चण्डि ! चरणपतितया मेखलया अपि याचिता तां न विमृजसि । २०]

(ख) अनुसरन् अनुगच्छन् प्रस्थितामिरावतीमिति शेषः । प्रसौदतु प्रसन्ना भवतु मनोमालिन्यं विहाय पूर्व्ववत् मयि वर्त्तस्व इति भावः ।

(क) रसनया मेखलया सन्दानितौ बह्वौ चरणौ यस्याः तथाभूता, व्रजत्येव न राजानुरोधात् तव अतिष्ठदिति एवमन्वयवच्छेदम् ।

(ख) सुन्दरि ! अत्रापि पूर्व्ववत्सम्बोधनपदप्रयोगतात्पर्यमवसेयम् । प्रणयिनि तद्विषयकप्रेमयुक्ते अनुरक्ते जने मयोत्यर्थः । निरपेक्षता उपेक्षा न शोभते न युक्ता प्रतिभाति, तथाहि त्वं यथा मां त्वयि अनुरक्तं मन्यसे नाहं तथा, तत्किमिव निष्कारणं मां परिहरसीति भावः ।

(ग) शठ प्रतारक ! अबिस्ससनीयः असि तव सर्व्वे कथा प्रतारणाभिप्रायेण प्रयुक्ता अतस्त्वं यथा मयि प्रणयं ज्ञापयसि स न तथा, अतएव ममापि उपेक्षा शोभत एव इति भावः ।

राजा । (अनुसरणं करिमा) प्रसन्ना हव । (ङ)

[इरावतीर मेखलावक्त्र चरणे प्रस्थान] । (क)

राजा । सुन्दरि ! प्रणयिजने उपेक्षा शोभा पाय ना । (ख)

इरा । शठ ! तोमाके आर बिस्वास हय ना । (ग)

ইরা । ইদং বি হৃদাঙ্গা তুমং এব্ব অণুসরদি । [ইয়মপি হতাশা
ত্বানিবানুসরতি ।] (ইতি রসনাঙ্গাদায় রাজানং তাড়য়িতুমিচ্ছতি) । (ঘ)

রাজা । বয়স্য ! এষা ইরাবতী ।—(ঙ)

২০ । অথ রসলাপসুখেন প্রতিপেদং বচনং প্রযুক্ত—গঠেত্যাदि । হে প্রিয় ! পরিচয়-
বতি অতিশয়েন পরিচিত ! “ভুলনিন্দাপ্রশংসাম্” ইত্যাদ্যনুশাসনাৎ ভূমার্থে বস্তুঃ, সযি
শঠঃ প্রতারক ইতি হেতৌ তে তব অবধীরণা অবজ্ঞা অস্তু, তথাহি সযি সত্যপি অব-
ধীরণাভাবপ্রযোজকে পরিচয়ে শঠত্বমিহ তদ্বিঘটকমস্তু ইতি কথ্যত্বত্ যুক্তম্ ইতি ভাবঃ,
কিন্তু হে চণ্ডি ! ক্রোধনগলী ! চরণপতিতয়া পদলগ্নয়া মেখলয়া রমনয়া যাচिता
অব অবস্থানায় প্রার্থিতাপি তাং চরণপতিতাং মেখলাং বিমূঢ়াসি নিরাকরোপি তस्या
উপরোধমপি ন মানয়সি ইত্যর্থঃ । তথাহি তस्या উপরোধাগণনে নাस्ति কোऽपि हेतुः
तदस्या एव उपरोधं गणयित्वा गमनादुत्थिता भवेति भावः । अव मेखलायाश्चरण-
पतनेन याचकरूपे कारणे सत्यपि तत्कार्यस्य उपरोधगणनस्य अभावनिवन्धात्
विशेषोक्तिः । वृत्तमपरवक्तुं नाम ।

(ঘ) ইয়মপি ময়া চিরং গৃহীতা এষাপি হতাশা খলস্বভাবা, অথবা হতা-
বিনাশিতা বিনাশোন্মুখী ক্রতা ইত্যর্থঃ । আশা অমিলাষঃ মম গমনবিষয়ক ইত্যর্থঃ ।
ময়া তথামুতা মম অমিলয়িত্তে গমনে প্রতিবন্ধিকা ইত্যর্থঃ । ত্বানিব অনুসরতি তব
এব অনুবর্তনং করোতি, ত্বদনুকূলমিহ মাং প্রবর্তয়িতুং চেষ্টতে ইত্যর্থঃ । অতএব অহমিমাং
বিমূঢ়াসি ইতি ভাবঃ । রমনাং মেখলাম্ আদায় গৃহীত্বা, তাড়য়িতুং প্রহস্তুমিচ্ছতি
তয়া রমনয়া ইতি শিষঃ ।

রাজা । প্রিয়ে ! আমাকে তুমি বিশেষরূপে জান, অতএব শঠ বলিয়া
তিরস্কার কর ! কিন্তু হে কোপনে ! এই যে মেখলাদান চরণপতিত হইরা
যাচ্ছা করিতেছে, তাহাকে কিজ্ঞা তিরস্কৃত করিতেছে ? (২০)

ইরা । এই হতাশাও তোমারই অনুসরণ করিতেছে । [মেখলাগ্রহণ-
পূর্বক রাজাকে প্রহার করিতে উত্তত] । (ঘ)

वाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन

श्रीणीविम्बादप्युपेक्षाच्युतेन ।

चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युदयता मां

विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्ध्यम् ॥ २१ ॥

[अन्वयः । मेघराजी विद्युद्दाम्ना विन्ध्यम् इव वाष्पासारा चण्डी श्रीणीविम्बात् अपि उपेक्षाच्युतेन हेमकाञ्चीगुणेन मां चण्डं हन्तुम् अभ्युदयता ॥ २१] ।

(छ) “एषा इरावती” अस्य भागस्य श्लोकस्थेन अभ्युदयता इत्यनेन कर्त्तृतया अन्वयः ।

२१ । उपक्रान्तमेवाह—वाप्येत्यादिना । मेघराजी जलधरमाला विद्युद्दाम्ना विद्युन्मालया विन्ध्यं विन्ध्यपर्वतमिव वाष्पाः नयनाग्रूणि आसारा धारासम्याता इव यस्याः तथाभूता धाराकारेण वाष्पराशिं मुञ्चन्ती वाष्पाणाम् आसारः विस्तारः तद्वती अस्यैव अप्रत्यय इति वा, चण्डी क्रोधनस्वभावा एषा इरावतीति गद्यस्थमवैवान्वेति । श्रीणीविम्बात् नितम्बस्थलात् उपेक्षाच्युतेन विह्वलतासमुत्पादात् असावधानतया च्युतेन खलितेन अपि हेमकाञ्चीगुणेन स्वर्णमयमेखलारज्ज्वा मां चण्डम् अतिकटोरं हन्तुं ताडयितुम् अभ्युदयता उदयुक्ता जाता इति शेषः । अपिगन्धाभिप्रायस्तु—यद्यपि इयं काञ्ची स्वस्य असावधानतया खलिता तथापि अस्याः मदनुवर्तितां सम्भाव्य मदुपरि एतत्चेपाय इयम् उदयुक्ता, अहो विह्वलतातिरेक इति ! अत्र चण्डी चण्डमिति सकृत्त्वञ्जनसङ्गस्य अनेकधा साम्यात् छेकानुप्रासः । चतुर्थपादे उपमा, वाष्पसारा इत्यस्य समासान्त-गतीपमार्थव्यत्ययेन श्लेषश्च । चण्डीत्यस्य हननोदयमे हेतुपरतया काव्यलिङ्गमित्यभिजाताः । आहन्तुमित्यर्थे हन्तुमित्यस्य प्रयोगादमङ्गलप्रतीत्या अश्लीलतादोषः । स च “चण्डाहन्तुं चण्डमभ्युदयता मां” मित्यादिप्रकारेण समाधेयः । मेघराजी हन्त्येव ननु अभ्युदयता इति उपमागतभग्नप्रक्रमत्वम् । शालिनी वृत्तम् ।

ब्राह्मा । वयस्य ! एहै इरावती ।—(छ)

इति नितम्ब इहैते उपेक्षावशे अलित शर्वाङ्गी द्वारा आभाके प्रहार

इरा । किं मं एव्भ भूओ बि अबरहं करेसि ? [किं मामेव भूयोऽपि अपराधां करोषि ?] (च)

राजा । (सरसनं हस्तमवलम्बयति ।) (छ)

अपराधिनि मयि दण्डं संहारसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।

वर्द्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ॥२२॥

[अन्वयः । कुटिलकेशि ! त्वम् अपराधिनि मयि किमुद्यतं दण्डं संहारमि विलसितं वर्द्धयसि दासजनाय अत्र कुप्यसि च । २२ ।]

(च) किं कथं भूयः पुनरपि, एतच्च राज्ञा प्रागुपक्षिप्तम् अवधोरणादप्यम् अपराधं समुच्चिनोति । मामेव अपराधां सापराधां करोषि “चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मा” मिति वादेन मध्येव अपराधम् आरोपयसि, तथाहि भवतो वचनेन मम कोपस्य अनर्थता, हन्तुमित्यनेन अमङ्गलकारित्वस्य व्यज्यते, स च मम अपराध इति प्रतिभाति, वस्तुतो नेदमन्याय्यं मया किमपि कृतं येन अन्याय्यतामारोप्य मम सापराधतां स्थापयितुं प्रवर्त्तसे इति भावः ।

(छ) सरसनं मेखलायुक्तं हस्तम् इरावत्याः इति शेषः । अवलम्बते धारयति, यथा न प्रतिष्ठते अनुनीता च भवति इति भावः ।

२२ । अनुनयवाचनेव प्रयुङ्क्ते—अपराधिनोत्यादिना । हे कुटिलकेशि ! कुटिल-कुन्तलशोभने ! अस्यायम्भावः—यत् बहिरेव त्वं कुटिलतां प्रकाशयसि नतु अभ्यन्तरेऽपि इति । अपराधिनि अपराधितया निर्द्धारिते, इत्यर्थः । नतु सापराधे पूर्वापरवाक्य-सामञ्जस्यभङ्गप्रसङ्गात् । मयि उद्यतं कर्त्तुमायोजितं दण्डं मेखलाप्रहाररूपां शास्तिं

करिते उद्यत इहोच्छेदने । देखिले बोध होय, मेवमाला येन विद्यादान-सहाये विक्रागिरिके प्रहार करिवार उपक्रम करिआछे । ऐ देख—इनि नेत्रनीररूप जलधारा वर्षण करितेछेन । (२१)

इरा । कि, आमाके पुनराय अपराधिनी करितेछ ? (च)

राजा । (मेथलायुक्त हस्त धारण करिआ ।) (छ)

নুনমিদমনুজ্ঞাতম্ । (ইতি পাদযোঃ পততি ।) (জ)

২২৮। যা ক্বু ইমে মালবিকায়া চলণা, জা দে হরিসদৌহলং
পূরডস্সন্তি । [ন খল্লিনৌ মালবিকায়াশরণৌ, যৌ তে হর্ষদৌহদং পূরয়িষ্যতঃ] ।
(ইতি নিষ্ক্রান্তা সচ্যেটী ।) (ঞ)

কি কথং সংহরসি উপসংহতং করোষি, তথাহি যৌ যেন অপরাধিতয়া নিযীয়তে স সতি
মানসে তেন দণ্ড্যতে ইতি নিয়মঃ, ত্বং তদ্বিপরীতং কথং করোষি ইতি ভাবঃ । এতেন
২২৮। ইতি আধিপত্যম্ আত্মনি প্রকটয় চিত্তপ্রসাদঃ অনুকূলিতঃ ভবতি । অত্র অক্লিন্
প্রকমে বিলম্বিতং বিলাসং কৌতুকমিত্যর্থঃ । বর্জয়সি ব্রহ্মি নয়সি, অথবা বিলম্বিতম্
ইদৃশদশায়াসমপি ময়ি আনুকূল্যবুদ্ধ্যা বিলম্বং বর্জয়সি ইতি দাসজনায অধীনজনায
নমস্ কুপ্যসি ক্রোধং বহসি চ, কোপার্থধাতুযোগে চতুর্থী । কোপেঃপি বিলাসবর্জনমিতি
সহদাশ্রয়ম্ উত্পাদয়সি ইতি ভাবঃ । অত্র বিলাসবর্জনকোপকারণরূপযোঃ ক্রিয়योঃ
যোগপত্যাৎ ক্রিয়াসমুচ্চয়ঃ অলঙ্কারঃ । আত্মা জাতিঃ ।

জ) ইদং সম অপরাধমার্জনং, ময়ি আনুকূল্যং বা নুনং নিযিতম্ অনুজ্ঞাতম্ অনু-
মোদিতং ভবত্যা ইতি শিষ্যঃ । তথাহি উদ্যতস্ত্যপি দণ্ডস্য সংহরণদর্শনেন এতদনুমীযতে
ইতি ভাবঃ ।

(ঞ) ইমৌ ত্বয়া পতনাধিকরণত্বেন লভ্যৌ কৃতৌ এতৌ দৃষ্টমানৌ চরণৌ পাদৌ ন
মালবিকায়াঃ মালবিকাসম্বন্ধিনৌ ভবত ইতি শিষ্যঃ । যৌ চরণৌ তে তব হর্ষদৌহদং
প্রমোদরূপফলবিষয়কং মনোরথং হর্ষজনকং বস্তু বা পূরয়িষ্যতঃ সফলীকরিষ্যতঃ । পদে
রচয়িষ্যতঃ । সচ্যেটৌ পরিচারিকাসংহিতা ।

অগ্নি কুটিল-কুন্তলে ! আগ্নাকে অপরাধী বলিয়া স্থির করিয়াছ । তজ্জন্তু
আগ্নার প্রতি সমুত্তত মেথলাপ্রহার-দণ্ড উপসংহার করিতেছ কেন?
ইহাতে ত বিলাসবিশেষই বর্জিত করিতেছ । অথচ নাদৃশ অধীন জনের
প্রতি কুপিতাও ইহীয়াছ ॥২২॥

নিশ্চয়ই এক্ষণে আগ্নার অপরাধ-ক্ষমার আবেদন অনুমোদন করিয়াছ ।
(এই বলিয়া পদদ্বয়ে পতন ।) (জ)

বিদু। শুভে হি, অকিটপ্পসাদোসি । [উচ্চিষ্ট অকৃতপ্রসাদোসি ।] (জ)

রাজা। (উল্লাসে ইরাবতীমপশ্যন্ ।) কথং গতৈব প্রিয়া ? (ট)

বিদু। বহুস্ব ! দিষ্টিয়া ইমস্ব অবিণ্যস্ব অ্যসস্বা গদা
এসা । তা অহ্মে সিগ্ধং অবক্কমাম । জাব অঙ্কারঅো রাসিঁ
বিঅ অণুবক্কং পড়িগমণং গা করেদি । [বয়স্য ! দিষ্ট্যা অনেন অবিণ্যেন
অপ্রসন্নো গতা এষা । তদ্ব্যং শৌভ্রমপক্রমামঃ । যাবদঙ্কারকো রাশিমিব অনুবক্কং
প্রতিগমনং ন করোতি ।] (ড)

(জ) উচ্চিষ্ট ভূমিতলাদিতি শ্রীষঃ । ন কৃতঃ প্রসাদঃ যস্মিন্ তথাভূতঃ । তথাহি
কথম্ অনুগৃহলাভায় যতসে ন খলু ইরাবতী ত্বয়ি অনুগৃহং কৃতবতী, পরন্তু প্রস্থিতা
এব ইতি ভাবঃ ।

(ট) প্রিয়া ইরাবতী গতা এব প্রস্থিতা এব নতু মদনরোধমপেক্ষমাণা স্থিতা ইতি
এবশব্দব্যবচ্ছেদ্যম্ । কথং প্রশ্নে সম্ভাবনায়াং বা ।

(ড) অনেন অনুষ্ঠিতপূর্বেণ অবিণ্যেন মালবিকামাশ্রিত্য দোহদপূরণপ্রার্থনাদি-
রূপেণ কৃত্যবহারেণ অপ্রসন্নো অসন্তুষ্টো এষা ইরাবতী দিষ্ট্যা ভাগ্যবশাদেব তবেতি
শ্রীষঃ । গতা অস্মাত্ স্থানাত্ অপক্রান্তা । তথাহি তস্যা যদিহঃ প্রস্থানং তন্ মঙ্কলায়
এব তৈঃ পথ্যকল্যত, অন্যথা তস্যা অব স্থিতিঃ অন্যস্মৈ বা কস্মৈচিত্ মহতে অনর্থায়
অকল্যণ্যত ইদানীন্তু নিব্বাধমেব বর্তিতুং পারযেথা ইতি ভাবঃ । তন্ তস্মাত্ বয়ং
আবামিতি যাবত্, শৌভ্রং কালবিলম্বমকৃত্বা এব অপক্রমামঃ অপসরামঃ ‘অস্বদো হযথ’
ইতি বহুবচনম্ । অন্যথা পরতঃ সা আগত্য বা অনিষ্টান্তরসমুপাদেয়ত । যাবত্

ইরা । ইহা মালবিকার চরণ নহে যে, তোমার আনন্দজনক অভিলাষ
পূরণ করিবে । (এই বলিয়া চেষ্টার সহিত নিজগমণ ।) (ঝ)

বিদু। উত্থান করুন । আপনি উহাকে প্রসন্ন করিতে পারি-
লেন না । (ঞ)

রাজা । (উত্থানপূর্বক ইরাবতীকে দেখিতে না পাইয়া) তবে কি
প্রিয়া নিশ্চয়ই গমন করিয়াছেন ? (ট)

রাজা । অহো ! মদনস্য वैषम्यम् ! (ঙ)

মন্যে প্রিয়াহৃতমনাস্তস্যাঃ প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাম্ ।

এবং হি প্রণয়বতী সা শক্যমুপেচ্ছিতুং কুপিতা ॥ ২২ ॥

[অন্বয়ঃ । প্রিয়াহৃতমনাঃ তস্যাঃ প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাং মন্যে এবং সা কুপিতা প্রণয়বতী উপেচ্ছিতুং নহি শক্যম্ । ২২ ।]

যতকালান্তরে অঙ্গারকঃ সঙ্কলয়হঃ ‘রাশি’ মেঘাদীনামন্যতমম্ ইব অনুবক্রং কুটিল-
ভাবেন প্রতিগমনং প্রতিকূলগতিং ন কৰোতি নাস্থয়তি । তথাহি যথা সঙ্কলয়হো বক্র-
ভাবমাশ্রিত্য রাশিবিশেষং গচ্ছন্ মহদনিষ্টমুপপাদয়তি তথা ইয়মপি বক্রা সতী
ধারণীপ্রভৃতিষু প্রকৃতং হৃতং নিবেদ্য যথা শ্রুত আগত্য প্রমাণেन তব সাপরাধতানিষ্যৎ ন
কর্তুংমহন্তি তথা কৰ্ত্তব্যমिति ভাবঃ । উপমালঙ্কারঃ । ‘ইমস্য অবিনয়ম্’ ইত্যম
তৃতীয়ার্থে বিদূষকপ্রাকৃতভাষায়াং ষষ্ঠী প্রযুজ্যতে । অনুশাসনঞ্চ ‘ষষ্ঠী প্রায়েণ’ ইতি ।
অনুবক্রমিত্যত্র অনুশব্দং পৃথক্কৃত্য রাশিমিতি দ্বিতীযোপপাদনং সাধু ।

(ঙ) অহো আশ্চর্য্যে, মদনস্য কামস্য वैषम्यं বিষমভাবঃ ।

২২ । মদনবৈষম্যমিব প্রতিপাদয়তি—মন্যে ইत्याদিना । প্রিয়থা প্রিয়তময়া মাল-
বিকয়া হৃতম্ আয়তীকৃতং মনঃ অন্তঃকরণং यस्य তথাভূতঃ মালবিকাযামতিমাত্রমাসক্ত-
হৃদয়ঃ অহমিত্যর্থঃ । তস্যাঃ ইরাবত্যাঃ প্রণয়িন্যা অপি প্রণিপাতলঙ্ঘনং পাদপতন-
রূপানুগম্যুক্তং ক্রমং সেবাম্ আনুকূল্যবিধানমিব মন্যে সম্ভাবয়ামি । তথাহি ময়ি স্বরণ-
পততি সতি যত্ সা মামুপেচ্ছ্য অবাধং গতা তন্ অবশ্যং মম অনভিমতিযোগ্যম্
অপমানকরঞ্চ, তথাপি তত্প্রস্থানেনৈব মালবিকাবিলাসভোগস্য সৌকর্য্যবোধান
তদতিমাত্রমভিমতমিব জানামি ইতি ভাবঃ । অর্থান্তরমপি অত্র এবং সম্ভবতি—যথা

বিদু । বয়স্তু ! ভাগ্যবশতই এই অবিনয়ব্যবহারে অসম্ভট্টী হইয়া
ইনি এস্থান হইতে প্রস্থান করিলেন । অতএব বক্রতাপ্রাপ্ত মঙ্গল-গ্রহের
রাশিস্তরঙ্গমনের ন্যায় তাঁহার পুনরাগমনের পূর্বেই আমরা সত্বর এস্থান
হইতে প্রস্থান করি ।

রাজা । অহো ! কামের কি বিষম ব্যবহার ! (ঙ)

[ইতি নিষ্কান্তঃ সহ বয়স্যে ।] (৬)

ইতি তৃতীয়োঃ ॥ ২

প্রিয়য়া ইরাবত্যা হনং পূর্বম্ আক্লষ্ট মনঃ यस্য তথাভূতঃ ইতঃ পূর্বং তব সুতরামাসক্তঃ
অপি প্রণিপাতলঙ্ঘনং সেবাং মন্যে । পরে তু তদাসক্তমনস্কত্বমেব অপমানস্য সেবাত্বশ্চে
প্রযোজকং ব্যাচচতে । এবম্ অতিমাত্রাং প্রণয়বতী প্রেমশালিনী সা ইরাবতী কুপিতা
জাতক্রোধা ক্রোধেন ক্রতমত্ প্রণিপাতলঙ্ঘনা ইত্যর্থঃ । অপেচ্চিতুং পরিহাণুং শক্যম্, শকীরব
ধাত্বর্থসেবাকর্ম্মকত্বস্বীকারাত্ “শক্যমরবিন্দমুরমিত্ব” মিত্যাদিবত্ সামান্যতৌ বা ক্রৌব-
লম্ । তথাহি যদি ইরাবতী কুপিতা ক্রতমত্ প্রণিপাতলঙ্ঘনা চ নাভবিত্যত্ তদা কমিব
দ্রোণং ব্যাজীকৃত্য ইমাং পরিহাণু মালবিকায়ামাসক্তৌঃ ভবিত্যম্, ইদানীং তু কুপিতয়া তয়া
স্বতঃসঙ্কতয়ে নোপস্থাতব্যমিতি সুকরমেব মালবিকাসঙ্কতিসাধকোপায়পরিচিন্তনাদিক-
মপি ইতি ভাবঃ । অত্র প্রতিকূলস্য প্রণিপাতলঙ্ঘনস্য অনুকূলতয়া পরিণমনাত্ অনু-
কূলালঙ্কারঃ । ‘এবং প্রণয়বতী সা নহি শক্য’মিতি ক্বচিৎ পাঠঃ । অত্র নিপুণবীচ্যেণ
অর্থান্তরমপ্যপতিষ্ঠতে, তচ্চ বিস্মৃতিভয়াত্ ত্যক্তম্ । আত্মা জাতিঃ ।

(৬) ইতিশব্দঃ অবসানসূচকঃ । বয়স্যেণ বিদূষকৌ সহ সহার্থে তৃতীয়া । নিষ্কান্তঃ
রাজা ইতি পূর্বপদার্থেনান্বয়ঃ । এতদন্তঃ গর্ভসম্বিঃ ।

ইতি মালবিকাগ্নিমিতব্যাহ্বানি বিজয়াহ্বানি তৃতীয়োঃ ॥ ২

দেখ ! প্রিয়ভাতাই আমি মন অর্পণ করিয়াছি। তজ্জগা আমি
প্রণিপাতপূর্বক পরিচর্যা করিলাম। কিন্তু তিনি তাহা গ্রাহ্য করিলেন না।
ইহা আমার পক্ষে সুবিধাজনকই হইয়াছে বলিয়া আমার মনে হইতেছে।
অতিমাত্র প্রেমশালিনী ইরাবতী কুপিতা হইয়া আমার প্রণিপাতাদি গ্রাহ্য
না করিয়া প্রস্থান করাতে তাঁহাকে উপেক্ষা করা সহজসাধ্য হইয়াছে ॥২৩॥

[বিদূষকের সহিত সকলের নিষ্কমণ ।] (৬)

তৃতীয় অঙ্ক ॥ ৩

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति पथ्यंतुसुको राजा प्रतीहारी च ।) (क)

राजा । (आत्मगतम् ।)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामाशया बद्धमूलः

सम्प्राप्तायां नयनविषयं रुदरागप्रवालः ।

हस्तस्पर्शैः कुसुमित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्

कुर्यात् कान्तं मनसिजतरुमां रसज्ञं फलस्य ॥ १ ॥

[अन्वयः । श्रुतिपथगतां ताम् आश्रित्य आशया बद्धमूलः नयनविषयं सम्प्राप्तायां रुदरागप्रवालः हस्तस्पर्शैः व्यक्तरोमोद्गमत्वात् कुसुमित इव मनसिजतरुः मां फलस्य कान्तं रसज्ञं कुर्यात् । १ ।]

(क) ततः यवनिकापसारानन्तरम् । पथ्यंतुसुकः मालविकाप्रणयोत्कण्ठितः । राजा अग्रिमितः ।

१ । उत्कण्ठामिव व्यनक्ति—तामित्यादिना । श्रुतिपथगतां वसुलक्ष्म्या मालविका-
चित्रदर्शनवेलायां तत्त्वेन यावितां तां मालविकाम् आश्रित्य अधिकृत्य आशया तद्विषयक-
मनोरथेन तदीयमिलनाकाङ्क्षा वा इत्यर्थः । बद्धमूलः जातप्ररोहः अद्भुत इति
भावः । परतश्च नयनविषयम् अक्षिगोचरतां सम्प्राप्तायां लब्धवत्यां सत्यां चाक्षुषविषयी-
भूतायामित्यर्थः । अभिनयकलाप्रदर्शनावसरे इति भावः । रुदः अद्भुतः रागः
अनुराग एव प्रवालः पङ्क्तवः यस्य तथाभूतः अनुरागरूपपङ्क्तवयुक्त इत्यर्थः । हस्तस्पर्शैः
तदीयाङ्गे वकुलावलिकया स्वेन सह पातितायाः मालविकाया उत्थापनवेलायां
जातैः करसम्पर्कैः तदीयाङ्गे इति भावः । व्यक्तः प्रकाशं गतः दृष्टिलक्ष्यतामाश्रित

[अनन्तरं नितास्त उक्कण्ठित राजा ओ प्रतिशरीर अवेश ।] (क)

প্রতী । জেদু জেদু মহা । অসম্মিহিতো গোদমো । [জয়তু জয়ত
মতাং । অসম্মিহিতো গৌতমঃ ।] (গ)

রাজা । (আত্মগতম্) । আঃ ! মালবিকাৱত্চান্তজ্ঞানায ময়া
প্রেষিতঃ । (ঘ)

(প্রবিষ্ট্য বিদূষকঃ ।) জেদু জেদু ভবম্ [জয়তু জয়তু ভবান্] । (ঙ)

রাজা । জয়সেনে ! জানৌহি তাবত্,—কাসো দেবৌ ধারিণৌ
সরুজচরণত্বাদ্বিনোদ্যত ইতি । (চ)

(গ) গৌতমঃ ভবতৃসম্বোধনবিধং তদাত্ম্যঃ বিদূষকঃ অসম্মিহিতঃ অব অনুপস্থিতঃ
তত্ কথমিহ তম্ আমন্যসে ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) আঃ স্মরণে । মালবিকায়াঃ মনুপ্রিয়ায়াঃ বর্তমানস্য বর্তমানব্যাপারস্য
জ্ঞানায অবগতয়ে ময়া প্রেযিতঃ নিযুক্তঃ । তথাহি অহং মালবিকাং সংশ্লিষ্য এতাবদ-
বস্থান্নরং গতৌস্মি সা তু কথমিত্যবগত্য মাং বিশ্রাময় ইতি নিযুক্ত ইতি ভাবঃ । আ
ইতি নিজবিস্মৃতিজনিতদুঃখাবেদকং বা ইতি কেচিত্ ।

(ঙ) জয়তু জয়তু উত্কর্ষণে বর্তমানম্ । এতচ্ রাজাপস্থাননিযমেণ কথিতম্ ।

(চ) জয়সেনা ইতি প্রতীহার্য্যা নাম, ততৃসম্বোধনম্ । ক কখিন্ স্থানে ।
সরুজচরণত্বাৎ বেদনার্হিতপাদত্বাৎ, দৌলাপরিষ্রায়া দেব্যাঃ পাদবেদনায়াঃ উত্পত্তেঃ ।
বিনোদ্যতে পরিষ্রুতং পরিজনেনেতি শ্রবঃ । মালবিকাসাশ্লিষ্য বাক্যাবতারণে প্রতীহার্য্যা
প্রতিবন্ধকত্বমিতি প্রতীহারীসম্বন্ধ গময়িতুমেধা রাজ্ঞঃ প্রহস্মিরিতি মন্যম্ ।

প্রতী । জয় হউক, জয় হউক মহারাজ । গৌতম ত নিকটে নাই । (গ)
রাজা (আত্মগত) ওঃ, মালবিকার বৃত্তান্ত জানিবার জন্ত তাহাকে
পাঠাইয়াছি । (ঘ)

(বিদূষকের প্রবেশ ।) বিদু । আপনার জয় হউক, জয় হউক । (ঙ)
রাজা । জয়সেনে ! দেবী ধারিণী চরণে আহত হইয়া কোথায়
পরিচারিকার সেবা দ্বারা বিনোদিতা হইতেছেন,—জানিয়া আইস ! (চ)

प्रती । जं देवो आणवेदि । [यत् देव आज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता ।) (छ)

राजा । गौतम ! को वृत्तान्तस्तत्रभवत्यास्ते सख्याः ? (ज)

विदू । जो बिड़ालगिह्रीदाए परहुदिआए । [यो बिड़ालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।] (झ)

राजा । (सविषादम् ।) कथमिव ? (ज)

(छ) देवः महाराजः यत् आज्ञापयति आदिशति तदेव करोमि इति शेषः ।

(ज) अवभवत्याः मया प्रौतिनिधानतया अभ्यर्हणीयायाः ते तव सख्याः मालविकायाः को वृत्तान्तः कौटुशी अवस्था, अपि यथाहं तस्यामनुरागेण विकारं गतवान् सापि तथा इति प्रश्नार्थः ।

(झ) बिड़ालेन मार्जारिण गृहीताया आल्लन्दितायाः हिंसनबुद्ध्या धृताया इत्यर्थः । परभृतिकायाः कोकिलायाः यः वृत्तान्तः भवतीति शेषः । अत्र परभृतिकापदं मालविकायाः पराधीनतां व्यनक्ति । स एव वृत्तान्तस्तस्या जात इति तात्पर्यम् । स च वृत्तान्तः परत एव व्यक्तीभवति । अत्र बिड़ालगृहीतायाः परभृतिकाया यथा अवस्था भवति तथा इति सादृश्ये वाक्यपर्यवसानात् निदर्शना इति वदन्ति । परभृता एव परभृतिका इति अनुकम्पार्थे कप्रत्ययः । “वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः । स्त्रियामाप ।

(ज) सविषादं प्रियाया मालविकाया विपदाशङ्कया, आत्मनोऽभिप्रेतस्य व्याघातशङ्कया च त्रिषण्भावेन इत्यर्थः । कथमिव कौटुशी वृत्तान्तः स्पष्टं कथ्यताम् इति भावः ।

प्रती । ये आज्ञा महाराज । (এই বলিয়া নিষ্क्रमণ) । (छ)

राजा । गौतम ! तोमार सखी माननीया मालविकार अवस्था किरूप ? (ज)

विदू । बिड़ालगृहीता कोकिलार स्वरूप अवस्था हय, ताँहारउ तज्जप हईग्राछे । (झ)

राजा । (सविषादे) किरूप ? (ज)

বিদু। সা ক্ব তবস্বিনী তাএ পিঙ্গলক্বীএ সারমণ্ডভূঘরএ
গুহাএ বিঅ ণিক্বিত্তা । [সা খলু তপস্বিনী তথা পিঙ্গলাত্যা সারমাণ্ড-
ভূগৃহে গুহাশামিব নিচিন্তা ।] (২)

রাজা। ননু মত্‌সম্পর্কমুপলভ্য ? (৩)

বিদু। অধই । [অথকিম্ ।] (৬)

রাজা। ক এং বিমুখোঽস্মাকং, যেন চণ্ডীকৃতা দেবী ? (৬)

(২) সা খলু তপস্বিনী বরাকী শোচ্য ইতি যাবত্, মালবিকা তথা ভবতা
বিদিতপূর্ব্বথা পিঙ্গলাত্যা তদাখ্যয়া দেবীপরিচারিকয়া পিঙ্গলাচবিড়ালীতুল্যয়া ইতি
বা, যদ বা পিঙ্গলাত্যা রক্তনয়নয়া ক্রোধোদ্বীপিতয়া ইতি শ্রেয়ঃ, দেব্যা ধারিণ্যা ;
সারমাণ্ডে ধনাধারভূতে ভূগৃহে ধরাগর্ভান্তর্জ্বলিত্বা কোষাগারে গুহায়াং পর্ব্বতদরীয়া
ইব নিচিন্তা স্থাপিতা সারমাণ্ডেত্যনেন তস্য গৃহস্য সুরজিতত্বং সাতিশয়নিরুহত্ব
ব্যক্তম্, এতদেব মালবিকায়াঃ শোচ্যত্বং হেতুঃ । “ব্রতিশোচৌ তপস্বিনী” ইতি
বিকাণ্ডশ্রেয়ঃ । “শ্রেষ্ঠে স্যামি ধনে শুল্কে সার” ইতি কোপলব্ধঃ সারশব্দস্য ধনাশ্রয়ঃ ।
গুহায়ামিব ইত্যুপমা সা চ প্রীতভূগৃহস্য অন্বকারমত্বং ব্যনক্তি ।

(৩) ননু: প্রশ্নে । মত্‌সম্পর্কং মম সম্বন্ধং ময়া সহ মালবিকায়াঃ সঙ্গতিম্ উপলভ্য
বিজ্ঞায় কিং মালবিকা ভূগৃহে নিচিন্তা ইতি প্রশ্নার্থঃ । তথাহি কিম্ ইরাবত্যা
উপলব্ধিত: ময়া সহ মালবিকায়াঃ সম্বন্ধ এব তस्या নিরোধে বীজমিতি ভাবঃ ।

(৬) অথকিম্ ইদমিত্যমিত্যর্থঃ । তত্‌সম্পর্কোপলভ্য এব তন্নিরোধে হেতুরিতি ভাবঃ ।

(৬) ক: জন: এবম্ অস্মাকং সম্পর্কে বিমুখ: প্রতিকূল: যেন জনেন দেবী রাজী
ধারিণী চণ্ডীকৃতা ক্রুদ্ধভাবং নীতা ।

বিদু। সরলা মালবিকা সেই পিঙ্গলাকী কর্তৃক পর্বতের গুপ্ত-
গুহার দ্বায় ভূগর্ভস্থিত কোষাগারে নিষ্কিন্ধা হইয়াছেন । (৫)

রাজা। তবে কি আমার সম্পর্ক উপলব্ধি করিয়া ? (৩)

বিদু। তা বৈ কি ? (৬)

विदू । सुणादु भवं । परिब्बाजिआए मे कहिदं । हिआो
किल तत्तभोदी इरावदी रुअक्कन्तचलणां देवीं सुहं पुच्छिदुं
आअदा । [गृणोतु भवान् । परिव्राजिकया मे कथितम् । ह्यः किल तवभवतो
इरावतो रुजाकान्तचरणां देवीं सुखं प्रष्टुमागता । (ण)

राजा । ततस्ततः ? (त)

विदू । तदो सा देवोए पुच्छिदा—किम्, अलोइदो वल्लहजणो
न्ति ? ताए उत्तं—मन्दो वो उवआरो । जं परिजणे संकन्तं
वल्लहत्तणं ए जाणीअदि—[ततः सा देव्या पृष्टा । किन्नु अवलोकितो
वल्लभजन इति ? तथोक्तम्—मन्दो व उपचारः । यत् परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न
ज्ञायते] (य) ।

(ण) परिव्राजिकया पण्डितकौशिक्या मे कथितम् । कथनार्थधातुयोगे पठौ । ह्यः
गते दिवसे । रुजया पादवेदनया आक्रान्तौ आश्रितौ चरणौ पादौ यस्याः तथाभूतां
पादवेदनाभिभूतां देवीं राज्ञीं धारिणीं सुखम् अनामयं प्रष्टुम् आगता उपस्थिता, “देवि
अपि सुखौ ते चरणौ” इति प्रष्टुं प्रस्थिता इरावती इत्यर्थः ।

(त) ततस्तत इति सातिशयायहसंचकः प्रश्नः । प्रयोजनातिशये वीप्सा ।

(य) सा इरावती देव्या धारिण्या पृष्टा वल्लभानामिति शेषः । वल्लभजनः प्रियजनः
आर्यपुत्र इत्यर्थः । अलोकितः दृष्टः किम् ? तथा इरावत्या उक्तं कथितं वल्लभाण-
मिति शेषः । वः युष्माकम् उपचारः आरोपज्ञानं वल्लभत्वायोग्येऽपि वल्लभव्यवहार
इत्यर्थः । मन्दः कुतन्तितः, तथाहि राजा युष्माकं न वल्लभस्तथापि वल्लभत्वज्ञानं तव

राजा । के आमादेर प्रति एकरूप बिमुख हईल, वे देवीर क्रोध
समूपादन करिल ? (ठ)

विदू । श्रवण करुन । परिव्राजिका आमाके कहियाछेन । गत
कन्या देवीर चरणे आघात लागियाछे, ভাল हईयाछे कि ना,—नाननीया
ईरावती ताहा जिज्ञासा करिते आसियाछिलेन । (ण)

राजा । तार पर, तार पर ? (त)

রাজা । নিৰ্ভেদাদৃষ্টেঃপি মালবিকায়াময়মুপন্যাসঃ শঙ্ক-
য়তি । (দ)

বিদুঃ । তদৌ তাৎ অণুখিল্জমাণা সা ভবদৌ অবিণম্রং
অন্তরেণ পরিগদত্যা কিদা । [ততস্তয়া অনুখিয়মাণা সা ভবতৌঃবিনয়-
মন্তরেণ পরিগতার্থা ক্রতা ।] (ঘ)

কথমিব প্রশস্তং স্যাদিতি ভাবঃ । তত্বেই কারণমুপন্যস্বতি—যদিত্যাदिना । পরিজনং
পরিচারভূমিকাং গতে জনে মালবিকাৰূপে ইতি তানুপৰ্য্যম্ । বল্লভত্বং প্রিয়ত্বং রাজা
ইতি শ্রেষঃ । ন জ্ঞায়তে যুগ্মাভিরিতি শ্রেষঃ । তথাহি রাজা যুগ্মাসু প্রশংসং পরিত্যজ্য
কস্মিন্ স্থিতু পরিজনে বহুপ্রশংসো জাতঃ তত্ কথমিব স বল্লভো ভবেদিতি ভাবঃ । অত্র কিং
অত্মণো—ইত্যত্র কিং অত্মণো বি অণলংকিতৌ দ্বিঅঅজণৌ বল্লভৌচিতি । তদৌ তাৎ
উত্তমভ্যন্তরে মন্দিরম্ কুদৌ বা উবম্বারৌ জং পরিঅণৌ সংকন্তং বল্লভত্বং জানিস্বদি
ইতি পাঠঃ কথিতু ।

(দ) নিৰ্ভেদাত “মালবিকায়াম অহং সুতরাং অনুরক্ত” ইত্যেবংবিধস্য বাক্যার্থস্য
প্রকাশাত্ স্মৃতেঃপি যদপি ইরাবতৌ মালবিকাগতং মম প্রশংসং নাবিদ্ভিতবতৌ তথাপীত্যর্থঃ ।
মালবিকায়াম্ তামেবাশ্রিত্য ইত্যর্থঃ । অয়ং পরিজনত্বেন উপলব্ধঃ উপন্যাসঃ বাগ্বিন্যাসঃ
শঙ্কয়তি সম্ভাবয়তি । তথাহি, মালবিকামেব লক্ষ্যৌক্যত্ব ইরাবতৌ বৃদ্ধং বচনং প্রযুক্ত-
বতৌচি সম্ভাব্যত ইতি ভাবঃ । অন্যস্মিন্ পরিজনে মমাসংক্রান্তচিত্তত্বাত্ মালবিকায়াম্
মহ মম অবিদিতস্য ইরাবত্যা প্রত্যক্ষীকরণাচ্চ উপন্যাসে তদ্বিষয়কত্বমেব সম্ভাব্যম্ ।

(ঘ) ততঃ তদনন্তরং রাজাঃ পরিজনসংক্রান্তচিত্তত্বজ্ঞাপনানন্তরমিত্যর্থঃ । তথা

বিদুঃ । অনন্তর দেবী তাহাকে জিজ্ঞাসা করিলেন,—প্রাণবল্লভ আৰ্য্য-
পুত্রকে দেখিয়াছ কি ? তখন ইরাবতী কহিলেন,—আর আপনাদের
তাঁহার উপর বল্লভত্ব আরোপ শোভা পায় না । এদিকে যে তাঁহার
বল্লভত্ব পরিজনে সংক্রমিত হইয়াছে এ সংবাদ আপনারা রাখেন না । (থ)

রাজা । সমস্ত ব্যাপার স্পষ্টরূপে প্রকাশিত না হইলেও ইরাবতীর
এইরূপ উক্তি সেই মালবিকার সম্বন্ধেই আশঙ্কা উৎপাদন করিতেছে । (দ)

রাজা। অহো ! দৌর্ঘরোষতা তত্রভবত্যা : । অতঃপরং কথয় । (ন)

বিদুঃ । কিং অদৌ বরং ? মালবিকা বকুলাবলিকা অ গিঅল-
পদৌও অদিত্তসুজ্ঞপাএ পাডালবাসং ণাঅকস্সআও বিঅ
অণুহোন্তি । [কিমতঃ পরং ? মালবিকা বকুলাবলিকা চ নিগড়পয়ৌ অট্ট-
সূর্যপাদৌ পাডালবাসং নাগকন্যকে ইবানুभवतः ।] (প)

ইরাবত্যা অনুখিয়মানা সন্তপ্যমানা দেবী ধারিণী ভবতঃ অবিনয়ম্ অন্যাশ্চব্যবহার-
তাম্ অন্তরেণ পরিগতার্থা জাতব্রতান্ ক্রতা । তথাহি “অস্মিন্ বিষয়ে রাজঃ কোঽপি
দৌষৌ নাস্তি কেবলং দুর্ভগা মালবিকা এষ কুবিধমপরায়ণা एवं রাজানং মোহিতবতী”
ইত্যেवं মালবিকায়্যা এষ দৌষমাবেদিতবতীতি ভাবঃ ।

(ন) অহৌ আশ্চর্য্যং, তত্রভবত্যা : ইরাবত্যা : দৌর্ঘরোষতা সাতিশয়কুহতা । এতা-
বতাপি কালেন তত্কৌপস্যাপরিহারাৎ যেন দেবী বিরুদ্ধং জ্ঞাপিতা ইতি ভাবঃ । অতঃপরম্
এতদনন্তরজাতং বস্তু কথয় ।

(প) কিম্ অতঃপরম্, এতদনন্তরং কিমিষ অন্যত্ জাযতামিতি ভাবঃ । নিগড়েন
শ্লঙ্কলেন বহ্নৌ পাদৌ যয়োঃ তে নিগড়বহ্নচরণে ক্রুতা ইতি শিষঃ । অট্টসূর্যপাদৌ
সূর্যকরস্পর্শশূন্যে অম্বকারময়ে প্রদেশে স্থাপিতে নাগলোককন্যকে নাগদুহিতরাবিব
পাডালবাসং ভূগর্ভবাসম্ অনুभवतः । তদনন্তরমেব তে গভীরং ভূগর্ভস্থম্ অম্বকারময়ং
কৌষাগারম্ উপনীয় শ্লঙ্কলাবহ্নপাদৌ স্থাপিতে ইতি ভাবঃ । “পাদা রস্মাঙ্কিতূর্যাংশা”
ইত্যমরঃ ।

বিদুঃ । অনন্তর ইরাবতী, কেবল আপনার দুর্ব্যবহারের উল্লেখ না
করিলে সমস্ত ব্যাপারই দুঃখিতা দেবীকে বিদিত করিলেন । (ধ)

রাজা । আহা ! দেবী অতিমাত্র ক্রুদ্ধ হইয়াছেন । অতঃপর কি
হইল—বল । (ন)

বিদুঃ । আর কি বলিব ! মালবিকা ও বকুলাবলিকা উভয়ে এখন

রাজা । কষ্ট' কষ্টম্ । (ফ)

মধুরস্বরা পরম্বৃতা ভ্রমরী চ বিবুড়চুতসঙ্গিন্যৌ ।

কোটরমকালবৃষ্টিয়া প্রবলপুরোবাংতয়া গমিতে ॥ ২ ॥

[অন্বয়ঃ। মধুরস্বরা পরম্বৃতা ভ্রমরী চ বিবুড়চুতসঙ্গিন্যৌ প্রবলপুরোবাংতয়া
অকালবৃষ্টিয়া কোটরং গমিতে । ২ ।]

(ফ) কষ্ট' কষ্টম্ আধিক্যে দ্বির্বচনম্ । আধিক্যঞ্চ মালবিকায়াঃ প্রিয়ায়াঃ কষ্টে
ব্রতনাৎ ।

২ । অথ কষ্টকারণমিহ ব্যনক্তি—মধুরীত্যাदिना । মধুরঃ স্মৃতিসন্তর্পণঃ স্বরঃ
অগ্নিঃ যস্মাঃ তথাভূতাঃ এতেন মালবিকায়াঃ সঙ্গীতমাধুৰ্য্যস্বরণমভিব্যজ্যতে । পরম্বৃতা
কোকিলা অতাপি পূর্বেণ পরম্বৃতাশব্দতাত্পর্য্যমবসেয়ম্ । ভ্রমরী মধুকরী চ বিবুড়স্য
লুকুলিতস্য চুতস্য রসালস্য সঙ্গঃ সম্পর্কঃ বিদ্যতে যযৌঃ তে তদবস্থয়া বর্তমানৈ ইত্যর্থঃ ।
প্রবলঃ উৎকটঃ পুরোবাংতঃ পূর্ব্ববর্তী বায়ুঃ যস্মাঃ তথা অকালবৃষ্টিয়া অকালিক-
বর্ষাসম্পাতেন কোটরং হ্রাদাদিলগ্নং বিবরং গমিতে প্রাপিতে । তথাহি যথা চুতমুকুল-
রূপানাং চুতলগ্নে ভ্রমরীপরম্বৃতে দেবাত্ কালিন অকালবৃষ্টিমিঃ পবনবিচৌমেয
নাডিতে কোটরমিহ প্রবিষ্টে তে তথৈব প্রকৃতে মালবিকা বকুলাবলিকা চ সত্ সম্পর্কভোগায়
স্থিতে সঙ্গসা দেব্যা ভূগর্ভমিহ নীতে ইতি ইত্যমিহ সমাদ্রপ্তুতাত্ সমস্য প্রস্তুতস্য
প্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ । বিনা প্রবলবাংতবিচৌমে যথাকালং জাতা বৃষ্টিঃ
ন তথা উৎকটো ভবতি যথা বহিঃপ্রবলবাতমগ্নততয়া কোটরগতলমিহ স্নাত ভ্রমরী-
পরম্বৃত্তোরিতি অকালবৃষ্টিয়া প্রবলপুরোবাংতয়তি চ বিশেষণে নির্দেশঃ । অত্যা জাতিঃ ।

নিগড়বদ্ধচরণা ও অদৃষ্টদৃশ্যাকিরণা ইহঁরা, নাগকণ্ঠান্নগের ঞ্চায় পাতালবাস
অনুভব করিতেছে । (প)

রাজা । কি হুঃখ, কি হুঃখ । (ক)

মধুরভাবিণী কোকিলা ও ভ্রমরী উভয়ে বিকসিত চুতবৃক্ষের সংসর্গে
অবস্থিতি করিত । এখন প্রবলপ্রতিকূলবায়ুসহকৃতা অকালবৃষ্টি তাহাদিগকে
কোটরমধ্যে প্রবেশিত করিয়াছে । ২ ॥

अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात् ? (ब)

विद् । कंहं भविस्सदि, जं सारभाण्डघरणं वाचदा माहविआ देवोए संदिट्ठा,—मह अङ्गुलीअअमुहं अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा मालविआ वज्जुलावलिका अत्ति ? [कथं भविष्यति ? यत् सारभाण्ड-
घट्टके व्यापृता माधविका देव्या सन्दिट्ठा, सम अङ्गुलीयकमुद्रामदृष्टा न मोक्तव्या
मालविका वज्जुलावलिका च इति ।] (भ)

राजा । (निश्चस्य सपरामर्शम् ।) सखे ! किमत्र कर्त्तव्यम् ? (म)

(ब) अपिः प्रश्ने । अत्र अस्मिन् विषये मालविका-वज्जुलावलिकयोः ईदृशे दशा-
चन्निपाते कस्यचित् उपक्रमस्य उपायस्य गतिः विषयः स्यात् ? तथाहि मालविकाया
वज्जुलावलिकायाश्च अस्या विपद उद्धारविषये कश्चित् उपायं परिचिन्तयस्व इति भावः ।

(भ) कथं केन प्रकारेण भविष्यति कापि गतिरिति शेषः । अपितु न कापि गतिरत्र
सम्भवतीति भावः । तत्रैव हेतुमाह—यदित्यादिना । सारभाण्डघट्टके कोषागारे
व्यापृता नियुक्ता माधविका तदाख्या देव्याः परिचारिका देव्या धारिण्या सन्दिट्ठा
आज्ञप्ता, किमित्याह—ममेत्यादि । अङ्गुलीयकमुद्राम् अङ्गुरीयकचिह्नं सम नामाङ्कित-
मङ्गुरीयकम् इत्यर्थः । अदृष्टा अनालीक्य न मालविका मोक्तव्या विगतवस्त्रना
कर्त्तव्या, अनेन वाक्येन अन्वयव्यतिरेकतः देव्या अङ्गुलीयकमुद्रादर्शनमेव मालविका-
वज्जुलावलिकयोः मोचने हेतुरित्याद्याति, तच्च असम्भवमिव अस्मां प्रतिभातीति
मालविकावज्जुलावलिकयोः मोचनं दुष्करमेवेति भावः ।

(म) सपरामर्शं प्रकृतविषयमाश्रित्य चिन्तासहकारिण इत्यर्थः । अत्र अस्मिन्

এবিষয়ে কি কোনপ্রকার উপায় সম্ভাবিত হইতে পারে ? (ব)

বিদ্ । কিরূপে হইবে ? যেহেতু দেবী কোষাগারে নিযুক্তা মাধ-
বিকাকে আদেশ করিয়াছেন,—আমার নামাঙ্কিত অঙ্গুরীয়ক না দেখিলে
তুমি মালবিকা ও বজ্জুলাবলিকাকে মুক্তি দিও না । (ভ)

विद् । (विचिन्त्य ।) अयि एत उवाचो । [अस्त्व उपायः] । (प्र)

राजा । क इव ? (र)

विद् । (सट्टटिलेपम् ।) कीवि अदिष्टो सुणिस्सदि, कस्से दे कहेमि । (इत्युपसृष्ट्य कर्णे) एव्वं विअ । [कोऽप्यदृष्टः शोष्यति, कर्णे ते कथयामि । एवमिव] (इत्यावेदयति) । (ल)

विषये किं कर्त्तव्यं विधेयम् । कर्त्तव्यज्ञानयुक्तः संवत्तोऽस्मि इति त्वमेव कर्त्तव्यमवधारय इति भावः ।

(य) अत्र अस्मिन् मालविकावलकुलावलिकयो रूद्धारविषये उपाय अस्तीति शेषः ।

(र) कः कौटुम्भः उपायः अस्तीति शेषः ।

(ल) सट्टटिलेपम् इतस्ततो दृष्टिपातेन सह अदृष्टः अगोचरे स्थितः कोऽपि जनः शोष्यति आकर्णयिष्यति उच्चैः कथ्यमानमुपायमिति शेषः । अतएव नीचैः कथयिष्यमिति भावः । ते तव कर्णे कर्णसमीपे अस्फुटस्वरेण इति भावः । कथयामि । उपसृष्ट्य कर्णसमीपे मिलितो भूत्वा, एवमिव इति अस्फुटलुक्तस्य विषयस्य प्रकारनिर्वचनपरम् । तच्च वचनम् अन्यत्रवर्णाशङ्कया एव अस्फुटमुक्तमिति न साधारणैः श्रव्यता, तदीदृशं यथा “अहं सर्पेण दष्टः, तच्च अङ्गुरीयकं नागमुद्रासनाद्यं स्पर्शमात्रेण विषवेगापनोदकमतो देवी याचिता एव दास्यति तदादाय च तयोर्माचनं कर्त्तव्य”-मिति ।

राजा । (निश्वास त्यागपूर्वक चिन्तासहकारे ।) सधे ! ए विवरे कर्त्तव्य कि ? (म)

विद् । (विशेष चिन्ता करिष्य ।) एक उपाय आछे । (व)

राजा । किरूप ? (र)

विद् । (इतस्ततः दृष्टिनिष्केप सहकारे) कोन ब्यक्ति अलक्ष्ये थाकिन्ना सुनिते पाईवे । अतएव आपनार कर्णे कहिव । (एहि बलिगा कर्णसमीपे आगमनपूर्वक) “एहिरूप ।” (एहि बलिगा वक्तव्य प्रकाश) । (ल)

রাজা । (সহর্ষম্) । সুষ্ঠু প্রযুক্ত্যতাং সিদ্ধয়ে । (ব)

(প্রতীহারী প্রবিষ্ট্য) । দেব ! পবাদসম্রাণে গিসস্মা রক্তচন্দ্রাণ
ধারিণা পরিঅণহৃত্যগদেয় চলণেণ ভঅবদৌপে কহাঙ্ঘি বিণো-
দিজ্জমাণা চিহ্নদি । [দেব ! প্রবাতশযনে নিষস্মা রক্তচন্দ্রধারিণা পরিজন-
হস্তগতেন চরণেন ভগবন্ত্যা কথ্যামিভিন্নোদ্যমানা তিষ্ঠতি ।] (শ)

রাজা । তস্মাদস্সত্প্রয়াণযোগ্যোঃসমবসরঃ । (ঘ)

বিদুঃ । তা গচ্ছদু ভবং । অহং বি দেবীং পেস্সিদু অরিত্ত-

(ব) সহর্ষং কর্তব্যজ্ঞানয়ন্ত্যতাদশায়াং সুচারুগতৈরুপালম্বাৎ হর্ষাতিরেকঃ । সুষ্ঠু
সাধু কল্মিতমিতি ভাবঃ । সিদ্ধয়ে কার্যসাধনায় প্রযুক্ত্যতাং প্রস্তুততাং, তথাহি এতৎ-
প্রয়োগ এব প্রকৃতসিদ্ধিহেতুর্ভবিষ্যতীতি ভাবঃ ।

(শ) প্রবাতশযনে প্রকটঃ বাতঃ বায়ুঃ যত তথ্যামুতে স্বচ্ছপবনবীজিতে শযনে
শয্যায়াং নিষস্মা আসীনা রক্তচন্দ্রধারিণা ব্যথাশান্তয়ে ঘৃষ্টরক্তচন্দ্রবিলিপিতেন
পরিজনহস্তগতেন পরিচারিকা করসংবাস্তমানেন চরণেন উপললিতা দেবীতি শ্রেয়ঃ ।
ভগবন্ত্যা পণ্ডিতকৌশিক্যা কথ্যামিঃ আলাপৈঃ বিনোদ্যমানা তর্প্যমাণা তিষ্ঠতি ।

(ঘ) তস্মাত্ বিস্ময়াবস্থায়াঃ ইষ্টশ্রীয়া বর্তমানত্বাৎ অয়ং বর্তমানঃ অবসরঃ
অবকাশঃ কাল ইত্যর্থঃ, অস্ম্যাকং প্রয়াণস্য উপস্থানস্য যোগ্যঃ উপযুক্তঃ, ইদানীমস্ম্যাকং
তত্র উপস্থানং যুক্ত্যতে ইতি সরলার্থঃ ।

রাজা । (সহর্ষে) সাধুসদ্ধয়, (এখন) কার্যসিদ্ধির জন্তু প্রয়োগ
কর । ব)

(প্রবেশান্তে) প্রতীহারী । মহারাজ ! দেবী স্বচ্ছ-পবনবীজিত শয্যায়
শয়ন করিয়া আছেন । পরিচারিকারা করে রক্তচন্দ্রন লিপ্ত করিয়া
তাহার পাদসংবাহন করিতেছে, কৌশিকী কথোপকথন দ্বারা তাঁহাকে
বিনোদিত করিতেছেন । (শ)

রাজা । অতএব ইহাই আমাদের প্রস্থানযোগ্য অবসর । (ঘ)

পাণী ভবিষ্যৎ । [তত্, গচ্ছতু ভবান্ । অহমপি দেবী প্রেচিতুং অরিক্তপাণি-
মংবিধ্যামি ।] (স)

রাজা । জয়সেনায়াস্তাবদস্সদ্রহস্যং বিদিতং কুরু । (হ)

বিদু । তহ । [ইতি কণে ।] एव्ং बिभ्र होदि । (ইতি নিষ্কালঃ)

[तथा । एवमिव भवति ।] (জ)

রাজা । জয়সেনে ! প্রবাতশয়নমার্গমাদেশ্য । (ক)

প্রতী । ইদৌ ইদৌ দেবৌ [ইত ইতৌ দেবঃ ।] (খ)

(স) তত্ তর্হি, দেবী রাজ্ঞৌ প্রেচিতুং দ্রষ্টুম্ অরিক্তপাণিঃ অগ্ন্যহস্তঃ যত্ কিচ্ছিদুপ-
হারজুষ্টহস্ত ইত্যর্থঃ । অগ্ন্যে ন হস্তে ন আগ্নৌর্বাংদাহায়াস্তস্যা অম্ব্যর্থনায়া অনুচিতত্বাৎ
ফলাদিকং কিমপি আদ্যৈব তব গমিষ্যামি ইতি ভাবঃ ।

(হ) অস্ম্যাকং রহস্যং গোপনীয়ং ব্যাপারং জয়সেনায়াঃ তদাখ্যায়াঃ প্রতীহার্য্যা বিদিতং
জ্ঞাতং কুরু, তেনৈব তদানুকূল্যস্য সম্ভাব্যত্বাৎ, অন্যথা প্রতিকূল্যাচরণং বা স্যাৎ ইতি
ভাবঃ ।

(জ) तथा एवং करोमि इति शेषः । इति कर्णे वक्तव्यं ब्रवीतीति शेषः ।

(ক) প্রবাতশয়নস্য দৈর্ঘ্যধিষ্ঠিতস্য প্রকৃষ্টবাতযুক্তশয্যাগৃহস্য মার্গং পন্থানম্ আর্দেশ্য
বোধয়, যথা তব গচ্ছ্যেয়মিতি ভাবঃ ।

(খ) इतः इतः अस्मिन् मार्गे देवः आगच्छतु इति शेषः । सर्व्वनाम्नः सर्व्व-
विभक्तिभ्यस्तमिहो विधानात् समस्यर्थं तमिह, तृतीयार्थे इति केचित् ।

বিদু । তা হ'লে আপনি গমন করুন। আমিও দেবীকে দর্শন করিবার
জন্য কিঞ্চিৎ উপহার হস্তে লইয়া গমন করি । (স)

রাজা । জয়সেনাকেও আমাদের এই গোপনীয় ব্যাপার বিদিত
করুন । (হ)

বিদু । আচ্ছা, করিতেছি । (কর্ণে) — “এইরূপ হইবে ।” (এই
বলিয়া নিঃস্রবণ ।) (জ)

রাজা । জয়সেনে ! দেবীর পবনবীজিত শয্যাগৃহের পথ প্রদর্শন কর । (ক)

[ততঃ প্রবিশতি শয়নস্থা দেবী, পরিব্রাজিকা বিমবতঃ পরিবারঃ ।] (গ)

দেবী । মম্ববদি ! রমণিজ্জং কহাবল্য । তদো তদো ?

[ভগবতি ! রমণীয়ং কথাবল্য । ততঃসতঃ ?] (ঘ)

পরি । [সট্টিচেপম্] । দেবি ! অতঃপরং পুনঃ কথয়িষ্যামি ।

অবমবান্ বিদিশেশ্বরঃ প্রাপ্তঃ । (ঙ)

দেবী । অম্মো ভট্টা ? [ইত্যুত্থাত্মিচ্ছতি ।] (অহো ভর্তা ?) (চ)

(গ) শয়নস্থা গথ্যায়াং স্থিতা, বিমবতঃ পৈশ্ব্য্যানুসারেণ পরিবারঃ পরিচারিকা-
প্রভৃতিকং, বিমবত এব কুবধারিণীপ্রভৃতীনাং অতিরিক্তপরিজনানাং জায়মানত্বাৎ ।

(ঘ) ভগবতি ইতি পরিব্রাজিকায়াঃ সম্বোধনম্, কথাবল্য ভবদুক্তসন্দর্ভার্থঃ,
রমণীয়ং মনোহরং, প্রীতিমেব মে সম্পাদয়তোতি ভাবঃ, এতচ্চ বস্তুব্ধচনপ্রশংসয়া
উন্মুক্তীকরণাভিপ্রায়েণ ইতি সন্তব্যম্ । ততঃ ততঃ কিং বৃত্তং ততঃ কথয় ইতি ভাবঃ ।

(ঙ) সট্টিচেপং রাজাগমনদিশি দৃষ্টি নিশ্চিহ্ন ইত্যর্থঃ । অতঃ পরম্ এতস্মাত্
বস্তুনাঃ পরবর্তিত্বত্বান্নং পুনঃ বারান্তরে কথয়িষ্যামি ভবিষ্যৎকালী বস্তুনি নতু ইদানী-
মিতি শ্রেয়ঃ । কথমিত্যাহ—অন্যেত্যাদি । অবমবান্ মাননীয়ঃ বিদিশেশ্বরঃ বিদিশানাথঃ
অগ্রিমিহঃ প্রাপ্তঃ উপস্থিতঃ, তথাহি ইদানীং বৃত্তান্তরপরিহারেণ তস্য উপগতস্য
অর্থার্থনাদিকমেব কর্তব্যং “প্রতিবদ্বাতি হি শ্রেয়ঃ পূজ্যপূজ্যতিক্রম” ইত্যাদি স্মরণাৎ ।

(চ) অহো ভর্তা স্বামী ! অহো আশ্চর্য্যে, তচ্চ সহসা তস্য অনাশংসিতাগমনাৎ ।
উত্থাত্ গথ্যাং পরিত্যজ্য অর্থার্থনার্থসুখিতা ভবিতুম্ ইচ্ছতি দেবীত্যন্বয়ঃ ।

প্রতী । এদিকে এদিকে, মহারাজ ! (থ)

(অনন্তর শয়নস্থা দেবী, পরিব্রাজিকা ও যথাযোগ্য অপরাপর পরিজন
সকলের প্রবেশ ।) (গ)

দেবী । ভগবতি ! অতি মনোহর কথা । তারপর, তারপর ? (ব)

পরি । (সট্টিক্ষেপে) । সমস্মান্তরে পুনরায় কহিব । মাননীয় মহারাজ
বিদিশেশ্বর আসিয়াছেন । (ঙ)

રાજા । અલમ્લમુપચારયન્નયયા । (ક)

અનુચિતનૂપુરવિરહં નાર્દસિ તપનીયપીઠિકાલમ્બિ ।

ચરણં રુજા પરીતં કલભાષિણિ માઞ્ચ પોઢયિતુમ્ ॥૩॥

[અન્વયઃ । કલભાષિણિ ! અનુચિતનૂપુરવિરહં તપનીયપીઠિકાલમ્બિ રુજા પરીતં ચરણં માં ચ પોઢયિતું ન અર્દસિ । ૨ ।]

(ક) અલમ્ અર્થ્યમ્ ઉપચારયન્નયયા અર્થ્યનાર્થં પ્રસ્તુતેન ઉત્થાનાદિક્ષેપા જાતયા યન્નયયા યાતનયા इति शेषः, अलं निष्प्रयोजनम् । तथाहि सा तावत् उत्थानादिक्लेशं स्वीकुरु इति भावः ।

૨ । અથ ઉત્થાનાદિજનિતેન દેવ્યાઃ ક્લેશેન આત્મન એવ ક્લેશમાહ—અનુચિતે-
ત્યાદિના । હે કલભાષિણિ ! અવ્યક્તમધુરવાદિનિ ! તથાલ્પ કુલજનોચિતં વસ્તુ ।
અનુચિતઃ અનભ્યક્તઃ અયોગ્યઃ વા નૂપુરસ્ય મજ્જોરસ્ય વિરહો વિપ્રયોગઃ યસ્મિન્ તત્, તથાહિ
ચિરમેવાસ્યાઃ ચરણયોઃ નૂપુરાલઙ્કૃતિરભ્યક્તા સા ચેદાનોં વ્યથાપરિહારાય પરિક્ષતા
સ્ત્રીજવવિરહમુત્પાદિતવતીતિ ભાવઃ । તપનીયપીઠિકા સુવર્ણપાદપીઠં તદાલમ્બિ
તદાશ્રિતં તવ વિન્યક્તમિત્યર્થઃ । રુજા પરીતં વેદનાયુક્તં ચરણં પાદં માઞ્ચ પોઢયિતું
વ્યથયિતું ન અર્દસિ, તથાહિ ઉત્થાનેન તવ પાદયોગ્વેદના ભવિષ્યતિ તેન ચ મમાપિ
પોઢા સમ્ભવિતા इति अस्मात् विरम्यतामिति भावः । एतेन देव्यामात्मनः सुतरां
પ્રીતિરુપદર્શિતા તત્ક્લેશેન આત્મનઃ ક્લશાનુભવકોત્તનાત્ । અથ પોઢયિતુમિતિ
ક્રિયાયાઃ કર્મતાસમ્બન્ધેન ચરણં માઞ્ચ इति पदार्थद्वयसम्बन्धान् तुल्ययोगिता उभयोरेव
પ્રકૃતતાત્ । આર્થ્યા જાતિઃ ।

देवी । अहो आर्यापूत्र ! (এই বলিয়া উত্থান করিতে উত্তত ।) (চ)
রাজা । অভ্যর্থন্যোর নিমিত্ত উত্থানাদি ক্লেশস্বীকারে আবশ্যকতা
নাই । (ছ)

তোমার চরণে কখন নূপুরবিরহ শোভা পায় না । উহা এখন বেদনা-
দূরীকরণার্থ স্বর্ণপীঠিকায় গুপ্ত হইয়াছে । অগ্নি মধুরভাষিণি ! উত্থান করিয়া

ধারি। জিৎ অজ্ঞাত্তো । [জয়তু আৰ্য্যপুত্রঃ ।] (জ)

পরি। বিজয়তাং দেবঃ । (ক্ষ)

রাজা। [পরিব্রাজিকাং প্রণম্যোপবিষ্য চ ।] দেবি ! অপি সন্ধ্যা

বেদনা ? (জ)

ধারি। অজ্ঞ অস্তি মে বিশেষী । [অথ অস্তি মে বিশেষঃ ।] (ট)

[ততঃ প্রবিষতি যজ্ঞোপবীতসংবীতাদ্ভুতঃ সম্ভ্রান্তো বিদূষকঃ ।] (ঠ)

(জ) আৰ্য্যপুত্রঃ স্বামী অগ্নিমিত্র ইত্যর্থঃ । জয়তু সৰ্ব্বোৎকর্ষণে বৰ্চ্যতাম্ ।

(ক্ষ) বিজয়তাং জয়যুক্তো ভবত মহারাজিতি শিষঃ ।

(জ) বেদনা পাদত্ৰয়া সন্ধ্যা সৌদ্র্যং যোগ্যা । অপিঃ প্রণে । চরণবেদনা কিঞ্চিদুপশান্তা নবা ইতি প্রত্যর্থঃ ।

(ট) মে মম বিশেষঃ উপশমঃ পাদবেদনায়া ইতি শিষঃ । অস্তি । তথাহি বেদনা পূৰ্ব্বোপেচয়া সূত্রানুপশান্তা ইতি ভাবঃ ।

(ঠ) অথ ক্লমিমমুজঙ্গদংশনামিনয়েন বিদূষকপ্রবেশনাচ্—তত ইत्याদিনা । যজ্ঞোপবীতেন কণ্ঠস্থিতপবিত্রসুবেণ উপসংবীতং বস্ত্রং বিষবৈগোপশমনার্থমিষ বেদিতম্ অঙ্কুঠং যেন তথামৃতঃ, সম্ভ্রান্তঃ সম্ভ্রমঃ প্রাণময়ৈব সুতরাং চঞ্চল ইত্যর্থঃ ।

এই বেদনাক্রান্ত চরণ ও (তদর্শনে ব্যথিত হৃদয়) আমাকে আর ক্লেশ প্রদান করিও না । (৩)

ধারিণী । আৰ্য্যপুত্রের জয় হউক । (জ)

পরি । মহারাজের সর্ব্বথা জয় হউক । (ক্ষ)

রাজা । (পরিব্রাজিকাকে প্রণামপূর্ব্বক উপবেশন করিয়া ।) দেবি !

চরণ-বেদনার ত কিঞ্চিৎ উপশম হইয়াছে ? (ঞ)

ধারি । অথ কিছু উপশম হইয়াছে । (ট)

(অনন্তর অঙ্কুঠে যজ্ঞোপবীত বেষ্টিত করিয়া সমস্ত্রমে বিদূষকের প্রবেশ ।) (ঠ)

বিদু। পরিত্তাঅদু, পরিত্তাঅদু ভবং । সপ্পেণ ছি দট্টো ।

[পরিচায়তাং পরিবায়তাং ভবান্ । সপ্পেণাখি দট্ : ।] (ড)

[সৰ্ব্বে বিপশ্ণা: ।] (ড)

রাজা। কট্ কটম্ ! ক ভবান্ পরিভ্রান্ত: ? (ণ)

বিদু। দেবীং দেকিস্সন্তি আআরপুপ্পগহণকারণাদো
পমদবণং গদোছি । [দেবীং দ্রুত্যানীতি আচারপুণ্যগহণকারণাত্ প্রমদবণং
গতোঽখি ।] (ত)

ধারি। হহী হহী ! অহং জেব বহ্নয়স্স জীবিদসংসঅণিমিত্তং
জাদছি । [হা ধিক্ হা ধিক্ ! অহমেব ব্রাহ্মণস্য জীবিতসংশয়নিমিত্তং
জাতাখি ।] (থ)

(ড) সপ্পেণ দট্ : অখি অহমিতি শেষ: ।

(ড) সৰ্ব্বে ধারিণীপ্রভৃতয়: জনা: বিপশ্ণা: বিদূষকস্য সুতরামসঙ্গলাশঙ্কয়:
ইতি ভাব: ।

(ণ) কট্ কটম্ অতিশয়ে দ্বিবক্তি: । ক কখিম্ স্থানে পরিভ্রান্ত: ভ্রমণং কৃতবান্,
কখিন্ স্থানে ত্বং সপ্পেণ দট্টোঽসীতি ভাব: ।

(ত) দেবীং ধারিণীং দ্রুত্যানি আলোকয়িষ্যামি ইতি কৃत्वा আচারপুণ্যগহণকারণাত্
যন্যহস্তুেন দর্শনস্য নিষেধাত্ পুণ্য সংগৃহ্য আগমিষ্যামি দেবীদর্শনায ইতি বুভুস:
পুণ্যসংগৃহীতৌ: প্রমদবণং গত: অখি ।

বিদু। রক্ষা করুন, রক্ষা করুন। আমাকে সৰ্পে দর্শন করি-
রাছে ! (ড)

(সকলের বিষাদ ।) (ট)

রাজা। কি কট্, কি কট্ ! কোথায় তুমি পরিভ্রমণ করিতেছিলে ? (ণ)

বিদু। দেবীর সহিত সাক্ষাৎ করিবার জন্য উপহার-পুষ্পসংগ্রহমানদে
প্রমদবনে গিয়াছিলাম । (ত)

विद् । तर्हि असोअत्यवअकारणादो पसारिदे दक्खिणहत्थे कोट्टरणिग्गदेण सप्परुवेण कालेण दट्ठोह्मि । णं एदाणि दुवे दंसणपदाणि । (इति दंशं दर्शयति ।) [तस्मिन् अशोकस्तवककारणात् प्रसारिते दक्षिणहस्ते कोटरनिर्गतेन सर्परूपेण कालेन दट्ठोऽस्मि । नन्वे ते इे दंशनपदे ।] (द)

(थ) हा धिक् इति विषादे । अहमेव नान्यः कोऽपि जनः, इदन्तु स्वस्य विषादातिशयकारणमुपन्यस्तम् । ब्राह्मणस्य विप्रस्य विदूषकस्य, ब्राह्मणपदेन तदुपन्यासः प्रकृतवचस्य भूयः पापजनकत्वशंसनाय । जीवितस्य संशयः सन्देहः तस्य निमित्तम् अयं जीविष्यति वा नवा इति सन्देहहेतुः जातः अस्मि, तथाहि अहं दुर्भगा पापिनी च यत् ब्राह्मणस्यास्य जीवनं मत्त एव संशयमारुढम् इति भावः । निमित्तशब्दस्य अजहल्लिङ्गत्वात् “स्मृतयः प्रमाणम्” इत्यादिवत् निमित्तमित्यत्र लिङ्गव्यत्ययेऽपि विधेयता युक्ता । जातास्मि इति क्रिया च उद्देक्ष्यमेवाभिधत्ते उद्देक्ष्यस्यैव क्रियाश्रयत्वादिति, तत्र स्त्रीलिङ्गसमन्वयोऽपि । तथाच प्राचीननिबन्धोऽपि—“उद्देक्ष्यविधेययोः उद्देक्ष्यवचनत्वमाख्यातस्य” इति ।

(द) अशोकस्तवकस्य अशोकपुष्पगुच्छस्य कारणात् तत्र प्रसदवने दक्षिणहस्ते दक्षिणकरे प्रसारिते चालिते कोटरात् अशोकवृक्षाङ्गस्थितकुहरात् निर्गतेन वह्निर्गतेन सर्परूपेण भुजङ्गरूपिणा कालेन कृतान्तेन मज्जीवनापहारिणा इत्यर्थः । एतेन जीवने नैराश्र्यं व्यज्यते । दट्ठः अस्मि अहमिति शेषः । ननु इति राजसम्बोधने, एते दृश्यमाने इे दंशनपदे दंशनस्थाने, तथाहि स सर्पः, विषदन्तेन स्थानद्वयं मे दट्ठं यत् तदिदमिति भावः । इति दंशं कृत्रिमतया प्रवर्त्तितं चतं दर्शयति सर्पदंशत्वेन विज्ञापयति ।

धारि । हा धिक्, हा धिक् ! आम्हि व्वाक्कणेर जीवन्विनाशेर कारण इहेलाम । (थ)

विद् । प्रसदवने अशोकपुष्पेर जगु दक्षिणहत्तु प्रसारित करिले, सर्परूपी काल कोटर इहेते विनिर्गत इहेया, आम्हाके दंशन करिल । एहे उहे दंशनचिह् । (एहे बलिगा चिह् प्रदर्शन ।) (द)

পরি। তেন হি দংশচ্ছেদঃ পূর্বকৰ্ম্মেতি শ্রুয়তে । স তাবদস্য
ক্রিয়তাম্ । (ধ)

ছেদো দংশস্য দাহো বা চতের্বা রক্তমোচনম্ ।

এতানি দৃষ্টমাত্রাণামায়ুষ্যাঃ প্রতিপত্তয়ঃ ॥ ৪ ॥

[অন্বয়ঃ । দংশস্য ছেদঃ দাহঃ বা চতস্য আরক্তমোচনম্ এতানি দৃষ্টমাত্রাণাম্
আয়ুষ্যাঃ প্রতিপত্তয়ঃ । ৪ ।]

(ধ) তেন হি তথা বৃক্তেন ব্যাপারিণ, দংশস্য দংশনাধারীভূতস্য অবয়বস্য ছেদঃ
কর্ত্তনং পূর্বকৰ্ম্ম বিষচিকিত্সায়াঃ প্রথমং কর্ত্তব্যম্ ইতি শ্রুয়তে, তদঙ্গুষ্ঠম্ ইদানী
চ্ছেদ্যং তেন এব বিষচিকিত্সা ক্রতা ভবিষ্যতীতি ভাবঃ । সঃ দংশচ্ছেদঃ, অস্য
বিদূষকস্য ক্রিয়তাম্ ।

৪ । অথ বিষচিকিত্সায়াঃ শাস্ত্রোক্তানি উপায়ান্তরাণ্যপ্যাহ—ছেদ ইत्यादिना ।
দংশস্য দংশনাধারস্য অঙ্গস্য ছেদঃ কর্ত্তনং তেন তদঙ্গসাহচর্যাৎ বিপ্স্য অপগমাৎ ন
অঙ্গান্তরে সংক্রমণপ্রসক্তিরिति ভাবঃ । বা অথবা দাহঃ দৃষ্টস্থানস্য বজ্রাদিনা
দহনং তतोऽপি তদঙ্গেন সহৈব বিষস্যাপি অগ্নিনা দাহাত্ ন সংক্রমণম্ । চতে:
চতস্থানাৎ রক্তস্য দৈহিকশোণিতস্য মোচনম্ অপসারণং, তেনাপি রক্তেন বহির্মুখেन सह
বিষস্যাপি বহির্মুখতয়া নির্গমাৎ রোগাভাবঃ ইতি ভাবঃ । এতানি উক্তরূপাणि वस्तूनि
दृष्टमात्राणाम् अचिरदृष्टानां यत्किञ्चिद्दंशनविषयीभूतानां वा जनानाम् आयुष्याः आयुषि
हिताः आयुष्करा इत्यर्थः । प्रतिपत्तयः उपाया भवन्तीति शेषः । अतएव अस्यापि
छेदाद्यन्यतमं वस्तु रक्षणीयाय इति भवः । अवच्छेदादिषु बहुषु एकस्य आयुष्य-
प्रतिपत्तिलक्षणापनात् तुल्ययोगितालङ्कार इति केचित् ।

পরিব্রাজিকা । শুনা যায়—বিষচিকিৎসার প্রথম কার্য্য দৃষ্টস্থানের
ছেদন, বিদূষকের তাহা এখন করুন । (ধ)

দৃষ্টস্থানের ছেদন, দাহন অথবা ক্ষতস্থানের সম্যক্রূপে রক্তমোক্ষণ ;
দংশনমাত্রে এই সকলই জীবনরক্ষার উপায় ইহীয়া থাকে । (৪)

राजा । सम्प्रति विषवैद्यानां कर्म । जयसेने ! ध्रुवसिद्धिः
क्षिप्रमाह्वयताम् । (न)

प्रतो । जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) [यदेव आज्ञापयति] । (प)

विद् । अहो ! पावेण मिच्चुणा गिहोदोद्धि ! [अहो ! पापेन
मृत्युना गृहीतोऽस्मि !] (फ)

राजा । मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिदंशो भवेत् । (ब)

(न) सम्प्रति ईदृशावस्थायामित्यर्थः । विषवैद्यानां विषचिकित्सकानां कर्म प्रयोजनं वर्तत इति शेषः । 'ध्रुवसिद्धिः तदाख्यः विषवैद्यः क्षिप्रं सत्वरम् आह्वयताम् सम्बोध्यताम्, तस्य विषविद्यायामतिप्रकर्षात् अनतिविलम्बे नैव विषचिकित्साचमत्वात् "ध्रुवसिद्धिः यस्य" इति व्युत्पत्त्या इयं संज्ञा इति मन्तव्यम् ।

(प) अहो विषादे । पापेन ब्राह्मणस्य मारणप्रयत्नात् पापकारिणा मृत्युना यमेन गृहीतः धृतपूर्वः अस्मि, तथाहि नास्ति अस्मात् मे रक्षणोपाय इति भावः ।

(फ) देव महाराजिति शेषः ।

(ब) कातरः जीवने नेराय्यावलम्बनात् विह्वलान्तःकरणः मा भूः नैव जायस्व । तत्रैव हेतुमाह—अविष इत्यादिना । दंशः सर्पचतं कदाचित् समयविशेषे अविषः विषशून्यः अपि भवेत् सम्भवेत् । तथाहि तवायं दंशः सविषः निर्विषः वा इति निश्चयमज्ञात्वेव किमिति भूयो विह्वलतामाश्रयसि इति, नहि सविषत्वव्याप्यं दंशत्वं, तदवलम्बस्व स्वास्थ्यमिति भावः ।

राजा । सम्प्रति विषवैद्योर प्रयोजन । जयसेने ! ध्रुवसिद्धिनामक
विषवैद्यके शीघ्र डाकिया आन । (न)

प्रती । ये आज्ञा महाराज ! (निष्क्रमण ।) (प)

विद् । अहो ! पाप मृत्युकर्तृक गृहीत हईलाम । (फ)

राजा । कातर हईओ ना । समयविशेषे दंशन निर्विषओ हईया
थारु । (ब)

বিদু। কহং য় ভাঙ্ক্স' ? সিসসিমাঅন্তি মে অঙ্কানি' ।
(ইতি বিষবেগং রূপয়তি) । [কথং ন মেথ্যামি ? সিসসিমাঅন্তে মে অঙ্কানি ।] (ম)

ধারি। হা দংসিদং অসুহ' বিআরেণ ! অবলম্বধ বচ্চাণ' ।
[হা, দর্শিতমশুভং বিকারেণ ! অবলম্বধ্বং ব্রাহ্মণম্ ।] (ম)

(পরিত্রাজিকা সসম্ভ্রমময়লম্বতে ।) (য)

(ম) কথং কেনে হেতুনা ন মেথ্যামি জীবনভয়ং ন কুথ্যাম্, মে মম অঙ্কানি সিস-
সিমাঅন্তে গ্লানিবিশেষাৎ অবশ্যতামিব লভন্তে, তচ্চ বিষবেগকর্ম্মেব অতো নেদমবিধং
দংশনমিতি নিশ্চয়েন বিহ্বলতা মে ন অনিমিত্তা ইতি ভাবঃ । “সিসসিম” শব্দো-
দ্যক্তানুকরণ “চট্চট্” প্রভৃতিশব্দবৎ অবস্থাविशेषमनुभावयति তস্মাদাধিপত্যযৌ
“ডাচ্ লোহিতাদিভ্যশ্চাথৈ” ইতি নিয়মাৎ । বিষবেগং বিষজন্যাং দুরবস্থাং রূপয়তি
অভিনয়তি । “বৈবর্ণ্যং বৈপথুর্দাহ” ইत्याদি তদবস্থা উক্তাঃ ।

(ম) হা বিপাদে, বিকারেণ বিষবেগজন্যবৈবর্ণ্যাদিনা, অশুভং ব্রাহ্মণস্য ভাবি-
অমঙ্গলং দর্শিতং বিজ্ঞাপিতম্ এতদ্বর্ণনেন ব্রাহ্মণস্য মহদনিষ্টমনুভীয়তে ইতি ভাবঃ ।
অথবা বিকারেণ বিষজনিতেন আভ্যন্তরিকবৈষম্যেণ জাতিেন অশুভং বাহ্যকর্ম্মাদিকং
দর্শিতং প্রকাশিতং, তথাহি তদ্বর্ণনেনাস্য ভূয়ো নাম আভ্যন্তরিকবৈষম্যং জ্ঞানবিষয়তা-
সাপ্যয়তি ইতি ভাবঃ । তন্ ব্রাহ্মণং অবলম্বধ্বং ধারয়ধ্বম্ ইদানীং বৈষম্যাৎ স্বয়ং
স্বদেহধারণাচমত্বাদিতি ভাবঃ ।

(য) পরিত্রাজিকা কৌশিকো । সসম্ভ্রমং সম্ভ্রান্তভাবেন, অবলম্বতে ধারয়তি
বিত্রুণকমিতি শेषঃ ।

বিদু। কিজন্য ভয় করিব না ? আমার অঙ্গ সকল ক্রমশই বিকৃত-
ভাবাপন্ন (অবশ, কিম্ কিম্) হইতেছে । (এই বনিয়া বিষবেগ অভিনয় ।) (ভ)
ধারি। আহা ! সামাজিক বিকার দৃষ্ট হইতেছে । ইহাকে তোমরা
সকলে ধর । (ম)

(পরিত্রাজিকার সসম্ভ্রমে ধারণ ।) (য)

विदू । (राजानं विलोक्य ।) भो ! भवदो बल्लादोवि पिश्रवअस्सो-
 ण्णि । तं विअरिअ अबुत्ताए मे जणणीए जोगक्खेमं बहेसु ।
 [भोः ! भवतो बाल्यादपि प्रियवयस्योऽस्मि । तं विचार्य अपुत्राया मे जनन्या योग-
 क्षेमं बह] । (र)

राजा । मा भेषीगौतम ! स्थिरो भव । अचिरात्त्वां वैद्य-
 श्चिकित्सिष्यति । (ल)

(र) बाल्यादपि शैशवादेव अपिरेवार्थे, अनेन प्रीतिदाट्टासुदृङ्कितम् । प्रियवयस्यः
 प्रियो बन्धुरस्मि तत् आवाख्यं प्रियत्वं विचार्य मनसि कृत्वा अपुत्रायाः सदनन्तरं पुत्र-
 होनायाः सदैकपुत्राया इति भावः । मे मम जनन्याः मातुः योगम् अनागतस्य आनयनं
 क्षेमं स्थितस्य परिरक्षणं च बह धारय, तथाहि समाभावे यथा सा न विपद्येत तथा
 त्वया कर्तव्यमिति भावः । योगेन युक्तः क्षेमः तं, मध्यपदलोपिसमासात् उभयोरेव
 साहचर्येण करणप्रायेणा प्रतीयते न तु प्रत्येकमिति, तेन एकं व्यक्ता अपरस्य करणे न
 प्रार्थितसिद्धिरिति भावः ।

(ल) गौतमेति विदूषकस्य नाम, नाम्ना सख्योधनञ्च अधिकप्रीतिं पिश्रुयति, तच्च
 आत्मनः तस्मिन् अधिकप्रीतिदर्शनायाश्चासातिशयप्रदानाय । प्रियजनरक्षणार्थमेव
 चेष्टातिशयप्रवृत्तेर्योग्यत्वात् । मा भैषीः जीवनभयं मा कार्षीः । स्थिरः विकारशून्यः,
 मानसिकचाञ्चल्यरहितः भव । अविलम्बेन, नातिचिरमेव त्वया पुनः स्थास्यं लब्धव्यं
 तत् किमिति इथा विह्वलोऽसीति भावः ।

विदू । (राजाके अवलोकन करिआ ।) आनि आपनार बाला-
 काल इहेते प्रियवयस । ईहा अरण राथिआ अतःपर मदीर पुत्रहीना
 जननीर सर्वप्रकार तद्भावधान करिवेन । (र)

राजा । गौतम ! भीत इहो ना, शीघ्रै वैद्य तोमार चिकित्सा
 करिवे । स्थिर हउ । (ल)

(जयसेना प्रविश्य ।) देव ! आणबिदो ध्रुवसिद्धी विष्णवेदि—इह
ज्जेब्ब गोदमो आणीअदुत्ति । [देव ! आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति—
इहैव गौतम आनीयतामिति ।] (व)

राजा । तेन हि प्रतिगृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय । (श)
जय । तहा । [तथा ।] (घ)

विदू । (देवीं विलोक्य ।) भोदि ! जीवेअं ण वा । जं मए
अत्तभवन्तं सेवमाणेण दे अवरद्धं तं मरिसेहि । [भवति ! जीवेयं
न वा । यन्मया अवभवन्तं सेवमानेन ते अपराद्धं तन्मृष्यस्व] । (स)

(व) आज्ञापितः भर्ता आदिष्टः, ध्रुवसिद्धिः तदाख्यः विषयैः विज्ञापयति
निवेदयति इह मत्सन्निधाने एव, आनीयताम् इति वाक्यार्थः कर्म ।

(श) तेन मत्सन्निधाने अवश्यं नेतव्यत्वेन । प्रतीगृहीतम् अवलम्बितम् एनं गौतमम्
अवलम्बनं विना विह्वलतातिशयेन पतनसम्भवान् । अव भवतः माननीयस्य ध्रुवसिद्धेः
माननीयत्वप्रख्यापनं राज्ञः अपि तदादेशपरिचरणसामञ्जस्यरक्षणार्थम् । सकाशं
प्रापय नय ।

(स) भवति इति देव्याः सम्बोधनम्, जीवेयं न वा, जीवनं मे सन्देहविषय
इत्यर्थः । अवभवन्तं माननीयं राजानं सेवमानेन आराधयता मया यत् अपराद्धं अपराधः
कृतः तत् मृष्यस्व क्षमस्व । तथाहि वयस्यतया राज्ञः भवतीनामपि कति अपराधाः
मया कृताः तद्दोषो न क्षत्तव्य इति भावः ।

(जयसेनायां प्रवेशः) जय । क्षुवसिद्धि महाराज्जेर आज्ञा पाईया
जानिईयाछेन,—गौतमके एथाने आनयन कर । (व)

राजा । आछा, ईहाके धारण करिआ माननीय क्षुवसिद्धिर निकट
नईया याओ । (*)

जय । ये आज्ञा । (व)

ধারি । দৌহাজ হোহি । [দৌর্ঘ্যুর্ভব] । (হ)

(নিখ্রান্তো বিদূষকঃ প্রতীহারী চ) অসংবদ্ধে বিশেষণাদে

রাজা । প্রকৃতিভৌরুস্তপস্বী ধ্রুবসিদ্ধেরপি যদার্থনাম্নঃ সিদ্ধি
ন মন্যতে । (চ)

(প্রবিষ্ট জয়সেনা ।) জেদু ভট্টা । ধ্রুবসিদ্ধো বিস্মবেদি—উদকুম্ভ-
বিচ্ছাণেণ সপ্তমুহির্ন কিংপি কপিদল্লং তা অস্মে সীঅদুত্তি ।
[জয়তু ভক্তা । ধ্রুবসিদ্ধির্বিজ্ঞাপয়তি । উদকুম্ভবিধানেন সপ্তমুহিকং কিসপি কল্যয়-
তম্ । তদন্বিত্যতামিতি ।] (ক)

(হ) দৌর্ঘ্যুর্ভব, তথাহি সর্বদোষবিস্মরণেণ দৌর্ঘ্যুচ্ছতাং তে প্রাপ্তকালং যাবি ইতি
भावः ।

(চ) প্রকৃতিভৌরুঃ স্বभावतो ভৌতঃ অতিভৌরুস্বभाव ইতি যাবত্, এতচ্চ হেতুবিধয়া
উপন্যস্তম্ বিশেষণমিতি । কাব্যলিঙ্গবৈচিত্র্যম্ । তপস্বী বরাকঃ কালক্রমেণ অতি-
দীনभावः । যদার্থনাম্নঃ সার্থকসংজ্ঞস্য সিদ্ধ্যব্যभिচারিণ ইত্যর্থঃ । ধ্রুবসিদ্ধেরপি
তদাত্মস্য বিষবৈদ্যস্যপি ব্যুত্পত্তিরূপপূজা । সিদ্ধিম্ আরোগ্যজননচমতাং ন মন্যতে
জানতি । তথাহি অত্রাস্ব স্বभावভৌরুলসেব হেতুরিতি भावः ।

(ক) বিজ্ঞাপয়তি বচ্যমাণমিতি জিহ্বা । উদকুম্ভবিধানেন বিপচিক্রিতসাপ্রকার-
বিশিষ্টানুসারেণ সপ্তমুহিকং সপ্তমুদ্রাসম্বন্ধি নাগমুদ্রাঙ্কিতাঙ্কুরীয়কসম্বন্ধি ইত্যর্থঃ ।

বিদুঃ । (দেবীর প্রতি দৃষ্টিপাত করিয়া ।) মহারানী ! বাঁচি কি
না বাঁচি বলিতে পারি না । মহারাজের সেবা করিতে গিয়া আপনার
নিকট যে অপরাধ করিয়াছি, তাহা মার্জনা করিতে হইবে । (স)

ধারি । দৌর্ঘ্যু হউন । (হ)

[বিদূষক ও প্রতীহারীর নিকৃৎ ।]

রাজা । স্বভাবতঃ ভীকু বেচারী গৌতম সার্থকনামা ধ্রুবসিদ্ধি-
হইতেও সিদ্ধিলাভের আশা করে না । (ক)

ধারি। এতং সপ্পমুদ্বিগ্নং অঙ্গুলীভগ্নং । পচ্ছা মহ হস্তে
 দেহি য়ং । [এতৎ সপ্পমুদ্বিগ্নং অঙ্গুলীভগ্নং । পশ্যান্মম হস্তে দেহি এনং ।] (খ)

[ইতি অঙ্গুরীয়কমপংযতি । প্রতীহারী গৃহীত্বা প্রস্থিতা ।] (গ)

রাজা। জয়সেনে ! কৰ্ম্মসিদ্ধাৱাশু প্রতিপত্তিমানয় । (ঘ)

কিমপি প্রকারান্তরং কল্পয়িতব্যং সম্পাদয়িতব্যং, তৎ অন্বিষ্যতাং সপ্পমুদ্রা ইতি শ্রেয়ঃ ।
 তথাহি ইদানীং নাগমুদ্রয়া প্রযোজনং সা চ দেয়া ইতি ভাবঃ ।

(খ) এতৎ সপ্পমুদ্বিগ্নং নাগমুদ্রাসনাথম্ অঙ্গুরীয়কং, পশ্যাৎ বিষবেগশমনানন্তরং
 মম হস্তে দেহি এতৎ সপ্পমুদ্বিগ্নমঙ্গুরীয়কমিতি শ্রেয়ঃ । ইতি চক্সা অঙ্গুরীয়কং
 প্রতীহাৰ্য্যাঃ করে সমপংযতি ।

(গ) গৃহীত্বা ধারিণীহস্তাৎ আদায় চক্সমঙ্গুরীয়কমিতি শ্রেয়ঃ । প্রস্থিতা প্রস্থাতু-
 সুপক্ৰান্তা, প্রাদিকৰ্ম্মণিক্তপ্রত্যয়ঃ ।

(ঘ) কৰ্ম্মসিদ্ধৌ গৌতমস্য বিষবেগশমনি সম্পন্নে ইত্যাপাততঃ । ধ্বন্যর্থঃ মাল-
 বিক্কাবক্লাবলিকযোঃ পাতালগৃহাৎ সৌচনরূপকার্য্যস্য সম্পত্তৌ ইতি আশু সত্বরং
 প্রতিপত্তিং সংবাদং আনয় । প্রকৃতনিষ্পত্তৌ মাং বিজ্ঞাপয় ইতি ভাবঃ । এনেন অন্বয়-
 সূত্ৰকণ্ঠা ব্যন্যতে । “প্রতিপত্তিঃ প্রবর্ত্তী চ প্রাগল্ভ্যে গৌরবেঽপি চ । সংস্রামে চ
 প্রবোধে চ পদপ্রাপ্তৌ চ যোষিতি” ইতি মেদিনী ।

(জয়সেনার প্রবেশান্তে ।) জয় । মহারাজের জয় হউক, জয় হউক ।
 কুবসিদ্ধি জানাইয়াছেন,—জনকুন্তবিধানানুসারে সপ্পমুদ্রাযুক্ত কোনও
 বস্তুর প্রয়োজন অতএব তাহা সংগ্রহ কর । (ক)

ধারি । আগার এই অঙ্গুরীয় সপ্পমুদ্রাবিশিষ্ট । পশ্চাৎ আমার হস্তে
 ইহা প্রদান করিও । (এই বলিয়া অঙ্গুরীয়ক দিল) ॥ (খ)

(প্রতীহারী অঙ্গুরী গ্রহণ করিয়া গ্রহণ করিল ।) (গ)

রাজা । জয়সেনে ! কার্য্যসিদ্ধি হইলে শীঘ্র ইহা মহারাণীর হস্তে
 আনিয়া দিও । (ঘ)

जय । जं देवो आणवेदि । * [यद् व आज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता ।)

(रु)

परि । यथा मे हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः । (च)

राजा । भूयादेवम् । (छ)

(जयसेना प्रविश्य ।) जेदु देवो । णिवूत्तबिसवेगो गोदमो

(रु) देवः महाराजः यत् वस्तु आज्ञापयति आदिशति, आशु एव संवादमानयामि इति भावः ।

(च) यथा यादृक् मे मन हृदयम्-आचष्टे कथयति प्रत्यायति इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण गौतमः विदूषकः निर्विषः विषयः, नूनं गौतमो विषज्वालासुक्तः जात इति मन्ये इति भावः ।

(छ) एवं भवत्या उक्तरूपं गौतमस्य निर्विषत्वार्थं वस्तु इत्यर्थः । भूयात् आशिषि लिङ् प्रार्थनायां वा ।

जय । ये आछा महाराज । (এই বলিয়া নিষ্क्रमণ) । (रु)

परि । आमार मन येरूप बनितेछे, ताहाते गोतम विषज्वालाबिसूक्त
इहेवेन । (च)

राजा । ऐहरूपइ इउक । (छ)

* 'जयसेने ! कर्मसिद्धा'वित्यादि राजवचनस्य केचित् व्याख्यातारः अर्थान्तरं कल्पयन्ति यथा—'प्रतिपद्यते आनीयते अस्यामिति प्रतिपत्तिः ताम् आनयनयोग्यस्थानं राज्ञीसमीपमित्यर्थः । 'जं देवो' इत्यत्र 'शीघ्रमेव मया एषा सर्पसुद्रिका राज्ञीसमीप-मानयिष्यते' इति भावार्थः प्रतिपत्तयः इति । एतन्मतमनुसृत्यैव अस्माभिः वङ्ग-भाषानुवादस्थले कार्यासिद्ध इहेने ऐश महाराणीर इउ आनिश दिउ इति निवेशितम् । किन्तु अस्मत्कृतटीकामते कार्यासिद्ध इहेने आमाके नीउ मराप दिउ इत्यनुवादी-ऽवगन्तव्यः ।

মুহুৰ্ত্তেণ পকিদিয্যো সন্বুত্তো । [জয়তু দেবঃ । নিবৃত্তবিপ্রবেগো গৌতমো
মুহুৰ্ত্তেন প্রকৃতিস্থঃ সন্বৃত্তঃ ।] (জ)

ধারি । দিষ্টিয়া বশ্রণীআদো মুত্তল্লি । [দিষ্টিয়া বচনৌযা-
ন্য, তাস্মি ।] (ক)

প্রতী । এসো উণ অমস্বো বাহতস্রো বিসুদেদি—‘রাশ্রকজ্জ’
বহু মন্তিদব্বম্ । তা দংসণেণ অশুগহং ইচ্ছামি’ ত্তি ।
[এষ পুনরমাত্যো বাহতকো বিজ্ঞাপয়তি—‘রাজকার্য্য’ বহু মন্তয়িতব্যম্ । তত্ দর্শনেনানু-
যহমিচ্ছানৌতি ।] (জ)

ধারি । গচ্ছদু অজ্জউত্তো কজ্জসিহ্বোএ । [গচ্ছতু আয়্যপুতঃ
কার্য্যসিহ্বয়ে ।] (ট)

(জ) নিবৃত্তঃ প্রশান্তিं গতঃ বিপ্রবেগঃ বিপ্রজনিতা জ্বালা यस्य তথাভূতঃ প্রশান্ত-
বিপ্রবেগস্য ইত্যর্থঃ । মুহুৰ্ত্তেন স্বল্পকালমাত্রায়াং প্রকৃতিস্থঃ স্বস্থঃ সন্বৃত্তঃ, নাগমুদ্রাসমনাঘা-
জুরীযকপ্রক্রিয়াচরণমাত্রায়াং एव গৌতমস্য বিপ্রজ্বালাতো নিষ্কৃতিরভবদिति भावः ।

(ক) দিষ্টিয়া মাণ্ডেন, বচনৌযাত্ নিন্দাতঃ মুক্তা অস্মি, মত্কারণাত্ সপদেষু
ব্রাহ্মণস্য যদ্বি অনিষ্টমভবিত্যত্ তদা মম মহতী নিন্দা পাপঞ্চ অমবিত্যদिति भावः ।

(জ) বাহতকঃ তদাখ্যঃ অমাত্যঃ সচিবঃ, বিজ্ঞাপয়তি বক্তৃমাণমिति शेषः । বহু
অনেকং রাজকার্য্যং রাজ্যকৰ্ম্ম মন্তয়িতব্যং আলোচয়িতব্যম্ তত্রভবতা রাজ্ঞা সহ
রাজকার্য্যস্য বহুলপরামর্শঃ কর্তব্য ইতি भावः । तद्दर्शनेन साक्षात्कारदानेन अनुयहम्
इच्छामि राज्ञ इति शेषः ।

(জয়সেনার প্রবেশ) জয় । মহারাজের জয় ইউক । গৌতমের বিব-
জ্ঞানার উপশম হইয়াছে ও মুহূর্ত্তমধ্যেই স্বাস্থ্য লাভ ঘটিয়াছে । (জ)

ধারি । সৌভাগ্যক্রমে আমি অপবাদ হইতে মুক্ত হইলাম । (ক)

প্রতী । অমাত্য বাহতক নিবেদন করিতেছেন,—অনেক রাজকার্য্য

রাজা। দেবি ! আতপাক্রান্তোঃসুদেহঃ শীতক্রিয়া চাস্যা
রুজঃ প্রশস্তা । তদন্যত্র নীয়তাং শয়নীয়ম্ । (৪)

ধারি। বালিআশ্রো ! অজ্জউত্তবঅণং অণুচিদ্ধ । [বালিকাঃ !
আর্য্যপুত্রবচনমনুতিষ্ঠত ।] (৬)

পরিজনঃ । তহ । [তথা ।] (৮)

(৪) কার্য্যস্য রাজকার্য্যস্য সিদ্ধয়ে সাধনায গচ্ছতু, রাজাং সর্ব্ববিষয়াতিক্রমেণ
রাজকার্য্যস্য কৰ্ত্তব্যবিধৌ প্রাশস্তাৎ তদনুপেক্ষণীয়মিতি ভাবঃ ।

(৪) অযং উদেহঃ ইদং স্থানম্ আতপেন সূর্য্যকিরণেন আক্রান্তঃ আক্লন্দিতঃ, অস্যাঃ
তব বর্চমানায়াঃ রুজঃ অস্বাস্থ্যস্য শীতক্রিয়া শীতলতাসম্পাদনকর্ম্ম প্রশস্তা প্রশংস-
নীয়া, প্রযোজনীয়া ইতি ভাবঃ তত্ তস্মাত্ অন্যত্র এতস্মাত্ স্থানাৎ অপরত্র শয়নীয়-
মশ্চা নীয়তাং পরিজনৈঃ অপমার্য্যতাং । অন্যথা আতপাক্রমণাত্ অস্বাস্থ্যবৃদ্ধাপত্তেঃ ।

(৬) বালিকাঃ ! বালপরিচারিকাঃ ! এতত্ পরিচারিকাসু স্নেহপ্রকাশনায । অথবা
রাজসম্পর্ককালি অনতিদূরদ্রাগবীধাভ্যঃ বালিকাভ্য এব পরিচারিকাভ্যঃ লজ্জালাভ-
সম্ভাবনাসম্ভবাত্ তাসামেব তব ব্যবহার ইতি নিপুণাঃ । আর্য্যপুত্রবচনং শয়নস্য
অন্যত্র পরিচালনরূপং বস্তু অনুতিষ্ঠত, শয়নীয়ম্ আতপাক্রান্তদেহাদপরত্র নযত ইত্যর্থঃ ।

(৮) তথা তথৈব ক্রম্যঃ শয়নীয়মন্যত্র অপসারয়ামঃ ইত্যর্থঃ ।

মহারাজের সহিত আলোচনা করিতে হইবে । সেইজন্য তাঁহার দর্শনলাভ-
রূপ অনুগ্রহ কামনা করি । (৭)

ধারি। আর্য্যপুত্র ! রাজকার্য্যসাধনের নিমিত্ত গমন করুন । (৮)

রাজা। দেবি ! এই স্থান সূর্য্যকিরণাক্রান্ত হইয়াছে । এ দিকে
বেদনা যেক্রপ, তাহাতে শীতক্রিয়া প্রশস্ত । অতএব শয্যা স্থানান্তরিত
করা হউক । (৪)

ধারি। পরিচারিকাগণ ! তোমরা আর্য্যপুত্রের কথানুসারে কার্য্য
কর । (৬)

পরিজন। আচ্ছা । (৮)

(निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनश्च ।) (ग)

राजा । जयसेने ! मां गूढेन पथा प्रमदवनं प्रापय । (त)

जय । इदो इदो देवो । [इत इतो देवः ।] (थ)

राजा । जयसेने ! समाप्तकरणीयो ननु गौतमः ? । (द)

जय । अधश्च । [अथकिम् ।] (ध)

राजा । इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।

सन्दिग्धमेव सिद्धौ कातरमाशङ्कते हृदयम् ॥५॥

[अन्यथः । इष्टाधिगमनिमित्तम् एकान्तसाध्यम् अपि प्रयोगं सिद्धौ सन्दिग्धम् एव मत्वा हृदयं कातरम् आशङ्कते ।]

(त) गूढेन गुप्तेन पथा मार्गेण प्रमदवनं विलासोद्यानं प्रापय नय । प्रमदवनस्य गुप्तं मार्गमादिशय इत्यर्थः ।

(द) समाप्तं शेषं गतं करणीयं कर्तव्यकर्म मालविकावकुलावलिकयोः मोचनरूपं वस्तु यस्य तथाभूतः सम्पादितकर्तव्य इत्यर्थः, तथाहि अपि विदूषकः मालविकावकुलवलिकासु पातालगृहरोधात् मोचयितुमशक्यमिति प्रश्नः ।

(ध) अथकिम्, गौतमः समाप्तकरणीय एव जात इति भावः ।

५ । अथ विदूषकस्य कर्तव्यसिद्धौ राज्ञः शङ्काकारणमाह—इष्टेत्यादिना । इष्टस्य अभीष्टवस्तुनः अधिगमस्य लाभस्य निमित्तं हेतुभूतम् अवश्यं फलोपधानसमर्थम् इत्यर्थः । प्रयोगं व्यापारम् उपायभूतं वस्तु इत्यर्थः । एकान्तसाध्यम् अवश्यमेव साधयितुं योग्यमपि मत्वा ज्ञात्वा, एकान्तसाध्यं मत्वापि इति वान्वयः । कातरं प्रियजनामङ्गलाशङ्कया

[देवी, परिव्राजिका ७ परिजनवर्गेण निष्क्रमण ।] (ग)

राजा । जयसेने ! आमाके गुप्तं पथे प्रमदवने लईशा चल । (त)

जय । एदिके, एदिके, महाराज ! (थ)

राजा । जयसेने ! गौतमेर कर्तव्य-कर्म समाधा इहैशाछे ? (द)

जय । हँ । (ध)

(प्रविश्य विदूषकः ।) बड्ढटु भवं । सिद्धाद् दे मङ्गलकर्म्याद् ।

[वड्ढतां भवान् । सिद्धानि ते मङ्गलकर्म्याणि ।] (न)

राजा । जयसेने ! त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु । (प)

कातर्ययुक्तं हृदयं मम अन्तःकरणमित्यर्थः । सन्दिग्धमेव सन्देहयुक्तमेव सत् प्रयोगः सफलो भविता नवा इत्येवं संशयाकुलं सदित्यर्थः । सिद्धौ कर्मणः साफल्यविषये आशङ्किते शङ्कितं भवति, तथाहि “स्त्रेहः पापमाशङ्कते” इति नयेन साफल्यस्य अवश्यं योग्यतायामपि न मे हृदयं प्रत्येतीति भावः । अयमभिप्रायः—विदूषको यथा क्रियाप्रक्रमं कृतवान् तव नास्ति वैफल्यस्य सम्भावनापि, तथापि यदहं तत्सम्बन्धे पृच्छामि तव केवलम् दृष्टवस्तुनि हृदयस्य स्वतो जाता शङ्कैव हेतुरिति । अत्र प्रयोगस्य एकान्तसाध्यत्वज्ञानरूपे कारणे मय्यपि तत्कार्यविरुद्धस्य सन्देहस्य उत्पत्तिकथनान् विगेषोक्तिः कार्यविरुद्धसदभाववर्णनमूला । सन्दिग्धमेव इत्येवमशङ्कया नियम-व्यावर्तनात् परिसंख्येति वैचित्र्याविदः । कातरत्वस्य आशङ्कां प्रति हेतुताप्रत्ययेन काव्यलिङ्गम् । आर्या जातिः ।

(न) वड्ढतां मङ्गलयुक्तो भवतु । ते तव मङ्गलकर्म्याणि शुभमयानि मालविका-वकुलावलिकयोः सोचनादिकार्याणि, सिद्धानि सम्पन्नानि, कृतो मया त्वदभिलषितः मालविकावकुलावलिकयोर्मोचनव्यापार इति भावः ।

(प) नियोगम् आत्मनः कर्तव्यं प्रतीहारौजन्योचितं युद्धान्तरलाकर्म, अशून्यं स्वेनाधिष्ठितं कुरु स्वीयकर्तव्ये व्यापृता भव इत्यर्थः । एतच्च प्रतीहार्या अपसारण-

राजा । अभीष्टे विषयेन प्राप्तिनिमित्तं प्रयोजित उपाय एकाग्र फलोपदायक इहेलेण, तद्वारा कार्यसिद्धि इहेवे कि ना, संशयाकुल इहेनाइ मन ब्याकुल भावे आशङ्का करे ॥ ५ ॥

(विदूषकेन प्रवेश) । विदू । आपनार जय इडक । त्वदीय मङ्गल कर्मसकल सिद्धि इहेनाछे । (न)

জয় । জং দেবো আণবেদি । (ইতি নিষ্ক্ৰান্তা ।) [যদে ব আজ্ঞাপয়তি ।] (ফ)

রাজা । গৌতম ! ছুদ্রা মাধবিকা, ন খলু কিञ্চিদ্ধিচারিত-
মনয়া । (ব)

বিদু । দেবীএ অঙ্কুলীঅমুহিঅং দেকিঅ কহং বিম্বারেদি ?
[দৈব্যা অঙ্কুলীকসুদ্রাং দৃষ্ট্বা কথং বিচারয়তি ?] (ম)

রাজা । ন খলু, মুদ্রামধিকৃত্য ব্রবীমি । এতযোর্হযো: কিং-

মভিম্বেত্য । রহস্যলাপানং সর্বেষাং প্রতীহারীশমীপে কৰ্ত্তমযোগ্যতয়া তদপসারণা-
নন্তরমেব তদীচিত্বাত্ ।

(ব) মাধবিকা তদাখ্যা পাतालगृहचधिकारि नियुक्ता दैव्या: परिचारिका,
छुद्रा स्वल्पबुद्धि: अनधिगतबुद्धिर्नैपुण्या इत्यर्थ: । खलु यस्मात् अनया माधविकया
किञ्चित् भवती नैपुण्यप्रयोगमधिकृत्य इत्यर्थ: । न विचारितं विशेषेण चिन्तितं, प्रकृतम्
अज्ञात्वा भवत: कृविमक्रियामुग्धा एव मालविकां वकुलावलिकाश्च मोचितवतीति भाव: ।
यद्यसौ अल्पमतिर्न स्यात् तदा कथमौदृशं कठोरं रचाविधौ नियुक्तापि त्वच्चातुर्यमोहेन
ते परित्यजेदिति भाव: ।

(ম) দৈব্যা: ধারিण्या: অঙ্কুরীকসুদ্রাং তদ্রামাঙ্কিতমঙ্কুরীকং দৃষ্ট্বা কথং কেন
প্রকারেণ বিচারয়তি চাতুর্যং মে জানাতি, তথাহি দেবীপরিজনী দৈব্যা নির্দিষ্টমঙ্কুরীকং
দৃষ্ট্বা যত্ ইমে মোচিতবতী তদ নাস্তি তস্যা বুদ্ধিলাঘবাবকাশ: যথানির্দেয়ং কর্মণ:
করণাত্ ।

রাজা । জয়সেনে ! তুমি এক্ষণে স্বীয় কর্তব্যকর্মের ব্যাপৃত হও । (প)

জয় । যে আজ্ঞা মহারাজ । (এই বলিয়া নিষ্ক্রমণ ।) (ফ)

রাজা । গৌতম ! মাধবিকার বুদ্ধি অতি সামান্য । সেই জন্তই সে
কোনরূপ বিচার করিল না । (ব)

বিদু । দেবীর অঙ্কুরীকমুদ্রিকা দেখিয়া আর কি বিচার করিবে ? (ভ)

निमित्तो मोक्षः, किंवा देव्या परिजनमतिक्रम्य भवान् सन्दिष्ट इत्येव तथा प्रष्टव्यम् ? (म)

विदू। णं पुच्छिदोस्मि । पुणो मन्दस्स मे तस्मिं पच्चप्पस्सा मदी । [ननु पृष्टोऽस्मि । पुनर्मन्दस्स मे तस्मिन् प्रत्युत्पन्ना मतिः ।] (य)

(म) सुद्रां देव्याः सुद्राङ्कितमङ्गुरीयकम् अधिकृत्य आश्रित्य न ब्रवीमि न माधविकायाः क्षुद्रत्वमनुसन्दधामि इत्यर्थः । तथाहि देव्याः अङ्गुरीयकं दृष्ट्वा कथमिमे माधविका मोचितवतीताञ्च न तस्या बुद्धिहीनतां कल्पयामि इति भावः । किन्तु एतयोः मालविका-वकुलावलिकयोः मोक्षः बन्धनात् मुक्तिः, किंनिमित्तः किंहेतुकः, कस्मात् हेतोः राज्ञी इमे मोक्षयितुमादिष्टवती, किं वा कथं वा देव्या धारिण्या परिजनं स्वीयपरिचारिकादिकम् अतिक्रम्य परित्यज्य भवान् राजवयस्यो जनः सन्दिष्टः आदिष्टः, इत्येव एतन्माधमेव तथा माधविकया प्रष्टव्यं प्रष्टुं योग्यम् । तथाहि माधविका यत् तयोः सहसा बन्धनमोक्षस्य परिजनातिक्रमेण भवतः तत्क्रियायां नियोगस्य च कारण-मपृष्ट्वा तं मोचितवती इत्येतत् बुद्धिहीनतायां प्रमाणमिति भावः ।

(य) ननु सम्बोधने, तच्च सम्बोधनं स्वीयकथप्रकाशाभिनयमनुकूलयति । पृष्टः अस्मि तथा भवता सम्भाषितं वस्तु इति शेषः । पुनः किन्तु, मन्दस्स मूर्खस्स मे मम, विपरीतलक्षणया अतिनिपुणस्य इत्यर्थः । तस्मिन् समये प्रत्युत्पन्ना काल-क्रमेण सहसा जाता मतिः बुद्धिः आसीदिति, तत्प्रश्नस्य उत्तरमहमपि प्रत्युत्पन्नमतिल-प्रकर्षेण उपपादितवानस्मि इति भावः ।

राजा । আমি মুদ্রাসম্বন্ধে বলিতেছি না । কিন্তু দেবী তাহাদের দুইজনের মুক্তির আদেশ দিলেন এবং পরিজনদিগকে ত্যাগ করিয়া কি নিমিত্তই বা তোমাকে ইহা করিতে বলিলেন, তাঁহার এ বিষয় জিজ্ঞাসা করা উচিত ছিল না কি ? (ম)

বিদূ। মহারাজ ! জিজ্ঞাসা করিয়াছিল বৈ কি ? কিন্তু আমি মূর্থ হইলেও, সে সময়ে আমার তৎকালোচিত বুদ্ধির উদয় হইয়াছিল । (য)

রাজা । কথ্যতাম্ । (র)

বিদু । भणिता मय—देवचिन्तएहिं विस्वाविदो रात्रा ।
सोपसर्गं वो णक्वत्तं । ता अवस्सं सब्बवन्धमोक्खो करौ-
अदुत्ति । [भणिता मया—दैवचिन्तकैर्वিজ्ञापितो राजा । सोपसर्गं वो
नचत्वम् । तदवश्यं सर्ववन्धमोचः क्रियतामिति ।] (ल)

রাজা । (সহর্ষং ।) ততস্ততঃ ? (ব)

(র) কথ্যতাং কথং প্রত্যুত্পন্নমতিল্পপ্রभावेण उत्तरं कृतवानसि तदुच्यतामित्यर्थः ।

(ल) भणिता कथिता सा माधविकेति शेषः । दैवचिन्तकैः नियतिप्राज्ञैः
ज्यौतिषिकैरित्यर्थः । विज्ञापितः उक्तः । किमित्याह—सोपसर्गमिति । वः युष्माकं
गौरवे बहुत्वम् । नचत्वं गृहः सोपसर्गं सोपद्रवम्, अनिष्टजननसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अथवा नचत्वं जन्मनचत्वं सोपसर्गं पापग्रहापविडं, तथा सति सर्वविधामङ्गल-
सम्भवात् अत्यन्तानिष्टफलकमिति भावः । तत् तस्मात् अवश्यं सर्ववन्धनानां मोचः
मोचनं क्रियतामिति भणिता इति अन्वयः । तेनैव तद्दोषोपशमनात् अनिष्टापगमो
भविष्यतीति भावः । “उपसर्गः स्मृतो रोगभेदोपप्लवधोरपौ”ति विश्वः । जन्मतारायाः
पापग्रहापविडत्वे दोषस्य शास्त्रिकं प्रमाणं यथा—“ईहा देहार्थहानिः स्याज्जन्मर्त्त-
उपतापिते” इति । शान्तिपर्वणि बन्धमोक्षेण शान्तिप्रमाणं यथा—“बन्धमोक्षे
सर्वशान्तिर्नृपाणामुपजायते” इति ।

(व) सहर्षं हर्षसाहचर्येण, हर्षय विदूषकस्य चतुरतया आत्मकर्मसाधनोद्यन-
दर्शनजन्यः । ततस्ततः तदनन्तरं किमभवदिति शेषः । द्वित्वं हर्षातिशयसम्भूते ।

রাজা । কি উত্তর দিয়াছিলে, বল ? (র)

বিদু । আমি বলিলাম, জ্যোতির্বিদ রাজাকে জানাইয়াছে—‘আপ-
নার জন্মনক্ষত্র উপসর্গ—(পাপগ্রহ) গ্রস্ত হইয়াছে । তজ্জন্তু সমুদায় বন্ধীর
মোচন অবশ্য করিতে হইবে ।’ (ল)

রাজা । (সহর্ষে) তারপর, তারপর ? (ব)

विद् । तं सुणिञ्च देवोऽहं इरावदीचितं रक्खन्तोऽहं 'रात्रा
किल मोएदि' त्ति अहं संदिट्ठोति । तदो जुज्जदि त्ति ताए
संपादिदो अत्थो । [तत् श्रुत्वा देव्या इरावतीचितं रचन्त्या 'रात्रा किल
मोचयती'ति अहं सन्दिट्ठ इति । ततो युज्यत इति तथा सम्पादितोऽर्थः ।] (ग)
रात्रा । (विदूषकं परिष्यज्य ।) सखे ! प्रियोऽहं खलु तव । (घ)

(ग) तत् श्रुत्वा देवचिन्तकेन उक्तं तत् वस्तु आकर्ष्य देव्या धारिण्या इरावत्याः
तदाख्यायाः राज्ञाः चित्तं मनः रचन्त्या तन्मनःसमनुवर्तनं कुर्वन्त्या इत्यर्थः । रात्रा
देवः अग्रिमिव एव मोचयति मालविका-वकुलावलिके बन्धनात् परित्यजति इति
प्रतिपाद्य इति शेषः । अहं राजपरिजनः विदूषकः सन्दिट्ठः आदिष्टः । तथाचाय-
मभिप्रायः—इरावती अशोकपादपतले राज्ञा सह मालविकायाः प्रसङ्गकारं प्रत्यक्षीकृत-
वती, तद्य च वकुलावलिका तत्सङ्गकारिणी तेन मालविकाया वकुलावलिकायाय
उपरि तस्या भूयान् कोपः समजनि, सञ्जातकोपया च इरावत्या विज्ञापिता धारिणी
तच्चित्तरक्षणाय स्वपरिजनमपि मालविकां वकुलावलिकासहचरितं पातालगृहे
निरुद्धवती । अथ इदानीं यदि स्वयमेव तस्या मोचनं साधयेत् तदा इरावती तव
महान्तं विरागमेव धारयेत् इति मोचनस्य राजकर्तृकत्वभावनया आत्मनि इरावत्या
विरागप्रतिबन्धे यत्नवती देवी राजपरिजनं गौतममेव मां नियुक्तवतीति, अथवा शङ्का
न कार्या इति । ततः ईदृशवाक्यकथनानन्तरं युज्यते समञ्जसं भवति भवतो वचनमिति
शेषः । इति उक्ता, तथा माधविकया, अर्थः तयोः मोचनरूपव्यापारः सम्पादितः
निष्पादितः । सुतरामिदं प्रत्युत्पन्नमतित्वं नाम विदूषकस्य येन चातुर्याभिमानमर्थं
कर्तुं पारयति इति भावः ।

विद् । এই কথা শুনিয়া দেবী, ইরাবতীর মন রক্ষা করিয়া 'মহারাজই
বন্ধনমুক্ত করিবেন' এইরূপ স্থির করাতে রাজপরিজন বলিয়া আমিই বন্ধন
মোচনার্থ আদিষ্ট হইলাম । এই কথায় সে 'ইহা সম্ভব বটে' এরূপ নক
প্রকাশ করিয়া উপস্থিত বিষয়ে সম্মত হইল (বন্ধন মোচন করিয়া দিল) । (গ)

ন হি বুদ্ধিগুণেনৈব সুহৃদামর্থদর্শনম্ ।

কার্যসিদ্ধিপথঃ সূক্ষ্মঃ স্নেহেনাপ্যপলভ্যতে ॥ ৬ ॥

[অন্বয়ঃ । সুহৃদা বুদ্ধিগুণেনৈব অর্থদর্শনং ন হি, স্নেহেন সূক্ষ্মঃ কার্যসিদ্ধিপথঃ
অপি উপলভ্যতে । ৬]

(ঘ) পরিষদ্য আলিঙ্গ্য । অহং খলু নিশ্চিতং তব প্রিয়ঃ প্রীতিবিষয়ঃ, অন্যথা
পতাবতৃ মৃধাবচনাদিকমপি আশ্রিত্য ন মতপ্রিয়াচরণপ্রবৃত্তিঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

৬ । অথ মতপ্রীতিরৈব ত্বাং তথা প্রত্যুতপন্নমতিলমুপদিগদিত্যমিত্যেহ—
নহীত্যাদিনা । সুহৃদা বন্ধুনাং অর্থদর্শনং সুহৃজ্ঞনেত্বমুজ্ঞানং বুদ্ধিগুণেনৈব মতি-
প্রকর্ষমাদেশৈব নহি ভবতি, তথাহি যৎস্বম্ অস্মদিদং বস্তু সাধয়িতুমুপক্রান্তঃ সূক্ষ্ম-
পন্থ্যনং কমপি লব্ধবান্ তব ন কেবলং তব বুদ্ধিপ্রকর্ষং এব হেতুতামাবহতীতি ভাবঃ ।
তত্ কিমত কারণমিত্যাকাঙ্ক্ষায়া সাধারণমুখিনে স্নেহহেতুকলং প্রতিপাদয়তি—কার্য-
ত্যাদিনা । কিন্তু স্নেহেনাপি প্রিয়জনস্য প্রণয়বিশেষণাপি সূক্ষ্মঃ অতিগহনঃ সহসা
লভয়িতুমশক্য ইত্যর্থঃ । কার্যসিদ্ধিপথঃ কর্মণঃ সাফল্যসম্পাদনমার্গঃ উপলভ্যতে
প্রাপ্যতে । তথাহি প্রিয়স্য কার্যসাধনোপক্রমে সাভিনিবেশং তদুপায়চিন্তনাত
সূক্ষ্মতমোপায়াবির্ভাবো ভবতীত্যত স্নেহ এব প্রধানহেতুরিতি ভবতোঽপি ময়ি স্নেহাতি-
রিকাদপ্যয়মুপায়ঃ প্রতিভাত ইতি ভাবঃ । অতঃ সুহৃৎসামান্যানাম্ অর্থদর্শনে বুদ্ধি-
প্রভাবমানপ্রযোজ্যত্বনিরাকরণেন স্নেহপ্রযোজ্যত্বব্যবস্থাপনে ন চ বস্তুনা বিশেষস্য
বিদূষকস্য তথা তথা কর্মণঃ প্রত্যাখনাত অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ সামান্যাদপ্রস্তুতাত
বিশেষস্য প্রস্তুতস্য প্রতীতিরূপঃ । অতঃ কেचित্ কিন্নশব্দস্য দ্বিতীয়াহ্নে অনির্দেয়াত
বাস্তবানভিধানদোষমাহুঃ ।

রাজা । (বিদূষকে আলিঙ্গন করিয়া ।) সখে ! আমি নিশ্চয়ই
তোমার প্রিয় । (ঘ)

প্রিয় সুহৃদগণের কেবল বুদ্ধিগুণেই স্বস্ববন্ধুজনের অভীষ্ট কার্য-
সাধন হয় না ; স্নেহদ্বারাও অভীষ্ট কার্যসিদ্ধির অভাবনীয় পন্থা আবিস্কৃত
হইয়া থাকে ॥৬॥

বিদু। তুবরদু ভব'। সমুদ্রঘরএ সহোসহিৎ মালবিশ্র' ঠাবিশ্র ভবন্ত' পচু,গাদোহি। [ত্বরতা' ভবান্। সমুদ্রগৃহকে সখী-সহিতা' মালবিকা' স্থাপয়িত্বা ভবন্ত' প্রত্যুদগতোঃস্মি] (স)

রাজা। অহমেনা' সম্ভাবয়ামি। গচ্ছাযতঃ। (হ)

বিদু। এদু এদু ভব'। (পরিক্রম্য)। এৎ সমুদ্রঘর'। [এত এত ভবান্। এতৎ সমুদ্রগৃহম্।] (চ)

রাজা। (সাগঙ্কম্)। বয়স্য ! এষা কুসুমাভবচয়ব্যগ্রহস্তা সখ্যাস্তে

(স) ভবান্ ত্বরতা' সত্বরীভবতু। সমুদ্রগৃহকে সমুদ্রবত্ গৃহং তদেব সমুদ্রগৃহকং তস্মিন্ সমুদ্রবত্ বিস্কৃতত্বাৎ শীতলত্বাৎ দুরবগাহত্বাচ্চ তৎসদৃশে, এতেন মালবিকয়া সহ সম্মোগ্যগ্যতায়া নিব্বাধিতা তচ্চ প্রতীয়তে। সখীসহিতা' বকুলাবলিকা সহচরিতা' মালবিকা' স্থাপয়িত্বা বন্ধনমোচনানন্তরং তত্র প্রাপ্য ভবন্ত' প্রত্যুদগতঃ অর্থযিতুম্ আগতঃ স্মি, অতস্তত্র সত্বরমেব গচ্ছতু ভবানিতি ভাবঃ।

(হ) এনা' মালবিকা' সম্ভাবয়ামি অর্থযয়ামি, সত্বরমেব তত্র গত্বা তस्याঃ সম্ভাবনা' রচয়ামি ইত্যর্থঃ। এতেন মালবিকায়ামাদরাতিশয়ো ব্যক্তঃ। অযতঃ গচ্ছ ত্বমিতি শিষ্যঃ।

(চ) পরিক্রম্য কিञ্চিত্ গত্বা, পটান্তরে প্রবিষ্ট্য ইত্যাধুনিকনিয়মেন, প্রাচীননিয়মে তু তথার্থে পূর্বাংশস্য অঙ্কত্বাপত্তিরুদেতি সর্বপাত্রনিষ্কৃৎনাত্। এতৎ দৃশ্যমানং সমুদ্রগৃহম্।

বিদু। আপনি এক্ষণে সমুদ্র গৃহে। আমি সমুদ্রগৃহমধ্যে সখীর সহিত মালবিকাকে রাখিয়া আপনার নিকট আসিয়াছি। (স)

রাজা। আমি ইহার অভির্থনা করিতেছি। তুমি অগ্রে অগ্রে গমন কর। (হ)

বিদু। আসুন, আসুন। (পরিক্রম করিয়া) এই সমুদ্রগৃহ। (ক্ষ)

পরিচারিকা চন্ডিকা সন্নিহতমাগচ্ছতি । ইতস্তাবদাং
মিত্তিগূড়ৌ ভবাবঃ । (ক)

বিদুঃ । অহো ! কুম্ভীলকঃ কামুপতিং চ পরিহরণীয়া
চন্ডিকা । [অহো ! কুম্ভীলকঃ কামুকৈশ্চ পরিহরণীয়া চন্ডিকা ।] (খ)

(ক) সাশঙ্কং শঙ্কিতভাবেন, শঙ্কা চ দরারত্যা: সত্বা: প্রকৃতবচনবিজ্ঞানে মহানিষ্ট-
সম্ভাবনাৎ । কুম্ভীলকঃ পুণ্ড্রবচনে ব্যয়ৌ ব্যাপৃতৌ হস্তৌ যস্তা: তথাভূতা পুণ্ড্রবচন-
ব্যাসক্তা তে তব সত্বা: দরাবত্যা: । চন্ডিকা তদাখ্যা । সন্নিহতমাগচ্ছতি অতিসমীপ-
মাগচ্ছতি উপসংগতি । সা যদি আবাং পশ্যেৎ তদা নূতং স্বস্য অধিকারিণীং বিজ্ঞাপ্য
মহানিষ্টমুত্পাদয়েদিতি ভাবঃ । অতঃ ইতঃ অস্মিন স্থানে আবাং মিত্ত্যা কুডৌ ন গূড়ৌ
প্রচ্ছাদিতশরীরৌ ভবাবঃ । যথা সা ন দ্রষ্টুং সমর্থয়তে ইতি ভাবঃ । এতচ্ছি রাজ্ঞো-
গ্রিমিবস্ত দক্ষিণনাথকস্বভাবং সুতরাং ব্যক্তীকরোতি, মালবিকোপসংগেঃপি দরাবতী-
চিহ্নরচনোপযোগিবস্তুপ্রবর্তনাত্ ।

(খ) কুম্ভীলকঃ চৌরৈঃ কামুকৈঃ কামপ্রবর্তনপরতন্ত্ৰৈঃ লম্পটৈরিত্যর্থঃ । চন্ডিকা
কৌমুদী দরাবত্যা: তদাখ্যা পরিচারিকা চ পরিহরণীয়া দূরে রচনীয়া, তথাহি
কুম্ভীলকঃ অন্ধকারে চৌর্যব্রহ্মে নান্যৈরুপলভ্যতে, জ্যোতস্বাপ্রদাপ্তে চ অন্যৈরুপলভ্য-
মাণঃ নিরুধ্যতে, কামুকঃ অপি তথা ইতি যুজ্যতে এব কামুকস্য চৌরবৎ দরাবতী-
মন্তরেণ প্রচ্ছাদ্য মালবিকামুপসংগতো ভবতঃ চন্ডিকাপরিহার ইতি ভাবঃ । চন্ডস্য
চন্ডিকা সাধারণেষু চৌরং প্রকাশয়তি, ইদমপি চন্ডিকা দরাবত্যা রাজানং প্রকাশয়েৎ
ইতি সাম্যম্ । অব চৌরৈঃ কামুকৈশ্চ সামান্যৈঃ জ্যোতস্বাপরিহাররূপেণ সামান্যেন
কামুকবিশেষস্য রাজ্যচন্ডিকাখ্যপরিজনপরিহারপ্রত্যয়াৎ অপ্রস্তুতপ্রশংসালঙ্কারঃ ।
অপ্রস্তুতযোঃ কুম্ভীলকসামান্যকামুকয়োর্দৌরিকপরিহরণক্রিয়াসম্বন্ধাত তুল্যযোগিতা

রাজা । (শূন্যভাবে) বয়স্তু ! তোমার সখী ইরাভীর পরিচারিকা
চন্ডিকা, কুসুমচয়ন করিতে করিতে নিকটেই আগমন করিতেছে । সুতরাং
আমরা উভয়ে এইস্থানেই ভিত্তির অন্তরালে লুক্কায়িত হইয়া অবস্থিতি
করি । (ক)

(উভৌ যথাসমর্থিতং কুরুতঃ ।) (গ)

রাজা । গৌতম ! কথং নু তে সখী মাং প্রতিপালয়তি—এহি
এনাং গবাচ্চমাশ্রিত্য যাবদবলোকয়ামি । (ঘ)

বিদূঃ তহা । [তথা ।] (ঙ)

(উভৌ বিলোকয়ন্তৌ স্থিতৌ ।) (চ)

[ততঃ প্রবিশতি মালবিকা বকুলাবলিকা চ ।] (ছ)

বকুলা । সহি ! পণম ভট্টারং । [সখি ! পণম ভট্টারম্ ।] (জ)

লঙ্কারঃ । চন্দ্রিকা ইত্যত্র স্ত্রীপেণ অমোদাশ্রয়সায়প্রত্যয়াদতিশয়োক্তিয তেষামব্রাহ্ম-
ভাবপ্রত্যয়েন সঙ্করঃ ।

(গ) উভৌ রাজা বিদূষকয় ইত্যেতৌ দ্বৌ । যথাসমর্থিতং যথোক্তং মিত্যন্তরালি
আত্মগোপনং কুরুতঃ । ভিত্তিগুদৌ ভবত ইত্যর্থঃ ।

(ঘ) তে তব সখী মতসম্বন্ধাৎ প্রিয়া মালবিকা কথং কেন প্রকারেণ মাং প্রতি-
পালয়তি প্রতীচতে, কৌটুশাবস্থয়া মদপেচ্ছাং করোতি ইত্যর্থঃ । গবাচ্চমাশ্রিত্য
বাতায়নলগ্নৌ মূলা এনাং মালবিকাম্ অবলোকয়ামি পশ্যামি ।

(ঙ) তথা তদেব কুরু ইত্যর্থঃ ।

(চ) উভৌ রাজবিদূষকৌ । বিলোকয়ন্তৌ গবাচ্চমাগেণ পশ্যন্তৌ ।

বিদূঃ চোর ও কামুক ইহাদের উভয়েরই চক্রিকা পরিহার করা
অবশ্য কর্তব্য । (খ)

(উভয়ের পূর্বকথিতানুরূপ অনুষ্ঠান ।) (গ)

রাজা । তোমার সখী মালবিকা কি ভাবে আমার অপেক্ষা করিতে-
ছেন—আইস, গবাক্ষ দিয়া ইহাকে অবলোকন করি । (ঘ)

বিদূঃ আচ্ছা । (ঙ)

(অবলোকনকরত উভয়ের অবস্থান ।) (চ)

[অনন্তর মালবিকা ও বকুলাবলিকার প্রবেশ] । (ছ)

মাল । গমো দে জো পাসদো পিড়দো পেব্বোঅদি । [নমস্কে যঃ পার্থতঃ পৃষ্ঠতঃ প্রেত্যতে ।] (ক)

রাজা । শঙ্কে মে প্রতিকৃতিং নির্দ্দিশতি । (জ)

মাল । (সহধং হারমবলোক্য) হল্লা ! মং বিপ্পলম্বেসি । [হল্লা ! মাং বিপ্রলম্বেসি ।] (ট)

(জ) ভর্তার স্বামিনম্ অগ্নিমিত্রং, প্রণম্য অভিবাৎসল্যম্ । অন্যথা সম্মানাত্মকমঃ স্যাদিতি ভাবঃ ।

(ক) যঃ জনঃ পার্থতঃ পার্শ্বে, পৃষ্ঠতঃ পশ্চাত্ চ প্রেত্যতে দৃশ্যতে, অনবরতকল্যণাবশাৎ সর্বত্রৈব দৃষ্টিবিষয়ীভবতি, তে তস্মৈ নমঃ অস্তু ইতি শेषঃ । কেचित্ত্ শৃঙ্খার-লজ্জাক্রমণাৎ অধিকবচনত্যাগাভাৱাৎ নমস্কে ইতি বচনমাত্রমেব মালবিকায়াঃ কল্য-যন্তি, তদব্ধাক্রমপি মনোরমম্ ।

(জ) মে মম প্রতিকৃতিং চিহ্নিতমূর্ত্তিং মদীয়মূর্ত্তিসমন্বিতং তৈলচিত্রাদিকমিত্যর্থঃ । নির্দ্দিশতি নিধ্যায়তি, চতুর্থা সানুরাগং পশ্যতীত্যর্থঃ । ইতি শঙ্কে মন্যে । এতেন তচ্-স্বীয়চিত্রসদৃশত্বাৎ, মালবিকায়াস্থিৎদর্শনরূপকামজবিকারোঽপি ব্যজ্যতে, নায়িকায়াঃ নায়কচিত্রদর্শনাদাসক্তিজ্ঞানং নায়কস্যপি অনুরাগবৃদ্ধিহেতুরিতি রাজানুরাগবাহুল্যস্য অসমঞ্জসতাপ্রদর্শনায় কবিনা এতদুপন্যস্তমিতি কেचित্ত্ ব্রুৱতে ।

(ট) সহধং রাজা দর্শনযোগ্যতাং বিভাজ্য দর্শনজন্যমুখকল্যণাতো হর্ষঃ । হারং রাজাগমনযোগ্যং হারভাগম্ অবলোক্য তদবলোকনানন্তরং রাজানমদৃষ্টা ইতি ভাবঃ । হল্লীতি সখীসম্বোধনে । মাং বিপ্রলম্বেসি প্রতারণ্যসি, তথাহি ভর্তা অগ্নিমিত্রঃ ন

বকুলা । সখি ! মহারাজকে প্রণাম কর । (জ)

মাল । বিনি পার্শ্বে ও পশ্চাতে (সর্বদা) দৃশ্যমান হইতেছেন, তাঁহাকে নমস্কার । (ক)

৷ রাজা । বোধ হয় আমার প্রতিমূর্ত্তি লক্ষ্য করিয়া বলিতেছেন । (ঞ)

राजा । हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि । (४)

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥७

[अन्वयः । पुण्डरीकस्य सूर्योदये या सूर्यास्तमये च भवति ते समवस्थे सुवदनायाः वदनेन क्षणात् ऊढे । ७]

वकुला । णं एसो चित्तगदो भट्टा । [नन्वेव चित्तगतो भर्ता ।] (५)

आगतः, तथापि यत् तत्प्रणामादिशङ्करणात् माम् उन्मुखीकरोषि तदन्यायमेव इति भावः ।

(४) अत्रभवत्याः सुतरामादरणीयायाः, मालविकायाः हर्षविषादाभ्यां सदागमन-सम्भावनया हर्षः, संददर्शनाच्च विषादः ताभ्यां प्रीतः सन्तुष्टः अस्मि, अनेन मयि सुतरा-मनुरागस्य प्रत्ययादिति भावः ।

७ । अथ प्रीतिकारणमनुवर्णयति—सूर्योदय इत्यादिना । पुण्डरीकस्य पद्मस्य श्वेतसरीरुदस्य इत्यर्थः । सुखस्य गौरवर्णतया पुण्डरीकस्येत्युक्तिः सङ्गता । सूर्योदये सूर्यस्य उदयवेलायां प्रातःसूर्यकिरणमप्यर्के सतीत्यर्थः । या समवस्था सूर्यस्य अस्तमये अस्तमनवेलायां च या समवस्था भवति इत्युभयतैव अन्वेति । उदय-वेलायां पुण्डरीकस्य विकाशरूपा अस्तमनवेलायाञ्च सङ्कीचरूपावस्था जायते इति प्रकृते प्रतिपत्तव्यम् । सुवदनायाः सुन्दराननायाः मालविकायाः विशेषणमात्रेण विशिष्यबोधनं वदनस्य साधारणजनवदनवैलक्षण्यद्योतनाय प्रकृते पुण्डरीकसदृश्य-प्रतिपादनाय च इति मन्तव्यम् । वदनेन मुखेन ते समवस्थे प्रकारौ प्रकाशसङ्कीचरूपे हर्षविषादात्मिके इति भावः । क्षणात् क्षणमात्रेण ऊढे अवलम्बिते । तथाहि मालविकायाः क्षणमात्रेणैव पुण्डरीकसदृश्यवदनेन हर्षविषादभावसूचनात् तथोच्य

मान । (सहर्षे द्वार अवलोकन करिष्या) सखि ! आमाके प्रतारित करितेछ ? (६)

राजा । आम्हि ईश्वर हर्ष ७ विषादे प्रीत ईश्वरान । (७)

উমে । (প্রণিপত্য ।) জেদু জেদু ভট্টা । [জয়তু জয়তু ভর্তা ।] (৬)

মাল । হলা ! তদা সন্মমদিষ্টে মদ্বিণো রুবে জহা ণ
বিতিণ্ণহল্লি, তহা অজ্জবি মএ ভাবিটো অবিতিণ্ণহদংসণো
ভট্টা । [হলা ! তদা সন্মমদ্বিষ্টে ভর্তা রুপে যথা ন বিত্‌ণাখি, তথা অদ্যাপি সযা
ভাবিতোঃ বিত্‌ণাখদর্শনো ভর্তা ।] (৭)

মজ্জতুকলাত্ তদ্বিজ্ঞানাত্ মম প্রীত্যতিশয়ো জাত ইতি ভাবঃ । অব তে ইতি
তচ্ছব্দে ন পুণ্ডরীকাবস্থাপরামর্শাত্ অন্যাবস্থায়া অন্যেন বহনসম্বন্ধমিত্যাপাততঃ
বাধ্যার্থপ্রতিপত্তৌ বাধাত্ পথ্যবসানে সাদৃশ্যোপরাগেণ বাধ্যার্থপ্রতিপত্তা অসম্ভবহস্ত-
সম্বন্ধরূপনির্দর্শনালঙ্কারঃ । তেন চ সুখস্য পুণ্ডরীকসাম্যং ব্যঞ্জ্যম্ । সূর্য্যোদয় ইতি
সূর্য্যাস্তময় ইতি চ দ্বিধা সূর্য্যপদপ্রয়োগাত্ কথিতপদতাদোষঃ । তস্মাস্তময়ে চ ইতি
পাঠে ন সমাধেয়ঃ । সমবস্থে ইত্যব সমশব্দপ্রয়োগাত্ অবস্থায়া উত্‌কর্ষঃ প্রীতিজনন-
যোগ্যতা চ ব্যক্তা । আর্য্যা জাতিঃ ।

(৬) এষ: পুরতো বর্তমান: চিত্রগত: চিত্রে লিখিত: ভর্তা স্বামী অগ্নিমিত্র: ।
তথাহি নাহং ত্বাং প্রতারয়ামি অপিচ সত্যমেব তে বদামি ইতি ভাব:

(৬) উমে মালবিকা বকুলাবলিকা চ প্রণিপত্য চিত্রগতং ভর্তারং প্রণম্য ।

(৭) তদা উদ্যানে প্রথমে দর্শনাবসরে, সন্মুখেন ত্বয়্যা দৃষ্টে আলোকিতি ভর্তা:
স্বামিন: রুপে লাবণ্যে, যথা ন বিত্‌ণা আকাঙ্ক্ষায়ুত্যা অগ্নি ইদানীং তদর্শনে ন নাহং
সুতরাং ত্বমা অমবস্মিতি, স্বল্পকালদর্শনাত্ সন্মুখকল্যনাচ্চ ইতি ভাব: । তথা তদন্ত
অদ্যাপি ইদানীং সন্মুখমুত্যাবস্থায়াং চিত্রগতস্য তস্য স্থৈর্য্যেণ দর্শনকালোপীত্যর্থ: ।

সূর্য্যের উদয় ও অস্ত—এই উভয় সময়ে পক্ষের যে অবস্থা হয়, এই
জ্বদনার বদনমণ্ডল ক্ষণমধ্যে তৎসাদৃশ্য ধারণ করিয়াছে ॥৭॥

বকুলা । এই যে প্রতিকৃতিস্থ মহারাজ । (৬)

উভয়ে । (প্রণিপাতপূর্ব্বক) মহারাজের জয় হউক, মহারাজের
জয় হউক । (৬)

বিদু। সুদং ভবদা ? । যং কিং অস্তভোদৌ তু এ জহ দিষ্টা
তহ য দিষ্টৌ ভবম্ ? সুহা দাণি মজ্জুমা বিম্ব রঅণমণ্ডং
জোব্বণগম্ব' বহেসি । [শ্রুতং ভবতা ? । ননু কিমবভবতৌ ত্বয়া যথা দৃষ্টা
তথা ন দৃষ্টৌ ভবান্ ? সুধে দানী' মজ্জুযেব রতমাণ্ডং যৌবনগবং বহেসি ।] (ত)

ময়া ভক্তী অবিলম্বদর্শনঃ ন বিদ্যতে বিলম্বা অপরাগঃ যব তাড়শং দর্শনং জ্ঞানং
চাচুষপ্রত্যচং বা यस्य তথাভূতং যদ্বিষয়কেষু দর্শনে ন কদাপি ন বিলম্বা জায়তে তথাভূত
ইত্যর্থঃ । ভাবিতঃ চিন্তিতঃ, তথাহি আদৌ তদানী' রাজা দর্শনে ন সম্ভ্রমসমুজ্জলিতঃ
অহম্ অধিককালং স্থৈর্যেণ তমালোকযিতুমশক্তুং বান। অতঃ প্রব্রজেৎ নিশ্চিতবর্তী যত্ন
অল্পকালদর্শনে ন এব সম তন্নিরাহিত্যম্ সম্ভ্রমবশাদস্থিরদর্শনে ন চ ; কিন্তু ইদানীমপি
তথা তন্নিরাহিত্যে ন অসিদ্ধকতামেব রাজনি নিশ্চিনোমি ইতি ভাবঃ । এতেন মাল-
বিকায়া রাজনি ভূয়াননুরাগঃ রাজনঃ সৌন্দর্য্যপ্রকর্ষণে ব্যজ্যতে । এষ হি উপক্রমঃ
কবেনাশকস্য রাগাতিশয়সম্পত্তিমানম্ভ্রস্বরচনায়া, প্রিয়জনপ্রীতিবিজ্ঞানং হি সম-
ধিকমনুকূলয়তি প্রেমাণমিতি লৌকিকো নিয়মঃ । সম্ভ্রমদৃষ্টত্বং বিলম্বায়াং হেতুরিতি
পদার্থগতং কাব্যলিঙ্গং কথ্যতে । অद्याপি ইत्याদিভাগে ন বিভাবনেতি কেচিৎ বদন্তি ।

(ত) ভবতা শ্রুতম্ আকর্ণিতম্ অবভবত্যা বচনমিতি শিষ্যঃ । প্রত্যাশকমিদং বাক্যম্ ।
ননু: প্রত্নে, ত্বয়া অবভবতৌ মালবিকা যথা যেন প্রকারেণ অনুরাগসহকারিণ ইত্যর্থঃ ।
দৃষ্টা আলোকিতা, যথা ত্বমস্যা উপরি প্রণয়বান্ জাত ইত্যর্থঃ । তথা তেন প্রকারেণ
অনুরাগসহকারিণ ইত্যর্থঃ । ভবান্ ন দৃষ্ট: আলোকিত:, অপি তু ত্বয়া যথা অস্মামতি-
মাতৌ রাগ: প্রাপ্ত: তথা অন্যথাপি ত্বয়ীতি ভাব:, প্রত্নবিধয়া তদর্থপ্রস্তাযনে ন অবশ্যম্ভাবিত্বং
প্রকৃতবিষয়স্য ব্যবস্থাপ্যতে, ইদানী' যৌবনজনিতপ্রকর্ষণসমুপস্থিতাবপি ইত্যর্থঃ । মজ্জুযা
রত্ননিধানপেটিকা রতমাণ্ড' রত্নসমন্বিতপাत्रবিশেষমিব সুধা ত্বয়া যৌবনগবং যৌবন-

মাল। তখন অশোককুঞ্জে তাড়াতাড়ি মহারাজের রূপ দেখিয়া আমার
আশা মিটে নাই, কিন্তু এখন সুস্থভাবে তাঁহার প্রতিমূর্তি দেখিয়াও
দর্শনাশা পরিপূর্ণ হইতেছে না । (৭)

রাজা । সখি ! কুতূহলবানপি নিসর্গশালীনঃ স্ত্রীজনঃ ।
পশ্য । (থ)

জনিতপ্রকর্ষাতিরিকং বহসি ধারয়সি, তথাহি যথা মঞ্জুষা স্বগর্ভে ধারিতস্য রত্ন-
নিচয়স্য গৌরবং ন জানাতি নিরর্থকং বহুত্বে তথা এব ত্বমপি আত্মনো যৌবনগর্বস্য
মহিমানং ন জানামি, যেন আত্মনি তথা নাস্তি তে প্রকর্ষজ্ঞানম্ । অগ্রমभिপ্রাথ্য—যত্
মালবিকা তব যৌবনজন্ম সৌষ্টবমবলোকয়ন্তী ত্বদধীনা জাতা ইত্যত কো হি নাম
বিদ্যম্য ইতি । এতেন তस्याং তবৈব তस्या অপি ত্বয়ি জাতরাগত্বাৎ সম্মোগস্য অনায়াস-
সাধ্যতয়া তদর্থং সম্বোধী ভবেতি ভাবো ব্যজ্যতে । উপমা স্পষ্টা । মঞ্জুষা বহতি ত্বনু
বহসি ইতি উপমানোপমেয়योः ক্রিয়াভ্যন্তর্য্যেনাত্বয়স্য কৰ্ত্তব্যতয়া উপমাगतो भयप्रक्रमल-
दोषः । स च वाच्यभेदकल्पनया कथञ्चित् समाधेयः । लिङ्गभेदजन्यता तु भय-
प्रक्रमतायां नाङ्गीक्रियते, लिङ्गभेदेऽपि उपमानोपमेयताप्रत्ययाव्याघातान्, साधारण-
धर्मस्य उपमानोपमेयगतत्वप्रत्ययादेव तदुपपत्तेः । “मञ्जুষापि च मञ्जুষा पेटा च
पेटिकेत्यपि” इति कोषविशेषः । केचित्तु मञ्जুষा यथा स्वगर्भस्थितरत्नभाण्डं इत्या बहति
नतु तदुपसृङ्क्ते तथैव त्वमिदानीमपि आत्मनो यौवनं मालविकासम्पर्केण अनुपयुज्य
इत्या बहसि, तत सत्वरमेव तामुपेत्य एतदुपभोगं कुरु इति भावमनुसन्दधते । परे च
द्वितीयवाक्यमपि प्रश्नात्मकं ब्रुवते । तथाहि मञ्जুষा यथा रत्नभाण्डं वहन्ती इत्या धनगर्वं
गच्छति, किं त्वमपि तथा निष्फलं यौवनगर्वं वहसि, अपि तु नेव, ललनाकुलललाम-
भूताया मालविकाया अनुरागलाभेन यौवनगर्वस्ते सफल इति भाव इति ।

(থ) সখি ইতি সম্বোধনং হৃদয়স্থিতবস্তুকথনযোগ্যতাপ্রদর্শনায়া । “সমপ্রাণঃ
সখা মত” ইতি পরিभाषास्মरणात् । স্ত্রীজনঃ নারীজনঃ কুতূহলবান্ অনুরাগ-
জন্যোতকণ্ঠাকুলোऽপি নিসর্গেण प्रकृत्या शालीनः लज्जाशीलः, तथाहि लज्जावशादेव

বিদু । শ্রবণ করিলেন ত ? আপনি ইহাকে যেক্রপ ভাবে দর্শন
করিয়াছিলেন, ইনি কি আপনাকে সেক্রপভাবে দেখিতেছেন না ? পোটিকা
যেমন বৃথাই রত্নভাণ্ড বহন করে, আপনিও সেইক্রপ এখন বৃথাই যৌবন-
গর্ব বহন করিতেছেন । (ত)

कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितुश्च रूप-

मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां

समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥८॥

[अन्वयः । आयतलोचनानां विलोचनानि प्रियेषु कार्त्स्न्येन रूपं निर्वर्णयितुं च इच्छन्ति, न च समग्रवृत्तीनि तत्पूर्वसमागमानाम् । ८]

रमण्यः निजान्तरगतमनुरागमपि न प्रकाशयन्ति, परं गुप्तमेव रक्षितुं चेष्टन्ते, तत एव निःसर्गशालीनायाः मालविकाया भावमुन्नेतुं सम्यक् नालमस्मीति भावः । अत्र सामान्यादप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्य प्रत्ययात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । पश्य आलोचय, दृग्-
ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, वक्ष्यमाणमिति शेषः ।

८ । तमेवार्थं कार्यप्रदर्शनेन सङ्केतकं करोति—कार्त्स्न्येनत्यादिना । आयतानि सुदीर्घाणि लोचनानि नेत्राणि यासां तासां प्रशस्नेवाणां नारीणां विलोचनानि नेत्राणि, तेऽन्यैः पूर्वः समागमः सम्मेलनं तत्करणकं प्रत्यक्षं येषां प्राक् चक्षुःकरणकप्रत्यक्ष-विषयीभूतानां प्रणयिजनानामित्यर्थः । रूपं सौन्दर्यं कार्त्स्न्येन सामर्थ्येण निरवशेष-मित्यर्थः । निर्वर्णयितुं द्रष्टुम् इच्छन्ति वाञ्छन्ति, पूर्वदर्शनजन्यप्रीत्यतिशयेन पुनरपि दर्शनाशया अविरतमेव उज्जृम्भणात् एकवारदर्शनेन अपरितोषादिति भावः । किन्तु तानि प्रियेषु प्रणयिजनेषु समग्रवृत्तीनि अप्रतिबन्धव्यवहाराणि न च भवन्तीति शेषः । तथाहि असमक्षं स्थिता दर्शनवेलायां निर्बाधमालोकयित्वा न कस्यापि प्रतिबन्धकस्य बाधां सङ्घित्य इत्येवं कल्पनाशतसङ्ख्यलापि प्रणयिनौ दर्शनवेलायां न प्रभवति सुतरां शालीनतया एव निर्बाधमौचित्यं प्रियजनमिति भावः । अत्रापि अप्रस्तुतस्त्रीसामान्यात् विशेषभूताया मालविकायाः प्रत्ययादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः गतसमन्वयेन च अर्थान्तरन्यास एव । तत्पूर्वत्यादौ व्यधिकरणबहुव्रीहिः सोढव्यः । वृत्तमुपजातिनाम ।

राजा । मत्थे ! द्वीजाति कुड्डनसम्पन्न इहेने०, स्वभावतः लज्जायुक्त इहेना थाट्क । (थ)

মাল । হলা ! কা এষা পাসপরিবর্তিতবদনেণ ভট্টিণা
সিগিদ্ধাএ দিষ্টৌএ গিজ্জামাদি ? [হলা ! কা এষা পার্শ্বপরিবর্তিতবদনে
ভট্টা স্তিমিত্তা দৃষ্টা নিধ্যায়তে ?] (দ)

বকুলা । গং ইঅং পাসগদা ইরাবতৌ । [নত্বিৎ পার্শ্বগতা ইরা-
বতৌ] (ধ)

মাল । সহি ! অদক্কিণো বিঅ মে ভট্টা পড়িমাতি, জো সল্লং
দেবীঅণং উজ্জিঅ একাএ সুহে বহলক্কো । [সখি ! অদক্কিণ ইব মে
ভট্টা প্রতিমাতি, যঃ সর্বং দেবীজনম্ উজ্জিত্বা একস্মা সুখে বহলত্ব্যঃ ।] (ন)

(দ) এষা চিত্রে দৃষ্ট্যমানা, কা কিস্পরিচয়া, পার্শ্ব পরিবর্তিতং বক্রভাবেণ
পরিচালিতং বদনং সুখং ত্রেন তথাভূতেন পার্শ্বচালিতাননে ভট্টা স্বামিনা স্তিমিত্তা
স্ব হবহুলয়া দৃষ্টা কট্যচপাতেন, নিধ্যায়তে সাভিনিবেশমৌল্যতে । এতেন জিজ্ঞাসিতায়া
উপরি ভট্টুরান্তরিকী রাগঃ সুমহান্ ব্যজ্যতে, স চায়ং পরত এব ব্যক্তৌভবতি,
নিধ্যায়তে ইত্যনে সাভিনিবেশদর্শনং গম্যতে ।

(ধ) ইৎ ত্বয়া জিজ্ঞাসিতা ভট্টা নিধ্যায়মানা ইত্যর্থঃ । ইরাবতৌ তদাভ্যা রাজঃ
প্রিয়া ইত্যর্থঃ ।

(ন) মে মম ভট্টা স্বামী রাজা অগ্নিমিত্র ইত্যর্থঃ । অদক্কিণ ইব দক্কিণায়ক-
भावमुक्त इव, दाक्षिण्यमूढ इव इत्यर्थः । प्रतिमाति प्रतीयते, तथाहि अनेन व्यवहारिण

সমাগমের জন্ত উৎকণ্ঠিত হইলেও অঙ্গনারা স্বভাবতঃ লজ্জাবতী ;
দেখ—আয়তলোচনা রমণীগণের লোচন সম্যক্রূপে দৃষ্টপূর্ব্ব প্রিয়-
জনের রূপ নিরীক্ষণে ইচ্ছা করিয়া থাকে ; কিন্তু তাহাতে লজ্জাবশতঃ
সমর্থ হয় না ॥৮॥

মাল । সখি ! মহারাজ মুখ ফিরাইয়া কাহাকে স্নিগ্ধদৃষ্টি সহকারে
দর্শন করিতেছেন ? (দ)

বকুলা । পার্শ্ববর্তিনী ইনিই ইরাবতী ? (ধ)

বকুলা । (আত্মগতম্ ।) চিত্তগদং ভট্টারং পরমত্বদো সংকপ্পিঅ
অসুঅদি । ভোদু, কীড়িষ্ম' দাব এদাএ । (প্রকাশম্ ।) হল্লা !
ভট্টিণো বল্লহা এসা ? [চিত্তগতং ভট্টারং পরমার্থতঃ সঙ্কল্যা অসুয়তি ।
ভবতু, কীড়িষ্মামি তাবদেতয়া । হল্লা ! ভট্টুবল্লভৈষা ?] (প)

রাজী দলিণনায়কত্বমপলাপ্যত ইতি ভাবঃ । কথমিত্যাকাঙ্কায়ামাঙ্ক—যদিত্যাদি ।
যত যস্মাত্ সৰ্ব্বং দেবীজনং ধারিণীপ্রভৃতিকান্ মহিষীজনান্ উজ্জ্বলিত্বা পরিত্যজ্য
প্রীতিবিষয়াত্ অপবাছ্য একস্যাঃ কেবলায়া অস্যা ইরাবত্যা এব মুখি বহুলত্ব্যঃ বহুদৃষ্টিঃ
জাত ইতি শ্রেষঃ । তথাহি দলিণনায়কো হি “অনেকমহিলাসু সমরাগো” ভবতি
অস্ম চ ইরাবত্যাভৌদ্রগহচিত্তিরন্যপরিহারেণ তত্বমেব বিঘটয়তীতি এতৎ তথাপ্রত্যয়ে
হেতুরিতি ভাবঃ । এতেনায়মপি ভাবো মালবিকায়া বুদ্ধিস্থ্যঃ প্রতীয়তে, যথা অপরনারী-
জনপরিহারেণ যথাযমিরাবত্যা মনুলগ্নঃ তথা সামুজ্জ্বলিত্বাপি বা স্মাত্, ততো মচন্
কটমুপস্থাস্থ্যতে ইতি । অং সাধারণনারীজনোচিতা প্রণয়িণী প্রদর্শিতা কবিনা, সা চ
আত্মপরিহারমুখেন অনাপ্যস্যা পরপ্রত্যক্ষানমুখেন প্রযুক্তা নাযিকৌদার্য্যং প্রকাশয়তি ।

(প) চিত্তগতম্ আলিঙ্ঘ্যে চিত্তিতম্ অপ্রকৃতমিত্যর্থঃ । ভট্টারং রাজানং পরমার্থতঃ
যাযার্থেন সঙ্কল্যা মত্বা চিত্তগতস্যাপি প্রকৃতত্ব ভুঙ্ক ইত্যর্থঃ । অসুয়তি দাচিণ্ণ-
গুণশালিন্যপি তস্মিন্ অদাচিণ্ণদোষমারোপয়তি ইত্যর্থঃ । অসুয়া নাম গুণিষ্বপি
দোষাবিক্রমণমিতি পরিভাষাক্ষরণাৎ । ভবতু, এতয়া মালবিকয়া অতিসুগ্ধয়া ইত্যর্থঃ ।
কীড়িষ্মামি কৌতুকবাক্যপ্রয়োগেণ পরিহাসং রচয়িষ্মামি ইত্যর্থঃ । অস্যাঃ অপ্রকৃত-
ধারণামপি অন্যথা অপ্রতিপাদ্য এতৎপ্রকারানুগুণপরিহাসবচনেন কৌতুকং বিধাষ্যামৌতি
ভাবঃ । এষা দৃশ্যমানা ইরাবতী ভট্টুঃ স্বামিনঃ অগ্নিমিবস্ব বল্লভা প্রিয়তমা, অতএব
অন্যনারীজনপরিহারেণ অস্মামি বহুলত্ব্যো ভট্টা ইতি ভাবঃ ।

মান । মথি ! মহারাজকে আমার দাক্ষিণ্যশ্রু বলিয়া মনে হই-
তেছে । কেননা, তিনি সমুদায় দেবীদিগকে ভাগ করিয়া একজনেরই
মুখের প্রতি চাহিয়া আছেন । (ন)

মাল। তদো কিং দাযিঁ অত্থাণং আশ্রাসইস্সম্ ? (ইতি সাসুং পরাবর্ত্তে ।) [ততঃ কিমিদানীম্ আত্মানমায়াসযিষ্যামি ?] (ফ)

রাজা। সখ্বে ! পশ্য পশ্য ।

ভ্রূমঙ্গভিন্ধতিলকং স্ফুরিতাধরোষ্ঠং
সাসুয়মাননমিতঃ পরিবর্ত্তয়ন্ত্যা ।

কান্তা পরাধকুপিতেশ্বনয়া বিনেতুঃ
সংদর্শিতেব ললিতাভিনয়স্য শিচ্চা ॥৫॥

(ফ) ততঃ এবং সতি, সকলাপেত্যথা ইরাবত্যা এব রাজপ্রিয়ত্বে সতীত্বার্থঃ । কিং কথম্ ইদানীম্ আত্মানং স্বম্ আশ্রাসযিষ্যামি কষ্টাত্ কষ্টতরং ভাবং নৈষ্যামি, আশ্রাসস্য ফলাশাবিরহাদিত্যি ভাবঃ । তথাহি রাজা ইরাবত্যাশ্রাসকৃতঃ সকলনারীজনপরিহারেণ, তত্ কথমপি ময়ি তস্যানুরাগঃ অসম্ভাব্য এব, অতো যাবদেব তদ্বিষয়কাশাং করিষ্যামি তাবদেব নৈরাশ্যজনিতকষ্টস্য প্রাবল্যমনুকূলযেয়মিতি তাৎপর্যম্ । ইতি উক্তবাक्यমুक्ता, সাসুং সক্রোধং পরাবর্ত্তে চিত্রদর্শনাৎ চতুরপসার্থ্য দিগন্তরে সুখম্ অপসারয়তি । এষ হি প্রণয়কোপো মালবিকায়া রাজানুরাগমধিকমনুকূলয়তি, সুপ্ত প্রকান্তমব কথিনা ।

বকুল। (আশ্রয়গত) মালবিকা চিত্রিত মহারাজকে প্রকৃত স্বামী মনে করিয়া অশ্রু প্রকাশ করিতেছে । আচ্ছা, ইহার সহিত একটু কোতুক করি । (প্রকাশে) সখি ! ইরাবতী যে মহারাজের সর্কীপেক্ষা প্রিয়তমা । (প)

মাল। তবে আর আত্মাকে কেন কষ্ট দিতেছি (এই বলিয়া অশ্রুসহকারে মুখ ফিরাইলেন ।) (ফ)

রাজা। সখে ! দেখ, দেখ,—অশ্রুর উদ্ভেক্রে ভ্রূমঙ্গীবশতঃ তিনক

[অন্ত্যঃ । অনয়া ভূমভ্ৰমিতিলকং স্কুরিতাধরোষ্ঠং সামুয়মাননমিতঃ পরি-
বর্তয়ন্ত্যা বিনেতুঃ কান্ধাপরাধকুপিতেষু ললিতামিনয়স্য শিচ্চা সন্দর্শিতা ইব । ৫]

বিদুঃ । অগুণাঅসজ্জো দাণি হোহি । [অন্ত্যসজ্জ ইদানী-
ভব ।] (ব)

৫ । অথ সালবিকায়াঃ প্রণয়কোপসন্দর্শনেন ভাববিশেষং ব্যনক্তি—ভূমভ্ৰমিত্যাদিনা ।
অনয়া সালবিকয়া ভূবোঃ ভ্রমেন আকুচিতভাবসম্পাদনেন ভিন্ন ভয়তা গতং মণ্ড-
বিশ্লিষ্টমিত্যর্থঃ । তিলকং তিলকললচরণস্য তথাভূতং, ক্রোধোপগমে বিশেষতঃ প্রণয়-
কোপে ভূবোভ্রমী নিযতঃ । স্কুরিতং কাম্পিতম্ অধরোষ্ঠং নিম্নবর্ত্তী দন্তচ্ছদঃ অধর-
ইত্যর্থঃ, यस्य তথাভূতং কাম্পিতাধরম্ আননং সুখং সামুয়ং নির্দোষমিতি ময়ি দোষারোপেণ
ক্রোধযুক্তং যথা তথা ইতঃ অস্থাঃ দিশঃ পরিবর্তয়ন্ত্যা অন্যতী নয়ন্ত্যা । কান্ধস্য
প্রিয়জনস্য অপরাধাৎ দোষাৎ অন্যাত্মাচরণাদিত্যর্থঃ । যানি কুপিতানি ক্রোধাঃ তেষু,
স্বামিনো দোষপ্রযুক্তকোপেষু, বহুবচনং ক্রোধস্য আত্মনিকতাপ্রদর্শনায়, সাধারণকোপে
ভূমভ্ৰাদিসমুদ্রভবাবাবাৎ । বিনেতুঃ শিচ্চকস্য গণদাসস্য ইত্যর্থঃ । ললিতামিনয়স্য
কৌমল্যামিনয়কলায়াঃ শিচ্চা বিধিপূর্বকং যত্নং সন্দর্শিতা বিজ্ঞাপিতা ইব, তথাহি
ইদং যথা ক্রোধভাবং প্রকাশয়তি তথা মন্যে বস্তুত এবম্ ক্রুদ্ধা जाता, ক্রোধাবস্থায়া
যোগ্যানাং প্রায়েণ সর্ব্বধামেব ভাবানাং সমন্বযাৎ, তথাপি মহদেব রামণীয়কমিতি
মহদাত্ম্যমিতি ভাবঃ । অথ সন্দর্শনক্রিয়ায়া ইবশব্দেন সম্ভাবনাপ্রলয়ানাং বাস্তা
ক্রিয়োৎপ্রেজা । অধরোষ্ঠমিত্যথ অধরশব্দস্য ঔষ্ঠশব্দস্য চ ভিন্নাকারশব্দস্য অর্থামেদস্য
আপাততঃ প্রলয়ানাৎ পর্য্যবসানে ভিন্নার্থকল্পপ্রতীত্যে । পুনরুক্তবদামাসালঙ্কারঃ । অনথো-
রজ্জ্বাভাবজন্যঃ সঙ্করশ্চ । হৃৎ বসন্তিলকা নাম ।

বিগলিত হইয়াছে এবং অধরোষ্ঠ প্রক্ষুরিত হইতেছে । এতদবস্থায়
এখান হইতে মুখ ফিরাইয়া লওয়াতে বোধ হইতেছে, ইনি শিক্ষক
গণদাসের নিকট অথ জীব সংসর্গবশতঃ অপরাধ করিলে তাহার প্রতি
বেক্রপ কোপ প্রদর্শন করিতে হয়, তাহার যে ননোহর অভিনয় শিক্ষা
করিয়াছেন, তাহাই যেন প্রদর্শন করিলেন ॥৯॥

মাল । অজ্জগোদসো এত্থ এত্ত্ব সেবদি ণং ? (ইতি পুনঃ স্থানান্তরামিসুখী ভবিতুমিচ্ছতি ।) [আত্মগৌতমঃ অবৈব সেবতে এনাম্ ?] (ম)

বকুলা । (মালবিকাং বৃদ্ধা) ণাহি ণাহি । কুবিদা দাণি তুমং ? [নহি নহি । কুপিতা ইদানীং ত্বম্ ?] (ম)

(ব) ইদানীম্ অবভবত্যাঃ ইষ্টশি অত্যুৎকটে কীপে প্রবৃদ্ধে ইত্যর্থঃ । অনুনয়ঃ ক্রোধ-শান্ত্যর্থং প্রিয়বচনাदिপ্রয়োগঃ তদর্থং সজ্জঃ সৌদযোগঃ ভব । তথাহি ইতঃপরং যদা অস্ত্যাঃ পাণিযচ্ছং করিষ্যসি তদনন্তরম্ ইষ্টগব্ধবহ্নায়া বহ্নবঃ বহুশ্চ এষ সমুপস্থাস্থ্যন্তে তত্প্রতীকারায় সাম্প্রতমেব ত্বয়া উপায়চিন্তা কর্তব্য ইতি ভাবঃ । অথবা এষা তত্রভবতী কুপিতা পরাভক্তা জ্ঞাতা তদিদানীমনুনয়ব্যতিরিক্তেণ নালং ভবিষ্যসি পুনরস্ত্যাঃ পূর্বানুরাগং লভ্যুং তদৃগচ্ছ তত্সন্তোষসাধকসুপায়ে রচয় ইতি ভাবঃ ।

(ম) আত্মগৌতমঃ বিদূষকঃ অব চিত্রফলকে এনাম্ ইরাবতীং সেবতে অনুনয়-বার্চাদিনা সন্তোষয়তি, এতেন ইরাবত্যাং রাজ্ঞী মহতী আসক্তির্ভব্যন্তে, রাজপ্রিয়স্য বিদূষকস্য রাজমনোভাৱানুসারেণ এব বচনসম্ভবাৎ । তথাহি রাজ্ঞী হৃদয়াসঙ্কস্য ইরাবত্যাং প্রত্যক্ষীকৃত্য তদ্বিশং পরিহায দিগন্তরমাশ্রিত্যপি তত্প্রমাণমেব পশ্যামীতি সূতরামসম্বাদমিতি ভাবঃ । স্থানান্তরামিসুখী অন্যদিগমিসুখী ।

(ন) নহি নহি, নার্হমি অন্যতো গন্তুমিতি শিষ্যঃ । রাজ্ঞ উপরি ইষ্টশস্ত্রে বিহঁধৌ মৌখিকোঃপি ন যুজ্যতে ইতি ভাবঃ । ত্বং কুপিতা ক্রোধযুক্তা অসি কিং ? তথাহি নালমি কীপকারণমত্র কিমপি চিত্রে তথা দর্শনসমপ্রকৃতবিষয়কমেবৈতি শান্তিঁ লভস্ব ইতি ভাবঃ ।

বিদু । আপনি তবে এক্ষণে অনুনয় প্রকাশার্থ প্রস্তুত হউন । (ব)

মাল । এদিকেও আত্ম গৌতম ইহাকে সেবা করিতেছেন । (এই বলিয়া পুনরায় স্থানান্তরাভিমুখী হইবার ইচ্ছা প্রকাশ ।) (ভ)

বকুলা । (মালবিকাকে প্রতিরোধ করিয়া ।) যাইও না, যাইও না, তুমি এক্ষণে কি কুপিতা হইয়াছ ? (ম)

नाल । जदि चिरं कुविटं एब्ब मं मन्तेसि, एस पच्चाणीअदु कोवो । [यदि चिरं कुपितामेव मां मन्तयसि, एष प्रत्यानीयतां कोपः ।] (य)

राजा । उपेत्य । (२)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

[अन्यः । हे कुवलयनये, मे चित्रार्पितचेष्टया किमेतत् कुप्यसि ? ननु अयं तव साक्षात् अनन्यसाधारणः दासः । १०]

(य) चिरम् अर्थं कुपितां क्रोधयुक्तां मां मन्तयसि कथयसि, तत् एषः जातपूर्वः कोपः मनः क्रोधः प्रत्यानीयताम्, अपसार्यताम्, तथाहि इदानीं राजलाभ एव मे कोपोपशमनोपाय इति तदेव क्रियतामिति व्यज्यते ।

(२) उपेत्य मालविकामुपेत्य ।

१० । उपसरणानन्तरं मालविकां प्रति उक्तिमाह—कुप्यसौत्यादिना । हे कुवलयनयने पद्मायतलीचने । मे मम चित्रार्पितया आलिख्यलिखितया चेष्टया व्यवहारेण किं कथम् एतत् ईदृशं कुप्यसि क्रोधं व्रजसि ? तथाहि त्वया चित्ते मम यो व्यवहारो दृश्यते स शिल्पिना कल्पनासहायेन एव लिखितः नतु प्रकृतः, तत् कथमस्थाने कोप इति भावः । अथ कथं वा न कुप्यामि तव अनभिमतौ शिल्पिना तादृशघटनासम्भवात् इत्याकाङ्क्षायामाह नन्वित्यादि अस्तु वा चित्ते चित्रिता मूर्तिरिरावतीगतं प्रणयं प्रकाशयन्ती, तथापि साक्षात् प्रत्यक्षतः अयम् उपगतः अहं तव अनन्यसाधारणः अन्यजनाधीनः दासः भूत्यः अस्मि, तथाहि अहं केवलं तवैव आदेशवाही नतु इरावतीप्रभृतौनामिति इष्टाकल्पनया दुःखं मा वह इति भावः । अत्र साक्षादित्यनेन चित्रगताया मूर्तेर्व्यपोहप्रत्ययात् परिसंख्या । कुवलयनयने इत्यत्र उपमा । निरपेक्षतया चानयोः संसृष्टिः । आर्याजातिः ।

माल । यदि आमाके अतासु कुपितां बलिग्राही जानिग्राह, ताहां हईले एही कोप अपसारित कर । (य)

বকুলা । জেদু জেদু ভট্টা । [জয়তু জয়তু ভট্টা ।] (ল)

মাল । (আত্মগতম্ ।) কহঁ চিত্তগদো ভট্টা মএ অসুইদো ?
 (ইতি সপ্ৰণয়বদনমঞ্জলিঁ করোতি) । [কথঁ চিত্তগতো ভট্টা ময়া অসুযিতঃ ?] (ব)
 [রাজা মদনকাতর্য্যং রূপয়তি ।] (শ)

বিদ্র । কিঁ মবঁ উদাসীণো বিম্র দিসদি ? [কিঁ মবানুদাসীন
 ইব দৃশ্যতে ?] (ঘ)

(ল) অত্র মালবিকায়া জয়বাদপ্রক্ৰমাভাবো বিহ্বলতামেব सूचयति तस्याः ।

(ব) कथं किं चित्तगतः आलस्यचित्तितः भट्टा राजा मया असूयितः कीपभावेन ललितः ननु प्रकृतः, तथाहि यदहमालस्यचित्तितव्यापारवीक्षणैर्न दक्षिणप्रधानस्यापि राज्ञोऽदाचिण्यं संसृज्य दोषानुसन्धानं कृतवती तदतिमात्रमन्यायमेवेति कृतानुतापः । सप्रेमं प्रेममूचकं वदनं तदानीन्तनसुखभावः यत्र तथाभूतम् अञ्जलिं करोति, असूयितस्य राज्ञः प्रसादनाय इति शेषः ।

(শ) मदनेन मानसामिलाषापराख्येन कामेन जातं यत् कातर्यं दीनता तत् रूपयति अभिनयति, वाञ्छचित्तेन मदनवेदनां ज्ञापयति इत्यर्थः ।

(ঘ) किं कथं भवान् उदासीनः प्रकृते कर्मणि अनभिनिविष्ट इव दृश्यते, तथाहि

রাজা । (মালবিকার সমীপে যাইয়া) । (র)

অগ্নি কমললোচনে ! বল, কিজ্জা আমার চিত্রগত চেষ্টা দ্বারা কুপিতা হইতেছ ? এই আমি সাক্ষাৎকারে উপস্থিত হইলাম । আমি তোমারই একমাত্র দাস ॥১০॥

বকুলা । মহারাজের জয় হউক । (ল)

মাল । (স্বগত) তবে কি আমি চিত্রস্থিত মহারাজের প্রতি অহুয়া প্রদর্শন করিয়াছিলাম ? (এই বলিয়া অনুরাগপূর্ণ বদনে অঞ্জলি বন্ধন করিলেন । (ব)

(রাজা কামব্যথার অভিনয় করিলেন ।) (শ)

राजा । अविश्वसनीयत्वात् सख्यास्ते (स)

विद् । अत्तभोदीए कइं तव अविस्सासो ? [अत्रभवत्यां कथं तवाविश्वासः ।] (ह)

राजा । श्रूयताम्—

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति चणात्

सरति सहसा वाह्नोर्मध्यं गतापि सखी तव ।

मनसिजह्वा क्लिष्टस्यैवं समागममायया

कथमपि सखे विश्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ ११ ॥

[अन्वयः । तव सखी नयनयोः पथि स्थित्वा स्थित्वा चणात् तिरोभवति वाह्नोर्मध्यं गतापि सहसा सरति सखे मनसिजह्वा क्लिष्टस्य एवं मे मनः समागममायया इमां प्रति कथमपि विश्रब्धं स्यात् । ११]

आदौ यथा अनुरागः प्रकाशितस्तथा इदानीं दर्शनगतायामस्याम् उपेक्षा न युज्यते, परं सम्मेलनमेवेति तदेव कर्तव्यमिति भावः ।

(स) ते तव सख्याः मालविकायाः अविश्वसनीयत्वात् विश्वसितुमशक्यत्वात्, अहम् उदासीन इव दृश्ये इति शेषः । तथाहि सख्यास्ते मनोभावस्य सर्व्वथा सत्यतानिर्द्धारणमशक्यमिति तस्या मनोपरि भूयान् अनुरागो वर्त्तते नवा इति सन्देहाद्दृढतया यत्र वैफल्यमाशङ्क्य निर्व्व्यापारो वर्त्तते इति भावः । एतद्धि मालविकाया मुखेन साक्षादेव अनुरागवार्ताश्रवणालालस्य का मित्रमस्वभावमुल्लभभावावेदकम् इति मन्तव्यम् ।

(ह) अत्रभवत्यां सख्यां मालविकायां, कथं केन हेतुना तव अविश्वासः विश्रामविरहः, यत्त्वमव अविश्वसनीयतां व्यवस्थापयसि तव की हेतुरिति ज्ञातुमिच्छामनीति भावः । अत्रभवत्यामित्यनेन अविश्वासयोग्यता निराकृता ।

विद् । आपनाके निश्चेष्टेर शाय देखितेहि केन ? (ब)

राजा । तौमार सखीके ये विश्वास करा यार ना । (स)

विद् । ईशार प्रति आपनार अविश्वास केन ? (ह)

১১। অথ গদ্যেন শ্রুতানিতি প্রকম্য শ্রীতব্যমবিশ্বাসহেতুসাহ—পরীত্যাদিনা ।
 তব সখী মত্‌সম্বন্ধাত্‌ সৌহার্দ্বভাগিনী নয়নযোঃ চক্ষুযোঃ পথি গোচরে স্থিত্বা স্থিত্বা
 কল্পনারচিতমূর্ত্যা অবস্থায় অবস্থায় চক্ষাৎ চক্ষুকালিন তিরোभवति অন্তর্ধত্তে, ন
 চিরং স্থিতা মাং প্রীণয়তি, ততঃ কথং মত্‌সন্তোষায় সুহৃৎসমপি স্থিরতামনাপদমানায়াঃ
 তस्या মথি অনুরাগলেশমপি স্থিরং কল্যণামীতি ভাবঃ । বাহ্যোঃ ভুজযোঃ মর্ম্মেতি শেপঃ,
 মধ্যম্ অন্তরং গতাপি প্রাপ্তাপি তদানীমেব মথা গাঢ়মালিক্‌ষিতাপি সহসা অকস্মাত্
 নরতি অন্যদৈব ব্রজতি, তথাহি চিরমেব মথা তে সখী সঙ্কল্যবশাত্‌ সম্মুখি দৃশ্যতে
 আলিঙ্গ্যতে কিন্তু সা মথি ন করুণালেশমপি প্রকাশয়তি ইত্যেব তব মদিষয়কপ্রণয়-
 বিরহসম্ভাবনহেতুরিতি ভাবঃ । এবম্‌ ইত্যম্ভাবিন মনসিজরুজা কামজপীড়য়া মদন-
 ব্যাধিনা ইত্যর্থঃ । ক্লিষ্টস্য বিদ্রাবিতস্য মে মম মনঃ অন্তঃকরণং সমাগমে সম্মেলন-
 বিषয়ে মাযয়া কপটেন উভযোঃ কথমপি স্থিরসঙ্কতিঃ যথা ন স্যাৎ তথা তথা প্রক্রমেণ
 ইমাং প্রতি কথমপি কেবলবিদপি প্রকারেণ স্বয়ং বিশ্বাসানয়নায চেष्टমানस्याপি ইতি
 ভাবঃ । বিস্ময়ং বিশ্বাসযুক্তং ন স্যাৎ । তথাহি এতাবত্‌কালং সঙ্কল্যজনিতসমাগমে-
 ঽপি যয়া বিরোধঃ কৃতঃ সা যত্‌ সাচ্চাত্‌ সমাগমে নিर्व্বিবাদমেব স্বীকারবতী
 প্রণয়বতী চেতি ন কথমপি বিশ্বাসো মে জায়তে, অতএব তদিষয়ে মম শ্রীদাসীন্যমিতি
 ভাবঃ স্পষ্টঃ । অথ বাহ্যোর্মধ্যং গতাপি ইত্যপি শব্দে ন অন্যাবস্থায়াম্‌ অপসরণস্য
 অনুপকৃতঃ প্রত্যয়াৎ‌ অথাৎ‌ চিরলঙ্কারঃ । উত্তরাহঁ প্রতিপাদ্যমর্থং প্রতি পূর্বাহঁ প্রতি-
 পাদ্যার্থস্য হেতুপ্রত্যয়ন কাব্যলিঙ্গমিতি চ । “মায়া তু শঠতা শাঠ্য”মিতি কৌষঃ ।
 ইতং হরিণী নাম ।

রাজা । শ্রবণ কর ;—তোমার সখী আমার দর্শনপথে অবস্থান
 করিয়া করিয়া মুহূর্ত্ত মধ্যে অদৃশ্য হইয়া থাকেন, বাহর মধ্যগতা হইয়াও
 ইঠাৎ পলায়ন করেন । আমি মদনবাথায় পীড়িত, স্তবরাং মিলনে
 এইরূপ প্রতারণায় আমার মন আর কিরূপে ইহার প্রতি বিশ্বস্ত থাকিতে
 পারে ? ॥১১॥

वकुला । सहि ! बहुसो किल भट्टा विप्रलब्धौ । ता अत्ता
विस्ससणिज्जो करौअदु । [सखि ! बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । तदात्मा
विश्वसनीयः कियताम् ।] (च)

माल । सहि ! मह उण मन्दभग्गाए सिविणसमागमो वि
भट्टिणो दुल्लहो आसि । [सखि ! मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि
भर्तुर्दुर्लभ आसीत् ।] (क)

(च) बहुशः बहून्, वाराम् वारार्थे शम् । विप्रलब्धः प्रतारितः तेन सङ्कल्पसाहाय्येन
दृष्टया त्वया नयनपथादपसरणादिना इति शेषः । तत् तस्मात् बहुवारान् प्रतारणात्
हेतोः आत्मा विश्वसनीयः विश्वासयोग्यः क्रियतां, तेन तेन प्रतारणेन अविश्वसो राजा
यथा विश्वस्ततां लभते तथा इदानीं प्रकस्यतानिति भावः, एतेन प्रणयसहकारिण
राजानमुपगच्छेति वकुलावलिकाभिप्रायो व्यक्तः ।

(क) मन्दभाग्यायाः दुर्भाग्याः एतच्च भर्तुः समागमस्य दुर्लभत्वं प्रति हेतुः, स्वप्ने
निद्रावस्थायामनुभवे समागमः सम्मेलनमपि का कथा साक्षात्समागमस्य इति भावः ।
भर्तुः स्वामिनः दुर्लभः अतिदुःखलभ्यः अलभ्य एव वा आसीत्, तथाहि यदयं दृष्टो
जातः तदतिपुण्यफलमेव जानामीति भावः । एतेन राजप्रशस्तिरपि कृता भवति ।
केचित्तु विरहवशाज्जातया उत्कण्ठया निद्राविरहिण स्वप्ने राजसमागमाभावं व्याचक्षते,
तदपि प्रकृते नायुक्तम् । एतेन राज्ञः सुतरां काम्यत्वमेव स्फुटीकृतम्, तथाहि
अविरतमेवास्व चिन्ताकारिण्या अपि यत् न प्रत्यक्षं जातं तत एव न विज्ञापयितुमपारथं
निजप्रणयं तत् क इव दीषोऽत्र मम, किन्तु परस्परमिलनप्रतिबन्धकस्य दैवस्यैवेति
गूढाभिप्रायः ।

वकुला । सखि ! महाराजके अनेकवार वक्कनां करिआछ, अतएव
आआके विश्वासयोग्य कर । (क)

माल । आमि मन्दभागिनी, स्वामीर सहित स्वप्नेओ मिलन आमार पक्षे
ऊर्लत छिन । (क)

वकुला । एदु भट्टा, देहि से उत्तरं । [एतु भर्ता, देह्यस्या उत्तरम् ।] (ख)

राजा । उत्तरेण किमात्मैव पञ्चवाणाग्निसाक्षिकम् ।

तव सख्ये मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

[अन्वयः । उत्तरेण किं मया तव सख्ये पञ्चवाणाग्निसाक्षिकम् आत्मैव दत्तो रहः सेविता सेव्यः न ॥ १२]

(ख) भर्ता राजा, एतु आगच्छतु, अभ्यर्थनायां लोट् । अस्या मालविकाया अनश उक्तस्य वचनस्य इत्यर्थः । उत्तरं योग्यं प्रतिवचनं देहि त्वमिति शेषः । देहीत्यत्र कथयतु इति पाठान्तरमेव श्रेयः, एतु इति पदोपन्यासेन प्रथमपुरुषप्रक्रमात् अनन्तरमेव तस्यैव कर्तुः मध्यमपुरुषप्रक्रमस्य असाधुत्वात् ।

१२ । अथ राजा प्राप्तकालं मालविकाम् उद्दिश्य वकुलावलिकामाह—उत्तरेण इत्यादि । सम्बोधनादिकमन्तरेण वागुपक्रमो राज्ञः समुत्कण्ठां व्यनक्ति । उत्तरेण एतस्याः वाक्यस्य प्रतिवाक्यप्रयोगेण, किम् अपि तु न किमपि प्रयोजनमिति भावः । मया तव सख्ये मालविकायै आत्मा निजदेह एव स्वभाव एव वा पञ्चवाणः कामः स एव अग्निः अनलः साक्षी यव तथाभूतं बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, दत्तः विस्तृतः अग्न्यादिकं साक्षीकृत्य यद्दानं क्रियते तत् पुनरनावर्त्तनीयतां धत्ते । तथाहि अहं कामवेदनादलितान्तःकरण एवं विक्रवी जातः यथा तव सखी एव मे कर्त्तव्याकर्त्तव्यमिदानीम् उपदेष्टुं क्षमा नान्यः कोऽपि जनः एकान्ततत्त्वस्यैव ते सखीजनस्य इदानीं मत्प्रभुत्वात् इति भावः । पञ्चवाणपदेन कामबोधनं पञ्चभिरेव वाणैः स्वस्य पौडनादत्यन्त-पौडाविज्ञापनाय, तेन च तव अग्नित्वारोपोऽपि सहेतुकः, पञ्चवाण्ये अग्नित्वारोपात्, अनल इव सन्ततं पञ्चवाणो मम हृदयं दहतीति प्रतीयते । ननु आत्मदानं सेवकतया सेव्यतया च सम्भवति अत्र कौटुम्भिकभावेन आत्मदानमित्याकाङ्क्षा व्याख्यातमेवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह—न सेव्य इति । स च मम आत्मा न सेव्यः अस्याः सेवालामे योग्यः, तन्

वकुला । आहून् मश्वराज ! ईश्वर वाक्ये उपयुक्त उद्भवा कर्त्तव्यम् । (ख)

বকুল। অনুগৃহীত। [অনুগৃহীতাঃ স্মঃ ।] (গ)

বিদ্। (পরিক্রম্য সমস্মরম্ ।) বউলাবলিএ ! এসো বালাসো-
রকলস্স পল্লবাড' লঙ্ঘদি হরিণো । এহি গিবারেম ণ' ।
[বকুলাবলিকে ! এষ বালাশোকহচস্য পল্লবানি লঙ্ঘয়তি হরিণঃ । এহি নিবারয়াব
এনম্ ।] (ঘ)

কিমিতাঃ—সেবিতা ইতি । রহঃ নিৰ্জনে সেবিতা পরিচারক এব, তথাহি অহমাত্মানং
পরিচারকতয়া এব মালবিকায়ৈ দত্তবান্ নতু সেযতয়া, অতো ন মযি সুতরামনুগ-
প্রদর্শনং যুজ্যতে ইতি ভাবঃ । পল্লবাণাশ্রীতায় রূপকম্ ।

(গ) অনুগৃহীতাঃ কৃতপ্রসাদাঃ স্মঃ বয়মিতি শ্রেষঃ । বহুবচননির্দেশেন মালবিকা-
পল্লপাতিনাং সর্ব্বোপাধিভিঃ কৌশিকাভীনাংপি সন্তোষো ব্যক্তঃ । অনেন বহুনাং সন্তোষ-
প্রদর্শনাৎ বিষয়স্তস্য রাজা অপরিহৃত্যতাং প্রতিপাদ্য স্বার্থঃ অনুকূলিতঃ । কেचित্ত
বাক্যদ্বয়ং ইতি বহুবচনমাহুঃ ।

(ঘ) পরিক্রম্য ইতস্ততো গতাঃ সমস্মরম্ সমস্মরসহকরিণ, এষঃ অদূরে দৃশ্যমানঃ
হরিণঃ কুরঙ্গঃ বালাশোকহচস্য চুদ্রাশোকতরোঃ বালবিশেষণং হরিণস্য লঙ্ঘনশ্রোগ্যতা-
নুচরণায়, পল্লবানি কিসলয়ান্ লঙ্ঘয়তি ভবয়িতুসুপক্ৰমতি, এহি এনং হরিণং
নিবারয়াবঃ আবাং তব গতা ইতি শ্রেষঃ । এষ হি বচনোপক্ৰমঃ সম্রতি রাজা সহ
মালবিকায়া বিস্ময়সহকরিণে দর্শনালোপাদিক্রিয়ানুকূল্যার্থং, তযোঃ স্থিতৌ লজ্জা-
নস্মরনেণ নিবান্ধপ্রণয়ত্যাপারস্য অপ্রকাশিত্যমাণত্বাদিতি বিদূষকস্য নৈপুণ্যমিদম্ ।

রাজা। উত্তরের প্রয়োজন কি ? মদনরূপ অগ্নিকে সাক্ষী রাখিয়া
আমি আত্মাই তোমার সখীকে দান করিলাম । আমার সেবা করিতে
ইহবে না, আমিই নির্জনে ইহার সেবা করিব । ॥১২॥

বকুল। অনুগৃহীত হইলাম । (গ)

বিদ্। (পরিক্রমণ করিয়া সম্মুখের সহিত) বকুলাবলিকে ! ঐ হরিণ

বকুলা । তহ । [তথা ।] ইতি প্রস্থিতা । (ঙ)

রাজা । বয়স্য ! এবমেবাস্মিন্ রচণচণে অবহিতেন ত্বয়া
 ভবিতব্যম্ । (চ)

বিদ্ব । এবম্ বি গোদমো সন্দিষেঅদি । [এবমপি গীতমঃ
 সন্দিশ্যতে ।] (ছ)

(ঙ) তথা ভবদুক্তমেব করোমি ইতি বিদূষকাভিপ্রায়ং জ্ঞাত্বা বকুলাবলিকায়া
 উক্তিঃ । এতচ্ছি রাজমালবিকাগতস্য শৃঙ্গারস্য মহদানুকূল্যং करोति, निर्जनतायाः
 शृङ्गारसमुद्दीपकत्वात् । एतत्समानाकारकं वस्तु दृश्यते अभिज्ञानशकुन्तले प्रियंवदान-
 सूरयो राजशकुन्तलागतस्य शृङ्गारस्य समुद्दीपनाय प्रयुक्तं यथा अनसूया “प्रियंवदे एष
 तपस्विमृगपोतक इतस्ततो दत्तदृष्टिः प्रभष्टो मातरम् अन्वेषयति, तत् संयोजयाव एनं” ।
 प्रियंवदा “हला चपलः खलु एष न एनं संयोजयितुम् एकाकिनौ पारयसि तत् अहमपि
 सहायतां करोमि” इति । प्रस्थिता प्रस्थातुं प्रवृत्ता, प्रादिकर्मणि क्तप्रत्ययः ।

(চ) এবম্ এব যথা ইদানীং কালং বুজা নির্জনতাসম্পাদনে সাবধানেন ত্বয়া
 স্থীয়তে তথা ইত্যর্থঃ । অস্মিন্ রচণচণে রহস্যবিষয়স্য রহস্যতারচণযোগ্যকালী
 ত্বয়া অবহিতেন সাবধানেন ভবিতব্যং, তথাহি যথা ইমং বৃচ্চানং কোঽপি ন জানীয়াৎ
 তথা ত্বয়া বিধাতব্যমিতি ভাবঃ ।

(ছ) এবম্ ভবতা উক্তরূপেণ, অপি: কাকুপ্রশ্নে, গীতমঃ তদাখ্য: সল্লচণ: জন:
 সন্দিশ্যতে আদিশ্যতে, অপিতু নৈব অস্মিন্ বিষয়ে অহং সন্দেহব্য:, যত: স্বয়মেবাহং
 ইহুশস্য বিষয়স্য ত্বদনুকূলস্য রচণায় প্রবৃত্তৌ ভবেয়মিতি ভাব: । অথবা গীতম:

ক্ষুদ্র অশোক বৃক্ষটীর পত্র ভক্ষণ করিতে বাইতেছে । আইস, উহাকে
 নিবারণ করি । (ঘ)

বকুলা । তাহাই হউক । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল) । (ঙ)

রাজা । বয়স্য ! গুপ্তভাবরক্ষাকালেও তোমাকে এইরূপেই সাবধান
 থাকিতে হইবে । (চ)

वकुला । (परिक्रम्य ।) अज्ज गोदम ! अहं अप्पआसे चिद्दामि ।
तुमं दुवाररक्खओ होहि । [आर्य गौतम ! अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं
हाररचको भव ।] (ज)

विद् । जुज्जदि । [युज्यते ।] (भ)
(गिष्कान्ता वकुलावलिका ।) (घ)

विद् । इमं दाब फलिअत्थम्भं संसिदो होमि । (तथा कृत्वा)

गोष्वाहीक इतिवत् गोपदस्य गोसदृशे लक्षणा, स एव एवं सन्दिश्यते नतु अहं
तथा यतस्त्वम् एवम् अवश्यकर्त्तव्यं विषयं प्रत्यपि अतिमन्दमिव मां सन्दिशसीति भावः ।
अथवा एवं तव ईदृशमन्दे शन गौतमः गोसदृश एव सन्दिश्यते कथ्यते मल्लचणो जन
इति शेषः, अवापि अपिः प्रश्ने, तथाहि एवमुक्त्वा त्वं किं नम गौतमेव प्रतिपादय-
सीति भावः ।

(ज) परिक्रम्य किञ्चिदपसृत्य, अप्रकाशे अन्तराले, अन्यस्य अदृश्ये प्रदेशे, कथिदव
आगच्छति न वा इति ज्ञातुमिति शेषः । अथवा निर्जनतां लब्ध्वा राजमालविकयोः
कीदृशी व्यवहारः प्रसर्पति तत्प्रत्यचीकरणाय इति स्त्रीणां तथा स्वभावस्य स्वतः सिद्धल-
दर्शनात् । हाररचकः हारे कोऽपि आगच्छति न वा तत्परीचकः भव, अनेनापि
वचनेन वकुलावलिकाया उक्तो द्वितीयाभिप्रायः व्यज्यते हाररचायाः विदूषकेण
क्रियमाणत्वात् अन्यतो जनागमनसम्भावनाविरहान् ।

(भ) युज्यते युक्तियुक्तमेव तत्, त्वम् अप्रकाशे तिष्ठ अहमपि हारे तिष्ठामीति सम-
ञ्जसमेव तत् ।

विद् । ईहाओ कि आवार गोतमके शिखाईते इहैवे ? (छ)

वकुला । (परिक्रमण करिमा) आर्य गौतम ! आमि अञ्जुराने
अवस्थान करि, आपनि द्वाररक्क इडन । (झ)

विद् । बुद्धिबुल्ल बटे । (ञ)

(वकुलावलिका प्रश्नान करिल) (ञ)

अहो ! सुहृत्परिसदा सिलाविसेसस्स । (इति निद्रायते ।) [इमं
तावत् स्फटिकस्तम्भं संश्रितो भवामि । अहो ! सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।] (ट)

[मालविका ससाध्वसा तिष्ठति] (उ)

राजा । विसृज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं

तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

परिगृहाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥ १३ ॥

[अन्वयः । सुन्दरि ! चिरात् प्रभृति तव प्रणयोन्मुखे सहकारतां गते मयि
सङ्गमसाध्वसं विसृज, त्वमतिमुक्तलताचरितं परिगृहाण ॥] १३

(ट) इमं द्वारे स्थितं स्फटिकस्तम्भं स्फटिकनिर्मितं स्तम्भं संश्रितः शयनाय आश्रितः
भवामि । तथा कृत्वा स्फटिकस्तम्भम् आश्रित्य । अहो ! शिलाविशेषस्य प्रसरमयस्तम्भमेदस्य
सुखस्पर्शता सुखस्पर्शविषयता, तथाहि इमं स्पृष्ट्वा अत्यर्थं सुखं मम जायते इति भावः ।
निद्रायते निद्रां लभते निपूर्वस्य द्राघातोः भावे प्रत्ययः, अथवा विद्रूपक इति कर्तृपदा-
पेक्षया निद्रातीति निद्राः कर्तरि क्तिपि पदं, स इव आचरतीति क्यङ् (आशिः), एतेन
तस्य तदानीं निद्रायाः प्रक्रममात्रेण निद्रितसादृश्यमेव समञ्जसतां व्रजति । एतच्च
कविना इरावत्यादीनामबाधप्रवेशसामञ्जसाय प्रकृतम् ।

(उ) ससाध्वसा कुमारीजनमुलभसङ्गमादिभयाविष्टा तिष्ठति । एतेन राज्ञस्तदानीं
वह्निः कामभावप्रकाशो वक्तव्यः, तद्दर्शनेनैव मालविकाया भयोद्रेकसङ्कतः ।

१३ । अथ निज्जनतालाभेन स्वीयमनोभावविकाशने अनुनयविशिषं राजा माल-
विकासुद्दिश्य प्रयुङ्क्ते—विसृजेत्यादिना । हे सुन्दरि लावण्यवति ! सम्बोधनमिदं राज्ञः

विद् । तवे एहे द्वारस्थित स्फटिकस्तम्भे इह आश्रय नहि । (सेहेकप
करिग्रा) आहो ! शिलाविशेषेवर किं सुखस्पर्शता ! (एहे वनिग्रा निद्राय
अभिनय) । (ट)

(भगवन्तु मालविकार अवधान) । (ठ)

माल । देवीभआदो अत्तणो बि पिअं कादुं ण पारेमि ।

[देवीभयादात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।] (ड)

कामभावसूचकं, मालविकायाः सौन्दर्यप्रकर्षसूचनेन तदनुनयानुकूलञ्च । सङ्गमात्
मथा सह समागमविशेषात् साध्वभं भयं विसृज्य परिहर । तथाहि मया समागमेन तव
किमपि अनिष्टं नोत्पस्यते अतः कथं इत्या अनिष्टाशङ्कया भौतिं व्रजसीति भावः ।
एतेन मया सह सङ्गता भव तेन तव इष्टमेव सम्भाव्यमिति इष्टसाधनताज्ञापनेन
प्रवृत्तिरनुकूलिता भवतीति तात्पर्यम् । चिरात् प्रभृति बहुकालं यावत् तव प्रणयो-
न्मुखे प्रेमपराधने त्वत्प्रणयाकाङ्क्षानुपज्जीव्य वर्त्तमाने इत्यर्थः । सहकारतां सहकार-
तरत्वं तत्सादृश्यमित्यर्थः । गते आश्रिते मयि मल्लचणे जने त्वम् अतिमुक्तलतायाः
माधवीलतायाः आचरितं व्यवहारं परिगृह्णाण आश्रय, तथाहि यथा माधवीलता
सहकारतरोः सर्वाङ्गं संवेक्ष्य तिष्ठति तथैव त्वं समाङ्गं समाश्रित्य मत्प्रीतिकरौ भव
इति भावः । अथ एकस्य अन्यधर्मवहनयोग्यताविरहात् सहकारतापदेन सहकार-
तुल्यताप्रत्ययेन अतिमुक्तलताचरितपदेन तत्सदृशाचरितप्रत्ययेन च असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध
रूपा निदर्शनालङ्कारः । प्रथमपादे सहकारस्य असङ्गत आहृत्या इत्यनुप्रासश्चेति
संस्पृष्टः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

(ड) देव्याः महिष्याः धारिण्याः, भयात्, तस्या अनिष्टमाशङ्क्य इत्यर्थः । आत्मनः
स्वस्यापि का कथा भवत इति भावः । प्रियं सुखकरं त्वत्समागमरूपं वस्तु इत्यर्थः ।
कर्तुं सम्पादयितुं न पारयामि, तथाहि त्वं यथा मयि प्रीतिमान् अहमपि ततोऽधिकं
त्वयि तथापि केवलं देवी ज्ञात्वा महदनिष्टमुत्पादयिष्यतीति स्मरणेन नालमस्मि
अभिलषितं लब्धमिति भावः । अपिशब्देन अर्थापत्त्या राज्ञः प्रियसाधननिराकरणं

राजा । सुन्दरि ! मद्भगवत्तागं कुरु, आगि बहूदिनं इहेते तोगार
अण्णोऽसूक, (आज) महकारता नाड करिवाहि ; तूनिओ आमार अति
माधवीलतांर आर ओछरण कर । (१७)

রাজা । অয়ি ! ন মেতব্ধম্ । (ঙ)

মাল । (সোপালম্) । জো ণ ভাশ্রদি সো মএ ভট্টিণৌদংসণে
দিট্ঠসমথ্যো ভট্ঠা । [যো ন বিমেতি স ময়া ভট্টিনীদর্শনে দৃষ্টমামর্থ্যো
ভ্রশাং ।] (ণ)

রাজা । দাচিণ্ণং নাম বিম্বোষ্ঠি বৈম্বিকানাং কুলব্রতম্ ।

তন্মে দৌর্ঘাচ্চি যে প্রাণাস্তে ত্বদাশানিবন্ধনাঃ ॥১৪॥

[শ্রবণঃ । বিম্বোষ্ঠি ! দাচিণ্ণং নাম বৈম্বিকানাং কুলব্রতং, দৌর্ঘাচ্চি ! তন্মে যে
প্রাণাঃ তে ত্বদাশানিবন্ধনাঃ ॥] ১৪

প্রতীয়তে । এতেন আত্মনঃ রাজসমাগমবিষয়ে মহতী আকাঙ্ক্ষা ব্যক্তা, তच्च ন মুখ্যভাবে
ইতি সূতরাং নৈপুণ্যং কুমার্যাঃ কবেশ দশাভিজস্য ।

(ঙ) অর্থীতি কৌমলামন্দণে, ন মেতব্ধং দেব্যাঃ শঙ্কয়া নাতৌ বিরতিরুচিতা ইতি
প্রাবঃ ।

(ণ) সোপালম্ সাধিষেপং, যঃ ভবল্লবণঃ জনঃ ন বিমেতি দেব্যা ন মধে
বচ্ছতি স ভর্তা রাজরূপঃ ভবান্ ভট্টিন্যাঃ ইরাবত্যাঃ দর্শনে অশোককুঞ্জে ইরাবতী-
ঠাচাম্কারকালি দৃষ্টসামর্থ্যঃ পরোচিতশক্তিঃ, তথাহি ইরাবতীদর্শনমাত্রেণৈব যন্ত
মদন্তিকৈ মহতী ভীতিমাপ্তবান্ স যদেবং বদন্তীতি মহদাশ্রয়মেবেতি সাক্ষ্যতবচনম্ ।
প্রত্নপদে ন তব ভর্তুরপি এবমবস্থা মম তু পরিচারিকায়াস্তথাত্বম্ অবশ্যমেব যুক্ত্যে
ইতি প্রতীয়তে ।

১৪ । অথ মালবিকায়া উপালম্ভধারণস্য কর্তব্যতাং দর্শয়ন্ দূষণীয়তাং

মাল । দেবীর ভয়ে আমি নিজেরও শ্রীতিকর কার্য করিতে পারি-
তেছি না । (ঙ)

রাজা । অয়ি ! ভয় নাই । (চ)

মাল । (তিরস্কারের সহিত ।) যিনি ভয় করেন না, সেই মহারাজের
কন্যতাও ইরাবতী ঠাকুরাণীর সমক্ষেই আমি দেখিগাছি । (ণ)

তদনুগৃহ্যতাং চিরানুরক্তো'স্য' জনঃ । (ইতি সংশ্লেষমুপজনয়তি ।) (ত)

নিরাকৃৎস্নং অনুনয়মপি সম্বাদয়তি—দাচিণ্মিত্যাदिना । विम्बे इव श्रीमती यस्याः
तथाभूता तस्याः सम्बोधनम् । अनेन सम्बोधनेन मालविकाया अधरचुम्बने राज्ञो रति-
वर्धयते । दचिण्यम् अनेकनायिकासु समानुरागतम् औदार्यमिति च वैम्बिकानां
विम्बिकाख्यधंशजातानाम् अस्माकमित्यर्थः । नायकानामिति पाठे उत्कृष्टनायकाना-
मित्यर्थः । कुलव्रतं कौलिको धर्मः, तथाहि कुलव्रतस्य अवश्यरक्षणायतया अहं
सर्वास्त्रे व नायिकासु समानुरागं गच्छामि अतएव इरावत्याः प्रणयिन्याः मनो रक्षितुम्
अहं तदानीं तथा भावं गतवान् नतु भीतिहेतोरिति भावः । अयाम्नो दोषं निराकृत्य
अनुनयमुपक्रमते—तन्मे इत्यादिना । हे दीर्घांलि, आश्रयतेने! तत् तथापि सर्वांश्च
नायिकासु कुलधर्मानुरोधेन अनुरागसाम्यस्य योग्यत्वेऽपि इत्यर्थः । मे मम विम्बिक-
कुलोत्पन्नस्यापीत्यर्थः । ये प्राणाः ते त्वदाशानिवन्धनाः तव आशा आकाङ्क्षा एव
निबन्धनं नितरां बन्धनभूताः येषां तथाभूताः, त्वदाकाङ्क्षामावसमुच्छ्वासा इत्यर्थः ।
तथाहि अन्यासु नायिकासु समानुरागस्य सत्त्वेऽपि यथा त्वधि मे भूयान् रागः न तथा
अन्यत्र कृतापीति भावः । अत विम्बोष्ठि इति समासगता लुप्तीपमालङ्कारः, अप्रस्तुतस्य
वैम्बिकसामान्यात् राज्ञः विशेषस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा । विम्बोष्ठि वैम्बिकान-
मिति व्यञ्जनानां सकृत्साम्यात् क्लेशानुप्रासः । आशायां बन्धनसाधनरज्जुत्वारोपात्
रूपकम् ।

(त) तत् तच्चात् मत्प्राणानां त्वदाशामावजীवित्वादित्यर्थः । चिरानुरक्तः चिरम-
रागवान् अयमनुयहे हेतुर्हृन्तः । संश्लेषं सम्यक् आलिङ्गनम् उपजनयति करोति ।

রাজা । বিম্বোষ্ঠি ! সমান অনুরাগপ্রদর্শন বিম্বিকবংশীয়দিগের কৌলিক
নিয়ম । কিন্তু আশ্রয়তোচনে ! আমার প্রাণ তোমারই আশায় আবদ্ধ
আছে । (১৪)

সুতরাং এই চিরানুরক্ত জনের প্রতি দয়া প্রদর্শন কর । (এই বলিয়া
আলিঙ্গন করিলেন) । (ত)

[মালবিকা নাট্যে ন পরিহরতি ।] (থ)

রাজা । (আত্মগতম্ ।) রমণীয়ঃ খলু নবাঙ্জনানাং মদনবিষয়া-
বতারঃ । এষা হি ।—(দ)

হস্তং কম্পয়তি রুণজি রসনাব্যাপারলোলাঙ্গুলীঃ

স্বী হস্তৌ নয়তি স্তনাবরণতামালিঙ্গ্যমানা বলাত্ ।

পাতুং পঞ্চলনেত্রমুন্মময়তঃ সাচীকরোত্যাননং

ব্যাজিনাপ্যভিলাষপূরণসুখং নিर्वर्त्तयत्यেব মে ॥১৫॥

[অন্বয়ঃ । বলাত্ আলিঙ্গ্যমানা (এষা) হস্তং কম্পয়তে, রসনাব্যাপারলোলাঙ্গুলীঃ
রুণজি, স্বী হস্তৌ স্তনাবরণতাং নয়তি, পঞ্চলনেত্রং আননং পাতুং উন্মময়তঃ
মে সাচীকরোতি, ব্যাজিনে অপি অভিলাষপূরণসুখং নিर्वৰ্त्তয়ত্যেব ॥] ১৫

(থ) নাট্যে ন অভিনয়েন পরিহরতি সংজ্ঞা য় মৌচয়তি প্রাগাশंसितभयादिति भावः ।

(দ) নবাঙ্জনানাং তরুণৌজনানাম্ অনুপমুক্তপূর্বাণামিতি বা অর্থঃ । মদনবিষয়স্য
কামবিষয়স্য অবতারঃ আবির্भावঃ রমণীয়ঃ অতিমধুরঃ, তথাহি ইদং কামभावमापन्ना
इति भावविशेषैरनुमीयते स चातिमनोहरोति भावः । एषा हि मालविका, इदं हि
कर्त्तव्यं पश्ये अन्वेति ।

১৫। বলাত্ রমসী আলিঙ্গ্যমানা সমালিঙ্ঘ্যমাণা সতী এষা হস্তং স্বীয়করং
কম্পয়তি মত্ প্রবৰ্চ্চিতা বিনয়সংরোধনায় চালয়তি, করেণ মাং নিষেধতীত্যর্থঃ । রসনায়াঃ
কাস্ত্রীগুণস্য ব্যাপারি শৈথিল্যসম্পাদনে লোলাঃ চঞ্চলাঃ অঙ্গুলীঃ রুণজি বারয়তি মমেনি
শেষঃ । স্বী আত্মীয়ৌ হস্তৌ করৌ স্তনযোঃ আবরণতাম্ আবরণসাধনতাং নয়তি
প্রাপয়তি হাভ্যাং হস্তাভ্যাং দ্বিগুণিতাভ্যাং স্তনযোঃ প্রতিরোধং करोति यथा ममाङ्गे
सम्यक् तयोर्लभ्यता न स्यात् करादिसम्बाधश्च व्याह्रयेत् इति भावः । पञ्चलने रोमरञ्जिते

(মালবিকা নাট্যে আলিঙ্গন পরিহার করিলেন ।) (থ)

রাজা । (স্বগত) নবীনকামিনীদিগের কামবিষয়ের আবির্ভাব
বাস্তবিকই অতি মনোহর । এই মালবিকা—(দ)

(ततः प्रविशति इरावती निपुणिका च ।) (घ)

मुपिच्छशोभिते इत्यर्थः । निते यव तथाभूतम् आननं सुखं पातुं चुम्बितुं, पानक्रियोप-
न्यासात् आनने मधुसत्ता व्यज्यते, चुम्बनस्य अधरावच्छेदेन कामिजनाभीष्टत्वात् तव
च मधुनः प्रसिद्धेः । उन्नमयतः उन्नतं कुर्वतः मे मम “षष्ठी चानादरे” इति षष्ठी,
मन तथाविधम् आग्रहमनादृत्य इत्यर्थः । साचीकरोति वक्रतां नयति, सुखमन्यतः
पराहृत्य मत्प्रक्रमं व्याघातयति इत्यर्थः । अतः व्यजिन क्लतः अभिलाषस्य अभीष्ट-
विषयस्य पूरणसुखं निर्व्वर्त्तयत्येव सम्पादयत्येव । तथाहि यद्यपि वह्निरियम् अनिच्छां
प्रकाशयति तथापि यदियम् अत्र नातिमात्रमाग्रहहोना इति प्रतीयते, सुतरां व्याघातस्य
अकरणादिति इदमेव इदानीं मे यथेष्टं प्रारम्भे कुमारीजनात् तस्मादधिकस्य असुलभ-
त्वादिति भावः । अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति प्रथमपादव्याख्यानं हेतुविधया उपन्यस्त इति
काव्यलिङ्गं, हस्तकम्पनाद्यात्मकानां निषेधकवस्तूनां प्रतिकूलानामपि अनुकूलसुखानुवन्धि-
त्वात् अनुकूलं, कम्पयते इत्यादीनां वद्भूनां क्रियाणाम् एककर्त्तृकत्वात् दीपकालङ्कारः ।
स्त्री हस्तौ स्तनावरणतां नयति इत्यत्र स्वावित्यस्योक्तिविरहिण्यपि हस्ते स्त्रीयत्नप्रतीत्य-
व्याघातात् “सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इतिवत् अधिकपदतादोषः । केचित्तु यदि
अत्र स्त्री इति नोच्यत तदा राजहस्तावपि प्रतीयते, तथात्वे अनुकूलालङ्कारस्य वैचित्र्यं
व्याहृतं स्यात्, तस्य राजानं प्रति अप्रतिकूलत्वात् अतो नात्र दोषः, परं वैचित्र्यपरि-
दोषकतया गुण एवेति वदन्ति । वत्तं शाङ्खलविक्रीडितं नाम ।

आमि बलपूर्वक आलिङ्गने चेष्टा करिले हस्त चालना द्वारा निषेध
करিতেছে, रसनार ग्रहिमोचने প্রবৃত্ত মনীর কম্পিত অঙ্গুলীর
প্রতিরোধ করিতেছে, স্বীয় হস্ত দ্বারা স্তনবস্ত্র আবরণ করিতেছে এবং
সুন্দরপশ্মযুক্তনয়নশোভিত মুখখানি চুষ্মনের জন্ত উত্তোলন করিলে
উহা ফিরাইয়া নিতেছে । এইরূপে চল করিলেও আমার অভিলাষপূরণের
স্বথ-বিধানই করিতেছে । (১৫)

(অনন্তর ইরাবতী ও নিপুণিকা প্রবেশ করিলেন ।) (ঘ)

ইরা। হৃন্নে নিপুণিণি ! সচ্চং তুমং পরিগদত্যা চন্দ্ৰিআএ—
সমুদ্রঘর-অলিন্দসদ্বদো এআই অজ্জগোদমো দিট্টো ত্তি ?
[হৃন্নে নিপুণিকি ! সত্যং ত্বং পরিগতার্থা চন্দ্ৰিকয়া—সমুদ্রগৃহালিন্দশয়িত একাকী
আর্থগৌতমো দৃষ্ট ইতি ?] (ন)

নিপু। অসুহা কহং ভট্ঠিণীএ বিসুবেমি ? [অন্যথা কথং ভট্ঠিন্যে
বিজ্ঞাপয়ামি ?] (প)

ইরা। তেণ হি তহিঁ এব্ব গচ্ছুহ্ম সংসআদো সুত্তং পিঅবঅস্স'
পুচ্ছিদুং চ । [তেন হি তস্মিন্ণেব গচ্ছাব, সংশয়ান্ম, ত্তং প্রিয়বয়স্যং প্রটুং চ ।] (ফ)

(ন) চন্দ্ৰিকয়া তদাখ্যয়া পরিচারিকয়া, পরিগতার্থা বিজ্ঞাপিতার্থা কৃতা অসি,
কিং সমুদ্রগৃহে তদাখ্যে ভবনে, আর্থগৌতমঃ একাকী অসহায়ঃ আর্থপুত্ররহিত ইত্যমি-
প্রায়ঃ, অলিন্দে বহির্দ্বারবর্তিনি কৃত্রিমচতুরস্রদেশে, শয়িতঃ নিদ্রিতঃ, দৃষ্টঃ অবলোকিতঃ
ইতি, তথাহি সত্যমেব কিং চন্দ্ৰিকা তব সমীপে উক্তসংবাদং কথিতবতী ? এতেন
মালবিকায়া রাজসমাগমগতঃ সংশয় ইরাবত্যা ব্যজ্যতে, স্পষ্টভেদং পরতঃ ।

(প) অন্যথা অস্মৈ সত্যত্বাभावे, कथं केन हेतुना भट्टिन्यै राज्ञाः विज्ञापयामि,
निवेदयामि, तथाहि तव समीपे सत्यमेव इदं कथितं मया यत् चन्द्रिकया एवं
विज्ञापितास्तीति भावः ।

(ফ) তেন তব বিজ্ঞাপনস্য সত্যতয়া, হি নিশ্চিতং তবৈব গচ্ছাব সমুদ্রগৃহালিন্দ এব
গচ্ছাব, কথমিত্যাহ—সংশয়াদিত্যাदि, संशयात् जीवनसन्देहात् सर्पदष्टस्य प्रायेण
जीवनस्थितिसम्भावनाया अभावात् जीवनसंशयः । अयं जीवेत् वा न वा इत्याकार-
कसंशयविषयभूतमित्यर्थः । सुक्तम्, प्रियवयस्यम् आर्थगौतमं प्रटुं जिज्ञासितुञ्च, चकारः

ইরা। অগ্নি, নিপুণিকি ! সত্যই কি তুমি চন্দ্রিকার নিকট অবগত
হইয়াছ যে, সে আর্থ গৌতমকে সমুদ্রগৃহের অনিন্দে একাকী শয়ন করিয়া
থাকিতে দেখিয়াছে ? (ন)

নিপু। তাহা না হইলে কি আপনার নিকট বলিতে পারি ? (প)

निपु । सावसेसं विअ भट्टिणोए वअणं । [सावशेषमिव भट्टिन्या
वचनम् ।] (व)

इरा । अस्सं च । चित्तगदं अज्जउत्तं पसादइदुं । [अन्यच्च,
चित्तगतम् आर्यपुत्रं प्रसादयितुम् ।] (भ)

निपु । अह दाणिं कहं ए भट्टा एब्बं अणुणोअदी ? [अथेदानीं
कथं नु भर्ता एवमनुनीयते ?] (म)

अर्थान्तरसमुच्चायकः, तस्यैवार्थस्य अकथनात् निपुणिकायाः सावशेषतासमुद्भासनं
वचनस्य ।

(व) भट्टिन्याः राज्ञाः वचनं प्रष्टुञ्चेत्यन्तं वाक्यं सावशेषम् अकथितावशिष्टभागमिव
प्रतिभातीति शेषः । तथाहि वाक्यान्तरं विना समुच्चयार्थकस्य चकारस्य असामञ्जस्यात्,
को नाम अवशिष्टभागोऽस्य स कथ्यतामिति भावो वज्यते ।

(भ) अन्यच्च अपरञ्च वचनम् उक्तावशिष्टमित्यर्थः, तच्च दं चित्तगतम् आलिख्ये
लिखितम् आर्यपुत्रं प्रसादयितुं प्रमार्ज्जयितुं तदानीं सुतरामनुनयेऽपि मम प्रस्थानेन
जातस्य कोपस्य मार्ज्जनां कारयितुमित्यर्थः । प्रसन्नचित्तं कर्तुमिति यावत्, तत्र गच्छाव
इति शेषः, उक्तं वचनमेव मी अवशिष्टमव आसीदिति भावः ।

(म) अथ अनन्तरं तदानीं तथा कोपव्यवहारकरणानन्तरमित्यर्थः । अथवा अथ-
गच्छः प्रप्ते, पूर्वकल्पे तु प्रसन्नार्थकशब्दाभावेऽपि अर्थतात्पर्यात् प्रसन्नार्थता । नृशब्दस्तदर्थ
वा “अथ स्वान्मङ्गले प्रप्ते कार्यान्मेष्वनन्तरं” इति । इदानीं तदनुनयव्यवहाराभाव-

इरा । ताहां हईले, संशयित (मृत्युप्राय) अवस्था हईते मूक्त प्रियवस्तु
गौतमेर अवस्था जानिबार ज़रूरी सेई स्थानेई गमन करि । (फ)

निपु । आपनार कथार येन शेष हय नाई ? (मने हय येन
आरु किछु अवशिष्ट आछे ।) (व)

इरा । ईा, आरु छिद्रपटे अङ्कित महाराजके प्रसन्न करिबार
ज़रूरी बटे । (भ)

২২। মুগ্ধে ! জারিসৌ চিত্তগদৌ তারিসৌ এষ্ব অস্বসংকন্ত-
হিঅশৌ অজ্জভত্তৌ । কেবলং উবআরাদিক্কমং পমজ্জিদুং অশং
আরম্মৌ । [মুগ্ধে ! যাড্ধশ্চিব্রগতস্কাড্ধশ্চ এবান্বসংকান্নদ্বয় অর্থ্যপুত্রঃ ।
কেবলসুপচারাতিক্কমং প্রমার্জিতুময়মারম্মঃ] (য)

বেলায়ামপীত্যর্থঃ । কথং কেন হেতুনা, মর্ত্যো স্থানৌ এবং প্রক্ৰান্তরূপেণ অনুনীযতে
প্রসাদযিতুং প্রহতি: ক্রিয়তে, তথাহি তদানীং রাজা যথা অনুনীতবান্ তথা তদানীমেব
তব প্রসাদ: যুক্ত আসীত ইদানীং তদনুনয়ামাবেদপি যত্নবায়ং প্রসাদনার্থং প্রক্কম:
স চানুসন্ধ্যেকারণকৌ মে জাত ইতি ভাব: ।

(য) মুগ্ধে প্রক্কতানমিহ ! সন্মৌধনমিদং প্রক্ৰান্তস্য অনুনয়স্য অমিপ্রাযাজ্ঞানেন
মুগ্ধতাপ্রতিপাদনায । যাড্ধশ্চ: যথারূপ: চিব্রগত: আলিখ্যে লিখিত:, তথাহি আলিখ্যে
যথা শিল্পিনা ময়ি পরমা প্রীতিরূপদর্শিতা তাড্ধশ্চ এব তদেব ইত্যর্থ: । অর্থ্যপুত্র:
অন্যস্থাং মদপেচয়া অপরস্থাং রমস্থাং সংক্ৰান্তম্ আসক্তং হৃদয়ং মন: যস্য তথাস্মৃত:,
চিব্রগত ইত্যনেন স্বখিন্ বাস্তবিকপ্রীত্যসঙ্গা সমুদভাবিতা । অন্যসংক্ৰান্তেষ্ব সর্ব্বনাকৌ
হৃতিমাভে পুংবদ্রভাব: । উপচারস্য তৎকৃতস্য পাদপতনরূপস্য অনুনয়স্য অতিক্কম:
উল্লঙ্ঘনং তং প্রমার্জয়িতুং তচ্ছনিতাপরাধচমাপণং কারয়িতুম্ অয়ম্ আরম্ম: উদ্যম:
তথাহি যদি চিব্রলিখিতবদ ময়ি বস্তুতোঽপি রাজা প্রীতিমানমবিশ্যত তদা
এতদুপচারাতিক্কমস্য চমাপণামাবেদপি ময়ি প্রীতিমরচিষ্যত ইদানীশু যত্নকিচ্ছিত্যা-
জলাশৌ যদি তদা প্রীতিমহ্মমেব করিষ্যতি ইতি তদপরাধচমাপণমবশ্যমেব কর্তব্যমিতি
ইড্ধশ্চকর্তব্যানবধারণেন ত্বং সুতরাং মুগ্ধে ইতি ভাব: । অথবা যদপি অর্থ্যপুত্রস্য
অন্যসংক্ৰান্তচিত্ততয়া ন অনুরাগলাভায় প্রসাদনং যুক্ত্যে, তথাপি পাদপতনরূপানুনয়-
লঙ্ঘনরূপদোষপ্রমার্জনায প্রসাদনং যুক্তমিতি অনুনয়: ক্রিয়তে ইতি ভাব: ।

নিপু। মহারাজকে এখন এইরূপে অনুনয় করিতেছেন কেন ? (২)
ইরা। সরলে। আর্থাপুত্র চিত্রিতাবস্থায়ও যেমন, অথো আসক্তচিত্ত

निपु । इदो इदो भट्टिणो । [इत इतो भट्टिणो ।] (१)

[उमे । परिक्रामतः ।] (ल)

(प्रविश्य चेटो ।) जेदु जेदु भट्टिणो । भट्टिणि ! देवी भणादि—
‘ण एसो मह मस्सरस्स कालो । तेण क्व, बहुमाणं बड्ढइदुं
बअस्साए सह णिअलवन्धणे किदा मालविआ, जइ अनुमस्ससि
अज्जउत्तस्स पिअं कादुं तहा करोमि । जं तुह इच्छिअं तं
मे भणाहि त्ति ।’ [जयतु जयतु भट्टिणी । भट्टिणि ! देवी भणति—‘नैव मम
मत्सरस्य कालः । तेन खलु बहुमानं वर्हयितुं वयस्यया सह निगडवन्धने कृता
मालविका । यदानुमन्वसे आर्यपुत्रस्य प्रियं कर्तुं तथा करोमि । यत् तवेष्टं तन्मे
भवेति ।’] (व)

(१) भट्टिणी राज्ञी, इतः इतः अनेन पथा आगच्छतु इति शेषः । एष हि
व्यवहारो राज्ञां यत् परिचितेष्वपि प्रदेशेषु परिजनैः पथि प्रदर्शनमिति ।

(ल) उमे निपुणिका इरावती च, परिक्रामतः गच्छतः ।

(व) देवी राज्ञी धारिणी, भणति कथयति वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म । एषः कालः
वर्तमानः समयः मम मत्सरस्य विद्वेषपरिपोषणस्य न, नेदानीं मम कोऽपि द्वेषः
कस्याप्यपरि युज्यते इति भावः । तेन हेतुना, अयं हेतुः तथा करोमि इति पर्यवसित-
वाक्यार्थे प्रति । बहुमानं सम्मानं तवेति शेषः । वर्हयितुं जनयितुं, लदौयं हृदयं
रक्षितुमित्यर्थः । वयस्यया वकुलावलिकया सह निगडवन्धने मृङ्गलावन्धने मालविका
कृता सा वद्धा इत्यर्थः । यदि अनुमन्वसे अनुमोदसे, आर्यपुत्रस्य प्रियं प्रीतिजनकं वस्तु
कर्तुं सुम्पादयितुं यदि मालविकाया वन्धनमोचनेन आर्यपुत्राभिमतेन आर्यपुत्रस्य

इहेगो तेमनहे । तवे शिष्टोत्तार लज्जन करिवाहि, सेहे अपत्राधमार्जनार
अज्जहे एहे उट्ठोग । (१)

निपु । एहे दिक्के एहे दिक्के, छोटो जानी । (२)

(उड्डग्रे गमन करिते नागिनेन ।) (न)

১২১। গাঅরিএ ! বিস্বাভিহি দেবিন্—কাঅো বঅ' মদ্বিণী
 ণিঅোজিদ্ ? পরিঅণাণিগ্গহেণ মদ্ব দংসিদো অণুগ্গহো । কস্স
 বা পসাথেণ অঅ' জণো বড্ঠদি ত্তি । [নাগরিক ! বিজ্ঞাপয় দেবীম্ ।—
 কা বথং মদ্বিনী' নিযোজতিতুম্ ? পরিজননিয়হেণ মথি দর্শিতঃ অনুযহঃ । কস্স বা
 প্রসাধেনাযং জনো বহন্তে ইতি ।] (গ)

সন্তোষসম্পাদনং তবামীষ্টং স্বাদিত্যর্থঃ তদা তথা করোমি তস্যা বস্বনমোচনেন আশ্রয়পূর্ণং
 সন্তোষয়ামি ইত্যর্থঃ । তব যত্ ইষ্টম্ অখিন্ বিষয়ে তব যত্ अभिप्रेतं তত্ মে মণ
 কথয়, তথৈবাহং করिष्यामि इति भावः । एतेन इरावत्या इच्छाकुर्येयैव यत् मालविका
 निगङ्गे पूरिता इति स्पष्टं प्रतीयते ।

(গ) দেবী বিজ্ঞাপয় আবেদ্য বস্তুমাণং বস্তু ইতি শিষ্যঃ । মদ্বিনী' দেবী' নিযো-
 জয়িতুম্ আদেপ্ত' বথং কা: অপি তু ন কা অপি অতিতরামযোগ্যা ইত্যর্থঃ । তথাহি তস্যা
 মোচনে অমোচনে বা দেবী এব প্রমাণং কথনস্বাক্ষরমপ্যনুমোদনাপেক্ষা ইতি ভাবঃ ।
 পরিজনস্য স্বীয়পরিজনভূতস্য মালবিকারূপস্য জনস্য নিয়হেণ মদেকাপিচয়া বস্বন-
 স্থাপনেন মথি অনুযহঃ প্রসাদঃ দর্শিতঃ বিজ্ঞাপিতঃ দৃশেজ্ঞানসামান্যার্থত্বম্, এতেন
 জানামি যত্ ভবতী মথি অতিমাত্রং স্নিহ্যতীতি ভাবঃ । বা অথবা, কস্য জনস্য প্রসাধেন
 অনুযহেণ অয়ং সল্লভণঃ জনঃ বহন্তে সৌভাগ্যসম্পদা জুষ্টো ভবতি, তথাহি যদহমিদানী'
 রাজ্ঞীপদমধ্যাসীনা রাজ্ঞ: প্রীতিভাজনং জাতাম্মি তবাপি দেবীপ্রসাদ এব হেতুরিতি মথি
 যদ্ভবত্যা অনুযহো বর্ত্ততে তত্ ক: সন্দেহঃ অত্ এবংবিধি স্থানে ন মথি ভবত্যা
 অর্থার্থনা যুজ্যতৈ, অত্র ভবতী এব কর্তব্যাকর্তব্যयो: প্রমাণমিতি ভাবঃ । অত্র স্পষ্ট'

চেটী । (প্রবেশ করিয়া) রাণীর জয় হউক । রাণি ! 'নহারাণী
 বলিতেছেন—আমার পক্ষে কাহারও সহিত ঈর্ষ্যা করিবার এই সম্বন্ধ নহ,
 সুতরাং তোমার সম্মানবর্দ্ধনের জন্তু সখীর সহিত মালবিকাকে নিগড়ে
 বন্ধন করিয়াছি । যদি তুমি আর্ঘ্যপুত্রের প্রিয়সাধনে অহুমোদন কর,
 তবে সেইরূপ করি । তোমার যাহা অভিমত—আমাকে বল ।' (ব)

চেটী । তহ । [তথা ।] (ইতি নিষ্কান্তা ।) (ঘ)

নিপু । (পরিক্রম্যাবলোক্য চ ।) এষ দুবারে সমুদ্রগেহকস্য বিপণি-
গদী বিম্ব বৃষভো গোদমো আসীণো এব্ব গিহাভদি । [এষ হারি
মসুদ্রগেহকস্য বিপণিগত ইব বৃষভঃ গৌতমঃ আসীন এব নিদ্রাযতে ।] (ঘ)

ইরা । কিং যু ক্বু অচ্চাহিৎ ? সাবসেসো বিম্বং বিসবিআরো
মবে । [কিং যু খলু অল্যাহিতম্ ? সাবশেষ ইব বিপবিকারো মবেত ।] (হ)

মালবিকায়া মৌচনানুমোদনে তব সুতরামিরাবত্যা অনभिप्रायो व्यज्यते । দেবীপ্রসাদাদেব
আত্মনঃ পরমসৌভাগ্যবর্ণনে মালবিকায়া অপি তথ্যত্বং ভাব্যেতি ব্যজ্যতে ।

(ঘ) তথা এবমেব দেবীং বিজ্ঞাপয়িষ্যামীতি স্বীকারোক্তিঃ ।

(ঙ) সমুদ্রগেহকস্য হারি হারদেশস্থিতি স্ফটিকস্তম্বে ইত্যর্থঃ । তদেব বিদূষকস্য
শযনার্চং স্থানপরিচহাত্ । বিপণিঃ পণ্যবীথিকা তদ্রূপতঃ তবস্থিতঃ বৃষভঃ বলীবর্হ
ইব আসীন এব নতু শয়ানোঽপ্যেত্যর্থঃ, এবশব্দঃ শয়নব্যবচ্ছেদকঃ । নিদ্রাযতে স্বপিতি,
পদমিৎ পূর্ববত্ ক্রিবাদিনা সাধনীয়ম্ ।

(চ) কিং কৌটুশম্ অজাতম্ অল্যাহিতং জীবানপেচি কস্মৈ, “অল্যাহিতং মহামীতি:
কস্মৈ জীবানপেচি যত” ইত্যমরঃ । বিদূষকস্য সর্পদেহতয়া প্রল্যাতস্য বিধবেগপ্রভাবতো

ইরা । নাগরিকে ! দেবীকে নিবেদন কর যে, মহারাগীকে কার্যো
নিয়োগ করিতে আমরা কে ? তিনি পরিজনের নিগ্রহ করিয়া আমার
প্রতি অনুগ্রহ প্রদর্শন করিয়াছেন । অথবা (তাঁহার অনুগ্রহ ব্যতীত)
কাহার কৃপায়ই বা আমার মত লোক উন্নত হইতে পারে ? (শ)

চেটী । আচ্ছা । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল ।) (ব)

নিপু । (পরিক্রমণ ও অবলোকন করিয়া) এই যে বিপণিস্থিত
বৃষভের ঞ্চায় গৌতম সমুদ্রগৃহের দ্বারে উপবিষ্ট হইয়াই নিদ্রিত
হইয়াছেন ! (ঙ)

নিপু । পসস্বমুহবস্বো দৌসদি । অবি অ ধুবসিদ্ধিণা চিৎ-
স্বিদো । তা সে অসঙ্কণিচ্ছং পাব্ । [প্রসন্নসুখবর্ণো দৃশ্যতে । অপি
চ ধুবসিদ্ধিণা চিকিত্সিতঃ । তদস্য অশঙ্কনীয়ং পাপম্ ।] (চ)

বিদু । (উত্সপ্রাথতে) **মোদি মালবিএ !** [ভবতি মাল-
বিকো ।] (ক)

নিদ্রানুমানাত্ ইরাবত্যা: শঙ্কা, তদেব কারণমাহ—সাবশেষ ইবেত্যাदिना । বিষবিকার:
সর্পবিষজন্যবিকার: সাবশেষ: অবশিষ্ট ইব মবেত, তথাহি সর্পদেহস্য বিদূষকস্য
বিষবেগো যদুপশান্ত ইতি শূ্যতে তন্ন সত্যং তদ্যাপি বচতে তত্প্রভাবেণৈব তন্দ্ৰা ইম
মাক্রান্তবতীত্যনুমীয়তে ইতি ভাব: ।

(চ) নিপুণিকাবিষবেগবিরুদ্ধবস্তুবিজ্ঞাপনেন ইরাবত্যা: শঙ্কামুচ্চিনতি—প্রসন্ন-
ত্যাदिना । প্রসন্ন: বিকারমপ্রাপ্ত: সুখবর্ণ: বদনকান্ति: यस्य তথাভূত:, তথাহি অং
যদি বিষবেগোপহৃত: স্যাৎ তদা প্রসন্নসুখবর্ণো ন স্যাদিতি তর্কেণ প্রসন্নসুখবর্ণত্বরূপ-
হেতুদর্শনেन বিষবেগোপঘাতাভাবো নিশ্চীয়তে ইতি, অন্যথা ন শঙ্কনীয়মিতি ভাব: ।
অন্যদপি কারণমাহ—অপি চেতি । ধুবসিদ্ধিণা তদাখ্যেণ প্রসিদ্ধেণ বিষবেগেণ
চিকিত্সিত:, তত্কর্তৃ কচিকিত্সাপি অবশ্যং বিপহন্যতীতি অস্যাপি তচ্চিকিত্সিতস্য
বিশ্রাপসৃতিজ্ঞেতি ক্রুত: শঙ্কাবসর: । শঙ্কামেব নিষেধতি,—তৎ তস্মাত্ অস্য প্রসন্ন-
সুখবর্ণত্বাত্ ধুবসিদ্ধিণা চিকিত্সিতত্বাচ্চ, অস্য পাপম্ অনিষ্টম্ অশঙ্কনীয়ং শঙ্কায়া
অপি অযোগ্যং, কা কথ্য বস্তুত: স্থিতি: । বিষয়ান্বজীবস্য চিহ্নং যথা ভাবপ্রকাশে—
“প্রসন্নদোষং প্রকৃতিস্থধাতুমম্ভাভিকামং সমমূববিট্কম্ । প্রসন্নবর্ণেন্দ্রিয়চিন্তেই
বৈদ্যোঽবগচ্চেদবিধং মনুষ্যম্ ॥” ইতি ।

ইরা । তবে কি কোন বিপদ্ ঘটিল ? বিব বিকারের যেন কিছু
অবশেষ রহিয়াছে ! (হ)

নিপু । মুখশ্রী প্রফুল্ল দৃষ্ট হইতেছে । এদিগে ধুবসিদ্ধি চিকিৎসা
করিয়াছেন । সুতরাং ইহঁার কোন বিপদের আশঙ্কা নাই । (ক্ষ)

[नपु। सुदं भट्टिणीए ? । कस्स एसो अत्तणिओअसंपादणे
बिस्ससणिज्जो हदासो । सब्बकालं इदो एव्व सोत्थिवाअस्स
मोदएहिं कुक्खिं पूरिअ संपदं मालबिअं सिबिणावेति ।
श्रुतं भट्टिण्या ? कस्स एष आत्मनियोगसम्पादने विश्वसनीयो हताशः । सर्वकालमित
एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुचिं पूरयित्वा साम्प्रतं मालविकां स्वप्रायते ।] (ख)

(क) उत्स्रप्रायते, स्वप्रावस्थाया प्रलापवाचं कथयति, उदगतः स्वप्नो यस्य तथाविधः
स इव आचरति, इति क्यङ्क्प्रत्यय आचारार्थे कर्तः । भवति मालविके ! सम्बोधन-
स्यास्य परवर्तिना विदूषकवाक्येनान्वयः ।

(ख) भट्टिण्या श्रुतम् आकर्णितं विदूषकवाक्यमिति शेषः । एषः विदूषकरूपः हताशः
विनष्टाशः, दुर्भग इत्यर्थः । आत्मनियोगस्य आत्मकर्त्तव्यस्य सम्पादने साधने कस्य
जनस्य विश्वसनीयः विश्वासयोग्यः अपि तु न कस्यापीति शेषः । एतेन वयं सर्वदा
इममात्मजनं ज्ञात्वा स्वार्थसाधनाय व्यापारयामः, किन्तु ईदृशविश्वासघातकतया नायं तथा
विश्वास्य इति भावः । विश्वासघातकतामेव प्रमाणयति—सर्वकालमित्यादिना । सर्वकालं
सर्वस्मिन्नेव समये इत एव युष्मत्समीपत एव स्वस्तिवाचनमोदकैः शुभवादविनिमय
लब्धमोदकविशेषैः कुचिं स्त्रीयम् उदरं पूरयित्वा साम्प्रतं मालविकाम् उद्दिश्य स्वप्रायते
स्वप्रावस्थया प्रलपति, तथाहि युष्मत्समीपतो मोदकादिलाभेन तप्तस्य युष्मन्मङ्गलाकाङ्क्षा
एव युज्यते ननु मालविकायाः, तथापि यदयं तद्विपरीतं प्रवर्त्तते तद्विबानाश्रमस्य
इति भावः ।

विदु । (स्वप्न देखितेছে) ওগো মালবিকে ! (ক)

निपु। राणी शुनिलेन किं ? এই হতভাগাকে কার্য্য ভার দিয়া কেই
বা বিশ্বাস করিতে পারে ? সকল সময়েই আশীর্বাদাদিবারা আপনাদের
নিকট হইতে প্রাপ্ত লজ্জুক দ্বারাই উদর পূরণ করিয়া এখন মালবিকাকে
স্বপ্নে দেখিতেছে । (খ)

বিদুঃ। ইরাবদিং অদিক্রমন্তী হোহি । [ইরাবতীমতিক্রামন্তী ভব ।] (গ)
 নিপুঃ। এটং অচ্চাহিদ্‌ম্ । ইমং ভুজঙ্গভীৰুশ্চ ব্রহ্মবন্ধুঃ
 ইমিণা ভুজঙ্গকুড়িলেণ দণ্ডকট্টেণ তস্মান্তরিদা মাঅদস্সং ।
 [এতদন্যাহিতম্ । ইমং ভুজঙ্গভীৰুকং ব্রহ্মবন্ধুশ্চ অনেন ভুজঙ্গকুটিলেন দণ্ডকাঠেন
 স্তস্মান্তরিদা ভাষয়িষ্যামি ।] (ঘ)
 ইরাঃ। অরিহদি কিদগ্ধো সম্পদংসণং । [অহঁতি কৃতঘ্নঃ সপং-
 দংশনম্ ।] (ঙ)

(গ) বিদূষকস্য অবগিষ্টং বাক্যমাহ—ইরাবতীমিত্যাदि । ‘অতিক্রামন্তী উল্লঙ্ঘয়ন্তী
 ভব, রাজা যথা ইরাবত্যাং সুতরামনুরক্তস্ততোঽপি অধিকतरাং রাজঃ প্রীতিং লভস্ব ইতি
 ভাবঃ । এতেন ইরাবত্যানিব রাজো মহতী প্রীতির্ব্যক্তা । অথবা ইরাবতীম্
 অতিক্রামন্তী তৎপ্রতিরোধনতানি অপেক্ষমাণা ভব, তথাহি ইরাবতী তথা সহ রাজঃ
 সমাগমাৎ বিহেপং ধারয়তি, তদ্বিহেপং যথা কথञ्चित् স্বর্থং কুৰ্ব্বাণা আত্মনঃ কামফলং
 লভস্ব ইতি ভাবঃ ।

(ঘ) এতৎ বিদূষকেন স্বপ্রাবস্থায়া উক্তং বস্তু, অন্যাহিতম্ অশ্রমকরম্ । তথাহি এতদ্বি
 মহদনিষ্টমিব জ্ঞাপয়তি, রাজসুহৃদঃ বিদূষকস্য সুখে মালবিকাসুহৃদ্বিঃ তথা বাক্যশব্দব্যাৎ
 রাজঃ প্রীতিস্তত্র সুতরাং প্রতীতীরাশ্রমপ্রতীত্যবসাদসম্ভাবনায়া অনিষ্টজ্ঞানম্ । ইমং দৃশ্য-
 মানং ভুজঙ্গভীৰুকং সৰ্পভীতং ব্রহ্মবন্ধুঃ নিকটং ব্রাহ্মণবংশ্যং, বন্ধুশব্দস্য সাদৃশ্য-
 বাচকত্বাৎ সাদৃশ্যস্য চ তদ্বদঘটিতত্বাৎ ব্রাহ্মণেতরত্বপ্রতীতিসাদর্থ্যলাভঃ, অনেন
 এতৎসম্বন্ধিনা এব ভুজঙ্গকুটিলেন ভুজঙ্গবৎ বক্রেণ, ভুজঙ্গস্য কৌটিল্যং গতিকাশী,
 স্তম্ভাববক্রতা বা বাচ্চা, দণ্ডকাঠেন যদ্বিষ্টখণ্ডেন, স্তস্মান্তরিদা স্ফটিকস্তম্ভস্য অনেনৈব
 অধিষ্ঠিতস্য পাথ্রে অন্তর্হিতা মূল্য ভাষয়িষ্যামি ভীতিং জনয়িষ্যামি ।

বিদুঃ। ইরাবতীকে পরাজয় কর । (গ)
 নিপুঃ। এ যে মহাবিপদ । আমি শুস্তের অন্তরালে থাকিয়া সর্পের
 খায় বক্র এই দণ্ডকাঠ দ্বারা এই সর্পভীক কুব্রাহ্মণকে ভয় দেখাইব । (ঘ)

(নিপুণিকা বিদূষকস্বপরি দণ্ডকাষ্ট পাতয়তি ।) (ঘ)

বিদু । (সহসা প্রবুধ্য) । অবিহা, অবিহা ! মো বশস ! সপ্যো
মে উবরি পড়িডো [অপিহা, অপিহা ! মো বশস ! সর্পে মে উপরি
পতিত :] । (ক)

রাজা । (সহস্রোপস্থ্য) । সখে ! ন মেতব্ধ্যং, ন মেতব্ধম্ । (জ)

মাল । (অনুস্থ্য) । মা দাব সহসা ণিকমদু মদা । সপ্যো
ত্তি মণাদি । [মা তাবত্ সহসা নিশ্চ্রামতু মর্তা । সর্পে ইতি মণতি ।] (ঝ)

(ঙ) কৃতঘ্নঃ উপকারাদিষ্মৃতিয়ন্তয়া উপকারিণ এব অনিষ্টাচরণকারী অশমিতি
শেষঃ । সর্পদংশনং মুজঙ্ঘাঘাতম্ অহঁতি, তথাহি অয়ং সর্পসদৃশঃ কৃতঘ্নঃ তেন সর্পদংশনং
যস্যস্ব অমবত্ তদ্যুক্তসেবাসৌদিতি ভাবঃ । কৃতঘ্নত্বং সর্পদংশনে হেতুঃ, তচ্চ বিশেষণ-
বিধয়া উপন্যস্তম্ । দানাদিभिঃ সুতরাসুপকারপরাধনানামজ্ঞাৎ অনিষ্টাচরণস্যেব
ফলম্ অস্য সর্পেণ দংশনমিতি তাৎপৰ্য্যম্ ।

(ক) প্রবুধ্য নিদ্রাং পরিত্যজ্য, অপিহা অপিহা ইতি বিধাদাতিশয়ে, অবিধা ইতি পাঠে
অপ্রশস্তঃ প্রকারঃ অমঙ্গুলজনকং কিমপি জাতমিতি ভাবঃ । মে সম উপরি সর্পে পতিতঃ,
মুজঙ্ঘেন আক্রান্তোঽস্মি ইতি ভাবঃ । বিদূষকস্য উপরি দ্রাবতী কুপিতা যদসৌ
মালবিকাং প্রতি রাজঃ প্রণয়ানুকূলং करोति ইতি অপি ব্যজ্যতে ।

(খ) অনুস্থ্য রাজঃ পশ্যাৎ গত্বা, সহসা অবিবিধ্য মা তাবত্ মর্তা রাজা
নিশ্চ্রামতু নিশ্চ্রান্তো ভবতু । কথমিত্যাকাঙ্ক্ষায়ামাহ—সর্পে ইতি । মণতি কথয়তি

ইয়া । এই কৃতঘ্নকে সর্পে দংশন করাই উচিত । (ঙ)

(নিপুণিকা বিদূষকের উপর দণ্ডাঘাত করিল ।) (চ)

বিদু । (সহসা জাগরিত হইয়া) সর্বনাশ ! সর্বনাশ ! বশস !
আমার উপর সাপ পড়িয়াছে । (ছ)

রাজা । (সহসা নিকটে আসিয়া) ভয় নাই, ভয় নাই । (জ)

હરા । હજી હજી ! મદ્રા હદો એબ્ધ ધાવદિ ! [હા ! ધિક, હા ધિક ! મત્તાં હત એવ ધાવતિ ।] (જ)

વિદ્ । (સપ્રહાસમ્) । કહં દણ્ડકઠ્ઠં દંડં ? અહં ડગ જાણે—
જં મણ કેદઅકણ્ડણ્ઠિં દંસં કરિઅ સપ્પસસ અઅસો કિદં
તં મે ફલિદં ત્તિ । [કથં દણ્ડકાઠ્ઠમેતત ? અહં પુનર્જાને—યન્નયઃ
કેતકકણ્ઠકૈઃ દંશં ક્ત્વા સર્પસ્યાયશઃ ક્તતં, તન્મે ફલિતમિતિ] । (ટ)

વિદૂષક इति शेषः । तथाहि यदि सर्पः स्यात् तदा महानिष्टसम्भावना, अतः अनिष्ट-
परिहाराय अगमनमेव युक्तमिति भावः ।

(ज) हा धिक् कष्टे, इत एव अस्मात् निभृतस्थानादेव धावति विदूषकस्य
आक्रन्दनाकर्णनमात्रेणैव तद्रक्षणाय तं प्रति प्रतिष्ठते, निभृतदेशात् राजनिष्क्रमणदर्शनेन
तत्र मालविकया सह राजा वर्त्तते, तच्चासङ्गं, प्रणयिनीनां प्रियेषु प्रियान्तरसङ्ग-
मानुमानस्य असङ्गता स्वतःसिद्धा, तत एव हाधिग्ववादः ।

(ट) सप्रहासम् अतिमावहास्येन सह, दण्डस्य सर्पत्वानुमानात् आत्मनो सुखदाम्
अनिष्टापगमञ्च सच्चिन्त्य प्रहास एव युज्यते । कथं सम्भावनायाम्, एतत् मया सर्पत्वेन
सम्भावितं वस्तु दण्डकाष्ठं, नतु सर्प इति भावः । पुनः किन्तु अहं जाने अनुमिनोनि,
सामोष्ये वर्त्तमाना । इतोऽन्यवहितपूर्वमेव अहं निरधारयं, यत् केतककण्ठकैः दंशं न्तं
क्त्वा अयशः अपवादः कृतं, तत् सर्पस्य अयशः सम्पादनजनितपापमित्यर्थः । फलितं
फलमुखं जातं, तथाहि प्रसिद्धिरियं यत् सर्पदंशैः मिथ्याभाषणं सर्पस्य दंशमात्मन्यति
इति तदेव वा मे फलितं स्यादिति भावः ।

માન । (અભ્યુસરણ કરિશ્યા) મહારાજ ! હઠાં બહિર્ગત હૈવેન ના ;
મર્પેર કથા બનિતેહે । (ઘ)

હૈરા । હાજ કિ વિપદ ! મહારાજ ! એહે જ્ઞાન હૈતેહે બાહિર
હૈતેહેન ! (ઙ)

વિદ્ । (હાસિશ્યા) એકિ ! એટા દણ્ડકાઠ્ઠ ! આર આમિ ભાવિશ્યાહિનામ

(ততঃ প্রবিশতি পট্যচ্যেপেণ বকুলাবলিকা) । (৩)

বকুলা । মা কলু মদ্য পবিসদু । ইহ কুড়িলগর্ভে সপ্তো বিষ্ণু
দীপতি । [মা স্বলু ভর্তা প্রবিশত । ইহ কুড়িলগতিঃ সর্পঃ ইব দৃশ্যতে ।] (৬)

ইরা । (রাজানং সহসোপস্থ্য ।) অবি গিবিগ্ধমণোরহো দিবাঃ
সংকটো মিহুগস্য ? । [অপি নির্বিন্মনোরথো দিবামঙ্কতো মিথুনস্য ?] (৮)

(৩) পটস্য যবনিকায়াঃ অচ্যেপেণ অনপসারণেন, এতেন বকুলাবলিকায়াঃ পরমার্চনং
অন্যতঃ । তদুক্তং—“পট্যচ্যেপো ন কৰ্ত্তব্য-আর্চনরাজপ্রবেশনে” ইতি । আর্চনত্বঞ্চ বকুলা-
বলিকায়া ইরাবতীদর্শনাদিব জাতং, তস্চ অন্যথা ব্যক্তং অগ্রে এব ।

(৬) ইহ অক্ষিন্ প্রবেশায় লচীকৃতে স্থানে কুটিল্য বক্রভাবমাপন্য গতিঃ গমনং
भावस्य यस्य तथाभूतः सर्पः भुजङ्गः दृश्यत इव, तथाहि अत्र गमनेन अनिष्टमेव सम्पत्त-
स्यते अतो नात्र गन्तव्यम्, इरावती तत्र वर्तते इति भावव्यक्तिः ।

(৮) অপিঃ প্রপ্তে, মিথুনস্য যুগলস্য নাথকস্য তব নাথিকায়ায় মালবিকায়া
इत्यर्थः । दिवा दिवसे एव सङ्केतः उभयोः सम्मेलनाय कृतमिङ्गितं, निर्विघ्नः अप्रति-
बन्धः केनचिदपि विघ्नेन अविघ्नितफलः मनोरथः कामना उभयोः सम्मेलनजन्य-
फलमित्यर्थः । यक्षिन् तथाभूतः, तथाहि उभयोः सम्मेलनफलं किं दिवसे एव सम्यक्
सम्पन्नमिति भावः ।

বে,—কেতকের কণ্টকদ্বারা দংশনচিহ্ন প্রস্তুত করিয়া আমি যে সর্পের
মিথ্যা ছর্নাৎ করিয়াছিলাম, তাহাই বৃষি বা কলিল । (৩)

(অনন্তর যবনিকা অপনয়ন করিয়া বকুলাবলিকা প্রবেশ করিল ।) (৬)

বকুলা । মহারাজ ! প্রবেশ করিবেন না । এখানে বক্রগতি সর্পের
স্তায় দেখা বাইতেছে । (৬)

ইরা । (সহসা রাজার নিকট অগ্রসর হইয়া) দিবসের অভিমারে
উভয়ের মনোরথ নির্বিন্মে পূর্ণ হইয়াছে ত ? (৮)

(সবে ইরাবতী দৃষ্টা সম্ভাষ্যঃ) (ণ)

রাজা। প্রিয়ে! অপূর্বোঃ সমুপচারঃ। (ত)

ইরা। বউলাবলি! মন্থাসারবিসম্রা সম্পূষা দে
পদুস্মা? [বকুলাবলিকে! মন্থাসারবিসম্রা সম্পূষা নৈ প্রতিজ্ঞা?] (খ)

বকুলা। পসীদতু মন্থিণী। কিং ময় কিদং স্তি দেবো
যুচ্ছিদব্বো। দদুৱা বাহরন্তি স্তি কিং দেবো পুহবিং বরিসিদুং
সুমরেদি? [পসীদতু মন্থিণী। কিং ময়া কৃতমিতি দেবঃ প্রত্য্যঃ। দদুৱা
বাহরন্তীতি কিং দেবঃ প্রথিবী বর্ধিতুং স্মরতি?] (দ)

(ত) প্রিয়ে! সম্বোধনমিদং ত্বয়ি পরমা মে প্রোতিষ্ঠন্তে ইতি জ্ঞাপনার্থম্। অথ
ত্বয়া উপকান্তঃ উপচারঃ প্রথমসম্ভাষণ এব সমস্বর্থ্যনপ্রকারঃ, অপূর্বঃ নূতনঃ, তথাহি
ঐদৃশং বচনং ত্বয়া ইতঃ পূর্ব্বং কদাপি নোক্তং তত্ কথমিদানীমেবং বদসীতি ভাবঃ।

(খ) অথ সাধিচেপমিব বকুলাবলিকাং পৃচ্ছতি, মন্থুঃ মন্থাসারঃ মালবিকাং প্রতি
সঙ্কেতানুসারেণ গমনং স এব বিপর্য্যয়ঃ, গম্যঃ তথাভূতা, তৈ তব প্রতিজ্ঞা শপথঃ সম্পূর্ণা
সফলা? তথাহি এতাবত্ দিনং যদর্থং ত্বম্ অতিকটং কৃতবতী তত্ মালবিকয়া সহ
রাজঃ সম্মেলনং সুসম্পন্নং কচ্ছিত্ ইতি ভাবঃ।

(দ) পসীদতু প্রসন্নো ভবতু, মাং প্রতি কীপং পরিহরতু ইত্যর্থঃ। ননু ত্বয়া মহদনিষ্টং
মে সম্পাদিতমিতি কথং ত্বয়ি প্রসন্নো ভবিষ্যামি ইত্যাশঙ্ক্যামাহ—কিমিত্যাदि।
ময়া কিং কীদৃশং তব অনিষ্টমিত্যর্থঃ। কৃতম্ আচরিতম্ ইতি উক্তং বস্তু দেবঃ মহারাজঃ
প্রত্য্যঃ, তথাহি মদুবচনং যদি ন বিশ্বস্মিষি তদা রাজানং পৃষ্টা জানৌহি অহং অস্মিন্

(ইরাবতীকে দেখিয়া সকলেই চমকিত হইল।) (ণ)

রাজা। প্রিয়ে! আর কখনও ত এক্রপ ব্যবহার কর নাই? (ত)

ইরা। বকুলাবলিকে! কাম-সঙ্কেতানুসারে মালবিকার উদ্দেশে
রাজার গমনবিষয়ে তোমার অঙ্গীকার পূর্ণ হইয়াছে ত? (খ)

বিদু। মাং দাব। মৌদীএ টংসগমেত্তেণ অত্তমবং পণি-
বাদলঙ্ঘণং বিসুমরিদো। তুমং উণ অজ্জবি পসাদং ণ
মেণ্হসি ? [মা তাবত। ভবত্যা দর্শনমাত্রেণ অবভবান্ পণিপাতলঙ্ঘনং
বিচ্ছৃতঃ ? ত্বং পুনরপ্যপি প্রসাদং ন গৃহ্ণাসি ?] (ধ)

বিষয়ে সাপরাধা ন বেতি, নাস্তি সমাভ কোঃপি দোষ ইতি বস্তুলার্থঃ। দৃষ্টাঃ মেকাঃ
ব্যাহরন্তি ধ্বনন্তি ইতি হেতোঃ দেবঃ वर्षाधिपतिरिन्द्रঃ পৃথিবী ভূমিঁ वर्षितुं वर्षাজলिन
সিদ্ধা কৰ্ত্তুঁ কিঁ স্মরতি, তথাহি যথা মেকশব্দশ্রবণেণ वर्षাधिपतिरिन्द्रः पृथिवीं प्रति
वर्षां न करोति तथैव अयमपि राजा न मद्वचनप्रयोगादिवशात् मालविकायामनुरक्तः
किन्तु स्वच्छाक्रमेणैव, अतो यत्त्वं मयि मालविकया सह राजसमागमदोषमारोपयसि
तदतिमात्रम् अन्यायमिति भावः। वकुलावलिकाया अव विशेषेण शङ्कितत्वानुद्भासनं
प्रति राजप्रसाद एव हेतुतां धत्ते। अव अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः।

(ধ) মা তাবত উক্তরূপং বচনং ন প্রযুক্ত্যতামিতি ভাবঃ। ভবত্যা দর্শনমাত্রেণ
অবলোকনমাত্রেণেব, এতেন অন্যাপি চাভ্যবচ্ছিন্নপ্রতিপাদনাৎ অন্যাসক্তিব্যাক্তা। পণি-
পাতস্য তদানীং ত্বৎপ্রসাদনাথ অনেনৈব উপকান্তস্য পাটপতনস্য লঙ্ঘনম্ অতিক্রমং
বিচ্ছৃতঃ, ত্বং তাবত অদ্যপি সাম্প্রতমপি বহুকালাতিক্রমেঃপি ইত্যর্থঃ। প্রসাদং স্বিত্ত-
প্রসন্নতাং ন গৃহ্ণাসি, তথাহি রাজা তব অপরাধং গুরুতরমপি বিচ্ছৃতবান্ তবোপি
যুক্ত্যে কোপপরীহারকথাপি যত্বং কোপং ন পরিহৃতবতৌ তদতিমাত্রমাত্মর্থ্য জনয়তি, ত্বং
কোপং পরিহৃত্য পুনঃ যথাযুক্ত্য রাজনি বর্ত্তস্বৈতি ভাবঃ।

বকুল। রাণি! প্রসন্ন হউন। আমি কি করিয়াছি, তাহা মহা-
রাজকেই জিজ্ঞাসা করুন। ভেকেরা শব্দ করে বনিয়াই কি দেবরাজের
বর্ষণের কথা মনে পড়ে? (দ)

বিদু। ওরূপ বলিবেন না। ভবদীয় দর্শনমাত্রেই মহারাজ আপনার
অনুন্নয়লজ্ঞানের অপরাধ বিশ্বৃত হইয়াছেন; আর আপনি এখনও প্রসন্ন
হইতেছেন না? (ধ)

इरा । कुविदावि अहं किं करिस्सं ? [कुपिताप्यहं किं करिष्यामि ? (न)]

राजा । अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि । (प)

कदा मुखं वरतनु कारणादृते

तवागतं क्षणमपि कोपपावताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला

विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥ १६ ॥

[अन्वयः । वरतनु ! तव मुखं कारणात् ऋते कदा क्षणमपि कोपपावताम् प्रागतं, विभावरी कथम् अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला भविष्यति कथय । १६]

(न) अथ सानुक्रोशोक्तिमाह—कुपितापीत्यादि । कुपितापि कोपयुक्तापि, अहं किं करिष्यामि, तथाहि मम कोपः अस्तु नास्तु वा तव कस्य किं स्यात् एतद्धि राजानं लक्ष्मीकृत्य प्रणयामिमानपरं वचनम्, अथवा यदि मम कोपेन किञ्चित् फलं मम स्यात् तदैव मे कोपः कर्तव्यः स्यात् तदैव नास्तीति कथं कोपं मे सम्भावयसीति भावः ।

(प) अस्थाने अयोग्यसमये कोपायोग्ये मयि वा कोपः तव क्रोधः इति त्वयि अनुपपन्नं न उपपद्यते, तथाहि अहं तव यथा प्रियः तथा कारणं विना कोपो मयि न युज्यते अतएव तव ईदृशकोपदर्शनेन मयि गुरुतरापराधसम्भावनं व्यज्यते इति ।

१६ । इरावत्याः कोपस्य कारणं विना अनुत्पद्यमानतामेव समर्थयति—कदेत्यादिना । हे वरतनु ! वरा समुत्पद्यमानता तूः आकृतिः यस्याः तथाभूता तस्याः सम्बोधनम् । तव मुखं कर्तुं, कदा कस्मिन् काले कारणात् ऋते हेतुं विना क्षणं मुहूर्तं-मात्रमपि व्याप्य कोपपावतां क्रोधाश्रयतां कोपजन्तुलक्षणशालितामित्यर्थः आगतं प्राप्तम् अपि तु कदापि न इति भावः । तथाहि तव मुखभावदर्शनेन मया अनुमीयते यत् मयि

इरा । आमि कुपित इहेशाई वा कि करिर ? (न)

राजा । असमन्ने क्रोध करा तोमार पक्षे शोभा पात्र ना । (प)

इरा । अद्वाणे त्ति सुद्धु वाहरिटं अज्जउत्तेण । अस्स-
संक्कन्तेसु अद्वाणं भाअहेएसु जदि उण कुप्पेअं तदो हस्सा
भवेअं । [अस्थाने इति सुद्धु व्याहृतमाख्येपुवेण । अन्यसंक्कान्तेषु अस्माकं भाग-
धेयेषु यदि पुनः कुप्ये य, ततः हास्या भवेयम् ।] (फ)

तव भूयान् कोपः समजनि, स च किं कारणक इति न निर्धारयितुं शक्यते, तत्
किमय अकाण्डे एव कोपं करोषि इति तात्पर्यम् । अथवा इतःपूर्वं तव कोपमात्र-
त्वेव सकारणकत्वेऽपि अद्यायं कोपः अकारणक इति निष्कारणकोपं जहीहि इति ।
ननु अकारणमेव न कुप्यामि इत्यत्र कः प्रतिरोधः इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तमुखेन वक्ति—
अपर्वणीत्यादि । अपर्वणि पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिचणभिन्ने, पूर्णिमाप्रतिपत्सम्भाव-
यश्चणस्य योग्यत्वात् पर्वण्यस्य सन्धिपरतापीति तदर्थ्याधिगमः, पर्वण्यस्य स्वशक्य-
पूर्णमाससम्बन्धि उभयसम्बन्धौ लक्षणा वा । विभावरी रात्रिः पूर्णिमाप्रतिपत्सम्बन्ध्या
रजनौत्यर्थः कथं केन हेतुना ग्रहेण राहुणा अनुग्रहे च निर्वन्धे ग्रहणे च रणोद्यमे
“वृत्तनादौ सैद्धिकेय उपरागोऽपि च ग्रहे” इति । कलुषं यत्नम् इन्दुमण्डलं चन्द्रमण्डलं यत्र
तथाभूता भविष्यति इति कथय, तथाहि पर्वविभावरीं विना चन्द्रस्य राहुणा यासोऽसम्भवः,
तथैव तवापि कारणं विना कोपोऽसम्भवः, अथवा तवापि तथा कारणं विना कोपो न
युज्यते इति भावः । अत्र दृष्टान्तः अलङ्कारः सधर्मस्य वस्तुनः विस्वप्रतिविम्बभाव-
प्रत्ययात् । पर्वण्यस्य इन्द्रियप्रयोजनाभावेऽपि उत्कलित्यार्थप्रतिपादनात् नियार्थत्वम् ।
चणमपौल्यपिशब्दस्य अर्थापत्त्या बहुकालव्यवच्छेदात् अर्थापत्तिः । वृत्तं वचिरा नाम ।

(फ) अस्थाने अयोग्ये स्थाने कोपायोग्ये कोप इति पूर्वोक्तमित्यर्थः । सुद्धु
उत्कृष्टं व्याहृतं विपरीतलक्षणा “उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते” इत्यत्रेव अत्यन्त-
मन्यायं व्याहृतमित्यर्थः । तत्रैव कारणमाह अस्माकं भागधेयेषु भाग्येषु त्वत्प्रतीतिरूपेषु

अन्तरि ! तोगार मुखथानि रूणकालेर ज्जणउ कथनउ त विना
कारणे कोपेर आधार ह्य नहि ? वल देखि, पूर्णिमार रात्रि
भिन्न अत्र रात्रिते चन्द्रमण्डल राहणउ इहेते पारे कि ? ॥१७॥

রাজা । ত্বমন্যথা কল্যয়সি । অহং পুনঃ সত্যমেব কৌপস্থানং
ন পশ্যামি । কুতঃ ? (ব)

নার্হতি ক্রতাপরাধোঽপ্যুত্সবদ্বিষেযু পরিজনো দৃণ্ডম্ ।

ইতি মোচিতৈ ময়ৈতৈ প্রণিপতিতুং মামুপগতে চ ॥১৩॥

[অন্বয়ঃ । উত্সবদ্বিষেযু ক্রতাপরাধোঽপি পরিজনঃ দৃণ্ডং নার্হতি—ইতি ময়ঃ
এতৈ মোচিতৈ চ প্রণিপতিতুং মাম্ উপগতে চ । ১৩]

অন্যস্মাৎ অপরস্যাং মালবিকারূপায়াং সংক্রান্তেযু পতितেষু । কুপ্যে যং কৌপযুক্তা ভবেয়ং,
তদা হ্যস্যা হাসবিষয়ীভূতা ভবেয়ং, পরস্মীসহনাত্মমতাদর্শনেন ইতি ভাবঃ ।

(ব) ত্বম্ অন্যথা অপ্রকৃতং কল্যয়সি সম্ভাবয়সি, তথাহি তব সম্ভাবনায়া বিঘ্ন
এব ময়ি নাস্তি, তত্ কথমিদম্ ইতি ভাবঃ । কৌপস্থানং কৌপবিষয়ং ন পশ্যামি
অব তব কৌপকারণং কিমপি নোপলব্ধমিতি, তথাপি কিং কুপ্যেতীতি ভাবঃ ।

১৩ । ননু যদি অপ্রকৃতমেব মালবিকানুরাগং প্রত্যাপয়সি তত্ কিমিতি সার্থহ-
মসুখ্য বন্ধনমৌচনমিত্যাকাঙ্ক্ষায়াসাহ—নার্হতীত্যাदि । ক্রতঃ অপরাধঃ দোষঃ যেন
তথাভূতঃ ক্রতদোষোঽপি পরিজনঃ পরিবারঃ উত্সবদ্বিষেযু আনন্দস্বাপারোচিতেষু দিনেযু
দৃণ্ডং শাস্তিং ন অর্হতি ইতি হেতুঃ; ময়া মোচিতৈ বন্ধনাত্ ইতি শेषঃ । এতৈ বকুলাবলিকা-
মালবিকৈ মাং প্রণিপতিতুং নমস্কর্তুম্ উপগতে আগতে, তথাহি ত্বং যদনেনৈব ময়ি কিমপি
অন্যাত্ম্যং মালবিকাগতং সম্ভাব্য ক্রোধং গতাসি তদতিমিত্যা ইতি ভাবঃ । ক্রতাপরাধঃ
অপীত্বপিণ্ডং ন নিরপরাধস্য অবশ্যমৌচনপ্রত্যয়াত্ অর্থাপত্তিঃ, তথা চ মালবিকা-
বকুলাবলিকায়োরপরাধরাহিত্যং প্রতীয়তে ইতি অলঙ্কারেণ বস্তুছনিঃ । চন্দ্ৰিঙ্গস্য

ইরা । ‘অস্থানে’ কথাটি আর্থ্যপুত্র ঠিকই বলিয়াছেন । আমাদের
ভাগ্য অশুভ চলিয়া গেলেও যদি আবার কোপ করি, তবে আমরাই
উপহাসাম্পদ হইব । (ফ)

রাজা । তুমি অশুভরূপ ভাবিতেছ । আমি কিন্তু সত্যই কোপের
কারণ দেখি না । কারণ—(ব)

इरा । णिउणिण ! गच्छिअ देविं विस्सवेहि—दिट्ठं भवदीए
एकपक्खपादित्तणं । अवहिदं मे हिअअं अज्ज त्ति ।
[निपुणिके ! गत्वा देवीं विज्ञापय—दृष्टं भवत्या एकपक्षपातित्वम् । अवधृतं
मे हृदयमयेति ।] (भ)

निपु । तह । [तथा ।] (इति निष्क्रान्ता ।) (म)

विट्ठ । (आत्मगतम्) । अहो ! अणत्थो संपडिदो, बन्धणबभ्भट्ठो
गेहकवोदओ विडालिआए आलोए पडिदो । [अहो ! अनर्थः
सम्पतितः, बन्धनभट्टो गेहकपीतकः विडालिकाया आलोकं पतितः ।] (य)

मालविकासम्भोगस्य अन्यथा वचनादिना व्याजिन गोपनप्रत्ययात् व्याजोक्तिरपि,
अर्थापत्तिरव्याजोक्त्योः सङ्करश्च । जातिराध्या नाम ।

(भ) भवत्याः देव्याः एकपक्षपातित्वम् एकमेव जनं प्रति अनुरागः, तथाहि
मालविका वकुलावलिना च यत्र वहे अभवतां तत्र द्वाररक्षिका तवाङ्गुरीयकमुद्राया
अदर्शनेन तेन मोचयिष्यतीति निर्णये त्वया अङ्गुरीयकमुद्राया अदाने असम्भवमेव
तन्मोचनमत एव मोचनात् त्वया अङ्गुरीयकमुद्राया दानं तेन च मालविकापक्षपातित्वं
प्रतीयते इति भावः । अद्य मे मम हृदयं चित्तम् अवधृतं प्राप्तनिश्चयं जातं, त्वया
मालविकां राज्ञा सह सङ्गमयितुं हृदयं कामना अन्तराली च चेष्टा क्रियते इति विषय
इति शेषः । एतावत्कालं तादृशं चिन्तितवतीति भावः ।

(म) तथा त्वया यथा कथितं तथैव देवीं विज्ञापयिष्यामि इति अर्थः ।

कोन परिजन अपराध करिलेउ उँसव दिवसे तांहाके शांति
देउया उचित नय । এই জুই আমি ইহাদিগকে মোচন করিয়াছি ।
আর ইহারাও প্রণিপাত করিবার জুই আমার নিকট আসিয়াছে ॥১৭॥

इरा । निपुणिके ! महाराणीके बाईया बल ये, आपनार एकेर
प्रति पक्षपातिता देखिनाम । आज आमार मन निश्चित हईल । (भ)

निपु । आछा । (এই বগিয়া প্রশ্নান করিল ।) (ম)

(प्रविश्य निपुणिका ।) (अपवार्य) । भट्टिणि ! जदिच्छादिद्याए
माहविआए आचक्खिदं—एब्बं क्व पदं णिब्बुत्तं ति ।
(इति कर्णे कथयति ।) भट्टिनि ! यदृच्छादृष्टया माधविकया आख्यातम्—एवं
स्त्वं तत् निर्वृत्तमिति ।] (र)

इरा । (आत्मगतम्) । उबवस्सं सब्बं ज्जेव । बल्लवन्धुणा उब्-
भिसो पओओ । (विदूषकं विलोक्य प्रकाशम्) इअं अस्स कामतन्त-
सचिवस्स बल्लवन्धुणो णीदी । [उपपन्नं सर्वमेव । बल्लवन्धुना उद्भिन्नः
प्रयोगः । इयमस्य कामतन्तसचिवस्य बल्लवन्धोः नीतिः ।] (ल)

(य) अनर्थः अनिष्टं सम्पत्तिः उपस्थितः बन्धनात् भट्टः मुक्तः गेहकपोतकः
पालितपारावतः, दयायां कप्रत्ययः । विडालिकायाः सार्ज्यायाः आलोके दर्शने पतितः,
तथाहि यथा बन्धनभट्टस्य कपोतस्य विडालिकया दर्शने विपत्तिः तथैव बन्धनमुक्ताया
मालविकाया इरावत्या दर्शने इति प्रस्तुतार्थसमन्वयः । अथ समादप्रस्तुतात् समस्य
प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(र) यदृच्छया दैवक्रमेण दृष्टया अवलोकितया पथिगमनकाले इति शेषः ।
माधविकया तदाख्यया सारभाण्डरुहे हारवतीरूपेण तदानीं स्थितया परिचारिकया
आख्यातं कथितम् एतत् मालविकावकुलावलिकयोः तस्मात् मोचनम् एवं मया कर्णे
वक्ष्यमाणरूपेण निर्वृत्तं सम्प्रतिमिति “राज्ञः सोपसर्गं नक्षत्रं तत् सर्व्वबन्धनमोचो
विधीयता”मित्युक्ता गौतमेन अङ्गरीयकमुद्रा देव्या अधिगता ततस्तद्दर्शनेन माधविकया
एते मोचिते इति एवं पदलक्षणीयः कर्णे कथितार्थः ।

विद् । (स्वगत) शय ! महाविपद् उपस्थित ! बन्धनमुक्तं गृहपालित
कपोत विडालेर दृष्टिपथे पड़ियाछे ! (य)

निपु । (हस्त द्वारा मुख आच्छादन करिशा) राणि ! माधविकार
सहित हठां देखा हउयार मे बनिल—ईहा एहेरूपे घटियाछे ।
(काणे काणे बनिल ।) (र)

विदू। भोदि ! जदि गीदीए एकं वि अक्खरं पढेअं ण
अत्तभवं संस्सिदो भवे । [भवति ! यदि नोत्था एकमप्यक्षरं पठेयं,
नावभवन्तं संश्रितो भवेयम् ।] (व)

राजा । (अपवाय्य) । आः ! कथं नु खल्वस्मात् सङ्कटा-
न्मुच्यावहे । (श)

(ल) सर्वमेव तत्कथितं निखिलमेव वस्तु उपपन्नं युक्तियुक्तं, ब्रह्मवन्मुना अति-
निकृष्टब्राह्मणेन प्रयोगः अयम् उपायः मालविकावकुलावलिकयोर्ध्वोचनगतिरित्यर्थः ।
उदभिन्नः उदुभाविताः । इयं माधविकया उक्ता प्रकृतमालविकामोचने उपायभूता
अस्य दृश्यमानस्य कामतन्त्रं कामराज्ये सचिवस्य मन्त्रिणः ब्रह्मवन्मोः कुतुसितब्राह्मणस्य
नीतिः, तथाहि अस्मैव बुद्धिरियं मालविकामोचनहेतुभूता, तदयमेव इयं इति भावः ।

(व) नीत्याः नीतिशास्त्रस्य एकमपि एकमात्रमपि अक्षरं वर्णं, पठेयम् अपठिष्यं
का कथा बहूनां अक्षराणां इत्यर्थः । तदा अवभवन्तं महाराजं न संश्रितः न भवेयम्
एनमाश्रित्य अनुगतभावेन न अस्थायमित्यर्थः । तथाहि मम नीतिशास्त्रे सुतरामनभि-
ज्ञतया मन्त्रीतिप्रयुक्तोऽयं व्यापार इति न सम्भावयेथा इति भावः ।

(श) आः कोपसूचकमव्ययम्, कोपस्य विदूषकस्य प्रकृतविपत्प्रतीकारगत्यचिन्तनेन
रसिकतापराधणतामवलोक्येति । अस्मात् उपस्थितात् सङ्कटात् विपदः कथं केन
प्रकारेण कां गतिमाश्रित्य इत्यर्थः । मुच्यावहे त्वम् अहं च मुक्तौ भवावः, मालविका
अहं च ति वा ।

इरा । (खगत) सकलै मञ्जव । कुत्राङ्गणै एहै कोशल आविकार
करिआछे । (विदूषकेर दिके चाहिआ प्रकाण्ये) कामवापांरे सहार
एहै नीच ब्राह्मणेर एहै नीति । (ल)

विदू। ओगो ! नीति शास्त्रेर यदि एक अक्षरउ पठिताम, तवे
आर (एहैरूपे) ईहार आश्रय नहिताम ना । (व)

(প্রবিষ্ট্য সাবিগা জয়সেনা) দেব ! কুমারী বসুলক্ষ্মী কন্দুশ্রং
অনুধাবন্তী পিঙ্কলবানরেণ বলিশ্রং বিত্তাসিদা । অঙ্কণিসমসা
অ দেবৌ পবাদকিসলশ্রং বিশ্র বেবমাণা য কিংপি পঙ্কি-
বজ্জদি । [দেব ! কুমারী বসুলক্ষ্মীঃ কন্দুকমনুধাবন্তী পিঙ্কলবানরেণ
বলীযৌ বিবাসিতা । অঙ্কনিষম্বা চ দেব্যাঃ প্রবাতকিসলয়মিব বেপমানা ন কিমপি
প্রতিপদ্যতে ।] (য)

রাজা । কষ্টম্ । কাতারো বালভাবঃ । (স)

দ্রা । (সাবিগম) । তুবরদু তুবরদু অজ্জন্তো যাং সমাসাসদুদুং,

(য) সাবিগা সমসম্ভুমা, জয়সেনা তব্রামধেয়া প্রতীহারী, বসুলক্ষ্মীঃ তদাখ্যা রাজ-
কন্যা কন্দুকং ক্রীড়নকগোলকম্ অনুধাবন্তী অনুসরন্তী দূরং চলিতস্য কন্দুকস্য
পশ্যাৎ অনুসরণং কুর্স্বন্তী পিঙ্কলবানরেণ পিঙ্কলাখ্যেণ শাখামুগেণ বলীযঃ অতিতরাং
বিবাসিতা ত্রাসং গমিতা, দেব্যাঃ ধারিণ্যাঃ অঙ্কে ক্রীড়ে নিষম্বা অবস্থিতা চ প্রবাত-
কিসলয়মিব প্রবলবায়ুকম্পিতপল্লব ইব বেপমানা কম্পমানা ন কিমপি প্রতিপদ্যতে
বুধ্যতে, সংজাহীনা এব ব্যবতিষ্ঠতে ইত্যর্থঃ ।

(স) বালভাবঃ শৈশবং কাতারঃ কাतरताबहुलः, বাখ্যে সাধারণেনৈব কারণেণ
বৈকল্যং ঘটতে ইতি বানরবিবাসিতায়া বসুলক্ষ্ম্যা অর্থ ভাবঃ সমজনীতি ভাবঃ ।

রাজা । (অপবারণ করিয়া) আঃ ! কিরূপে এই বিপদ হইতে
মুক্ত হইব ? (শ)

(সসম্ব্রমে প্রবেশ করিয়া) জয়সেনা । মহারাজ ! কুমারী বসুলক্ষ্মী
কন্দুকের অনুসরণ করিতে করিতে পিঙ্কলনামক বানর হইতে অত্যন্ত
ভয় পাইয়াছেন । দেবীর ক্রোড়ে থাকিয়া প্রবলবায়ুতে চঞ্চল পল্লবের
শ্রাব্য কাঁপিতেছেন । কিছুতেই স্থিতির হইতেছেন না । (ব)

রাজা । হুঃখের কথা । বাল্যাবস্থায় কি দুর্বলতা ! (স)

মা সে সঁতাঙ্গজনিদো বিআরো বড়ুদু । [তরতাঁ তরতামার্থ্যপুত্রঃ এনাঁ সমাশ্বাসয়িতুঁ, মা অস্থাঃ সন্তাঙ্গজনিতো বিকারো বহঁতাম্ ।] (হ)

রাজা । অহমেনাঁ সঁজ্ঞাপয়ামি । (ইতি সত্বরং নিষ্ক্ৰামতি) । (চ)

বিদু । সাধু রে পিঙ্কলবানর ! সাধু, পরিচাতো তুপ সবকলো ।

[সাধু রে পিঙ্কলবানর ! সাধু, পরিবাতস্বয়া স্বপচঃ] । (ক)

[নিষ্ক্ৰান্তো রাজা বিদূষক্য, ইরাবতী নিপুণিকা প্রতিহারী চ] (খ)

মাল । হল্লা ! দেবীঁ চিন্তিঅ বেবদি মে হিঅঅ । য় আণি

(হ) তরতাঁ শৌভ্রং গচ্ছতু, এনাঁ বসুলক্ষ্মী, সমাশ্বাসয়িতুঁ আশ্বাসাঁ কৰ্ত্তুঁ, অস্থাঃ বসুলক্ষ্ম্যাঃ সঁতাঙ্গজনিতঃ ভীতিসমুত্থঃ বিকারঃ ধাতুবৈষম্য' সৌহৃতিরিকো বা ।

(চ) অহম্ এনাঁ বসুলক্ষ্মী সঁজ্ঞাপয়ামি সঁজ্ঞাপুত্ৰাঁ করোমি, অহংপদে'ন আত্মনো-বিশেষেণ নির্দে'শাত্ বসুলক্ষ্ম্যা রাজনি পরমা প্রীতিঃ ব্যক্তা, অহেনাশক্যস্য তন্মৌহাপ-সারণ্যস্য স্বকৰ্তৃ'কত্বে'ন নির্দে'শাত্ বৈলচক্ষ্যপ্রতীতিঃ ।

(ক) সাধু উত্তমং কৃতং ত্বয়া ইতি শेषঃ । কথমিত্যাহ—পরিবাত ইত্যাদি । স্বপচঃ আত্মপচঃ রাজা অহচ্চ ইত্যর্থঃ । পরিবাতঃ বিপদো সৌচিতঃ, তথাহি যদি ইদানী' ত্বয়া বসুলক্ষ্মীঃ ন বিবাসিতা সৌহমগমিষ্যত্ তদা ইরাবত্যা নিয়ত্বে'ন রাজ্ঞঃ আত্ম-নিষ্কৃতিরতিদুষ্কারা মমাপি ভূয়সী বিপদুপাস্থাস্যত ইদানী'ম্ অখিন্ উপক্ৰমে ইরাবত্যা প্রকৃতং বিষ্কৃত্য নিয়ত্বে'ন বিরততয়া ভবিতব্য' তেন অস্মাকং নিষ্কাঁধা মুক্তিরিতি ভাবঃ ।

ইরা । (বাস্ততার সহিত) আৰ্য্যপুত্র ! ইহাকে সূস্থ করিতে সত্বর হউন । ইহার ভয়জনিত বিকারের যেন বৃদ্ধি না হয় । (হ)

রাজা । আমি ইহাকে সূস্থ করিতেছি । (সত্বর প্রস্থান করিলেন) (ক্ষ)

বিদু । ওরে পিঙ্কল বানর ! উত্তম করিয়াছি। তুই তোর স্বপক্ষকে রক্ষা করিলি । (ক)

(রাজার সহিত বিদূষক, ইরাবতী ও নিপুণিকা এবং প্রতিহারী প্রস্থান করিল ।) (খ)

সংপদি কিং অদৌ অণুভবিদ্ব্যং ভবিষ্যদি ত্তি । [দেবী চিন্তয়িত্বা
বেপতে মে হৃদয়ম্ । ন জানে সম্ভতি কিমতোঃসুভবিতব্যং ভবিষ্যতীতি] । (গ)

(নেপথ্য) অশ্চরিত্রং অশ্চরিত্রং ! অপুংসে এব পশ্চরত্বে দৌহলস্য,
সুউলেহিং সংপদৌ তবণৌশ্রাসৌশ্রো ! জাব দেবীএ ণিবেদেমি ।
[আশ্চর্য্যমাশ্চর্য্যম্ । অপূর্ণ এব পশ্চরাভে দৌহদস্য, মুকুলৈঃ সন্নদ্ধপত্নীশাশোকঃ !
যাবহে ব্যৈ নিবেদয়ামি ।] (ঘ)

[ওমে শ্রুত্বা প্রহৃষ্টে] (ঙ)

(গ) দেবী' ধারিণী' চিন্তয়িত্বা বিভাব্য মে মম হৃদয়ং বেপতে ময়েন কম্পতে,
তথাহি দ্রাবতৌ অস্মাকমেতং ব্রতান্নং রহস্যমপি বিজ্ঞাতবতৌ ধারিণীমুপেত্য যদি
কথয়েত তদা তस्याঃ কোপেন মে মহতী বিপত্তিরেব সম্ভবিता इति भयकारणमिति भावः ।
अतः एतस्मात् परं सम्भति आगामिकाले किं किङ्कणम् अनिष्टम् अनुभवितव्यम् न
जाने । एकवारि मम निरोधं कृतवतौ इदानीं देवीव्रतान्तमिमं श्रुत्वा किं वा मे
दृष्टविधानं कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

(ঘ) দৌহদস্য বরাঙ্গনাচরণাঘাতমাপ্য পশ্চরাভে নিশাপশ্চক্রে অপূর্ণে অপাত্রে এব
পত্নীশাশোকঃ স্বর্ণবর্ণাশোকপুষ্পবৃক্ষঃ, মুকুলৈঃ সন্নদ্ধঃ জুष्टঃ । তথাহি মালবিকায়াঃ
পদাঘাতাত পশ্চরাবাস্থলর এব অশোকী পুষ্পমুকুলানি জাতানি ইতি भावः ।
देव्यै धारिण्यै निवेदयामि कथयामि, तस्या एव एतद्वयमे हर्षातिशयसम्भवादिति भावः ।
नेपथ्ये उद्यानपालिकाया उक्तिरियम् ।

(ঙ) ওমে বকুলাবালকা মালবিকা চ, শ্রুত্বা উদ্যানপালিকায়া উক্তিমাकर्ष्य

নান । সখি ! দেবীকে অরণ করিয়া আমার হৃদয় কম্পিত হইতেছে ।
জানি না, এখন আবার ইহার পর কি অশুভ অনুভব করিতে হইবে ! (গ)

(নেপথ্য) আশ্চর্য্য ! আশ্চর্য্য ! দৌহদসৎকারের পর পাঁচ রাতি
অতিবাহিত না হইতেই ব্রজাশোক তরু মুকুণিত হইয়াছে । দেবীকে
বাইয়া বলি । (ঘ)

वकुला । आससदु सही । सच्चपदस्सा देवी । [आश्वसितु सखी ।
सत्यप्रतिज्ञा देवी ।] (च)

माल । तेण अहं पमदवणपालिआए पिट्टदो होमि । [तेनाहं
प्रमदवनपालिकायाः पृष्ठतो भवामि ।] (छ)

वकुला । तह । [तथा] (इति निष्क्रान्ते) (ज)

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

प्रकृष्टे सातिशयं हर्षं प्राप्तवत्यौ अशोके मुकुलिते देव्या प्रतिश्रुतस्य स्वाभिलषितदानस्य
सम्भावनेन मालविकाया हर्षः वकुलावलिं कायाय सख्यान्तत्वेन ।

(च) सखी आश्वसितु आश्वस्ता भवतु, देव्या अभिलषितलाभेन ततो विपदाशङ्काया
अभावादिति । सत्यप्रतिज्ञा अव्ययप्रतिज्ञा, तथाहि देवी अशोकवचस्य मुकुलोदये
तव अभिलषितदानं प्रतिश्रुतवती, तदिदानीम् अशोके मुकुलिते तव अभिलषितदानमेव
करिष्यति न तु नियहमिति सा भीतिलेशमपि गच्छ इति भावः ।

(छ) तेन अशोकस्य मुकुलोदयात् स्वाभिलषितलाभसम्भवेन, प्रमदवनपालिकायाः
उद्यानपालिकायाः पृष्ठतः भवामि पथाद् गच्छामि । आदौ प्रमदवनपालिका देवीम्
अनेन शुभसंवादेन संवाद्यतु तदनन्तरमेव देवीसमीपगमने मम महान् आदरः
सम्भविष्यति इति भावः ।

(ज) तथा त्वया कल्पित एव विषयो न्यायः, तदेव कुरुष्व इति भावः । इति
विमर्षसन्धिः । निष्क्रान्ते मालविकावकुलावलिके इति शेषः, अस्य अकाण्डत्वात् सञ्च-
पावनिष्क्रमणस्य योग्यत्वात् तदुक्तं “अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपादोऽङ्क इति कौचित्त” इति ।

इति मालविकाग्निमित्रव्याख्याने विजयाख्याने चतुर्थाङ्कः समाप्तः ॥ ४

(उभये शुनिगा आनन्तित हईल ।) (ङ)

वकुला । मथि ! आश्वस्ता हउ । देवी प्रतिज्ञा भङ्ग करेन ना । (च)

माल । तवे प्रमदवनपालिकार पञ्चावर्तिनी हई । (छ)

वकुला । आछा । (उभये प्रश्नान करिल ।) (ज)

चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका ।) । (क)

उद्यानपालिका । उबक्खत्तो मए किदसकारबिहिणो तवणीअ-
सोअस्स भित्तिवेदिआवन्धो । जाव अणुट्ठिदणिओअं अत्ताणं
देवीए णिवेदेमि । (परिकस्य) अहो ! देव्वस्स अणुकम्पणीआ
मालविआ । तस्सिं तह चण्डिआ देवी इमिणा असोअ-
हरिसदोहलवुत्तन्ते ण पसादसुमुही भविस्सदि । कहिं णु
क्खु भवे देवी ? (विलोक्य) अहो एसो देवीए परिअणव्भन्तरो
किं वि जदुमुहालच्छिदं मञ्जूसं गेळिअ चदुस्सालादो कुज्जो
सारसिओ णिक्कमदि । पुच्छिस्सं दाव णं । [उपचिप्तो नया
कृतसत्कारविधेस्तपनीयाशोकस्य भित्तिवेदिकावन्धः । यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै
निवेदयामि । अहो ! देवस्यानुकम्पनीया मालविका । तस्यां तथा चण्डिका देवी

(ख) कृतः सम्पादितः सत्कारविधिः मल्लिकार्जुनरूप उपचारो यस्य तथाभूतस्य
सविशेषमुपचरितस्य तपनीयाशोकस्य भित्तिवेदिकावन्धः मूलस्थवेदिकागतो जलसेकादि-
हेतोरालवालवत् स्थानम् उपचिप्तः रचितः । अनुष्ठितः आचरितः नियोगः देव्यादेशः
येन तथाभूतं सम्पादितदेवीनिर्देशम् आत्मानं निवेदयामि कथयामि, देव्या आदेशं
यथायथं सम्पादितवत्यस्मि इति देवीं विज्ञाप्य सन्तोषयामि इति भावः । देवस्य
नियतेः, कर्त्तार पट्टी, अनुकम्पनीया दयायोग्या, तथाहि मालविकाया अत्यन्तमेव
शुभमदृष्टमिति भावः । कथमित्याह—तस्यामित्यादि । तस्यां मालविकायां तथा अति-

(अनन्तर उद्यानपालिका प्रवेश करिण ।) (क)

‘অনেন অশোকহর্ষদোহদহতান্নেন প্রসাদসুসুখী ভবিষ্যতি । কচ্ছিন্নু খলু ভবেদেবী ?
অহী এষ দেব্যাঃ পরিজনাভ্যন্তরঃ কিমপি জতুমুদ্রালাঙ্কিতা মন্ত্রূষা গৃহীত্বা চতুঃশালাত
কুজঃ সারসিকো নিষ্কামতি । প্রত্যাশি তাবতেনম্ ।] (১৫)

(ততঃ প্রবিশতি যথানির্দিষ্টহস্তঃ কুজঃ) (গ)

মাত্রেণ চণ্ডিকা ক্রোধযুক্তা দেবী অনেন অচিরপ্রহতেন ময়া কথয়িতুং গৃহীতেন অশোকস্য
হর্ষদোহদহতান্নেন আনন্দকরদোহদফলীভূতসুকুলোদগমসংবাদেন, প্রসাদেন প্রসন্নতয়া
সুসুখী হৃদয়ানা । কচ্ছিন্নু কুচ স্যানে দেবী ভবেন, দেবী ইদানীং কুচ গত্বা ময়া
সংবাদয়িতব্য ইতি ভাবঃ । এষঃ অদূরে দৃশ্যমানঃ পরিজনাভ্যন্তরঃ পরিজনানাং মধ্যে
কীঃপি জতুমুদ্রালাঙ্কিতা জতুময়মুদ্রাঙ্কযুক্তা মন্ত্রূষা পেটিকা, সারসিকনামকঃ,
অথবা সরসামিঃ অন্তঃপুরবর্চিনীমিঃ রাজ্ঞীমিঃ সচ সংস্ৰষ্ট ইতি তথ্যভূতঃ, কুজঃ ।
এনং সারসিকং কুজং প্রত্যাশি, এনং পৃষ্টা দেব্যা বর্তমানমধিষ্ঠানং নির্দ্বারয়ামি
ইতি ভাবঃ ।

(গ) যথানির্দিষ্টহস্তঃ জতুমুদ্রালাঙ্কিতমন্ত্রূষাযুক্তকরঃ । প্রবিশতি উদ্যান-
পালিকায়াঃ স্যানে ইতি শিষঃ ।

উদ্যানপালিকা । (জলসেচনাদিরূপ) সৎকার অস্থান দ্বারা আমি
রক্তাশোকের মূলে ভিত্তির শ্রায় বেদী রচনা করিয়া দিয়াছি । আমি যে
আদেশ প্রতিপালন করিয়াছি, তাহা মহিবীকে বাইয়া নিবেদন করি ।
(পরিক্রমণ করিয়া) অহো ! মালবিকা দৈবের বিরূপ দয়ার পাত্র !
মালবিকার প্রতি তাদৃশ কুপিতা দেবীও অশোকের এই আনন্দজনক
কুসুমোদগমবৃত্তান্ত শুনিয়া প্রসন্ন হইবেন । দেবী আছেন কোথায় ?
(অবলোকন করিয়া) এইত দেবীর সারসিক নামক একজন কুজ পরিচারক
গালার মোহরযুক্ত পেটিকা লইয়া চতুঃশালা হইতে বাহির হইতেছে ।
ইহাকে জিজ্ঞাসা করি । (খ)

(অনন্তর পেটিকা হস্তে কুজ প্রবেশ করিল) । (গ)

उद्यान । सारसिञ्च ! कहिं पत्थिदोऽसि ? [सारसिक ! कस्मिन् प्रस्थितोऽसि ?] (घ)

सार । महुअरिए ! बिज्जाभरिआणं वल्लणाणं इमं णिच्च दक्खिणां मासिइं अज्जपुरोहितस्स हत्थं पावइस्स । [मधुकरिके ! विद्याभरितानां ब्राह्मणानाम् इमां नित्यदक्षिणां मासिकीम् आर्यपुरोहितस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।] (ङ)

मधु । अह किंणिमित्तं ? । [अथ किं निमित्तम् ?] (च)

सार । जदप्पहुदि सेणावदी जस्सतुरंगरक्खणे णिउत्तो भट्टिदारओ वसुमित्तो, तदप्पहुदि तस्स आउसणिमित्तं णिक्कसदसुवस्सपरिमाणं दक्खिणं देवो दक्खिणोएहिं परिग्गाहेदि । [यदा प्रभृति सेनापतिर्यज्ञतुरङ्गरक्षणे नियुक्तो भर्तृदारको वसुमित्रः,

(घ) कुत्र कस्मिन् प्रदेशे, प्रस्थितः कृतयावः असि ?

(ङ) मधुकरिकेति उद्यानपालिकाया नाम । विद्याभिः शास्त्रज्ञानैः भरितानां सुयुक्तानां सम्पन्नप्रज्ञानाम् इत्यर्थः । ब्राह्मणानां सस्वन्विनीमित्यर्थः । मासिकीं मासं यावत् नित्यदक्षिणां प्रतिदिननिष्पादनीयां दक्षिणाम् आर्यपुरोहितस्य हस्तं प्रापयिष्यामि नेष्यामि, मासिकीं माससम्बन्धिनीं नित्यदक्षिणाम् अवश्यप्रदेयां दक्षिणामिति वा ।

(च) अथ मय, किंनिमित्तम् एतद्दानस्य को हेतुरित्यर्थः ।

उद्यान । सारसिक ! कोथारि यइतेह ? (व)

सार । मधुकरिके ! कूतविण्ण व्राक्कणदिगेर निर्दिष्टे एहि मासिक दक्खिणा आर्या पुरोहित महाशयेर हत्ते दिवार जञ्च यइतेहि । (ङ)

मधु । कि जञ्च ? (च)

তদাপ্রভৃতি তস্যাযুর্নিমিত্তং নিষ্কশতসুবর্ণপরিমাণাং দক্ষিণাং দেবী দক্ষিণীয়ে: পরি-
য়াহয়তি ।] (ক্)

মধু । অহ কহিঁ দেবী, কিং বা অণুচিহ্নি ? [অথ কন্মিন্
দেবী, কিং বা অনুতিষ্ঠতি ?] (জ)

সার । মঙ্গলঘরে আসনগত্যা ভবিশ্র বিদব্ভবিসম্রাটো ভাদুণা
বীরসেণেণ পেসিৎ লেহং লেহকরেহিঁ বাচীঅমাণং সুণাদি ।
[মঙ্গলগৃহে আসনস্থা ভূত্বা বিদর্ভবিষয়াৎ ভাবা বীরসেনেন প্রদিতং লেহং লেহকরে-
বাচ্যমানং শৃণোতি ।] (ঝ)

(ক) যদাপ্রভৃতি যতকালসারম্ভ, যজ্ঞতুরাঙ্গাণাম্ অশ্বমেধযাগোপকরণীভূতানাম্
অশ্বানাং রচণে পরিত: পালনে ভট্টদারক: রাজকুমার: বসুমিত্র: তদাখ্য: সেনাপতি:
সেনানায়ক: নিযুক্ত: কৃত:, তদা প্রভৃতি ততকালসারম্ভ তস্য বসুমিত্রস্য আযুর্নিমিত্তম্
আযুষ: কারণায় নিষ্কাণাম্ অশীতিরক্তিকাপরিমিতস্বর্ণাংগসুবর্ণচতুষ্করণাণাং শতং
ততপরিমিতং যত্ সুবর্ণং ততপরিমাণাং দক্ষিণাং দক্ষিণীয়ে: দানযোগ্যৈ: ব্রাহ্মণৈ:
পরিয়াহয়তি, ব্রাহ্মণৈ: তাবহনদানেন উপচিতৈ: পুত্রৈ: পুত্রস্য আযুর্ভূতায় চেততে
অতএব তদ্বচিণামাদায় আর্থ্যপুত্রোহিতস্য সমীপে গচ্ছামি, স এব তেভ্যো দাস্যতীতি
ভাব: ।

(জ) অথ প্রগে, দেবী কৃত কন্মিন্ স্থানে বর্ত্ততে ইতি শিষ: । কিং কার্য্যম্ অনুতিষ্ঠতি
আচরতি ।

(ঝ) মঙ্গলগৃহে পবিত্রনিকৈতনে, আসনস্থা ভূত্বা উপবিষ্টা সতী, বিদর্ভবিষয়াৎ

সার । যেদিন হইতে মহারাজকুমার বসুমিত্র যজ্ঞীয় অশ্বরক্ষার
নিমিত্ত সেনাপতি নিযুক্ত হইয়াছেন, তদবধি তাঁহার আযুষ্কামনায় মহিষী
উপযুক্ত পাতে প্রতিদিন চারিশত সূবর্ণমুদ্রাবিশেষ দক্ষিণা প্রদান করিয়া
থাকেন । (ছ)

মধু । দেবী কোথায় ? করিতেছেনইবা কি ? (জ)

মধু । কী উণ বিদব্ভরাশ্রবুত্তন্তো সুণোঅদি ? [কঃ পুনর্বিদম্-
রাজহুতান্নঃ শ্রুয়তে ?] (অ)

সার । বসীকিদো কিল বীরসেণপ্পমুহেহিঁ দণ্ডচক্রে হিঁ মট্টিণো
বিদব্ভগাহো । মোদদো কিল সে দাআদো মাহবসেণো । দূদো
অ তেণ মহাসারাণি রত্নগবাহণাণি সিপিদারিআমুদুট্ঠং
পরিঅয়ং অ উবাসণীকরিঅ মট্টিণো সআসং পেসিদো । সো
কিল মট্ঠারঅং পেকিস্সদি । [বশীকৃতঃ কিল বীরসেনপ্রমুখৈর্দণ্ডচক্র-
মর্ত্তুর্বিদম্ভনাথঃ । সোচিতঃ কিলাস্য দায়াদো মাধবসেনঃ । দূতস্য তেন মহাসারাণি
রত্নগবাহনানি শিল্পিদারিকাভূষিষ্টং পরিজনস্বোপায়নৌক্যস্য মর্ত্তুঃ সকাশং প্রেথিতঃ । স
কিল মর্ত্তারং প্রেচ্ছিত্যেতি ।] (ট)

বিদম্ভজনপদাৎ ভাবা বীরসেনেন তদাখ্যেন প্রেথিতং লেখং পত্রং লেখকরৈঃ তस्याঃ প্রতি-
নিধিভূতৈঃ লেখকজনৈঃ বাচ্যমানং শ্রণোতি ।

(অ) বিদম্ভরাজস্য হুতান্নঃ সংবাদঃ কঃ কৌটুশঃ শ্রুয়তে আকণ্ঠ্যতে, তবল্যং যুগলম্
অশ্রুভম্ বা ইতি ভাবঃ ।

(ট) বীরসেনপ্রমুখৈঃ বীরসেনপ্রধানৈঃ তদুপলব্ধিতৈরিত্যর্থঃ । মর্ত্তুঃ মহারাজস্য
অগ্নিমিত্রস্য দণ্ডচক্রেঃ সেনাবলেঃ বিদম্ভরাজঃ বশীকৃতঃ অধীনতাং নীতঃ, অস্য বিদম্ভ-
রাজস্য দায়াদঃ জ্ঞাতিজনঃ, মাধবসেনঃ তদাখ্যঃ সোচিতঃ মুক্তিং প্রাপিতঃ । তেন
বীরসেনেন মহাসারাণি মহাঘাণি রত্নানি হীরকাদীনি গজাশ্বাদীনি
শিল্পিন্যো যাঃ দারিকাঃ শিল্পকর্ম্মকুশলাঃ কুমার্যঃ তদভূষিষ্টং পরিজনস্ব
উপায়নৌক্যস্য

সার । দেবী মঙ্গলগৃহে আসনে উপবেশন করিয়া বিদর্ভদেশ হইতে
তঁাহার ভ্রাতা বীরসেনকর্ত্তৃক প্রেরিত পত্র লিপিকর দ্বারা পড়াইয়া
শুনিতোছেন । (ব)

নধু । বিদর্ভরাজ্যের কি সংবাদ শুনিতোছেন ? (ঞ)

মধু । গচ্ছ, অনুচিহ্ন অত্থণো ণিম্মোঅ' । অহং পি দেবীং
পেবিস্স' । [গচ্ছ অনুচিহ্ন আত্মনো নিয়োগম্ । অহমপি দেবীং প্রচিখ্যে ।] (৩)

(ইতি নিষ্কান্তী ।)

প্রবেশকঃ (৬)

উপহারীকৃত্য ভৰ্ত্ত্বঃ রাজ্ঞঃ অগ্নিমিবস্ব সকাশং প্রেধিতঃ দূত ইতি কর্মপদম্ । সঃ,
কিল সম্ভাবয়ামি, মহারাজং রাজানং প্রেচিষ্যতি ব্রহ্ময়তি, রাজা সহ উপায়াদিসমন্বিতঃ
সমাগমং বিধাষ্যতীত্যর্থঃ ।

(৩) আত্মনঃ স্বস্ব নিয়োগং কর্তব্যম্ অনুচিহ্ন বিধেহি স্বকর্তব্যায় প্রতিষ্ঠস্ব
ইতি ভাবঃ ।

(৬) প্রবেশকঃ, তথালম্ব্য সন্দর্ভস্য বিদর্ভতঃ সম্মিলিতস্য দূতস্য আগমনাদিনা
হুতেন হুতান্তেন রাজসাক্ষাত্কারাদিরূপস্য বর্তিষ্যমাণবিষয়স্য য় নিবন্ধেন, তদুক্ত—
“প্রবেশকোঃ অনুদাত্তোক্তা নীচপাতপ্রযোজিতঃ । অঙ্কহয়ান্নবিন্জিযঃ শিখং বিষ্কম্বকৈ
যথা ॥” বিষ্কম্বকসাদৃশ্যে হুতবর্তিষ্যমাণকথাশাবিত্বক্লেব । পাতথোরপি নীচলমব
প্রবেশকত্বে প্রযোজকং, বিষ্কম্বকৈ নীচমধ্যমাভ্যাং হুতবর্ণনম্ অথ তু কেবলেন নীচপাতংগৈব
ইতি, বৈলচয়মন্যে প্রবেশকস্য যত্ অঙ্কহয়ান্নরেব তৎসম্বন্ধঃ নতু অঙ্কস্য
কেবলমাদৌ তেন প্রথমাক্কে প্রবেশকব্যবচ্ছেদঃ, বিষ্কম্বকস্যু প্রথমাক্কে ঽপি ভবতীতি অল-
মপ্রস্তুতানেকজল্যনেন ।

সার । বীরসেনপ্রমুখ রাজসেনানীগণ বিদর্ভরাজকে বশে আনিয়া-
ছেন এবং জ্ঞাতি মাধবসেনকে মৌচন করিয়াছেন ; আর মাধবসেন বহু-
মূল্য রত্ন ও যান এবং শিল্পজ্ঞ স্ত্রীবহুল সেবকজন উপঢৌকন স্বরূপ দিয়া
মহারাজসকাশে এক দূত প্রেরণ করিয়াছেন । সে মহারাজের সহিত
সাক্ষাৎ করিবে । (৬)

মধু । যাও, স্বকর্তব্য সম্পাদন কর । আমিও দেবীকে দর্শন করিব । (৪)

[উভয়ে প্রস্থান করিল]

(ততঃ প্রবিশতি প্রতিহারী)

প্রতী । আণত্ৰি দেবীএ অসোঅসকারব্বাবিদাএ,—বিস্ববেহি
অজ্জত্তং, ইচ্ছামি অজ্জত্তেণ সহ অসোঅরুক্স পসুণ-
লচ্ছিং পচ্চক্বীকাদুং ত্তি । তা জাব ধম্মাসণগদং দেবং পড়িবা
লেমি । (ইতি পরিক্রামতি ।) [আজ্ঞাপ্তাষ্মি দেব্যা অশোকসত্কারব্যাপৃতত্যা,—
বিজ্ঞাপ্যার্থপুত্রম্, ইচ্ছামি আর্য্যপুত্রেণ সহ অশোকহস্তস্য প্রসূনলক্ষ্মী প্রত্যচৌ-
কর্নুমিতি । তদ্যাবত্ ধম্মাসনগতং দেবং প্রতিপালয়ামি ।] (৬)

(নেপথ্যে বৈতালিকাঃ ।) (৭)

(৬) অশোকস্য তপনোয়াশোকহস্তস্য সত্কারে মূলস্থিতাবজ্ঞানাদিপরিষ্কারে ব্যাপৃতত্যা
নিযুক্তত্যা দেব্যা ধারিণ্যা আজ্ঞাপ্তা অস্মি অহমিতি শিষ্যঃ । অশোকস্য পুণ্যোন্মুখত্বাৎ
তৎসত্কারে দেব্যাঃ প্রহসিতিরিতি জ্ঞায়ম্ । আজ্ঞাবিষয়মিহ—বিজ্ঞাপ্য ইত্যাদিনা । আর্য্য-
পুত্রং রাজানম্ । প্রসূনলক্ষ্মী কুসুমশোভাং প্রত্যচৌকর্নুম্ অবলোকয়িতুম্, ইচ্ছামি অহমিতি
শিষ্যঃ । ধম্মাসনগতং সিংহাসনাসীনং রাজসম্ভাবস্থিতমিত্যর্থঃ । প্রতিপালয়ামি প্রতীচৈ,
ধম্মাসনাত্ যাবত্ সমুত্থায় এতি তাবত্ তস্য প্রতিপালনং করোমি ইতি ভাবঃ ।

(৭) বৈতালিকাঃ মঙ্গলপাঠকাঃ বচ্যমাণবচনানি পঠন্তীতি শিষ্যঃ ।

প্রবেশক । (৬) *

(অনন্তর প্রতিহারী প্রবেশ করিল ।)

প্রতী । অশোকতরুর সৎকারে ব্যাপ্তা দেবী আজ্ঞা করিয়াছেন—
আর্য্যপুত্রকে জানাও যে, আমি আর্য্যপুত্রের সহিত অশোকবৃক্ষের পুষ্প-
সমৃদ্ধি দেখিতে ইচ্ছা করি; অতএব বিচারাসনস্থিত মহারাজের জ্ঞা
প্রতীক্ষা করি । (এই বলিয়া পরিক্রমণ করিল ।) (৬)

(নেপথ্যে বৈতালিকগণ) (৭)

* নোটপাত্র দ্বারা অভীত ও অনাগত বিষয়ের স্মৃচক অঙ্কদ্বয়মধ্যবর্তী সন্দর্ভবিশেষকে
প্রবেশক কহে ।

प्रथमः । दिष्ट्या दण्डेनैवारिशिरःसु वर्त्तते देवः । (तं)

परभृतकलव्याहारेषु त्वमात्तरतिर्मधुं

नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।

विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रबलस्य ते

वरद वरदारोधोद्वैतैः सहावनतो रिपुः ॥१॥

[अन्वयः । हे वरद ! त्वं परभृतकलव्याहारेषु विदिशातीरोद्यानेषु अङ्गवान् आत्तरतिः अनङ्ग इव मधुं नयसि । प्रबलस्य ते विजयकरिणाम् आलानत्वं गतैः वरदारोधोद्वैतैः सह रिपुः अवनतः ॥ १]

(तं) प्रथमः उक्तानां वैतालिकानां मध्ये प्रथमो वैतालिक इत्यर्थः । दिष्ट्या सौभाग्येन देवः महाराजः दण्डेनैव सामाद्रीनाम् उपायानाम् अन्तिमेन उपायेनैव दण्ड-
धारणेनैव इत्यर्थः । नतु दुर्बलजनोचितेन सामादिप्रयोगेण इत्येवशब्दव्यवच्छेद्यम्
अरीणां चतुर्थोपायसाध्यानां शत्रूणां शिरःसु मस्तकेषु वर्त्तते, “चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ
सान्त्वमप्रक्रिया” इत्यादिनोतिस्मरणात् । एतेन प्रभावातिशयो व्यञ्ज्यते ।

१ । अथ वैतालिकानां राजगुणवर्णनमाह—परभृतेत्यादिना । हे वरद ! अभीष्ट-
फलदायिन्, अङ्गवान् प्रशस्ताङ्गयुक्तः हस्त्यादिनिखिलनीत्यङ्गसमन्वितश्च, आत्ता अव-
लम्बित्वा सखीरूपेण गृहीता रतिः, तदाख्या पत्नी येन तथाभूतः, आत्ता प्राप्ता रतिः
शत्रुनिवर्हणादिजनितः सन्तोषः येन तथाभूत इति च, अनङ्गः काम इव त्वं महाराजः
परभृतानां कोकिलानां परपोषितानाञ्च वैतालिकानां कलाः अस्फुटमधुरा व्याहाराः
शब्दाः मङ्गलवादाश्च येषु तथाभूतेषु विदिशातीरोद्यानेषु विदिशाख्यनदीतटवर्त्तिषु
उपवनेषु मधुं कामसहायं वसन्तं सौन्दर्यं च नयसि सम्पादयसि, तथाहि यथा कामः
स्वीयपत्न्या रत्या सह समेतो विदिशातीरस्थक्रीडावने परभृतालापसुभगं वसन्तं मेलयति
तथैव त्वमपि विदिशातीरोद्यानेषु अस्मान् परिपाल्य मङ्गलवादादिभिः स्वीयसौन्दर्य-
सम्पर्केण च भूयो साधुर्यं वड्डयसि, निरन्तरञ्च नौत्यङ्गप्रयोगेण शत्रुपराजयं विधाय
हस्तिमधिगच्छसि इति स्फुटार्थः, अपिच प्रबलस्य महाशक्तिशालिनः ते तव विजयकरिणां

प्रथम । अहो ! दण्डबलेनै महाराज शत्रुप्रभावं ध्वंसं करिष्याहेन । (तं)

দ্বিতীয়ঃ । **বিরচিতপদং বীরপ্রীত্যা সুরোপম সুরিभि**
सरितसुभयोर्मध्ये कृत्य स्थितं क्रथकैशिकान् ।
तव हतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं
परिघगुरुभिर्दोर्भिर्विष्णोः प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥ ২ ॥

[অন্বয়ঃ । হে সুরোপম ! দণ্ডানীকৈঃ বিদর্ভপতেঃ শ্রিয়ং হতবতঃ তব পরিঘগুরুभिঃ
 दोर्भिः प्रसह्य रुक्मिणीं (হতবতঃ) विष्णोश्च उभयोः चरितं वीरप्रীत्या सुरिभिः
 विरचितपदं (सत्) क्रथकैशिकान् मध्ये कृत्य स्थितम् ॥ ২]

শতযজকারিণাং দন্তিনাম্ আলানত্বং বন্দনস্তম্ভতাং গতৈঃ প্রাপ্তৈঃ বরদায়াঃ তদাখ্যায়াঃ
 নদ্যাঃ রোধসি তৌরৈ যৈ ব্রহ্মাঃ তৈঃ সহ রিপুঃ শতুঃ অবনতঃ নম্রতাং বশ্যতাঞ্চ প্রাপ্তঃ,
 বিজয়কারিণাং বন্দনেন তৎসংমর্দসহনাচমতয়া ব্রহ্মাণাম্ অবনতিঃ, শতুশাচ পরাজয়েন
 বশীভাব ইতি অনেন মহদেব তে অজো বুদ্ধিবিষয়তাং ব্রজতীতি ভাবঃ । অত পরম্বৃত্তে-
 ত্যাদিপদেষু শ্লোকেণ অর্থদ্বয়প্রত্যয়াৎ অনঙ্গ ইবেত্যুপমায়ায় তদুপজীব্যত্বাৎ শ্লোধানুপ্রাণিতা
 পূর্ণোপমালঙ্কারঃ । উপমানোপমেয়योः क्रियागतपुरुषव्यत्ययेन अर्थप्रतिपत्त्या भग्न-
 प्रक्रमत्वदोषः । वरदवरदिति अनङ्ग इवाङ्गवान् इति च व्यञ्जनानां बहूनां सकृत्साम्यात्
 छेकानुप्रासः । रिपूणां वश्यतां प्रति वरदारोधीब्रह्माणां नमनादिः हेतुत्वात् कार्य-
 कारणयोर्थीगपयनिह् शकसहशब्दप्रयोगेण सहोक्तिः । वृत्तं हरिणी नाम ।

২ । অথাপরেণ প্রযুক্তং সঙ্কলবাদমাহ—বিরচিতৈত্যাदिना । হে সুরোপম দেবসদৃশ !
 दण्डानीकैः दण्डोपायप्रधानसहायैः सैन्यैः विदर्भपतेः विदर्भाधीश्वरस्य यज्ञसेनस्य श्रियं
 राजलक्ष्मीं हतवतः प्रसह्य आश्रितवतः तव, परिघगुरुभिः लोहदण्डतुल्यगौरव-

হে অভীষ্টপ্রদ ! মুর্ধিমান্ কন্দর্পের শ্রায় আপনি হৃষ্টান্তঃকরণে
 কোকিলকূজনমুখরিত বিদিশাতীরস্থিত উগানে বসন্তশোভা আনয়ন
 করিতেছেন । আপনি পরাক্রান্ত, আপনার বিজয়ী কুঞ্জরগণের বন্ধনস্তম্ভত্ব
 প্রাপ্ত বরদানদীতটস্থ বৃক্ষসমূহের শ্রায় আপনার শত্রু সমূহও অবনত
 হইয়াছে । (১)

প্রতী । এসো জঅসহস্রদৃঢ়পাণ্যো মদ্রা ইদো এষ আঅচ্ছদি ।
অং বি দাব ইমস্স মুহাদো অোসরিঅ এদং মুহালিন্দতোরণং
সমস্সিদা হোমি (ইত্যেকান্তে স্থিতা ।) [এষ জয়শব্দসূচিতপ্রস্থানো মর্ত্য

বাঙ্কিভিঃ কঠোরপ্রতীঘাতসঙ্কনচমৈরিত্যর্থঃ । দৌর্মিঃ ভুজেঃ, 'এতেন অন্বৈরপরিমবনীয়তায়াং
ইতুঃ দর্শিতঃ, প্রমদ্য শক্তিপ্রয়োগেণ কৃষ্ণিণী তদাখ্যাং ভীষ্মকরাজদুহিতরং হতবতঃ
শিশুপালাদীন্ বিদ্রাব্য আত্মভাষ্যাং তেন অপহৃতবতঃ বিশ্ণোঃ নারায়ণস্য চ এতদুভयोঃ
চরিত বীরব্রতং বীরপ্রীত্যা বীরজনানুরাগেণ সুরিভিঃ পঙ্কিতে: কবিজনৈরিত্যর্থঃ ।
বিরচিতানি নিবন্ধানি সঙ্গীতাদিরূপেণ ইত্যর্থঃ । পদানি কীর্ত্তিবিকাশকানি বচনানি
যস্য তথাভূতং সত্ কথকৈশিকান্ বিদম্ভদেশান্ মধ্যেক্তব্য বৈটথিত্বা বিদম্ভানাং মৰ্ব্বং
প্রচরিতং সদিত্যর্থঃ, মধ্যেক্তব্য ইত্যব সতস্যন্তপ্রতিরূপকেণ সমাসাত্ যপ্প্রত্যয়ঃ ।
স্থিতং বচমানং তথাহি শিশুপালাদিকানাং মহাবীরাণাং বিজয়েন যথা কৃষ্ণস্য নির্মলা
দিগ্ভাষ্যাপিনৌ কীর্ত্তিঃ তথৈব তবাপি রিপুপরাজয়েন জাতা ইতি ভাবঃ । অথ বিশ্ণোরপ্রস্তুতস্য
অগ্নিমিবস্য চ প্রস্তুতস্য হরণরূপৈকক্ৰিয়ামস্বত্বেন দৌপকম্ । সুরোপম ইত্যব পরিঘ-
গুরুমিরিত্যব চ উপমা । সুরোপমসুরিমিরিতি সকাররকারयो: সঙ্কদাহত্যা চ্ছেকানু-
প্রাসঃ । চকারস্য অস্থানে স্থিতত্বাত্ অক্রমতা চ "সময় এব কৰোতি" ইत्याদিবত্ । স
চ "পরিঘগুরুমির্দৌর্মিঃ" শব্দা হরৈরপি কৃষ্ণিণী'মিতি দিশা সমাধেয়ঃ । কথবংশীয়ানাং
কৈশিকবংশীয়ানাঞ্চ অবস্থানপদত্বেন বিদম্ভদেশো হি কথকৈশিকৈতি প্রসিদ্ধঃ । বহুলবচ
বহুলবদস্বাদে রিত্যাদিবচনাত্ । অনেন শ্লোকে নারায়ণসদৃশঃ প্রভাবো ব্যক্তঃ ।
ব্রতং হরিণী নাম ।

দ্বিতীয় । বিষ্ণু পরিঘসদৃশ ভীমবাহুদ্বারা বলপূর্ব্বক কৃষ্ণিণীকে হরণ
করিয়াছিলেন ; আর আপনি দণ্ডনীতি বলে সৈন্যদ্বারা বিদম্ভনাথের
রাজলক্ষ্মী হরণ করিয়াছেন । হে দেবোপম ! বীরের প্রতি অহুস্রাগ-হেতু
পণ্ডিতজনকর্তৃক আহত কীর্ত্তির শ্রায় আপনাদের উভয়ের এই চরিত
কথকৈশিক-জনপদে পরিবাণ্ড হইয়াছে ॥২॥

ইত এবাগচ্ছতি । অহমপি তাবত্ অসু সুখাদপসুত্ব এতন্মুখালিন্দিতোরণ
সমাশ্রিতা ভবামি ।] (থ)

[প্রবিষ্ট্য সবয়স্যো রাজা]

কান্তাং বিচিন্ত্য সুলভেতরসম্মযোগাং

শ্রুত্বা বিদৰ্ভপতিমানমিতং বলৈশ্চ ।

ধারাভিরাতপ ইবাভিহতং সরোজং

দুঃখায়তে চ হৃদয়ং সুখমশ্রুতে চ ॥২॥

[অর্থঃ । কান্তাং সুলভেতরসম্মযোগাং বিচিন্ত্য বলৈঃ বিদৰ্ভপতিম্ আনমিতং
শ্রুত্বা চ ধারাভিঃ আতপে অভিহতং সরোজমিব (মম) হৃদয়ং দুঃখায়তে সুখম্
অশ্রুতে চ ॥ ২]

(থ) এষ: জয়শব্দে ন জয়বাঈন সূচিতং বিজ্ঞাপিতং প্রস্থানং ধর্ম্মাসনাৎ উত্থানং যস্য
তথাভূতঃ, ভক্তা রাজা, ইত: অস্ম্যমিব দিশি আগচ্ছতি । সুখাত্ সম্মুখভাগাত্,
অপসুত্ব অন্যদে ভূত্বা মুখালিন্দিতোরণম্ অগস্তিতবহির্দারপ্রকোষ্ঠতোরণং সমাশ্রিতা
ভবামি, একান্তে একপাশ্ৰ্বে ।

২ । অথ রাজা আত্মন: অবস্থানির্ব্বর্ণনমাহ—কান্তামিত্যাদিনা । কান্তাং লম
প্রিয়াং মালবিকাং সুলভেতর: নানাপ্রতিবন্ধৈ: সুদুর্লভ: সম্মযোগ: সম্মেলনং যস্যা:
তথাভূতাং বিচিন্ত্য, বিধান্য কান্তায়া: কথমপি সমাগমো ময়া ন লব্ধব্য ইত্যেবং
বিবিচ্য ইত্যর্থ: । বলৈ: সম সেনাভি: বিদৰ্ভপতিং বিদৰ্ভাধীশ্বরং যজ্ঞসেনম্ আনমিতং
বশীকৃতং শ্রুত্বা আকণ্ঠ্য চ, প্রথমোক্তং দুঃখকারণং দ্বিতীয়ঞ্চ হর্ষকারণমিতি । আতপে

প্রতী । এই জয়শব্দে স্মৃতি হইতেছে যে, মহারাজ এই দিকেই
আসিতেছেন । আগিও ততক্ষণ ইহার সম্মুখ ছাড়িয়া এই নিকটস্থ
অলিন্দিতোরণে আশ্রয় লই । (এই বলিয়া প্রান্তে অবস্থান ।) (থ)

(রাজা বয়স্কের সহিত প্রবেশ করিয়া)

विदू। इह पेक्वामि, एकान्तसुखिदो भवं भविस्सदित्ति ।

[इह प्रेचे एकान्तसुखितो भवान् भविष्यतीति ।] (द)

राजा । कथमिव ? (ध)

विदू। अज्ज किल देवोए धारिणीए पण्डितकोसिइ भणिदा—

भभवदि ! तुमं यदि सच्चं पसाहणगब्बं वर्हेसि, दंसेहि दाव

सुखकिरणं स्थितामिति शेषः । धाराभिः वृष्टिभिः अभिहतम् अभिवृष्टं सरोजं कमलमिव हृदयम् अन्तःकरणं दुःखायते दुःखं करोति सुखम् आनन्दम् अश्रुते च, सूर्यकिरणाः सरोजानां हर्षाय वर्षाभिघातश्च दुःखाय इत्यत्र आतपसंसर्गं तेषां प्रफुल्लता वृष्टिसम्पाते च विच्छिन्नतया शोभाराहित्यमिव मानम् । तथाहि एकतो हर्षकारणम् अन्यत्र च दुःखकारणमिति विरुद्धकारणद्वयजन्यविरुद्धकार्यद्वयस्य एकत्र समावेशान् अन्यथाभावं गतोऽस्मि इति भावः । अत्र सुखदुःखयोर्विरुद्धयोरेकत्र संघटनया विषमालङ्कारः । सरोजिन हृदयस्य इवशब्देन सामान्यतयात् उपमा । शुक्लत्वनन्तरं व्यवहार्यस्य चकारस्य अन्यत्र पाठात् अक्रमता । दुःखायते इति आधिना उपक्रम्य सुखमश्रुते इति भङ्गात् भग्नप्रक्रमता । आतपे स्थितमित्यध्याहारात् न्यूनपदत्वमपि । वसन्ततिलकं वृक्षम् ।

(द) इह प्रेचे जानामि, एकान्तम् अतिमात्रं सुखम् आनन्दः सन्नातमस्य इति तारकादित्वात् इतच्, भवान् भविष्यति तथाहि इह तव मालविकासमागमस्य कोऽपि उपायो भविष्यतीत्येवं मे धारणा जायते इति भावः ।

(ध) कथं केन प्रकारेण एवं जानासि इति शेषः ।

राजा । दुर्लभसमागमा प्रियार कथा चिन्ता करिआ एव९ विदर्भराज सैश्रवण कर्तृक वशीकृत ईश श्रुतिआ आमार हृदय वृद्धिधाराहत रोजश्रित पद्मेर आर दुःखओ अनुभव करितेछे, सुखओ अनुभव करितेछे । (द)

विदू । एदिके आमि देखितेछि,—आपनि महासुखी हईवेन । (ध)

राजा । किरूपे ?

মালবিকাপ্রায়ঃ সরীরে বিবাহণিব্যং স্তি । তদো সবিসেসকৌ-
হলং অলংকিতা মালবিকা তত্ভবদৌ । কদাবি পূর্যে ভবদৌ
মণোরহং । [অদ্য কিল দেব্যা ধারিণ্যা পণ্ডিতকৌশিকৌ ভণিতা—ভগবতি !
ত্বং যদি সত্যং প্রসাধনগর্বং বহসি, দর্শয় তাবৎ মালবিকায়াঃ শরীরে বিবাহনেপথ্য-
মিতি । ততঃ সবিশেষকৌতূহলম্ অলঙ্কৃতা মালবিকা তত্ভবত্যা । কদাপি পূর্যেত
ভবতো মনোরথম্ ।] (ন)

রাজা । সখি ! মদপেচামনুষ্ট্য অনয়া ধারিণ্যা পূর্ব-
চরিতৈঃ সম্ভাব্যত এবৈতৎ । (প)

(ন) ভণিতা কথিতা বস্ত্যমাণং বস্তু ইতি শিষ্যঃ । সত্যং যথার্থং প্রসাধনগর্বম্
অলঙ্কারনিয়োগকর্মেণি অভিমানম্, অলঙ্কারৈঃ পরান্ সজ্জয়িতুং চাতুৰ্য্যবহনালঙ্কার-
মিত্যর্থঃ । বহসি ধারয়সি, বিবাহনেপথ্যং পরিণয়যোগ্যালঙ্কারসন্নিবেশং দর্শয়, বিবাহ-
যোগ্যালঙ্কারসন্নিবেশনে মালবিকাং সুনিপুণভাবে সজ্জয় ইতি ভাবঃ । ততঃ তদাদেশা-
নন্তরং সবিশেষকৌতূহলং বিশেষেণ কৌতুকেণ সহ তত্ভবত্যা পণ্ডিতকৌশিক্যা । অলঙ্কৃতা
নানালঙ্কারৈঃ সুসজ্জিতা । কদাপি ভবতঃ রাজঃ মনোরথম্ অভিলাষং মালবিকাবিশেষক-
মিত্যর্থঃ পূর্যেত পূর্ণং কথ্যেত । তত্ প্রবৃত্তিবিষয়া এব অনুমাপকা ইতি ভাবঃ ।

(প) মদপেচাম্ মমানুরোধম্ অনুষ্ট্য অনুগত্য মদীয়সন্তোষবিধানকাম্যয়া
ইত্যর্থঃ । অনয়া অতিপ্রশস্তচিত্তয়া এতয়া ইত্যর্থঃ । পূর্বচরিতৈঃ পূর্বানুভূতৈঃ প্রশস্তো-
দারস্বভাবৈঃ এতৎ মনৈব উদ্দেশ্যে মালবিকায়া বিবাহনেপথ্যে প্রসাধনং, সম্ভাব্যতে

বিদুঃ । ধারিণী দেবী আজ বিজুসী কৌশিকীকে বলিয়াছেন—
ভগবতি ! প্রসাধনকর্মে নিপুণা বলিয়া সত্যই যদি আপনার গর্ব থাকে,
তবে মালবিকার শরীর বিবাহবেশে সজ্জিত করিয়া দেখান । তারপর
তিনি বিশেষ কৌতূহলের সহিত মালবিকাকে অলঙ্কৃত করিলেন । সুতরাং
কোন সময়ে দেবী আপনার অভিলাষ পূরণ করিতে পারেন । (ন)

প্রতী । (উপগম্য) । জেদু জেদু দেবো । দেবী বিস্ববেদি—তবণী-
 অসোঅস্স কুসুমোগ্গমসিরি অজ্জত্তেণ সহ পচ্চকলীকাদু'
 ইচ্ছামি ত্তি । [জয়তু জয়তু দেবঃ । দেবী বিজ্ঞাপয়তি—তপনীয়াশোকস্য
 কুসুমোদ্ধমশ্রিয়মাত্যপুবেণ সহ প্রত্যচীকর্তুমিচ্ছামীতি । (ফ)

রাজা । ননু তত্রৈব দেবো ? । (ব)

প্রতী । অধ্ব' । জহরিহসমাণসুহিঅ' অন্তে উরং বিসজ্জিঅ
 মালবিত্তাপুরোণে অত্তণী পরিঅণেণ সমং দেবং পড়িবাতেদি ।
 [অথকিম্ । যথাহঁসস্মানসুখিতমন্তঃপুরং বিসৃজ্য মালবিত্তাপুরোণে আত্মনঃ পরি-
 জনেন সমং দেবং প্রতিপালয়তি ।] (ম)

সুসম্ভব' ভবতি । তথাহি সর্বদেব ধারিণী মনসন্তোষায় প্রহতা আমীতু' ইদানীমপি
 মালবিত্তাম্পক' মম অতিপ্রিয়ং বিজ্ঞায় নুন' ময়ৈব সহ মালবিত্তাং যোজয়িতুময়মুপ-
 ক্রমঃ সুসম্ভব' ইতি ভাবঃ ।

(ফ) বিজ্ঞাপয়তি বহুমাণমিতি শিষ্যঃ । তপনীয়াশোকস্য অচিরপ্রহতকুসুমস্য
 স্বর্ণাশোকস্য কুসুমোদ্ধমশ্রিয়ং পুষ্পবিকাশজন্মা' শোভাম্, প্রত্যচীকর্তু' দ্রষ্টু' ইচ্ছামি
 অহমিতি শিষ্যঃ ।

(ব) ননু প্রত্নে, দেবী ধারিণী, তত্রৈব তপনীয়াশোকাধিষ্ঠিতা প্রমোদোদয়ানি এব
 বর্তন্তি ? প্রত্নাঃ' দৈব্যা সহ কুবাহঁ মিলিতা ভবামি ইত্যমিপ্রায়েণ ।

রাজা । আনার প্রতি এই ধারিণীর পূর্বের ব্যবহারে ইহাই মনে
 হয় বটে । (প)

প্রতী । (নিকটে যাইয়া) মহারাজেয় জয় হউক । দেবী জানাইতে-
 ছেন যে, আমি আরাধ্যপুত্রের সহিত রক্তাশোকের পুষ্পোদগমশোভা
 দেখিতে ইচ্ছা করি । (ফ)

রাজা । দেবী কি সেইখানে ? (ব)

রাজা । (সহর্ষে বিদূষকং বিলোক্য) । জয়সেনে ! গচ্ছাশ্রিতঃ । (ম)

প্রতী । এদু এদু টেবা । (ইতি পরিক্রামতি) [এতু এতু দৈবঃ] (য)

বিদু । (বিলোক্য) ভো বশস্স ! কিঞ্চি পরিবৃত্তজোব্বণো বিশ্র
বসন্তো পমদবণী লকখীঅদি । [ভো বশস্স ! কিঞ্চিত্তপরিবৃত্তযৌবন ইব
বসন্তঃ প্রমদবনে লক্ষ্যতে ।] (র)

রাজা । যথাহ ভবান্ । (ল)

(ম) অথ কিং, দেবী তদেব বর্ত্তত ইত্যর্থঃ । যথার্হেণ যথাশ্রয়েন সম্মানেন উপচারেণ
সুখিতং প্রাপ্তসুখং মহিষীজনোচিতোপকরণসম্ভারেণ সানন্দমিত্যর্থঃ । অন্তঃপুরং বিস্তৃত্য
যজ্ঞান্তভূমিঃ পরিভ্রম্য, মালবিকাপুরীমেণ মালবিকাধিষ্ঠিতেন পরিজনেন দৈবং মহারাজং
প্রতিপালয়তি অপেচতে । অন্তঃপুরত্যাগাত্ ধারিण्याঃ কোঽপি গুদাভিপ্ৰায়ী ব্যজ্যতে, স
ভাভিপ্ৰায়ী মালবিকয়া সহ রাজ্ঞঃ সংযোজনবিষয়কঃ ।

(র) কিঞ্চিত্তপরিবৃত্তং প্রত্যাহৃত্তং যৌবনং প্রৌঢ়াবস্থা যস্য তথাভূতঃ, তথাহি প্রমদ-
বনস্য অদ্য শাট্ঠশী যৌবপগতা তথা মন্যে যথা বসন্তস্য যৌবনং পুনরাবির্ভূতমিতি
भावः । যৌবনাবস্থায়াং সৌন্দর্যাতিশয়ে “যৌবনে কুক্কুরী ধন্যা” ইत्याদি প্রবাদোঽপ্যত্র
স্মৰ্ত্তব্যঃ ।

প্রতী । তাহাই বটে ? বথাযোগ্য সম্মান প্রভৃতি দ্বারা স্তম্ভজনক
অন্তঃপুর পরিত্যাগ করিয়া মালবিকাশ্রমুখং পরিজনের সহিত দেবী
মহারাজের জন্ত প্রতীক্ষা করিতেছেন । (ভ)

রাজা । (সহর্ষে বিদূষককে অবলোকন করিয়া) জয়সেনে ! অগ্রে
গমন কর । (ম)

প্রতী । আসুন মহারাজ । (পরিক্রমণ) । (য)

বিদু । (অবলোকন করিয়া) বয়স্তু ! প্রমদবনে বসন্ত ঋতুর যৌবন
যেন একটু অশ্লীল প্রাপ্ত হইয়াছে বলিয়া মনে হয় । (র)

अग्रे विकीर्णकुरुवकफलजालकभियमानसहकारम् ।

परिणामाभिमुखमृतोरुत्सुकयति यौवनं चेतः ॥४॥

[अन्वयः । ऋतोः अग्रे विकीर्णकुरुवकफलजालकभियमानसहकारं परिणामाभिमुखं यौवनं चेतः उत्सुकयति ॥ ४]

विदू । भो ! अअं सो दिख्णिबत्यो बिअ कुसुमत्यबएहिं
तबणीआमोओ । आलोएदु भवं । [भो ! अयं स दत्तनेपथ्ये ३३
कुसुमस्तवकौस्तपनीयाशोकः । आलोकयतु भवान् । (व)

(ल) भवान् यथा आह, वस्तुत एव वसन्तस्य यौवनं पुनराविर्भूतमिव, प्रमदवनं
मत्थमेव सातिशयशोभासम्पन्नं जातमिति भावः ।

४ । विदूषकस्य उक्तियाथार्थमेव प्रमाणयति—अय इत्यादिना । ऋतोः ऋतुराजस्य
वसन्तस्य अग्रे सम्प्लि अथावच्छेदेन वा विकीर्णानि विस्फूर्तिं गतानि यानि कुरुवक-
फलानां जालकानि समूहाः तैः भियमानाः प्राप्तशोभाः सहकाराः आसन्नचाः यस्मिन्
तथाभूतम्, अथवा विकीर्णानि कुरुवकानां फलानि जालकानि कोरकाः भियमानाः
प्रातःप्रकाशाः सञ्ज्यादिविकाशादिति भावः, सहकाराश्च यच्च तथाभूतं, परिणामाभिमुखं
परिणतिप्रवर्णं यौवनं समृद्धावस्थां चेतः हृदयम् उत्सुकयति सकौतुकं करोति । तथाहि
वसन्तविकसितानां कुरुवकादीनां शोभासम्भारमालोक्य चेतसि किमपि नवं कौतुकं
पटं करोति इति भावः । सामान्याभिधायकस्यापि शब्दस्य प्रकरणादिनिग्रमेन विशेष-
मावोपस्थापकत्वमिति न ऋतुशब्देन वसन्तनिर्द्देशे विशेषे अवशिष्टकथनदोषः ।
जीवानामपि यौवनं परिणामाभिमुखं प्रौढावस्थान्तराभिमुखं भवति । औत्सुक्यमत्र
उत्कण्ठापि वसन्तस्य कामोद्दीपकतया राज्ञो विरहिण उत्कण्ठाजननसम्भवात् ।
जातिराख्या नाम ।

(व) कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः दत्तम् अर्पितं नेपथ्यम् अलङ्करणं यत्र तथाभूतः,

राज्ञा । तूमि ठिक बलिग्राह । (ल)

सम्प्लुतस्थितं कुरुवक फलसमूहं आश्रयणं भेदं करिग्राह्ये, एवैकूपे वसन्त
अतुर आगमनोन्मुखं यौवनं चित्तके उत्कण्ठितं करितेहे ॥४॥

রাজা । স্থানে খলু প্রসবমন্যরোঃয়মভূত, যদিদানীমনন্য-
সাধারণী শোভামুদ্বহতি । পশ্য (শ)

সর্বাশোকতরুণাং প্রথমং সূচিতবসন্তবিভবানাম্ ।

নির্বৃত্তদোহদেঃস্মিন্ সংক্রান্তানীব কুসুমানি ॥৫॥

[অর্থঃ । প্রথমং সূচিতবসন্তবিভবানাং সর্বাশোকতরুণাং কুসুমানি নির্বৃত্ত-
দোহদেঃ স্মিন্ সংক্রান্তানি ইব ॥ ৫]

কুসুমগুচ্ছরূপভূষণভূষিতঃ ইত্যর্থঃ । বর্ত্তত ইতি শিষ্যঃ । আলোকয়তু ইমামিতি শিষ্যঃ ।

(শ) প্রসবৈঃ পুষ্পৈঃ মন্যরঃ ভারবত্যা আত্মধারণাচম ইত্যর্থঃ । অশ্রং তপনীয়া-
শোকঃ, স্থানে যুক্তং খলু যুক্তমেব, যত্ যতঃ ইদানীং প্রসবোদগমেন মন্যরতাসুপস্থিতী
অনন্যসাধারণীম্ অন্যবিলচনাং সর্ব্বোত্তমানাম্ ইত্যর্থঃ । শোভা কাল্টিম্ উদ্বহতি
ধারণতি তথাহি প্রসবমন্যরতাপ্যস্য অধিকশোভাসম্পাদকতয়া অস্মাকমতিপ্রীতিং
জনয়তি ইতি ভাবঃ ।

৫ । অথ দ্রষ্টব্যমর্থং তপনীয়াশোকস্য কুসুমসমৃদ্ধিবর্ণনেন উপস্থিতি—সর্ব্বো-
দ্দিনা । অস্মিন্ দৃশ্যমানে তপনীয়াশোকে নির্বৃত্তঃ সুসম্পন্নঃ দোহদঃ বরাঙ্কনায়া
মালবিকায়াঃ চরণাঘাতরূপপুষ্পোদগমসাধকং বস্তু यस্য তথাভূতং সতি প্রথমম্ এতচ্চাত্
আদৌ সূচিতাঃ প্রদর্শিতাঃ বসন্তস্য ঋতুরাজস্য বিভবাঃ পুষ্পসমৃদ্ধয়ঃ যৈঃ তথাভূতানাং
সমুদ্ভূতপ্রসূনানাং সর্ব্বাশোকতরুণাং সকলশোকবচনাং কুসুমানি পুষ্পাণি সংক্রান্তানি
প্রাপ্তসঞ্চারানীব, তথাহি মন্যে যত সর্ব্বোদগমশোকতরুণাং সঞ্চারানি পুষ্পাণি একব
অস্মিন্ণেব মিলিতানীতি, প্রচুরতরপুষ্পসমৃদ্ধিরস্য জাতিতি ভাবঃ । অথ সর্বাশোকতরু-
কুসুমানাম্ একব অস্মিন্ণেব সংক্রমসম্ভাবনায়া ইবশব্দেণ প্রতিপাদনাৎ ভাবাভিমানিনী
ক্রিয়োত্তমোচা বাচ্যা । আত্মা জাতিঃ ।

বিদু । এই সেই রক্তাশোক পুষ্পগুচ্ছ দ্বারা যেন সজ্জীকৃত হইয়াছে ।
অবলোকন করুন ! (ব)

রাজা । অশোকতরু যে মুকুনিত হইতে বিনষ্ট হইয়াছে তাহা যুক্তিযুক্ত
যে হেতু অধুনা এই অশোক অপূর্ব্ব শোভা ধারণ করিয়াছে দেখ । (শ)

বিদ্। তহ । ভো ! বীষদো হোহি । অস্ত্রেসু সখিহিদেশু
বি ধারিণী পাসপরিবষ্টিণী মালবিম্বা অণুমসে দি । [তথা ।

ভাঃ ! বিস্তম্বো ভব । অস্মাসু সন্নিহিতেষুপি ধারিণী পার্শ্বপরিবর্তিণী মালবিকা-
মনুমন্যতে ।] (র *)

রাজা । (সঙ্কপম্) পশ্য পশ্য সখি !

মামিয়মভ্যুচ্চিষ্ঠতি দেবী বিনয়াদনুত্থিতা প্রিয়য়া ।

বিস্তৃতহস্তকমলয়া নরেন্দ্রলক্ষ্ময়া বসুমতী ॥ ৬ ॥

[অন্বয়ঃ । বিস্তৃতহস্তকমলয়া প্রিয়য়া বিনয়াৎ অনুত্থিতা ইয়ং দেবী নরেন্দ্রলক্ষ্ময়া
(অনুত্থিতা) বসুমতী ইব মাম্ অভ্যুচ্চিষ্ঠতি ॥ ৬]

(র) তথা ত্বং যথা সম্ভাবয়সি অহমপি তথৈব সম্ভাবয়ামি ইতি ভাবঃ ।
বিস্তম্বঃ বিস্তম্বচিত্তঃ মালবিকায়া লামবিপথে নিযিন্নচিত্তঃ ভব । কথমিত্যাকাঙ্ক্ষায়া-
মাহ—অস্মাস্বিত্যাदि । অস্মাসু ত্বয়ি ময়ি চ, ব্রাহ্মদৌর্ভাগ্য ইতি দ্বিত্বেনপি বহুত্বম্ ।
সন্নিহিতেষু সমীপগতেষু অপি মালবিকা পার্শ্ববর্তিণী পার্শ্বস্থায়িনীম্ অনুমন্যতে অনু-
মোদতে, তথাহি আদৌ মালবিকা যথা যথা অস্মাকং নয়নপথাদৃবহিরিব স্যাৎ তথা
যদ্ববতৌ সাবধানা আসীৎ ইদানীম্ অস্মান্ দৃষ্টাপি যৎ মালবিকায়াঃ অপসারণমকৃত্বা
পাশ্চাত্ত্বস্থানমনুমোদতে তদেব সহদাশাস্ত্রানমিতি ভাবঃ ।

যে সকল অশোক-বৃক্ষে প্রথমে বসন্তশোভার বিকাশ হইয়াছিল,
তাহাদিগের কুসুমগুলি দোহদসংকার অন্তর্ভুক্ত হওয়ার পর যেন এই
অশোকেই সংক্রান্ত হইয়াছে ॥ ৫ ॥

বিদ্। তাহাই বটে । দেখুন, আগনি নিশ্চিন্ত হউন । আমরা
নিকটে থাকিলেও ধারিণী তাহার পার্শ্বেই মালবিকার অবস্থান অনু-
মোদন করিতেছেন । (র)

রাজা । (সর্বে) সখি ! দেখ, দেখ ।

* বর্ণমালায়াঃ পীৰ্ব্ব্যপৰ্য্যন্তিক্রমঃ সৌদৰ্য্যঃ ।

[ততঃ প্রবিশতি ধারিণী মালবিকা পরিব্রাজিকা বিমবতঃ পরিবারঃ ।] (ল)

মাল । (আত্মগতম্) জাণামি ণিমিত্তং মহ কোদুআলংকারস্স,
তহ বি মে হিঅশ্রং বিসিণীপত্তগদং বিঅ সলিলং বেবদি ।
দক্খিণীদরং গাঅণং অ বহুসো ফুরদি । [জানামি নিমিত্তং মম কৌতুকা-

৬ । অথ দ্রষ্টব্যমর্থমাহ—মামিত্যাদিনা । বিস্তৃতে প্রসারিতে হস্তকমলে করপঙ্কজ-
যথা তথাভূতযা মম সম্মানায় প্রসারিতকরযুগলযা ইত্যর্থঃ । প্রিয়যা প্রীতিভাজনতাং
মতযা মালবিকয়া বিনযাত্ সত্বিনয়ভাবাত্ অনূল্যিতা পথাত্ সমূল্যিতা, অনুপূর্ব্বস্য
স্থাধাতোরর্থবিশেষবাচকতয়া সাক্ষ্মকলমনুসন্ধ্যম্ । ইদং দৃশ্যমানা দেবী ধারিণী
নরেন্দ্রলক্ষ্মী রাজলক্ষ্মী বসুমতী ধরণী ইব, বসুমতীপদে ন ধরণ্যা রত্নাশ্রয়তা-প্রতীতিঃ
প্রকটপ্রতিশ্রয়ো দীপ্যতে । মাম্ অম্মুতিষ্ঠতি প্রলুপ্তগচ্ছতি । তথাহি মত্ সম্মাননায়
ধারিণীম্ উল্লিখ্য বীক্ষ্য মালবিকাপি সম্মানপ্রদর্শনায় করযুগলম্ অঞ্জলীকৃত্য
সমুচ্চিষ্ঠতি ইতি ভাবঃ । হস্তে কমলসাদৃশ্যস্য সমাসগতत्वे ন উপমা রূপকং বা
সমাসবৈচিত্র্যা দিতি সন্দেহে কस्याপি সাধকস্য বাধকস্য বা অসম্মানে তথ্যো সন্দেহ-
সঙ্করঃ । অন্তর্মে পাদে উপমা স্পষ্টা । বসুমত্যা সহ দেব্যা ধারিণ্যাঃ সাদৃশ্যপ্রলুপ্ত্য
নানাগুণাশ্রয়তা তस्या ব্যজ্যতে ইত্যলঙ্কারেণ বস্তুধ্বনিঃ । নরেন্দ্রলক্ষ্মীসাদৃশ্যস্য
মালবিকায়াং প্রতীতিঃ অনূদায়াস্তস্যাঃ সাধারণ্যমপি ধ্বন্যতে । আত্মা জাতিঃ ।

(ল) বিমবতঃ ऐश्वर्यानु रूपेण, পরিবারঃ পরিজনঃ, দেব্যা ধারিণ্যা যথা যথা
পরিজনা যুজ্যন্তে তে তে পরিজনা ইত্যর্থঃ । তে চ ধারিণী-চামরধারিণীপ্রভৃতয়ঃ ।
বিমবত ইতি পঞ্চম্যাস্মিল্ ।

প্রিয়তমা করকমল প্রসারণ করিয়াছেন, বিনয়-হেতু তাঁহার পশ্চাৎ
সমুখিতা দেবী ধারিণী রাজশ্রীর অনুগামিনী বসুমতীর শ্রায় আমাকে
অভ্যর্থনা করিতেছেন ॥৬॥

(অনন্তর ধারিণী, মালবিকা, পরিব্রাজিকা ও বিভবানুসারে পরিজন-
বর্গের প্রবেশ) । (ল)

লঙ্কারস্য, তথাপি মে হৃদয়ং বিসিনীপবগতমিব সলিলং বেপতে । দক্ষিণেতরত্ নয়নঞ্চ
বহুশঃ স্পুরতি ।] (ব)

বিদু। 'ভো বয়স্য ! বিবাহণেবত্যেণ সবিসেসং ক্বু সৌহৃদি
অন্তভোদি মালবিকা । [ভো বয়স্য ! বিবাহনেপথেন সবিশেষং স্তু শোভতে
অবভবতী মালবিকা ।] (গ)

রাজা । পশ্যাস্যেনাম্ । ঠৈষা—(ঘ)

(ব) কৌতুকেন কৌতূহলেন, অলঙ্কারঃ 'অলঙ্করণং' বিবাহোচিতভূষণং : ভূষণং তস্য
নিমিত্তং কারণং জানামি, তথাপি কারণস্য জ্ঞাতত্বেপি বিসিনীপবগতং পদ্মপত্রস্থিতং
সলিলমিব বেপতে কম্পতে ন স্থিরতামাপদ্যতে ইত্যর্থঃ । দক্ষিণেতরত্ বামে নয়নঞ্চ চতুশ্চ
স্পুরতি নৃত্যতি, “ভূগাগমধ্যে প্রিয়সঙ্কমঃ স্নাত্ নাঙ্গাচিমধ্যে চ সছায়ালাভঃ :
হৃগন্তমধ্যস্কুরণেঃস্থ্যলাভঃ কণ্ঠে ক্রমাৎ বিস্কুরিতে হৃগাদৌ ॥ পুংসাং সদা দক্ষিণদেহভাগৌ
স্নৌষাশ্চ বামাভয়বে প্রজাতঃ ।” ইत्याদি বসন্তরাজশাকুনধৃতনয়নামাত্ বামনয়নস্যন্দনস্য
অর্থলাভমুচকত্বাত্ প্রিয়জনরূপবিপুলার্থলাভং সম্ভাবয়িতুং পারয়ে, কিন্তু দেহা যদি
কৌঃপি প্রতিবন্ধঃ ক্রিয়েত ইতি শঙ্কা নিরন্তরং মাং ব্যাকুলয়তি, তস্যাঃ প্রাক্প্রবর্তিতং বস্তু
পর্য্যালীচ্য ইতি ভাবঃ ।

(গ) বিবাহনেপথেন বিবাহোচিতমঞ্জরা, সবিশেষং সাতিশয়ং ক্রিয়াবিশেষণম্ ।
অবভবতী ত্বত্প্রীতিনিধানতয়া মাননীয়া মালবিকা শোভতে প্রতিভাতি ।

(ঘ) এনাং মালবিকাং পশ্যামি অহমিতি জেযঃ । যা এষা অস্যাংশস্য পদার্থে
অন্বয়ঃ ।

মাল । (স্বগত) কোতুরুপ্রযুক্ত আমার এই বিবাহোচিত ভূষণ-
সমূহে সজ্জিত হওয়ার কারণ আমি জানি ; তাহা হইলেও আমার হৃদয়
পদ্মপত্রস্থিত জলের ঞায় কম্পিত হইতেছে এবং বাম নয়ন বার বার স্পন্দিত
হইতেছে । (ব)

বিদু। বয়স্তু ! এই মালবিকা বিবাহযোগ্য সজ্জায় সাতিশয়
শোভা ধারণ করিয়াছেন । (শ)

অনতিলম্বিদুকূলনিবাসিনী

বহুভিরাভরণৈঃ প্রতিभाति মে ।

उड्गणैरुदयोन्मुखचन्द्रিকা

हतहिमैरिव चैत्रविभावरी ॥৩॥

[অন্বয়ঃ । অনতিলম্বিদুকূলনিবাসিনী (এষা) বহুভিঃ আভরণৈঃ (বিশিষ্টা) হতহিনৈঃ উড্গণৈঃ (বিশিষ্টা) উদয়োন্মুখচন্দ্রিকা চৈত্রবিभावরী ইব মে প্রতিभाति ॥৩॥
দেবী । (উপেত্য) জেট জেটু অজ্জউত্তো । [জয়তু জয়তু আৰ্য্যপুত্রঃ] । (স)
বিদু । বড়টু ভোদ । [বড়তাং ভবতী] (হ)

৩. অনতিলম্বি নাতিলম্বিতং স্বল্পলম্বিতমিত্যর্থঃ, যত্ দুকূলং চৌমাংসকং নিবসতি
যা তথাভূতা পটুবল্লং পরিহিতবতী সতী এষা ইত্যনুপপ্যতে । বহুভিঃ প্রচুরৈঃ আভরণৈঃ
অলঙ্কারৈঃ সন্নিময়ভূষণৈরিত্যর্থঃ, উপলচিতা । মে জস সর্বস্বেন্নে হতহিনৈঃ হিমাগম্যাত
সুদীর্ঘৈরিতি ভাবঃ, হিমাগম্যাদেব ন চ ব্রাহ্মণ্যমৌজ্বল্যং ভবতীতি ভূষণদীপ্তিরপি অজ্ঞতে,
উড্গণৈঃ ন চ ত্রগণৈঃ উদয়োন্মুখী উদয়ং গন্তুং প্রবর্তমানা চন্দ্রিকা জ্যোতুস্বা যस्याঃ
তথাভূতা চৈত্রবিभावরী চৈত্রমাসীয়নিশা ইব প্রতিभाति শোভতে, তথাহি সুতরানিয়ময়
বসন্তকালীনরজনীব, তस्या এব উদ্বীপকত্বাৎ মালবিকায়া উদ্বীপকত্বং ব্যজ্ঞতে, নন
চিত্তঃ সমাহরতি ইতি ভাবঃ । চৈত্রবিभावর্যা এব উদ্বীপকত্বে প্রসিদ্ধাঃ ন অবিশ্রম্য
বিশেষাখ্যদোষঃ । অত চৈত্রবিभावর্যা সহ মালবিকায়া উড্গণৈঃ সহ আভরণানাং
দুকূলীন চন্দ্রিকায়াঃ সাম্যস্য ইবগন্ধবাত্মত্বাৎ উপমা স্পষ্টা । দ্রুতবিলম্বিতং হতম্ ।

রাজা । ইহাকে যেন দেখিতেছি—(ঘ)

ইনি অনতিদীর্ঘ বসনধারিণী ও বহু অলঙ্কারে ভূষিতা ইইয়া হিমবৃত্ত
নক্ষত্রসমূহভূষিত উদয়োন্মুখ জ্যোৎস্নাবিশিষ্ট চৈত্রমাসের রাত্রির জ্বল
আমার নিকট শোভা পাইতেছেন ॥৭॥

দেবী । (নিকটে যাইয়া) আৰ্য্যপুত্রের জয় হউক । (স)

বিদু । আপনার শ্রীবৃদ্ধি হউক । (হ)

পরি । বিজয়তাং দেবঃ । (চ)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদয়ে । (ক)

পরি । অভিপ্রেতসিদ্ধিরস্তু । (খ)

দেবী । (সন্মিতম্) অজ্ঞত ! এস দে অল্পেহিঁ তরুণীজনা-
সহাঅস্স অসোঅো সংকেদগেহহা কপ্পিদো । [আর্থপূত্র ! এষ তে
অস্মাভিস্মারুণীজনসহায়স্য অশোকঃ সঙ্কেতগেহহকঃ কল্পিতঃ ।] (গ)

বিদূ । ভো ! আরাহিঅো সি ? [ভোঃ ! আরাধিতোঃসি ?] (ঘ)

(চ) বিজয়তাং সর্বোৎকর্ষেণ বর্চতাং, দেবঃ মহারাজঃ ।

(ক) ভগবতি, ঐশ্বর্য্যসম্পন্ন ! অনেন সম্বোধনেন অমিলিপিতপূরণযোগ্যতা অভিপ্রেতা,
অভিবাদয়ে প্রণমামি । তথাহি ত্বত্প্রসাদাত্ মম অমিলাষঃ পূর্ণো ভবতু ইত্যভিপ্রায়ঃ ।

(খ) অভিপ্রেতস্য অমিলিপিতস্য বিষয়স্য প্রকৃতি মানবিক্রিয়া সহ সনাগমরূপস্য
বস্তুনাঃ সিদ্ধিঃ লাভঃ অস্তু তবৈতি শেষঃ ।

(গ) সন্মিতং সহাসং, স্মিতস্ত আদৌ অস্মাসু যং বিষয়ং প্রচ্ছাদ্য অবৈব সম্পাদয়িতু-
মভীষিতবানসি তমেব বিষয়মদ্য বর্যং সম্পাদয়িতুং মথবাঃ গৃহীততত্বাৎ ইত্যহৌ
অপাটবং তে প্রচ্ছাদননীতেরিতি কৌতুকেন । তরুণীজনসহায়স্য যুবতিজনজুষ্টস্য তে তব
সঙ্কেতগেহকঃ সঙ্কেতস্থানম্ এষ দৃশ্যমানঃ অশোকঃ তপনীয়শোকবৃক্ষঃ তব বিরহশোকা-
পনোদনচমস ইতি भावो व्यक्तः । इदानीं प्रकाशमेव अत्र विहर्तुं शक्यमिति भावः ।

(ঘ) আরাধিতঃ কৃতার্চনঃ অসি, তথাহি এতাবতকালং মানবিক্রিয়া সংযোগ-

পরি । মহারাজের জয় হউক । (ক)

রাজা । ভগবতি ! অভিবাদন করি । (ক)

পরি । আপনার অভীষ্টসিদ্ধি হউক । (খ)

দেবী । (জীবৎ হাতের সহিত) আর্থপূত্র ! আমরা এই অশোক-
তরুকে যুবতিজনের সহিত তোমার সঙ্কেতস্থান স্থির করিয়াছি । (গ)

राजा । (सत्रीङ्गमशोकमभितः परिक्रामन्) । (ङ)

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः

सत्काराणामौदृशानामशोकः ।

यः सावज्ञो माधवश्चीनियोगे

पुष्पैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥ ८ ॥

[अन्वयः । अयम् अशोकः देव्या ईदृशानां सत्काराणां भाजनत्वं न नेयः (इति) न । यः माधवश्चीनियोगे सावज्ञः त्वत्प्रयत्ने पुष्पैः आदरं शंसति ॥ ८]

मिच्छोक्तव महान् विरोध एव देव्या साधितः अद्य यत् तामिव उपादाय तव उपचरण-
मेवा करोति तदतिमावसाध्यमिति भावः ।

(ङ) सत्रीङ्गं सलज्जं, लज्जा च गुप्तमेतावत्कालं पोषितस्य मालविकायामनुरागस्य
देव्यादिभिर्ज्ञानात् यस्याः समीपात् तत्प्रच्छादनं तस्या एव देव्या एतदानुकूल्यविधानेन
च । कौशिक्या माननीयायाः समीप एव विहारशंसनाद्वा । अशोकं तपनीयाशोकम्
अभितः परितः तस्य चतुर्षु पार्श्वेषु, परिक्रामन् उदासीन इव परिस्वाम्यन्, लज्जोदये
तथा व्यापारस्य एव स्वाभाविकत्वात् ।

८ । अथ अशोकस्य देव्याः सत्कारयोग्यतां ब्रवीति—नायमित्यादिना । निःसम्बो-
धनमुक्तं राज्ञः सरसतां ज्ञापयति, देव्या धारिण्या भवत्या अयं त्वया अतिसम्मानं
प्रापितः दृश्यमानः अशोकः तपनीयाशोकः ईदृशानाम् अस्माकं सङ्केतगृहकतया ।
कल्पनरूपाणां सत्काराणां सम्मानानां भाजनत्वं पात्रतां न नेयः न प्रापयितव्यः, अपितु
नेय एव, तथाहि अस्योपरि देव्या महानेव सम्मानो युज्यते इति भावः । कथमित्या-
काङ्क्षायामाह—य इत्यादि । यः अयं अशोकः माधवश्चिन्ताः वसन्तशोभायाः नियोगे
आदेशे सावज्ञः सावहेलः, वसन्तश्चिन्ताः पुष्पसम्पादननिर्देशमतिक्रान्त इत्यर्थः । तव
प्रयत्ने त्वया उपक्रान्ते मालविकाचरणाघातरूपे दोहदेव्यापारे पुष्पैः पुष्पोदगमैः आदरम्

विद् । वयश्च ! सम्मानित इहेनेन । (घ)

राजा । (लज्जार सहित अशोकैर चतुर्दिके परिक्रमण करिष्या ।) (ङ)

বিদু। ভো ! বীসছো ভবিঅ জোব্বণবদিং পেক্স । [ভো ! বিসম্বো
 -মুলা যৌবনবতীং প্রেচস্স ।] (চ)

দেবী। কাং ? [কাম্ ?] (ক)

বিদু। তবণীআসোঅস্স কুমুমসীহং । [তপনীযাশোকস্স কুমুম-
 -গোভাম্ ।] (জ)

অতিপ্রীতিং গংসতি সূচয়তি, তথাহি যস্মাদেং সাধারণত্ববৈলক্ষণ্যে ন তত্প্রকান্তবিষয়-
 -মপেচমাণ এব বসন্তোদয়েঃপি পুষ্পাণি ন প্রাদর্শয়ত্ পরং তদ্বিষয়সমবধান এব পুষ্পবান্
 -জাতঃ অতএব ইতরবৈলক্ষণ্যে ন তথাপি অব মনুতী প্রীতির্যুক্তা ইতি ভাবঃ । অব
 -পূর্বাঙ্গপ্রতিপাদ্যার্থং প্রতি পরাঙ্গপ্রতিপাদ্যার্থস্য হেতুতয়া উপন্যাসাত্ কাব্যলিঙ্গ-
 -বাক্যার্থহেতুকম্ । অশোকবৃক্ষে মাধবগ্রীনিয়োগবিষয়কাবজ্ঞাসম্ভাবনায়া গম্যত্বাত্
 -গম্যোতপ্রেচা ।

(চ) বিসম্বঃ নিখিলচিত্তঃ, নির্ভীক ইত্যর্থঃ । যৌবনবতীং তারুণ্যসম্প্রকাশ-
 -অতিসুন্দরীং মালবিকামিত্যর্থঃ । প্রেচস্স, আদৌ মালবিকায়া দর্শনকালে প্রতিচক্ষমেব
 -দেয়াদীনাং দর্শনাদিতৌ ভয়ং জাগরুকং বিসম্বদর্শনাত্, ভবন্তং ব্যচালয়ত্ অথ অব
 -বিষয়ে দেয়াঃ স্তব্ধচতুর্দশেন অনুমোদনলাভাত্ নিঃশঙ্কং ততিমহকারিণ দৃশ্যে যং
 -দৃশ্যতামিতি ভাবঃ । (ক)

অথ বিদূষকেষ যৌবনবতীমিতি বিশেষণমাবেণ নির্দেশাত্ স্পষ্টং শ্রবণকাম্যয়া
 -দেবী পৃচ্ছতি কামিতি, কাং কিম্পরিচয়াং যৌবনবতীং বিসম্বং দেবঃ প্রেচতামিতি শ্রবঃ ।
 -এতদুক্তিঃ সরসমধুরা অস্মিন্ বিষয়ে দেয়াঃ কৌতুকং জ্ঞাপয়তি ।

(জ) গৌতমোঃপি স্লামপ্রায়মন্যথাক্তব্য ব্যাচষ্ট—তপনীয়েতি । তপনীযাশোকস্স

যে অশোক বৃক্ষ বসন্তলক্ষ্মীর আদেশ অবহেলা করিয়া পুষ্প হারা
 -তোমার প্রতি সম্মান প্রদর্শন করিয়াছে, সে অশোক দেবীর এইরূপ
 -আদরের পাত্র হইবেই ত । ॥৮॥

বিদু। বয়স্ত ! নিশ্চিন্ত হইয়া তরুণীকে অবলোকন করুন । (চ)

দেবী। কাহাকে ? (ছ)

[सर्व्वे उपविशन्ति]

राजा । (मालविकां विलोक्यात्मगतम्) कष्टः खलु सन्निधिवियोगः । (भक्त)

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।

अननुज्ञातसम्पर्का धारिणी रजनीव नौ ॥ ८ ॥

[अन्वयः । अहं रथाङ्गनामा इव मे प्रिया सहचरी इव नौ अननुज्ञातसम्पर्का धारिणी रजनी इव वर्त्तते ॥ ८]

कुसुमशोभां पुष्पप्रियम् । तथाहि यौवनवत्याः अशोकपुष्पप्रिया एव दर्शनं मया अनुरुद्धमिति भावः । अत्रायं अभिप्रायः—देवी यदि राज्ञो मालविकायाम् अनुरागप्रकारं विज्ञातुमेव इमं वृत्तान्तं प्रयोजयिष्यत् न तु वस्तुतो राज्ञा सह मालविकाया योगमापादयितुं तदा मम प्रकाशवचनेनानेन तदुदभिन्नं सहदेव अनिष्टमुदपादयिष्यत्, पुनरपि देवी गृहीततत्त्वा मालविकाया यथा राज्ञा दर्शनमपि दुर्लभं स्यात् तथा एव विधास्यते इति मालविकाविशेषणताभिप्रायेण प्रयुक्तस्य यौवनवतीमिति पदस्य कुसुमशोभाविशेषणतया सङ्गमनमिति ।

(भक्त) सन्निधौ अदूरे यः वियोगः विरहः मेलनाभाव इत्यर्थः । सः कष्टः सुतरां कष्टदायकः, तथाहि मालविका मे न दूरे सम्प्रति वर्त्तते, तथापि यदि मां न स्नेह्यता उपभोक्तुमर्हामि इत्येतदतीव कष्टतरं मे सुदूरवियोगादिति भावः ।

८ । अथ समीपगता ते मालविका तथापि कथं तां न उपभोक्तुं गृह्णामि इत्याकाङ्क्षायामाह—अहमित्यादिना । अहं रथाङ्गनामा चक्रवाकयुवा इव मे नम प्रिया मालविका सहचरी चक्रवाकवधूरिव, न अननुज्ञातः अनुमोदितः वाचा आदिष्टः सम्पर्कः उभयोरावयोः समागमः यथा तथाभूता धारिणी नौ आवयोः सम्बन्धे रजनी रात्रिरिव,

विदुः । तपनीशोशोकेर पुष्पशोभाके । (ञ)

(सकलैर उपवेशन)

राजा । (मालविकाके देखिना स्वगत) निकटे थाकिनाउ हे मिननाभाव, ताहा बड्ई कष्टदायक । (ब)

(প্রবিশ্য কচ্চুকৌ) বিজয়তাং দেবঃ । দেব ! অমাত্যৌ বিজ্ঞাপয়তি—
তস্মিন্ কালি বিদম্ভরাজোপায়নে হে শিল্পিদারিকে মার্গপরি-
শ্রমাদলঘুশরীরে ইতি কৃত্বা ন প্রবেশিতি । সম্মতি দেবোপস্থান-
যোগ্যে সংবৃন্তে । তদাজ্ঞাং দেবো দাতুমর্হতিতি । (জ)

তথাহি যথা রাবী চক্রবাকঃ চক্রবাকীমনু স্থিত্বাপি রাবিরূপপ্রতিবন্ধকবস্তুসমবধানেন
ন প্রিয়াসুপভোগ্যে চমতে তথা অহমপি ধারিণ্যাঃ আবয়ৌ পরস্পরং সমাগমমনুনৌদ-
মানায়াঃ সমবধানেন প্রিয়ায়া নালবিকায়া উপভোগ্যে কৰ্ত্তুং ন পারয়ামি ইতি ভাবঃ ।
অব তথাণামেব সাহস্রাণাং স্ফুটপ্রলোভনাৎ ইবশব্দব্রতনির্দ্বৈশাৎ উপমাতব্যৌ, পরে তু
পূর্ণোপমামেকামেব ব্রবন্তে, সহচরোপদ্যস্য আপাতত এব রথাক্রান্তা সম্বন্ধাত্ ন
সন্দিগ্ধত্বম্ ।

(জ) বিজ্ঞাপয়তি বক্ষ্যমাণমিতি শেধঃ । বিদম্ভরাজস্য বিদম্ভমূপনৈঃ উপায়নে
উপহাররূপেণ প্রেধিতৈ শিল্পিদারিকে কলাবিদ্যায়াং নিপুণে বালিকৈ, মার্গপরিশ্রমাত্ পথি-
য়ান্যা অলঘুশরীরে অসুস্থদেহে, ইতি কৃত্বা অনেন হেতুনা ন প্রবেশিতি রাজসমীপমানৌতি
তস্মিন্ কালি ইত্যন্বয়ঃ, সম্মতি কালাতিক্রমে জাতি দেবস্য মহারাজস্য উপস্থানম্
আরাধনং তদযোগ্যে তদনুরূপে সুস্থদেহে ইত্যর্থঃ । সংবৃন্তে জাতি, তত্ তস্মাত্ দেবঃ
মহারাজঃ আজ্ঞাং তত্ প্রবেশবিষয়িণ্যমাदिशं দাতুমর্হতি, ইদানীং রাজঃ আदिशयत् তে
আনীযিতি ইতি ভাবঃ ।

আমি চক্রবাক সদৃশ, প্রিয়া আমার সহচরীর (চক্রবাকীর) গার ;
আর আমাদের মিলনের অনুমোদনে প্রতিকূলা ধারিণী রজনীশ্বরূপ
হইয়াছেন ॥২॥

(কঙ্কুর প্রবেশ)

কঙ্কু । মহারাজের জয় হউক । মহারাজ ! অমাত্য নিবেদন
করিতেছেন—বে, বিদম্ভরাজের উপটোকনরূপে প্রেরিতা কলাবিদ্যানিপুণা
কথা দুইটিকে পথশ্রমে অসুস্থ শরীর বলিয়া সেই সময়ে [রাজসমীপে]

রাজা । প্রবেশ্য তে । (ট)

কঞ্চ । যদান্নাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্কৃত্য তাভ্যাং সহ প্রবিষ্য ।)

ইত ইতো भवत्यৌ । (ঙ)

প্রথ । (জনান্তিকম্) হলা মদণিএ ! অপূৰ্ব্ব ইমং রাজকুলং
পবিসন্তীএ পসীদদি মে হিঅশ্রম্ । [হলা মদনিকে ! অপূৰ্ব্বমিদং রাজ-
কুলং প্রবিশন্ত্যাঃ প্রসীদতি মে হৃদয়ম্ ।] (ঙ)

দ্বিতী । জোসিণিএ ! মহ বি এৰ্ব্ব । অথি ক্ব লোঅপ্পবাদো
'আশ্রামি সুহং দুক্ক' বা হিঅশ্রমসমবত্থা কধেদি' ত্তি ।

(ট) তে শিল্পিদারিকি, প্রবেশ্য মনসনীপে উপস্থাপয় ।

(ঙ) তাভ্যাং শিল্পিদারিকাভ্যাম্ । भवत्यৌ তথোঃ স্ত্রীলোকে অপরিচিতত্বাচ্চ ভব-
চ্ছব্দপ্রয়োগঃ সাধুভাবরচনার্থঃ । কবিরচন্যং প্রকটমো যত্ মালাবিকায়া রাজবংশসম্ভবেন
কৌলীন্যং প্রকটয় রাজাঃ স্থানি এব প্রণয়প্রকাশনাথ ইতি পরত এব ব্যক্তীভবতি ।

(ঙ) মদনিকিতি দ্বিতীয়ায়াঃ শিল্পিদারিকায়াঃ নাম । অপূৰ্ব্বং পূৰ্বাপরিচিতং
নূতনমিত্যর্থঃ । রাজকুলং রাজভবনং প্রবিশন্ত্যাঃ আশ্রয়ন্ত্যাঃ মে মম হৃদয়ং প্রসীদতি
প্রসাদং গচ্ছতি অপরিচিতস্ত্যাপি রাজভবনস্য দর্শনে ন ভয়াদিলিঙ্গোঽপি মাং স্পৃশতি
পরম্ আনন্দ এব জায়তে ইতি অপূৰ্ব্বমেতৎ ইতি ভাবঃ ।

প্রবেশ করাই নাই । এখন তাহারা মহারাজ-সমীপে আসিতে সমর্থ,
সুতরাং মহারাজ অনুমতি প্রদান করুন । (ঞ)

রাজা । তাহাদিগকে প্রবেশ করাও । (ট)

কঞ্চ । মহারাজের যেরূপ আজ্ঞা । (এই বলিয়া প্রস্থান ও তাহা-
দিগের সহিত প্রবেশ করিয়া) এই দিকে আসুন আপনারা । (ঠ)

প্রথমা । (জনান্তিকে) ওলো মদনিকে ! এই নূতন স্থান রাজপুত্রীতে
প্রবেশ করিতে করিতে আমার হৃদয় আনন্দিত হইতেছে । (ড)

[জ্যোত্স্নিকে ! সমাপ্য বস্ম । অস্মি খলু লোকপ্রবাদঃ : 'আগামি সুখং দুঃখং' বা
হৃদয়সমবস্থা কথয়তী'তি ।] (ঙ)

প্রথ । সী সচ্চৌ দাণিঁ হৌদু । [স সত্য ইদানীঁ ভবতু ।] (ণ)

ককু । এষ দেব্যা সহ দেবস্তিষ্ঠতি । উপসর্পতাঁ ভবত্বৌ । (ত)

[ভমে উপসর্পতঃ] (থ)

[মালবিকা পরিব্রাজিকা চ চেত্বী হৃদা পরস্পরমবলোকয়তঃ :] (দ)

(ঙ) জ্যোত্স্নিকা ইতি প্রথমায়াম নাম । সমাপি ন কেবলং তত্র ইত্যর্থঃ । एवं হৃদয়ং
প্রসীদতি ইত্যর্থঃ । লোকপ্রবাদঃ জনপ্রবাদঃ, আগামি ভবিষ্যৎ সুখম্ আনন্দং দুঃখং
শোকং বা হৃদয়সমবস্থা অন্তঃকরণস্য ভাবঃ কথয়তি বিনিব্দিয়তি, তথাহি আনন্দ-
ব্যাপারাত্ পূর্ব্বং স্তত্র এব হৃদয়ম্ উত্পুল্লং ভবতি শীকলাভাত্ পূর্ব্বং চ স্তত্র এব চেতঃ
কালিমাকুলং ভবতীতি শ্রুয়তে তদনেনাপি আবধৌ চিত্তপ্রসাদেন কিমপি সুখমিব ভাবি
সম্ভাব্যতে ইতি ভাবঃ ।

(ণ) সঃ লোকপ্রবাদঃ তত্র উক্তরূপঃ ইত্যর্থঃ । ইদানীম্ অস্মিন্ কালি সত্যঃ
যথার্থঃ ভবতু, তথাহি আবধৌরপি অত্র কিমপি শ্রমবিধানং জাযতাম্ ইতি ভাবঃ ।

(ত) দেব্যা ধারিণ্যা, দেবঃ মহারাজঃ, উপসর্পতাঁ তথোঃ সমীপং গচ্ছতাম্ ।

(থ) ভমে মদনিকা জ্যোত্স্নিকা চ ইতি ই এব । উপসর্পতঃ রাজসমীপং গচ্ছতঃ ।

(দ) চেত্বী জ্যোত্স্নিকামদনিকৈ গিল্পিদারিকৈ হৃদা, পরস্পরম্ অবলোকয়তঃ পশ্যতঃ
আগমনকারণাজ্ঞানাত্ তন্নির্ণয়কাম্যয়া তথাবলোকনম্ । মালবিকাঁ পরিব্রাজিকাঁ চ
ইতি ক্বচিৎ পাঠঃ ।

দ্বিতীয়া । জ্যোত্স্নিকে ! আমারও তাহাই । লোকপ্রবাদ আছে যে,
হৃদয়ের অবস্থা ভাবী স্মৃথ বা হৃৎথের স্মৃচনা করিয়া থাকে । (ঙ)

প্রথ । তাহাই এখন সত্য হউক । (ণ)

ককু । এই মহারাজ ও মহিষী, রহিয়াছেন । আপনারা নিকটে
গমন করুন । (ত)

উমে । (প্রণিপত্য) জেদু জেদু মহা, জেদু জেদু মহিষী । [জয়তু জয়তু মর্ত্য । জয়তু জয়তু মহিনী ।] (ধ)

রাজা । নিষীদতম্ । (ন)

(উমে রাজাজ্ঞয়া উপবিষ্টে ।)

রাজা । কস্যাং কলায়ামভিবিদীতৈ ভবত্যৌ ? (প)

উমে । মহা ! সংগৌড়ে অব্ভবন্তর ছা । [মর্ত্য ! সঙ্গীতৈ অব্ভবন্তর স্বঃ ।] (ফ)

রাজা । দেবি ! গৃহ্যতামনয়োরন্যতরা । (ব)

(ন) নিষীদতম্ উপবিষ্টতম্ যুগ্মমিতি শেখঃ ।

(প) কস্যাং কলায়ামভিবিদীতৈ শিচ্চিতৈ শিচ্চকৈশ্চ ইতি শেখঃ । প্রত্যুৎপাদ্য কচ্চু কিবচনাৎ তয়োঃ শিল্পকুশলতায়াঃ সামান্যতঃস্বগতঃ বিশেষপ্রশ্নস্য সামান্যজ্ঞানাধীনতায়ামপ্যুপযুজ্যতে ।

(ফ) সঙ্গীতৈ সঙ্গীতকলায়াম্ অব্ভবন্তর অনুরক্তে স্বঃ, অব্ভবন্তরঃ সঙ্গীতবিদ্যায়াং অব্ভবন্তরত্বমাত্মকত্বনাৎ বিশেষেণ শিচ্চিতত্বানাংসনাচ্চ অতিবিদীতত্বং জ্ঞাপ্যতে । তথাহি সঙ্গীতবিদ্যামিব আবাং সৃষ্টু মত্বা তব অনুরক্তো শিচ্চা ক্রিয়তৌ জাতা তন্ন জানীব ইতি ভাবন্যজ্ঞানম্ ।

(উভয়ে নিকটে গমন করিল এবং তাহাদিগকে দেখিয়া মালবিকা ও পরিব্রাজিকা পরস্পরের প্রতি অবলোকন করিলেন) । (খ—দ)

উভয়ে । মহারাজের জয় হউক, মহারানীর জয় হউক । (ধ)

রাজা । উপবেশন কর । (ন)

(রাজাজ্ঞায় উভয়ের উপবেশন) ।

রাজা । তোমরা কোন্ কলা-বিদ্যা শিক্ষা করিয়াছ ? (প)

উভয়ে । প্রভু ! আমাদের সঙ্গীতে আসক্তি । (ফ)

দেবো । মালবিয়ে ! ইটো পেছ । কদরা তে সংগীতসহকারিণী
রুচদি । [মালবিকে ! ইতঃ প্রেচস্ব । কতরা তে সঙ্গীতসহকারিণী রোচতে ?] (ম)

ওমে । (মালবিকা দৃষ্টা) অম্মা ভট্টিদারিআ ! (ইতি প্রণম্য) জেদু
জেদু ভট্টিদারিআ । (তয়া সহ বাণ্যং বিকিরতঃ) [অহো ভট্টিদারিকা ! ।
জয়তু জয়তু ভট্টিদারিকা ।] (ম)

[সৰ্ব্বং সবিষয়মবলোকয়ন্তি ।] (য)

(ব) অনयो: শিল্পিদারিকयो: মध्ये अन्यतरा एकतरा, गृह्यतां स्वीयपरिजनत्वेन
आदोयतां देव्या राजलभ्यार्थस्य अर्द्धभागे उपयोगादिप्रसुप्तिः सङ्गता ।

(ম) ইতঃ অস্যাং দিশি প্রেচস্ব অবলোকয়স্ব, কতরা অনयो: শিল্পিদারিকयो: মধ্যে
তে তুভ্যং সঙ্গীতসহকারিণী সঙ্গীতসহায়ভূতা রোচতে স্বদতে, অনयो: কস্যা উপরি তব
সঙ্গীতসাহচর্য্যে প্রকর্ষণজ্ঞানং জায়তে, তথাহি অনयोর্মধ্যে কাञ्चित্ সঙ্গীতসহকারিণী
অথেষ্ট্ গৃহাণ ইতি ভাবঃ ।

(ম) ভট্টিদারিকা স্বামিদুহিতা । প্রণম্য প্রণিপত্য মালবিকামিতি শিষ্যঃ । তথা
মালবিকয়া সহ বাণ্যং নেতাশ্চ বিকিরতঃ বিসর্জয়তঃ বহুকালাত্ পরং স্বজনসম্পর্কং এব
বাণ্যবিসর্জনে হেতুরিতি ।

(য) সৰ্ব্বং ধারিণ্যাশ্চ রাজপ্রভৃতিশ্চ, সবিষয়ং সাধ্যং অবলোকয়ন্তি পশ্যন্তি,
তাसां सहसा दर्शनलावतः परमेव बाण्यविसर्जनमिति शिष्यः । नवागतयोरपि शिल्पि-
दारिकयोः सहसा परिचितपूर्वयोरिव व्यवहारो मालविकायाः समीपे ।

রাজা । মহিষি ! ইহাদের একজনকে গ্রহণ কর । (ব)

ধারিণী । মালবিকে ! এদিকে দেখ । ইহাদের মধ্যে কোন্ জনকে
তোমার সঙ্গীত-সহকারিণী বলিয়া মনোনীত কর ? (ভ)

উভয়ে । (মালবিকাকে দেখিয়া) অহো মহারাজকুমারী ! (প্রণাম
করিয়া) রাজকুমারীর জয় হউক । (মালবিকার সহিত উভয়ের
অবসর) । (ম)

राजा । के भवत्यौ ? का वयम् ? (र)

प्रथ । भट्टा ! एसा अह्माणं भट्टिदारिआ । [भर्त्ता ! एषा अह्माकं भर्त्तृदारिका ।] (ल)

राजा । कथमिव ? (व)

उभे । सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विजअदण्डेहिं विदव्भ-
णाहं वसोकरिअ वन्धणादो मोइदो कुमारो माहवसेणो गाम,
तस्स इअं कणीअसो वह्निणिआ मालविआ गाम । [शृणोतु
भर्त्ता । यः स भर्त्ता विजयदण्डैर्विदभर्त्तायं वशीकृत्य वन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो
नाम, तस्येयं कनौयसी भगिनिका मालविका नाम ।] (श)

(र) भवत्यौ शिल्पिदारिके, के किम्परिचये, इयं मालविका वा का किम्परिचया ?
तथाहि युवयोः कौटुम्भः परस्परं सम्बन्धः येन दृष्टपूर्वाणामिव युष्माकं दर्शनमावात्
प्रसूतो वाष्पप्रवाह इति भावः ।

(ल) एषा मालविका अह्माकम् आवयोः भर्त्तृदारिका स्वामिदुहिता, अयमेतावान्
अह्माकं परस्परं सम्बन्ध इति भावः ।

(व) कथमिव, केन प्रकारेण इयं युवयोः भर्त्तृदुहिता, तत् किमियं विदभर्त्ताज-
दुहिता इति गूढः प्रश्नः ।

(श) शृणोतु वक्ष्यमाणमिति शेषः । भर्त्ता महाराजिन भवता, विजयदण्डेः विजयाव-
श्रुतपराभवाय ये दण्डाः बलानि तैः विदभर्त्तायं विदभर्त्ताजं वशीकृत्य आयत्तौकृत्य वन्धनात्
कारागारात् । मोचितः अपसारितः, तस्य माधवसेनस्य कुमारस्य, कनौयसी अनुजा
भगिनिका स्नेहभागिनी भगिनी, दयायां कप्रत्ययः ।

(सकलैर सविश्रमे अवलोकन) (य)

राजा । तोमरा के ? इनिई वा के ? (र)

प्रथ । महाराज ! इनि आमादेर राजकथा । (ल)

राजा । किरूप ? (व)

देवो । कहां राजदारिद्र्या इअं ! चन्दणं क्व मए पादुआ-
बदेसेण दूसिदं । [कथं राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु मया पादुकापदेशेन
दूषितम् ।] (घ)

राजा । अथात्रभवती कथमित्यश्नुता ? । (स)

माल । (निःश्रय्यात्मगतम्) विहिणिओएण । [विधिनियोगेन ।] (ङ)

(घ) इत्थं मालविका राजदारिका राजसुता, तथाहि प्रयत्नं प्रसभूततया अभ्यर्हणीया
एषा इति भावः । चन्दनं मलयजसारं, पादुकापदेशेन उपानृत्याजेन दूषितं हेलया
ज्ञातं, तथाहि यथा कथिद्विभक्तः चन्दनं पादुकावदयुचि मत्वा दूरे पादेन प्रहिणोति
तथैवाहम् इमां मालविकां साधारणकुलजातां परिचारिकां मन्यमाना हेलया अवज्ञात-
वती इत्यहो महदन्यायमेव सम्पादितं मे भवेण इति विस्वप्रतिविस्वभावप्रत्ययात् असम्भव-
हस्तसम्बन्धरूपा निदर्शना ।

(स) अथ प्रश्ने । अतभवती इदंशराजकुलजातापि इत्थं मालविका, कथं केन
हेतुना केन प्रकारेण वा इत्यश्नुता एवम् परिजनाचारमवलम्बितवती समालये चिरमव-
स्थिता इति मे प्रश्नविषयः ।

(ङ) निःश्रय्य पूर्वदुःखस्मरणेन निश्वासं त्यक्त्वा । विधेः दैवस्य नियोगेन निदेशेन
अहं इत्यश्नुता इति शेषः । तथाहि तथा राजकुलजातापि सम्मानोचितापि अहं
यदय परिचारिकाभावेन परिचिताव तिष्ठामि एतन्मे दैवप्रणोदितमेव इति भावः ।
अथ गूढ एतावान् भावोऽपि उन्नेतव्यः यथा विधिरेव त्वया सह मां योजयितुमिह

उभये । शुभ्रन महाराज ! विजयी सेना द्वारा विदर्भराजके पराजय
करिग्य महाराज ये कुमार माधवसेनके वस्त्रन इहेते मोचन करिग्यहैन,
ऐह मानविका तीहारइ कनिष्ठा भगिनी । (श)

देवी । इनि कि राजकथा ! आनि चन्दनके पाहकाछले दूषित
करिग्यहि । (घ)

राजा । इनि एहिरूप इहेनेन कि प्रकारे ? (स)

দ্বিতী। সুণাদু ভট্টা । দাআদবসং গদে ভট্টিদারএ মাধবসেণে,
তস্স অমস্বেণ অজ্জসুমদিণা অচ্ছারিসং পরিঅণং উজ্জিঅ গুড়ং
আণীদা এসা । [শৃণোতু ভর্তা । দায়াদবশংগতে ভর্তৃদারকে মাধবসেণে তস্ম
অসাত্বেন আর্থ্যসুমতিনা অচ্ছাদ্ধং পরিজনম্ উজ্জিত্বা গুড়মানীতা এষা ।] (ক)

রাজা। শ্রুতপূর্বং ময়েতত্ । ততস্ততঃ ? (ক)

দ্বিতী। ভট্টা ! অদো বরং ণ আণীমো । [ভর্তা ! অতঃ পরং ন
জানীমঃ ।] (খ)

পরি। অতঃ পরমহং মন্দমাগিনী কথয়িষ্যামি । (গ)

পরিচারিকাভাবেন উপাখ্যাপয়ত অন্যথা দুর্লভ এষ ত্বম্ অমবিষ্য ইতি । ততপচে
নিশ্বাসস্তু মেলনস্য তদানীমপি সত্যগনিষ্যাত্ ।

(ক) দায়াদবস্তু চপিণ্ডস্য যজসেনস্য বশং বস্তুতাং গতে প্রাপ্তে ভর্তৃদারকে অম্বতৃস্থানি-
তনয়ে মাধবসেণে তদাখ্যে কুমারে, অসাত্বেন সচিবেন আর্থ্যসুমতিনা অতিসম্মানভাজনেন
সুমতিনাম্বা, গুড়ম্ অতিরহস্যং যথা তথা এষা মালবিকা আনীতা অপসারিতা ।

(ক) এতদ্ব ভবত্যা উক্তরূপং বস্তু ময়া শ্রুতপূর্বং পূর্বোক্তকণ্ঠিতং, ততঃ তদনন্তর-
বচনান্তঃ কৌটুহলঃ ?

(খ) অতঃ এতদনন্তরং বৃহৎ, ন জানীমঃ বয়মিতি শিষ্যঃ ।

(গ) মন্দমাগিনীত্বেনেণ অতঃপরব্রতস্য কষ্টমযতা আবিদ্যতে ।

মাল। (নিশ্বাস ত্যাগ করিয়া স্বগত) বিধির বিধানেন । (হ)

দ্বিতী। মহারাজ ! শ্রবণ করুন । রাজকুমার মাধবসেনে জ্ঞাতির
বন্দ্যতা প্রাপ্ত হইলে তাঁহার অমাত্য আর্থাস্থমতি আশ্রমের মত পরিজন-
বর্গকে ত্যাগ করিয়া ইহাকে গুপ্তভাবে আশ্রয়ন করিয়াছিলেন । (ক)

রাজা। ইহা আমি পূর্বেই শুনিয়াছি । তার পর তার পর ? (ক)

দ্বিতী। প্রভু, ইহার পরে আর আমরা জানি না । (খ)

পারি। ইহার পর এই হতভাগিনী কহিতেছে । (গ)

ওম । অক্ষকোসিইএ বিঅ সরসংজো ! [আর্থকৌশিক্য ইব
সরসংযোগঃ !] (ঘ)

মান । যাং সা এব্ব । [ননু সৈব ।] (ঙ)

ওম । জদিবেসধারিণী অক্ষকোসিই দুক্বেণ বিমাবীঅদি ।
ভগবতি ! যমো দে । [যতিবেশধারিণী আর্থকৌশিকী দুঃখিন বিমাব্যতে ।
ভগবতি ! নমস্কে । (চ)

পরি । স্বস্তি ভবতীম্যাম্ । (ছ)

রাজা । কথমাসবর্গোঃয়ং ভগবত্যাঃ ? (জ)

(ঘ) সরসংযোগঃ কণ্ডসরঃ, আর্থকৌশিক্যঃ মাননীয়াতাঃ কৌশিক্যঃ সৃষ্টাঃ ।
অনুভূয়তে ইতি শ্রেণঃ ।

(ঙ) সা এব্ব কৌশিকী এব্ব ইয়ং কথয়তি ইতি শ্রেণঃ ।

(চ) যতিবেশধারিণী সন্ন্যাসিজনোচিতবেশসমন্বিতা, দুঃখিন কষ্টে ন যুক্তিতি শ্রেণঃ ।
বিমাব্যতে অনুমীয়তে, তথাহি বিরক্তজনোচিতবেশদর্শনেন অস্যাঃ সুতরাং দুঃখবিশেষ-
মনুমিনোমীতি ভাবঃ ।

(ছ) ভবতীম্যাং সমাগতাভ্যাং শিল্পিদারিকাভ্যাং স্বস্তি গুহম্ অস্তু ইতি শ্রেণঃ ।
ভবতীম্যানিষ্যত নমঃস্বস্তীত্যাदिना चतुर्थी ।

(জ) অর্থং মানবিকারূপো জনঃ শিল্পিদারিকাহিতযরূপো বা ভগবত্যাঃ পণ্ডিত-
কৌশিক্যঃ আসবর্গঃ আত্মীয়তয়া সুপরিচিতঃ, কথং সম্ভাবনায়াম্ । তথাহি আর্থ্য

উভয়ে । আর্থ্য কৌশিকীর কণ্ঠস্থের মত বোধ হইতেছে ! (ঘ)

মান । তিনিই ত । (ঙ)

উভয়ে । যতিবেশধারিণী আর্থ্য কৌশিকীকে কষ্টে চিনিতে পারা যায় ।

ভগবতি ! আপনাকে প্রণাম করি । (চ)

পরি । তোমাদের কন্যাণ হউক । (ছ)

পরি। এবমেতৎ । (ক্)

বিদু। তেষু কহেদু দাণিঁ ভগবদৌ অত্ভমদৌএ বৃত্ভন্ত' দাব
অসেসং । [তেন কথয়তু ইদানী' ভগবতৌ অবভবত্যা বৃত্ভান্ত' তাবদশেষম ।] (জ)

পরি। [সবৈক্লব্যম্ ।] তাবত্ অযুতাম্ । মাধবসেনসচিবং মমা-
য়জং সুমতিমবগচ্ছ । (ট)

যত মালবিকায়া ভগবত্যা আক্লীযত্বেঽপি এতাবত্কাল' তথাৎনেন বয়ং ন যদৌত'
অমা জাতা ইতি ভাবো ব্যজ্যতে ।

(ক্) এতদু ভবতা সম্ভাবিত' বস্তু এবম্ ইত্যমিব, অযং মদৌয আস্তবর্গ এব ইতি
ভাবঃ ।

(জ) তেন অস্যা মালবিকায়া আস্ততয়া ইত্যর্থঃ । তেনৈব সর্ববৃত্ভান্তবিজ্ঞানধৌগ্য-
ত্বাত্ । অবভবত্যা: মালবিকায়া: অশেষ' সমস্ত' বৃত্ভান্ত' সংবাদ' কথয়তু প্রকাশয়তু,
তথাহি যতস্তমস্যা আক্লীযা অত: সর্ব' বৃত্ভান্তমস্যা জানাসি তত্ কথয় যথা বয়ং
জাতু' অমামহে ইতি ভাবঃ ।

(ট) সবৈক্লব্যং শ্লোকজনিতবিকারসহকারিণ, তাবত্ সর্ব্ব' বৃত্ভমস্যা ইত্যর্থঃ ।
“যাবতাবচ্চ সাকল্যে” ইত্যাদি কোষাত্ । মাধবসেনস্য সচিব' মন্দিণং, সুমতি'
তদাখ্যম্ । অবগচ্ছ জানৌহি ।

রাজা। ইহারা কি আপনার আত্মীয়জন ? (জ)

পরি। তাহাই বটে । (ক্)

বিদু। তাহা ইহিলে, এখন আপনি ইহারা অবশিষ্ট বৃত্তান্ত বর্ণন
করুন । (ঞ)

পরি। (শোকবিশ্বলভাবে) শ্রবণ করুন । মাধবসেনের অমাত্যই
আমার অগ্রজ স্মৃতি বলিয়া বিদিত হউন । (ট)

রাজা । উপলক্ষিতম্ । ততস্কৃতঃ ? (ঙ)

পরি । স ইমাং তথাগতভ্রাতৃকাং ময়া সার্বমপবাস্য ভবত্-
সম্বন্ধাপেক্ষয়া পথিকসার্থং বিদিশাগামিনমনুপ্রবিষ্টঃ । (ঙ)

রাজা । ততস্কৃতঃ ? (ট)

পরি । স চাটব্যন্তরে নিবিষ্টো গতাধ্বা বণিগ্জনঃ ? (ণ)

(ঙ) উপলক্ষিতম্ অবগতং ভবন্ত্য কথিতং তস্য আত্মনোঃস্বজনত্বমিত্যর্থঃ । তথাহি
ভবন্ত্য বৈকল্যান্তরদর্শনেন মুমতির্যত্ ভবন্ত্যঃ কোঃপি পরমাत्म্য ইতি ভবন্ত্য উক্তে-
প্রণিবেশাভিজ্ঞাতমিতি ভাবঃ ।

(ঙ) সঃ সমায়জঃ মুমতিনাং তথা তং প্রকারং গতঃ প্রাপ্তঃ যজ্ঞসেনস্য অধীনতা-
রূপাং মহতীং দুরবস্থাং প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ । ভ্রাতা মাধবসেনো নাম সৌদরঃ যস্যঃ তথাভূতাম্-
স্বকারান্তত্বাৎ বহুব্রৌহী কপ্রত্যয়ঃ । ইমাং মালবিকাম্ । অপবাস্য তস্মাত্ বর্জিতমণ্ড-
ভবত্ সম্বন্ধাপেক্ষয়া ভবতা মহ সঙ্কল্যনুরোধেন মালবিকাং ভবন্তং নেতুমিত্যর্থঃ । বিদিশা-
গামিনং বিদিশানগরীং প্রতি প্রতিষ্ঠমানং পথিকসার্থং পথিকসমূহম্ অনুপ্রবিষ্টঃ সন্ধ্যাত-
তৈঃ মহ সমাগমং প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ ।

(ট) ততস্কৃতঃ ততঃ কিং বৃত্তম্ জ্ঞাতমিতি ভাবঃ ।

(ণ) স চ পূর্বপ্রাপ্তঃ বণিগ্জনঃ বণিক্তয়া অবধারিতঃ জনসার্থঃ, গতাধ্বা
অতীতবহুমার্গঃ, অটব্যন্তরে বনমধ্যে নিবিষ্টঃ প্রবিষ্টঃ, তথাহি তে বণিজঃ কুলিনিক-
সহস্রা সাগানতিক্রম্য বনান্তরালি প্রস্থিতা ইত্যর্থঃ ।

রাজা । বুঝিয়াছি । তারপর, তারপর ? (ঠ)

পরি । আমার ভ্রাতার তাদৃশ অবস্থা ঘটিলে আমার সহিত ইহাকে
সরাইয়া নইয়া আপনার সহিত সশস্ত্রের আশায় আসিয়া বিদিশা-বাজী
বণিকের দলে প্রবিষ্ট হইলেন । (ঙ)

রাজা । তারপর, তারপর ? (ঢ)

राजा । किं चान्यत् ? (त)

परि । ततः ?—

तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-

मापार्णिलम्बिशिखिवर्हकलापधारि ।

कोदण्डपाणि निनदत् प्रतिरोधकाना-

मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनौकम् ॥१०॥

[अन्वयः । तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालम् आपार्णिलम्बिशिखिवर्हकलापधारि कोदण्डपाणि आपातदुष्प्रसहं निनदत् प्रतिरोधकानाम् अनौकम् आविरभूत् । १०]

(त) अन्यत् एतस्यादपरं किं वस्तु वर्तते तन्मे जिज्ञासाविषय इत्यर्थः । ततः परं किं जातं तत् कथय इति भावः ।

१० । अथानन्तरं जातं वस्तु परिब्राजिका प्रस्तौति—तूणीरित्यादिना । तूणीरपट्टेन तूणवन्धितभूतसूत्रमेदेन परिणद्धम् आवद्धं भुजयोः बाहुयुगलस्य अन्तरालं मध्यभागः वक्षःपृष्ठयोः पार्श्वद्वयोः येन तथाभूतम् । आपार्णि पार्णिपर्यन्तं लम्बन्ते प्रसरन्ति यानि शिखिनां मयूराणां वर्हाणि पिच्छानि तेषां कलापं समूहं धारयति यत् तत् शिखि-
पिच्छोभितपृष्ठभागमित्यर्थः । कोदण्डः काम्यं कं पाणौ हस्तौ यस्य “प्रहरणार्थेभ्यः परे निहासप्रप्त्यौ” इति समस्यन्तस्य परनिपातः । धनुर्धारि इत्यर्थः । आपातेन क्षुतिमात्रेणैव दुष्प्रसहं कीदृशं अशक्यं यथा तथा निनदत् कठोरं शब्दं कुर्वत् प्रतिरोधकानाम् आक्रमणकारिणाम् शत्रूणाम् इत्यर्थः । अनौकं सैन्यसमूहः आविरभूत् दृष्टिभोचरतां यथौ । तथाहि जगन्नेव शूणां सैनिकासुत समुपस्थिताः तेषां वेशः सुसज्जितबोद्धूवीराणामिव आसीत्, प्रवलरिपुसमाक्रमणकालोचितय तदानीं तेषां

परि । जेहे बगिक्केर दल वनमक्षे अवेश करिअ पथज्जे हन । (१)

राजा । आर कि हहेल ? (त)

परि । तारपर ?—

[মালবিকা ভয়ং নাটয়তি] (য)

বিদু। মোদি ! মা ভাষ্যাহি, অতিক্রান্তং ক্বু অত্ভমোদী
কহেদি। [ভবতি ! মা ভিমহি, অতিক্রান্তং খলু অত্ভমবতী কথয়তি।] (৬)

রাজা। ততস্ততঃ ? (ধ)

পরি। ততো মুহূর্ত্তং বদ্যযুধাস্তে পরাঙ্গুখীভূতাঃ সার্থ-
বাহ্যোদ্ধারস্তাস্করেঃ। (ন)

অবহার ইতি ভাবঃ । অত বর্হকলাপশব্দ্যোরাপাততঃ শিখিপিশ্চরূপৈকাংশপরত্বপ্রত্যয়ানু-
পর্যবসানে চ ভিন্নাকারযৌল্যোর্থমেদস্য প্রতীত্যা পুনরুক্তবদ্যভাষ্যোদ্ধারঃ । বসন্ত-
তিলকং হস্তম্ ।

(য) ভয়ং শব্দসৈবসম্পর্কবাদশব্দগোচরং তদানীন্তনস্য হস্তস্য মনসি জাগরুকত্বাৎ
অনিষ্টাশঙ্কাং নাটয়তি অভিনয়তি ।

(৬) অত্ভমবতী পরিব্রাজিকা অতিক্রান্তম্ অতীতং বস্তু নতু বর্তমানমিতি ভাবঃ ।
কথয়তি বিজ্ঞাপয়তি, তদুভয়কারণস্য অতীতত্বাৎ কথং মীতির্যুক্তা ইতি ভাবঃ ।

(ধ) তত ইতি । ততঃ কিং জাতমিতি কথয় ইতি ভাবঃ ।

(ন) ততঃ বদ্যযুধাঃ অস্ত্রধারিণঃ, সার্থবাহ্যোদ্ধারঃ বশিষ্ঠ্যুগুণাঃ পরাঙ্গুখী-
ভূতাঃ প্রতিনিবৃত্তাঃ, তাস্করেঃ চৌরহস্তিভিঃ দস্যুভিঃ শব্দপদ্বীথৈরিত্যর্থঃ ।

বাহাদেব পৃষ্ঠ ও বক্ষোদেশ ভূগীরপটে সম্বন্ধ এবং পাদদেশ পর্য্যন্ত
দোলায়মান ময়ূরপুচ্ছনিচয়ে ভূষিত—তাদৃশ দম্ভ্য-সৈন্য ধনুর্কাগহস্তে
অবগম্যত্রেই অতি হুঃসহ গর্জ্জন করিতে করিতে উপস্থিত হইল ॥১০॥

(মালবিকা ভয়ের অভিনয় করিল।) (থ)

বিদু। ওগো ! ভয় করিবেন না। ইনি অতীত ঘটনামাত্র বর্ণনা
করিতেছেন। (দ)

রাজা। তারপর তারপর ? (ধ)

রাজা । হন্ত ! হতঃ পরং কষ্টতরং শ্রীতব্যম্ ! (প)

পরি । ততঃ স মত্সৌদর্যঃ—(ফ)

ইমাং পরীক্ষুর্দুর্জাতি পরাভিভবকাतरাম্ ।

ভর্তৃপ্রিয়ঃ প্রিয়ংভর্তুরানৃণ্যমসুভিগতঃ ॥১১॥

[অন্বয়ঃ । দুর্জাতি ইমাং পরাভিভবকাतरাম্ ইমাং পরীক্ষুঃ ভর্তৃপ্রিয়ঃ (সঃ) প্রিয়ঃ
অসুভিঃ ভর্তৃঃ আনৃণ্যং গতঃ । ১১]

(প) হন্ত বিধাদে, হতঃ স্তুতব্রতান্নাত্ পরম্ উত্তরং কষ্টতরম্ এতচ্ছাদপি কষ্টজনকং
বন্তু শ্রীতব্যম্ আকর্ণযিতব্যং, তচ্চ সুমতেঃ প্রাণবিশোগাদিকমিতি ভাবঃ ।

(ফ) সম সৌদর্যঃ ভ্রাতা সহোদরঃ, অসু ভাগস্য পদে অন্বয়ঃ ।

১১ । দুর্জাতি তাড়শদুর্দৃশ্যমুপগমে পরাভিভবেন শত্রুণামাক্রমণেন কাतरাং
বিক্রম্য গতম্ ইমাং মালবিকাং পরীক্ষুঃ পরিরচিতুমিচ্ছুঃ ভর্তৃপ্রিয়ঃ স্বামিনো জিতান-
ব্রহ্মভঃ স মত্সৌদর্য ইত্যব অন্ব্যেতি, প্রিয়ে স্বাত্মনোঽতিतरামভৌষ্টে অসুভিঃ প্রাণৈঃ ভর্তৃঃ
স্বামিনঃ আনৃণ্যম্ কৃণুসুক্তিং গতঃ, তথাহি যঃ এতাবতকালং পুত্রবত্ পরিপালয়ামাস তস্য
স্বাত্মজনরক্ষণমভিপ্রেত্ব স্বাত্মজীবনমপি ত্যজ্য মত্বা স প্রাণান্ বিসমর্জ্য ইতি ভাবঃ ।
পরীক্ষুরিতি পরিপূজ্যস্য আপেঃ সনি রূপং, তথাচ “পর্যাপ্তিঃ স্যাৎ পরিমাণ” মিত্যমরঃ ।
“দুর্জাতি ব্যমনি ক্রৌণ” মিতি চ কোষান্তরে । অত্র মল্লা সুমতেঃ প্রাণবিশোগকথনাত্
পর্যায়োক্তমিতি বদন্তি, আলঙ্কারিকাঃ ।

পরি । অনন্তর মুহূর্ত্তমধ্যে বণিকদলের অগ্রধারী যোদ্ধৃগণ দস্তা-
কর্ভুক পরাভূত হইল । (ন)

রাজা । আহা ! ইহার পরে আরও কষ্টজনক কথা শুনিতে
হইবে ! (প)

পরি । অনন্তর আমার সেই প্রভুপরায়ণ সহোদর—(ফ)

বিপৎকালে শত্রুপৌড়নে ভয়বাকুলা এই মালবিকাকে উদ্ধার করিবার

પ્રથમ । અહો ! હદો સુમતી । [અહો ! હતઃ સુમતિઃ ।] (વ)

દ્વિતી । અતો કલ્ મહિદારિઆય દૂષં સમવત્યા સંબુત્તા ।

[અતઃ કલ્ મહિદારિકાયા દ્યં સમવસ્યા સંઘતા ।] (મ)

[પરિત્રાજિકા વાપ્યં વિશ્વજતિ]

રાજા । ભગવતિ ! તનુત્વજામીદૃશી લોકયાત્રા । ન શોષ્ય-
સ્તત્રભવાન્ સફલોક્ષતભર્તૃપિણ્ઠઃ । તતસ્તતઃ ? (મ)

(મ) અતઃ અસ્માન્ કારણાન્ મહિદારિકાયાઃ સ્વામિદુહિતુઃ માલવિકાયાઃ ઇદં
વર્તમાના સમવસ્યા અવસ્યાવિશેષઃ અતિશોષનોયા રાજદુહિતુરપિ પરિત્રાજિકાયા દ્યયઃ ।
સંઘતા જાતા ।

(મ) ભગવતિ ! સમ્બોધનમિદં મર્વં સંસારખ્યાપારં જાનત્યા અપિ ન યુક્ત દેહશઃ
શોકસંવેગ ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । તનુત્વજાં દેહત્યાગકારિણાં જીવાનામ્ દેહશી તવ ભાતુઃ
મદૃશી લોકયાત્રા જગતઃ રીતિઃ । તથાહિ યથા અથ તવ ભાતા અસ્યાનિ અકાલિ ચ
પ્રાણાન્ જહૌ એવં વહુવ એવં સિયન્તે, તત્ 'જાતસ્ય હિ પ્રવૌ મૃત્યુ'રિત્યવધાયં ન ભાતરં
જોષિતુમર્હસીતિ ભાવઃ । શોકપરિહારસ્ય કારણાન્તરમપિ વિશેષણમુક્તેન પ્રતિપાદયતિ—
ન શોષ્ય ઇત્યુપકમ્, સફલોક્ષતં સાર્થકતાં પ્રાપિતં મર્ત્યુરુપકારાય આત્મદેહપરિત્યાગાત્
સાફલ્યં નૌતં મર્ત્યુઃ સ્વામિનઃ પિણ્ઠમ્ આત્મગૌવનરવાર્થં સ્તં ન ગૃહીતપૂર્વમ્ અન્નં યેન
તથાભૂતઃ, અતએવ તત્રભવાન્ સુતરાં માનનોયઃ સ સુમતિર્નામ તવ ભાતા ન શોષ્યઃ
શોકભાવેન સ્વર્ત્તવ્યઃ, તથાહિ સ યથા કર્મ કુર્વાંષો જીવનં જહૌ તત્ કસ્યાપિ કૃતિનઃ
સૌભાગ્યવશાદેવ ઘટતે તત્ કિમસ્યાનિ તદર્થં શોકવાપ્યં મુશ્વસીતિ ભાવઃ ।

વામનાય શ્રીય પ્રિય જીવન દાન કરિશા પ્રહૂર ચૃ૧ પરિશોદ
કરિશાહેન ॥૧૧॥

પ્રથમ । હાય ! સુમતિ હત હૈશાહેન ! (વ)

દ્વિતી । એ જહૈ રાજકુમારીય એ અવશ હૈશાહે । (મ)

পরি। ততোঃহং মোহসুপগতা যাবৎ সংজ্ঞা লভে, তাবদ্যিৎ
দুর্লভদর্শনা সংবৃত্তা । (য)

রাজা। মহত্ খলু কচ্ছমনুভূতং ভগবত্যা । (র)

পরি। ততো ভ্রাতুঃ শরীরমগ্নিসাত্ কৃৎবা পুনর্নবীভূতবৈধব্য-
দুঃখয়া ময়া ত্বদীযং দেশমবতীর্থ্য ইমে কাষায়ে গৃহীতে । (ল)

(য) ততঃ তস্য সম ভ্রাতুঃ প্রাণত্যাগানন্তরং, মোহং সূক্ষ্মাং উপগতা প্রাপ্তা, সংজ্ঞা
চেতনাং লভে তাবৎ তৎকালান্তরং ইযং মালবিকা, দুর্লভদর্শনা অপ্রাপ্তদর্শনা জাতা,
সূক্ষ্মোপগমে নাহমেনাং তদানীং ততঃ ব্যলোকয়মিতি ভাবঃ ।

(র) মহত্ অতিকঠোরং কচ্ছ্ কষ্টম্ অনুভূতং প্রাপ্তং, খলুগচ্ছ্যে নিশ্চয়ার্থঃ ।

(ল) ততঃ মোহস্য অপগমানন্তরং, ভ্রাতুঃ স্ততস্য সুমতিনাভৌ সম সৌদরস্য শরীরং
অবদেহম্ অগ্নিসাত্ কৃৎবা বজ্রিনা দগ্ধ্বা, নবীভূতং চিরকালান্তরিত্বেন ভর্তৃমরণস্য
অন্তর্হিতমপি স্থালম্বনভূতস্য ভ্রাতৃস্মরণেন পুনরুদভূতং বৈধব্যদুঃখং স্বামিসরণজনিতঃ
শোকঃ যস্যঃ তথাভূতয়া । শ্লোকঃ শ্লোকান্তরমুদ্বীপয়তীতি নিয়মেন তথাভূতত্বমিতি
মন্তব্যম্ । ত্বদীযং ত্বয়া পাল্যমানং দেশং বিদিশাভূমিম্ অবতীর্থ্য সম্রাণ্য ইমে ময়া
সম্মতিং প্রাপ্তবান্ কাষায়ে কষায়রক্তবস্ত্রে গৃহীতে ধারিতঃ । তদানীমেবাং সংসারাত
বিরক্তা সন্ন্যাসিনীভিঃ গৃহীতকাষায়া সংবৃত্তাশ্চীতি ভাবঃ ।

(পরিব্রাজিকা অশ্রুবিসর্জনে করিতে লাগিলেন)

রাজা। ভগবতি ! মর্ত্যজীবের পক্ষে ইহাই জগতের রীতি । তিনি
অভূর অন্ন সার্থক করিয়াছেন, সেই মহাত্মার জন্ত শোক করিবেন না ।
তারপর তারপর ? (ঘ)

পরি। তারপর আমি মুচ্ছিতা হইয়া বথন চেতনালভ করিলাম
তখনই ইনি অদৃশ্য হইয়াছিলেন । (য)

রাজা। ভগবতী বড়ই কষ্টভোগ করিয়াছেন । (র)

রাজা । যুক্তঃ সজ্জনস্যৈষ পন্থাঃ । ততস্ততঃ ? (ব)

পরি । সেয়মাটবিক্বেভ্যো বীরসেনং বীরসেনাচ্চ দেবীং গতা ।
দেবীমৃচ্ছ লব্ধপ্রবেশয়া ময়া চানন্তরং দৃষ্টেত্যেবমবসানং
কথায়াঃ । (শ)

(ব) সজ্জনস্য সাধুচরিতস্য লোকস্য এষঃ ভগবত্যা গৃহীতঃ পন্থাঃ সার্গঃ যুক্তঃ
ন্যায় এব, তথাহি সাধুজনোচিতমেব ভগবতী কৃতবতীতি ভাবঃ ।

(শ) সা তদানীং দুর্ভদর্শনা ইয়ং সালবিকা আটবিক্বেভ্যঃ বনবাসিভ্যঃ দৃশ্যভ্যঃ,
বীরসেনং তদাখ্যং ভবতঃ সেনানাথকং গতা, বীরসেনাচ্চ দেবীং ধারিণীং গতা প্রাপ্তা,
তথাহি দৃশ্যবঃ ভয়েন বীরসেনায় সালবিকাং দদুঃ, বীরসেনঃ অপি ভগিনীপ্রীত্যা ধারিণী
জ্ঞেয়ঃ অস্ত্যাঃ সমাগম ইতি ভাবঃ । দেব্যাঃ রাজ্ঞাঃ গৃহে লব্ধপ্রবেশয়া প্রবেশাধিকারং
প্রাপ্তবত্যা ময়া অনন্তরম্ এতৎসম্বন্ধস্থানানন্তরমিত্যর্থঃ । দৃষ্টা ইয়মিতি শিষ্যঃ । ইত্যেবম্
ইত্যম্ভূতং কথায়াঃ এতৎসম্বন্ধস্থানস্য অবসানং শিষ্যঃ । এতন্মাত্রেঃস্থ্য হৃত্তভাগঃ
পরতস্তু মহারাজঃ সর্বং বৈশি ইতি ভাবঃ ।

পরি । তারপর ভাতার দেহ অগ্নিসাৎ করিয়া বৈধব্যভুক্ত পুনরায়
নৃতনের মত জাগরিত হওয়ায় আপনার রাজ্যে আসিয়া এই রক্তবস্ত্র ধারণ
করিয়াছি । (ল)

রাজা । ইহাই সজ্জনের উপযুক্ত পথ । তারপর, তারপর—(ক)

পরি । সেই ইনি বনদস্যাদিগের নিকট হইতে বীরসেনের নিকট এবং
পরে বীরসেনের নিকট হইতে দেবীর নিকট আসিয়াছেন । দেবীর গৃহে
প্রবেশ লাভ করিবার পর আমি ইহাকে দেখিলার ; এই ত কথার
শেষ । (শ)

মাল। (স্বাক্ষরিতম্)। কিং স্তু ক্ব, সপদং মদ্রা মধ্যাদি ? [কিং নু স্তল
সাম্প্রতং মর্ত্যো মৰ্শতি ?] (ঘ)

রাজা। অহো ! পরিমবোপহারিণো বিনিপাতঃ ! কুতঃ ? (স)

প্রেম্যভাবেন নামেয়ং দেবীশব্দচ্চমা সত্যী ।

স্বানীয়বস্তুক্রিয়য়া পত্বোৰ্ণং বোপযুজ্যতে ॥১২॥

[অন্বয়ঃ। ইয়ং দেবীশব্দচ্চমা সত্যী প্রেম্যভাবেন পত্বোৰ্ণং স্বানীয়বস্তুক্রিয়য়া বা
উপযুজ্যতে নাম । ১২]

(ঘ) সাম্প্রতং সৰ্ব্বত্র চান্তশ্রবণে জাতি সতি, মর্ত্যো স্বামী অগ্নিমিত্রঃ কিং মৰ্শতি
অথ ইয়ং মম প্রণয়িনী ভূত্বা চিরং বচ্ততাং ভাতুঃ সমীপং বা ব্রজতামিত্যনयोঃ কতরঃ
পত্বঃ অনুমন্ত্যেত ইতি শঙ্কাগৰ্ভমাশ্রয়তম্ । অনয়া আশ্রয়্যা “স্নেহঃ পাপমাশঙ্কতে”
ইতি স্মরণাৎ রাজা মালবিকায়া মদ্রতৌ আসক্তিব্যাগ্না ।

(স) অহো আশ্চর্য্যে, পরিমবং হীনতাং নিষ্কণ্টকতামিত্যর্থঃ । উপহৃত্বং প্রদাতুং
শীলং যস্য তস্য, অবহেলামাবদানরতস্য ইত্যর্থঃ । বিধিরিতি জীষঃ । বিনিপাতঃ উপ-
স্থিতিঃ, তথাহি য এব বিধিরস্যা নৃপদুহিতুঃ পরিচারিকাৰ্হণিং সমকল্যয়তু স এব
বহিঃদানীমস্যা রাজপরিগ্রহত্বমনুকূল্যতীত্যহো মহান্ শ্রমীযমন্তস্য ইতি ভাবঃ ।
অথবা অথ বিধেঃ মালবিকায়াঃ পরিচারিকাভাবসম্পাদনে নিন্দা এব প্রকৃতা, তদৃশ্যা
পরিমবোপহারিণঃ দুঃখদানরতস্য বিধিঃ বিনিপাতঃ ক্রিয়য়া প্রহতিঃ বিধিঃ স্বভাব এব
দুঃখদানমিতি, অথাপি দুঃখং নিবৃত্তং যতীতি ভাবঃ । উত্তরশ্লোকার্থোঽপি দ্বিधा বোদ্ধব্যঃ ।

১২। ইয়ং মালবিকা দেবীশব্দচ্চমা দেবীশব্দাভিধানযোগ্যা সত্যী কুলশীল-
লাবণ্যাভিঃ সর্বত্রৈব চতুর্কপং হেতুভূতৈর্বস্তুভিঃ রাজপরিগ্রহযোগ্যাপি ইত্যর্থঃ । প্রেম্যভাবেন
পরিচারিকাভাবেন পত্বোৰ্ণং বিষয়কীর্শেয়বসনং বা ইব “বা স্নাতিকল্যোপমযৌরৈবার্থে চ

মাল। (স্বগত) না জানি এক্ষণে মহারাজ কি বলেন ? (ঘ)

রাজা। অহো ! দুঃখদাত্রী দৈবের কি ব্যবহার ! যে হেতু—(স)

দেবী । ভগবতি ! তুৎ অহিজম্বদিং মালবিত্য' অশ্বা
চক্ৰন্তীৎ অসংপদং কিদং ? [ভগবতি ! তথা অমিজনবতী মালবিকাকনা-
চনাশয়া অসাম্পং কৃতম্ ।] (৫)

পরি । শাস্তং পাপম্ । কেনচিত্ কারণেন ময়া নৈর্ঘৃণ্য-
মবলম্বিতম্ । (৬)

সমুচ্চে" ইতি বিশ্ৰ: । স্বানীয়বস্ত্রক্ৰিয়য়া জ্ঞানসাধনদ্বীনবস্ত্রযোগ্যাবশ্রোনাদি-
কর্মণা উপযজতে বিপরীতলক্ষণয়া ন উপযজতে ইত্যর্থ: । তথাহি যথা পদার্থস্য পশ্চ
স্বানীয়বস্ত্রক্ৰিয়া অন্যাত্যা তথা অস্যা অপি পরিচারিকাভাব ইতি ভাব: ।
“বটলকুচাদিপত্রেষু ক্রিমিভিরুণায়া: কৃতত্বাৎ পদসম্বন্ধিনী জ্ঞায়া অবেতি পদার্থ”মিতি
ভরত: । অথ বাগ্দ্ভস্য ইহার্থতয়া উপমাবাচকত্বাৎ উপমা । অর্থান্तरময়নুসঙ্গেয়ম্ ।

(৫) মালবিকাম্ অমিজনবতী সত্কুলসম্মুতাং অনাচচাণয়া অপ্রকাশয়ন্ত্যা
অসাম্পতম্ অল্যন্তমন্ত্যায়ং কৃতং, তথাহি অস্যা: সত্কুলসম্মবসংপরিজায়া কিয়দিব বা
দাসীহনী অস্যাং অন্যায়সম্মাভি: কৃতং তব ভবত্যা তদহন্তস্য অপ্রকাশনমিব অপরাধ্বতি
প্রকৃতবিষয়পরিজ্ঞানহেতুকলাতস্য ইতি ভাব: । এতেন মালবিকায়া: সমীপে ক্লত:
অন্যায়াকরণজন্যাপরাধচমাপণমপি গম্যতে ।

(৬) কেনচিত্ কারণেন নতু নিষ্কারণমিতি ভাব: । যদি নিষ্কারণং ময়া তত্
কৃতং স্যাৎ তদৈব ভূতান্ অপরাধ: স্যাৎ ইতি তাত্পর্যম্ । নৈর্ঘৃণ্য নিষ্কারণত্বং
মালবিকায়া: কষ্টভোগে নিরপেচত্বম্ ইত্যর্থ: । অবলম্বিতম্ আশ্রিতম্, অন্যথা কিং
সেচ্ছয়া কোঃপি আত্মজনস্য কষ্টং পশ্যেৎ ইতি ভাব: ।

ধোত কোষেয় বসনের স্বানবস্ত্ররূপে ব্যবহারের স্থান ইনি মহিষী
শব্দের উপযুক্ত ইহঁয়াও পরিচারিকারূপে ব্যবহৃত ইহঁয়াছেন ॥১২॥

দেবী । ভগবতি ! আপনি সৎকুলোৎপন্ন মালবিকার পরিচয় না বলিয়া
অশ্রয় করিয়াছেন । (৬)

देवी । किं विप्र तं कारणम् ? । [किमिव तत् कारणम् ? ।] (क)

परि । इयं पितरि जीवति केनापि देवयात्रागतेन सिद्धा-
देशकेन साधुना मत्समक्षं समादिष्टा—संवत्सरमात्रमियं
प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदेवं
भाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य काल-
प्रतीक्षया मया साधु कृतमिति पश्यामि । (ख)

(क) तत् भवत्या आग्निं कारणम् अस्याः प्रकृतवत्प्रकाशप्रतिबन्धसाधकं वस्तु
किमिव कीदृशं, केन कारणेन भवती तत्प्रकाशरूपणा आसीत् इति श्रुतिमिच्छामीति
भावः ।

(ख) इयं मालविका, पितरि मालविकाया इति शेषः । जीवति सति, देवयात्रायां
कस्यचित् देवस्य सहोत्सवे आगतेन मिलितेन सिद्धः सफलतां प्राप्तः आदेशः वाणी
यस्य तथाभूतेन, अतीतनिर्देशो वाचाम् अवश्यम्भाविफलत्वसूचनाय । केनचित् सिद्धवाचा
साधुना साधुपक्षेण मम समक्षं समादिष्टा कथिता, संवत्सरमात्रं वर्षपरिमितं कालं,
प्रेष्यभावं दास्यम् अनुभूय उपभुज्य । ततः संवत्सरकालात् परं सदृशभर्तृगामिनी
योग्यपतिभागिनी । तत् तस्मात् एवम्भाविनं उक्तरूपम् आदेशं सिद्धादेशम्, अस्याः
मालविकायाः, तव धारिण्याः पादशुश्रूषया चरणसेवया तव परिचारिकाभावेन इत्यर्थः ।
परिणमन्तं फलमुखम् अवेक्ष्य विज्ञाय, कालस्य आदेशस्य अन्तिमभागजननकालस्य
प्रतीक्षया साधु न्यायमेव कृतं नतु अन्यायमिति भावः । पश्यामि जानामि । अन्यथा
आदौ विज्ञापिता चेदियं त्वया त्यक्ता अभविष्यत् तदा अस्याः सौभाग्यं प्रति अहमेव
प्रतिबन्धिका अभविष्यमिति तात्पर्यम् ।

परि । ना, ना । आमि कोनउ कारणे ऐहकूप निर्द्वरता अवलम्बन
करिअहिनाम । (क)

देवी । से कारण कि ? (क)

ରାଜା । ଯୁକ୍ତା ପ୍ରତୀକ୍ଷା । (ଗ)

କଞ୍ଚ । ଦେବ ! କଥାନ୍ତରେଣାନ୍ତରୀତମ୍ । ଅମାତ୍ୟୋ ବିଜ୍ଞାପୟତି ।
—ବିଦର୍ଭଗତମନୁଷ୍ଠେୟମନୁଷ୍ଠିତମଭୂତ୍ । ଦେବସ୍ୟ ଟାବଦଭିପ୍ରାୟଂ
ଶ୍ରୀତୁମିଚ୍ଛାମୀତି । (ଘ)

ରାଜା । ମୌଦୁଗଲ୍ୟ ! ତବ୍ରଭବତୀର୍ଯ୍ୟସ୍ତସେନମାଧବସେନଯୌର୍ହେରାଜ୍ୟମିଦାନୌ-
ମବସ୍ଥାପୟିତୁକାମୋଽସ୍ମି । (ଙ)

(ଗ) ପ୍ରତୀକ୍ଷା ଅସ୍ଥା: ସିଂହାଦିଶଫଳକାଳାପିଚା ଯୁକ୍ତା ନ୍ୟାୟା ତବିତି ଶିଷ: । ଅସ୍ଥା
ଭବଦାୟଜନତ୍ବେନ ସୌଭାଗ୍ୟଂ ପ୍ରତି ଅନୁକୂଳତାୟା ଏବ ଯୋଗ୍ୟତାଦିତି ଧାବ: ।

(ଘ) କଥାନ୍ତରେଣ ପ୍ରସ୍ତୁତବିଷୟାତ୍ ଅପରେଣ ସଂସାଦିନ ଅମାତ୍ୟବିଜ୍ଞାପନୋପେନ ଦ୍ରବ୍ୟର୍ଥ: ।
ଅନ୍ତରୀତଂ ଦୂରେ ସ୍ଥିତଂ, ତଥାହି ଭବତାମନେନ ପ୍ରସ୍ତୁତବଚନେନ ପ୍ରଯୋଜନୌୟଂ କିମପି କଥାନ୍ତରମ୍
ଅହଂ ବକ୍ତୁଂ ନ ପାରଥାମୀତି ଧାବ: । ବିଦର୍ଭଗତଂ ବିଦର୍ଭଦେଶସମ୍ବନ୍ଧି ଅନୁଷ୍ଠେୟଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବକ୍ତୁ
ଅନୁଷ୍ଠିତଂ ସମ୍ପାଦିତମ୍ ଅଭୂତ, ଦେବସ୍ୟ ମହାରାଜସ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟମ୍ ଅଭିମତଂ ଶ୍ରୀତୁମିଚ୍ଛାମି,
ତଥାହି ବିଦର୍ଭରାଜସ୍ୟ ଶାସିତସ୍ୟ କିଂ କରଣୀୟଂ ତଦାଦିପ୍ତମର୍ହତି ମହାରାଜ ଇତି ଧାବ: ।

ପରି । ଇହାର ପିତାର ଜୀବନଶାସ୍ତ୍ର ଦେବୋଽସବ ଉପଲକ୍ଷେ ସମାଗତ ଶୁଭ-
ଶୁଭବତ୍ତା କୋନଓ ସନ୍ଧ୍ୟାଶୈ ଆମାର ସମକ୍ଷେ ଇହାର କଥା ବଲିଗ୍ରାହିଲେନ ସେ,
ଇନି ଏକ ବଂସର ମାତ୍ର ପରିଚାରିକାରୂପେ ଥାକିଗ୍ରା ସୋଗ୍ୟା ପତି ନାଭ
କରିବେନ । ସେଜଣ ଇହାର ଏହିରୂପ ଭବିଷ୍ୟାଦ୍ ବାଣୀ ଆପନାର ପାଦସେବା ଦ୍ଵାରା
କଲିତେଛେ ଦେଖିଗ୍ରା କାଳ ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିଗ୍ରା ଆମି ଭାନଇ କରିଗ୍ରାହି
ଦେଖିତେଛି । (ଘ)

ରାଜା । ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରା ଉଚିତଇ ହଇଗ୍ରାଛେ । (ଗ)

କଞ୍ଚୁ । ମହାରାଜ ! କଥାୟ କଥା ଟାମା ପଢ଼ିଗ୍ରାଛେ । ଅସାତ୍ୟ ନିବେଦନ
କରିତେଛେନ ସେ, ବିଦର୍ଭ-ଦେଶସନ୍ଧ୍ୟେ ବାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ତାହା ତ କରା ହଇଗ୍ରାଛେ ।
ଏଥନ ମହାରାଜେର ଅଭିପ୍ରାୟ ଶୁନିତେ ଇଚ୍ଛା କରି । (ଘ)

তৌ পৃথগ্‌বরদাকূলে শিষ্টামুত্তরদক্ষিণে ।

নক্তন্দিবং বিভজ্যোভৌ শীতোষ্ণকিরণাবিব ॥১২

[অর্থঃ । শীতোষ্ণকিরণী নক্তন্দিবমিব ভৌ পৃথক্‌ উত্তরদক্ষিণে বরদাকূলে বিভজ্য তৌ শিষ্টাম্ । ১২]

কথু । দেব ! এবমমাত্যপরিষদে বিজ্ঞাপয়ামি কিম্ ? (চ)

(ঙ) মৌদগল্য ইতি কণ্ঠকিনঃ সংজ্ঞা । ই রাজ্যে যযৌঃ তযৌর্ভাবঃ, পৃথক্‌ পৃথক্‌ রাজ্যভাগিত্বমিত্যর্থঃ । ই পৃথক্‌ পৃথক্‌ রাজ্যম্‌ উপমুক্তামিতি মমাভিমতমিতি ভাবঃ । অবস্থাপয়িতুকামঃ সংস্থাপয়িতুকামঃ অস্মি, “তুমঃ কামমনসৌ” রিতি তুমৌ মকারলোপঃ ।

১২ । অথ হৈরাজ্যপ্রকারমেবাদ্—তাবিত্যাদিনা । ভৌ তৌ যজ্ঞসেনমাধবসেনৌ নক্তন্দিবং রজনৌ দিবসস্ব বিভজ্য সমবিভাগেন আত্মাধিকৃততয়া নির্দিষ্ট্য শীতোষ্ণকিরণী শীতকিরণঃ চন্দ্রঃ উষ্ণকিরণঃ সূর্য্য ইব পৃথক্‌ ভিন্নভাবেন বরদাকূলে বরদানদ্যাঃ তৌরুত্তরদক্ষিণে উত্তরভাগে দক্ষিণভাগে চ শিষ্টাং নিজশাসনং চালয়তাম্ । তথাহি যথা বিধাতুঃ নির্দেশেন বিমুমপি কালং নক্তন্দিববিভাগেন বিভজ্য শীতোষ্ণকিরণী অধিক্রুরতঃ তথৈব মমাদেশেন যজ্ঞসেনমাধবসেনৌ বরদাকূলস্থমুত্তরং দক্ষিণস্ব ভাগং বিভজ্য অধিক্রুরতাম্, জাতু পরস্পরং ন বিরোধং কুরুতামিতি ভাবঃ । অথ যজ্ঞসেনমাধবসেনযৌঃ শীতোষ্ণকিরণাভ্যাং সহ সাম্যপ্রত্যয়ান্‌ উপমা স্পষ্টা ।

(চ) एवं भवता उक्तरूपं वस्तु, अमात्यपरिषदे मन्त्रिसमूहाय विज्ञापयामि कथयामि किमिति काका प्रश्नो व्यज्यते ।

রাজা । মৌদগল্য ! মাননীয় যজ্ঞসেন ও মাধবসেনের জন্ত পৃথক্‌ পৃথক্‌ দুইটা রাজ্য স্থাপন করিতে ইচ্ছা করি । (ঙ)

বেমন চন্দ্র ও সূর্য্য বিভাগক্রমে রাত্রি ও দিন অধিকার করিয়া থাকেন, তেমন তাঁহারাও পৃথক্‌ পৃথক্‌ ভাবে বরদানদীর উত্তর ও দক্ষিণ তীর শাসন করুন ॥১৩॥

राजा । [अङ्गुल्यानुमन्यते ।] (इ)

[निष्क्रान्तः कञ्चुको]

प्रथ । (जनान्तिकम् ।) भट्टिदारिण ! दिष्टिआ भट्टिदारणो अङ्गराज्ये
पड्डिङ्गं गमिस्सदि । [भट्टिदारिके ! दिष्ट्या भट्टिदारकः अङ्गराज्ये प्रतिष्ठां
गमिष्यति ।] (ज)

माल । एदं दाव बहुमस्सिदब्बं जं जीविदसंशयादो विमुत्तो ।
[एतत्तावत् बहु मन्तव्यं यत् जीवितसंशयाविमुक्तः ।] (झ)

(प्रविश्य कञ्चुको ।)—विजयतां देवः । देव ! अमात्यो विप्राप-
यति—कल्याणी देवस्स बुद्धिः । मन्निपरिषदोऽप्येतदेव दर्श-
नम् । कुतः ? (ञ)

(छ) अङ्गुल्या अङ्गुलीसङ्केतेन । अनुमन्यते अनुमोदते एव । मन्निपरिषदे विप्रापस्य
इति बोधयतीत्यर्थः ।

(ज) जनान्तिकलक्षणेमुक्तपूर्वमन्यत । दिष्ट्या भाग्येन भट्टिदारकः राजकुमारः
माधवसेनः मालविकायाः भ्राता अङ्गराज्ये प्रतिष्ठां राजरूपेण पदं गमिष्यति लप्स्यते ।

(झ) एतत् वक्ष्यमाणं तावत् प्रथमतः बहुमन्तव्यम् अभ्यर्थनीयं यदजीवितसंशयात्
प्राप्त्यसंशयात् विमुक्तः, तथाहि सः राजा भविष्यतीत्यत्र यथा न मे हर्षः तस्य जीवन-
लाभेन ततोऽधिकतरो हर्ष इति भावः ।

कञ्चु । देव ! अमाता-परिषदे किं एवैकपई जानाईव ? (ट)

(राजा अङ्गुली नङ्केत द्वारा अनुमोदन करिलेन) (छ)

(कञ्चु कीर प्रश्नान्)

प्रथ । (जनान्तिके) राजकुमारि ! सौभाग्यक्रमे कुमार अङ्गराज्ये
प्रतिष्ठित हईलेन । (ज)

माल । ईशई वथेष्टे नने कर। उचित ये, तिनि जीवनसंशयावस्था
हईते मुक्त हईराहेन । (क)

দ্বিধা বিমক্তাং শ্রিয়মুদ্বহন্তৌ

ধুরং রথাশ্বাবিয সংযহীতুঃ ।

তৌ স্যাস্থতস্তৌ নৃপতে নিদিশে

পরস্পরাবগ্নহনির্বিকারৌ ॥১৪॥

[অন্বয়ঃ । নৃপতে ! দ্বিধা বিমক্তাং ধুরম্ উদ্বহন্তৌ রথাস্থৌ পরস্পরাবগ্নহ-
নির্বিকারৌ (সন্তৌ) সংযহীতুরিব (দ্বিধা) বিমক্তাং শ্রিয়ম্ [উদ্বহন্তৌ] তৌ তে নিদিশে
স্যাস্থতঃ । ১৪]

(অ) দেবস্ব মহারাজস্য বুদ্ধিঃ মতিঃ কল্যাণী শুভকরী, অন্যথা কথং শাস্ব-
মাচরতে যজ্ঞসেনায়াপি রাজ্যদানমিতি ভাবঃ । মন্ত্রিপরিশদঃ সচিবসমূহস্য । এতদেব
ভবতা অনুমতরূপমেব দর্শনং জ্ঞানম্ । তথাহি মন্ত্রিণোঽপি ভবদনুমতমেব নির্দারিতবন্ত
ইতি ভাবঃ । মন্ত্রিপরিশদ ইতি বহুবচননির্দেশাত্ বহুনাং একমতং প্রতিপাদিতং,
তেন চ বিপর্যাসস্য নির্দোষত্বমুপপদ্যতে ।

১৪ । হে নৃপতে নরনাথ ! দ্বিধা ভাগদ্বয়েন বিমক্তাং, বিভাগং গতাং ধুরং ভারং
রথস্থিতি শেপঃ । উদ্বহন্তৌ অবলম্বমানৌ রথস্য অশ্বৌ চোটকৌ পরস্পরাবগ্নহনির্বিকারৌ
অন্যোন্যাক্রমণসুতৌ সন্তৌ সংযহীতুং নিয়ন্তুরিব দ্বিধা বিমক্তাং বরদায়াস্তৌরদ্বয়ে ভাগদ্বয়েন
নিষ্পাদিতাং শ্রিয়ং রাজ্যলক্ষ্মীম্ উদ্বহন্তৌ লভমানৌ তৌ যজ্ঞসেনাধবসেনৌ পরস্পরাবগ্নহ
পরস্পরস্য আক্রমণে অন্যোন্যবৈরসাধনে ইত্যর্থঃ । নির্বিকারৌ নিরুত্কণ্ঠিতৌ সন্তৌ তে
তব নিদিশে স্যাস্থতঃ । সৰ্ব্বথা তবাদেশেন তৌ নির্বিকারমিব শান্তং বর্তিষ্যেতি ইতি ভাবঃ ।
অত্র উপমা স্পষ্টা । উপজাতিত্বং তম্ ।

(কঞ্চুকীর প্রবেশ)

কঞ্চুকী । মহারাজের জয় হউক । দেব ! অমাত্য জানাইতেছেন যে,
মহারাজের অভিনাষ সাধু । মন্ত্রিপরিষদেরও ইহাই সিদ্ধান্ত । (ঞ)

হে রাজন ! যেমন রথাস্থবৃগল পরস্পর আক্রমণের অভিপ্রায় ত্যাগ
করিয়া সারথির বশে থাকিয়া দুইভাগে বিভক্ত রথভার বহন করিয়া

রাজা । তেন হি মন্নিপরিষদং ব্রূহি, সেনান্যে বীরসেনায়
লেখ্যতামিদং ক্রিয়তামিতি । (৮)

কহু । যদান্নাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিশ্চয়ম্ সমাপ্তত্বং লেখং গৃহীত্বা
পুনঃ প্রবিষ্য) অনুষ্ঠিতা প্রমোহান্না । অয়ং দেবস্য সেনাপতে: পুষ্প-
মিত্রস্য সকাশাত্ সোত্তরৌয়প্রাপ্তত্বকো লেখ: প্রাপ্ত: । প্রত্যচী-
করোত্বেনং দেবঃ । (৯)

(৮) তেন মন্নিপরিষদোঃপি অত্রৈব সম্মতিসম্পাদনে ইত্যর্থঃ । মন্নিপরিষদং মন্নি-
সমূহম্ । সেনান্যে সেনানায়কায । বীরসেনায় তদাখ্যায়, তদুদ্দেশেন ইত্যর্থঃ । লেখ্যতাং
মন্নিপরিষদা কৈনচিত্ লেখকেনৈতি শিষ্যঃ । লেখ্যমিবাহু এতৎ ক্রিয়তাম্ ইতি এতৎ কথিত-
প্রকারেণ বরদাকুলি দ্বয়ো: বিভাগেন রাজ্যং পরিকল্প্যতামিতি ভাবঃ ।

(৯) সমাপ্তত্বকম্ উত্তরৌয়রূপোপদ্রবকনযুক্তং লেখম্ উক্তানিপি, প্রমো: রাজ্ঞ: ভবত:
আজ্ঞা ইত:পূর্ব্বং কৃত: আদেশ: অনুষ্ঠিতা আচরিতা, সম্বাদিতা ইত্যর্থঃ । সোত্তরৌয়-
প্রাপ্তত্বক: উত্তরৌয়রূপোপহারযুক্ত: । এতৎ সোত্তরৌয়প্রাপ্তত্বকং লেখং প্রত্যচীকরোতু
পশ্যত ।

থাকে, তেমন তাঁহারাও পরস্পরের আক্রমণে উদানীন হইয়া আপনার
অধীনে দ্বিধা বিভক্ত রাজ্যভার বহন করিবেন ॥১৪॥

রাজা । তাহা হইলে, মন্ত্ৰীগণকে বল যে,—এইরূপ করিতে হইবে
বলিয়া সেনানী বীরসেনকে পত্র লিখুন । (৮)

কহু । মহারাজের যেরূপ আজ্ঞা । (এই বলিয়া প্রস্থান করিয়া
উপদ্রবকনসহ পত্র লইয়া পুনঃপ্রবেশ করিয়া) প্রভুর আদেশ প্রতিপালিত
হইয়াছে । সেনাপতি পুষ্পমিত্রের নিকট হইতে এই উত্তরৌয়উপদ্রবকন
সহ পত্র আসিয়াছে ; মহারাজ ইহা প্রত্যক্ষ করুন । (৯)

(রাজা উল্লাসে সপ্রাশ্নিতকং লেখং সৌপচারং গৃহীত্বা পরিজনাযাপ্যতি ।) (ঙ)

(পরিজনো লেখং নাট্যনোদঘাটয়তি ।) (ট)

দেবো । (আত্মগতম্ ।) অক্ষমহে ! ততোমুহং এব্ব গৌ হিঅঅ । সুণিস্স
দাব গুরুঅণস্য কুসলাণন্তরং বসুমিত্তস্স বুত্তন্তং । অদিভারে
ক্বু পুত্তম্মো সেণাবদিণা ণিঅত্তো । [অক্ষমহে ! ততোমুখমিব নো হৃদয়ম্ ।
শ্রীষ্যামি তাবত্ গুরুজনস্য কুশলানন্তরং বসুমিত্তস্য ব্রতান্তম্ । অতিভারে খলু পুত্রকঃ
সেনাপতিনা নিযুক্তঃ ।] (ণ)

রাজা । (উপবিষ্ট্য লেখং সৌপচারং গৃহীত্বা বাচয়তি ।) স্বস্তি । যজ্ঞ-
শরণাত্ সেনাপতিঃ পুষ্পমিত্রো বৈদিশস্য পুত্রমায়ুষ্মন্ত-

(ঙ) উপচারেণ কর্তব্যেন প্রণামাদিনা সহ বর্তমানং, গুরুজনপদাদিকং নমস্কার-
পূর্বকং যাজ্ঞমিতি ব্যবহারঃ ।

(ট) নাট্যেন অভিনয়েন উদঘাটয়তি উন্মোচয়তি ।

(ণ) অক্ষমহে ইতি শৌরসেন্যাদিভাষাসু হর্ষাশ্রুত্যাদিপু ব্যবহ্রিয়তে । ততোমুখং বসু-
মিত্রোন্মুখমিব নঃ অক্ষ্মাকং হৃদয়ম্ অন্তঃকরণং, তথাহি অক্ষ্মাকং হৃদয়ং বসুমিত্তব্রতান্ত-
শ্রবণায় এব সমুত্কণ্ঠিতম্ ইত্যর্থঃ । গুরুজনস্য পুষ্পমিত্তস্য কুশলানন্তরং যুধসংবাদ-
শ্রবণানন্তরং বসুমিত্তস্য পুত্রস্য তদাখ্যস্য ব্রতান্তং ব্যাপারং যুধসংবাদমিত্যর্থঃ । অতি-
ভারে অতিগুরুতরে সংযামব্যবহারে, পুত্রকঃ শুভ্রঃ দয়ার্হঃ বা বসুমিত্তো নাম তনয়ঃ
সেনাপতিনা বৃহদ্রথসেনাপতিনা পুষ্পমিত্রেণ নিযুক্তং ব্যাপারিতম্ ।

(রাজা উঠিয়া সবিনয়ে উপহারসহ পত্র গ্রহণ করিয়া পরিজনের
নিকট দিলেন ।) (ড)

(পরিজন নাট্যে পত্র উন্মোচন করিল ।) (ট)

দেবী । (স্বগত) আহা ! আমার হৃদয় তাঁহার প্রতি উন্মুখ হইয়াই
আছে । এক্ষণে গুরুজনের কুশলশ্রবণান্তর বহুনিজের সংবাদ শুনিব ।
সেনাপতি বৎসকে অতি গুরুতর কার্য্যে নিয়োগ করিয়াছেন । (ণ)

मग्निमित्तं स्नेहात् परिष्वज्येदमनुदर्शयति । विदितमसु—
योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्तं
गोप्तारमादिष्य वत्सरोपात्तनियमो निरर्गलस्तुरङ्गमो विस्मृतः,
स सिन्धोर्दक्षिणे रोधसि चरन्नश्वानौकेन यवनेन प्रार्थितः । तत
उभयोः सेनयोर्महानासौत् संमर्द्दः । (त)

(त) सोपचारं सप्रणामं, वाचयति पठति स्वयमिति शेषः । स्वसौत्यादि पतलिखितं
वस्तु । यज्ञशरणात् यज्ञगृहात्, वैदिशस्य विदिशानगरस्थितम्, आशुपन्नं दीर्घायुषं,
स्नेहात् स्नेहवशात्, परिष्वज्य समाश्लिष्य द्वादं वक्ष्यमाणं वस्तु अनुदर्शयति विज्ञापयति,
विदितमसु तव विज्ञातमसु इत्यर्थः । राजयज्ञे राजा कर्त्तव्ये अश्वमेधयागे दीक्षितेन
गृहीतव्रतेन, राजपुत्रशतपरिवृतं शतराजकुमारवैष्टितं, गोप्तारं रक्षितारं वत्सरं
यावत् उपात्तः गृहीतः नियमः व्रतं येन तथाभूतः, निरर्गलः निर्विघ्नः तुरङ्गमः अश्वः
विस्मृतः दिशि प्रस्थापितः, तथाहि शतराजपुत्रपरिवृतस्य वसुमित्तस्य सैन्यापत्येन
अश्वमेधाश्वः विस्मृत इत्यर्थः । सः अश्वः सिन्धोः सिन्धुनदस्य दक्षिणे रोधसि दक्षिणे
तीरे, अश्वानौकेन आश्विकवलीन यवनेन स्नेच्छराजमेदेन प्रार्थितः सहसा आक्रान्तः ।
उभयोः सेनयोः वसुमित्तसेनायाः यवनसेनायाश्च । संमर्द्दः परस्परं विग्रहः जात इति
शेषः । अतदं पुरावृत्तमनुसन्धेयं यथा—पुण्यमितो नाम विष्वक्कुलीतृपन्नो राजा सौख्यवंश-
तिलकं स्वप्रभुं ब्रह्मद्रथं हत्वा तदीयराजधान्यां पाटलिपुत्राभिधानायां राजत्वमाचरन्
निजपुत्रम् अग्निमित्तं विदिशानगरे राजपदे व्यवस्थापयामास इति । अश्वमेधप्रकरणे—
“शतेन राजपुत्रैः सह”त्यादिनियमानुरोधात् वसुमित्तस्य शतराजकुमारपरिवारेण
प्रस्थापनमिति । कलियुगे अश्वमेधस्य कर्त्तव्यतानिषेधश्रवणेऽपि देशविशेषेषु तन्निषेध-
शास्त्राप्रमाणात् तदाचरणं न दोषाय । दृश्यते च मृच्छकटिके तत्काव्यकारस्य सूद्रकस्य
खेलादेव तस्य अश्वमेधाचरणं यथा “परममसुदयिनाश्वमेधेन” इत्यादि ।

(राजा उपवेशनपूर्वकं शिष्टीछात्रेभ्य सहितं पञ्च नवैषां पाठं करिते आब्रुव
करिनेन ।) शक्ति । सेनापतिं पुष्पमित्रं यज्ज्ज्ञानं इहेते विदिशानगरीस्थित

(দেবী বিষাদং নাটয়তি) (থ)

রাজা । কথমীদৃশং সংবৃত্তম্ ! (পুনর্বাচয়তি ।) (দ)

ততঃ পরান্ পরাজিত্য বসুমিত্রেণ ধন্বিনা ।

প্রসহ্য ক্লিয়মাণো মে বাজিরাজো নিবর্তিতঃ ॥১৫॥

[শব্দ্যঃ । ততঃ ধন্বিনা বসুমিত্রেণ পরান্ পরাজিত্য প্রসহ্য ক্লিয়মাণঃ মে বাজিরাজঃ নিবর্তিতঃ । ১৫]

(থ) বিষাদং দুঃখং নাটয়তি অভিনয়তি, পুত্রস্য শত্রুভিঃ সহ সংযামি অসঙ্কলাশঙ্কয়া ইতি ভাবঃ ।

(দ) কথং কেন হেতুনা ইদৃশং সিন্ধুতীরে যবনরাজৈঃ সহ পুত্রস্য বসুমিত্রস্য যুদ্ধং সংবৃত্তম্, অশ্বমৈধচারিণাং রাজ্ঞাম্ অশ্বমৈধাচরণযোগ্যতাবদ্বিমিহ প্রতিরোধঃ সম্ভবতি নতু তদাচরণযোগ্যতায়ু্যৈঃ স্তে চ্ছরাজৈঃ ইতি ভাবঃ । অথবা ইদৃশং আশ্চর্য্যজনকমিতি ভাবঃ । পুনঃ বাচয়তি অবশিষ্টমংশমিতি শিষ্যঃ ।

১৫ । ততঃ তমথ্যোঃ পদ্যথ্যোঃ সহতঃ সংসংগ্রাহ্যত্ পরং, ধন্বিনা প্রসহ্যধনুধারিণা ধনুধি পাতপ্রকর্ষণে ইত্যর্থঃ । বসুমিত্রেণ তদাখ্যেণ কুমারিণে পরান্ যবনসৈনিকান্ কান্

আয়ুয়ান্ পুত্র অগ্নিনিত্রকে সন্মেলনে আলিঙ্গনপূর্ব্বক জানাইতেছেন ;—
 অবগত হও যে, আমি রাজারূপে (অশ্বমৈধ) যজ্ঞে দীক্ষিত হইয়া একশত
 রাজপুত্রপরিবৃত্ত বহুমিত্রকে রক্ষকরূপে নিয়োগপূর্ব্বক যে অশ্বটাকে
 একবৎসরের জন্ত বন্ধন মোচন করিয়া ছাড়িয়া দিয়াছি, সেই অশ্বটি
 সিদ্ধনদের দক্ষিণতীরে বিচরণকালে অশ্বারোহিসৈন্যসহায় একজন স্বেচ্ছ-
 কর্তৃক ধৃত হয় । অনন্তর উভয় সৈন্তে ঘোরতর সংগ্রাম হইয়াছিল । (ত)

(দেবী বিবাদে অভিনয় করিলেন) (থ)

রাজা । কেন একপ হইয়াছে ? (পুনরায় পাঠ) (দ)

দেবী। ইমিণা আশ্বসিতং মে হিঅশ্বাঃ । [অনেন আশ্বসং মে হৃদয়ম্ ।] (ধ)

রাজা। (লেখগ্ৰেণ বাচয়তি) সৌঃহমিদানীমশুমতেব সগরঃ পৌত্রেণ প্রত্যাহুতাশ্বো যচ্চ্যে । তদিদানীমকালহীনং বিগতরোষচেতসা ভবতা বধূজনেন সহ যজ্ঞসেবনায়াগন্তব্যমিতি । (ন)

শত্ৰুং পরাজিত্য পরাভূয় প্রসন্ন্য সহসা ক্রিয়মাণঃ বলেন আক্ৰন্দ্যমানঃ মে মম বাজিরাজঃ অশ্বমেধোপকরণতয়া প্রশস্তীঃশ্চ নিবৰ্ণিতঃ প্রত্যাবৰ্ণিতঃ প্রত্যাহৃত ইত্যর্থঃ । অথ প্রথমপাদে পরান্ পরেতি ব্যঞ্জনাণাং স্বরূপতঃ ক্রমতঃ সঙ্কদাহত্যা ত্বেকানুপ্রাসঃ । বাজিরাজ ইত্যথ জকারস্য একস্য সঙ্কত্ সাম্যাত্ বচ্যনুপ্রাসয়েতি সংস্ফটিঃ ।

(ধ) অনেন পুত্রস্য বসুমিতস্য শত্ৰুবিজয়াকরণেন । আশ্বসিতং প্রাক্ প্রাপ্তবিপাদ-মিদানীং সনাত্ত্বকৃতাং প্রাপ্তম্ ।

(ন) লেখস্য গ্ৰেণম্ অবশিষ্টাংশম্ । সৌঃহমিত্যাদিরৈব অবশিষ্টাংশঃ । অশুমতা তদাখ্যেন পৌত্রেণ পুত্রপুত্রেণ, সগরঃ তদাখ্যঃ সূর্য্যবংশীয়ঃ রাজা ইব পৌত্রেণ পুত্রস্য অগ্নিমিতস্য পুত্রেণ বসুমিত্রেণ প্রত্যাহৃতঃ শত্ৰুসমাক্রমণাত্ উদ্ধৃতঃ অশ্বঃ যজ্ঞসাধনৌ-ভূতন্তুরঙ্গঃ यस্য তথাভূতঃ, যচ্চ্যে অশ্বমেধেন ইতি গ্ৰেণঃ । তত্ তস্মাত্ ময়া যজ্ঞস্য করিষ্যমাণত্বাত্ ইত্যর্থঃ । অকালহীনম্ অবিলম্বং বিগতঃ অপমৃতঃ রোষঃ সিন্দুতীর-স্থানাং যবনানাম্ অকালী প্রসন্ন্য অশ্বাক্রমণবশাত্ জাত ইত্যর্থঃ, যস্মাত্ তথাভূতং চৈতঃ यस্য তথাভূতেন পরিহৃতক্লোধেন ভবতা বধূজনেন ধারিण्याদিभिঃ রাজীগণৈঃ সহ,

অনন্তর ধনুর্ধর বসুমিত্র শত্রুপরাজয় করিয়া বলপূর্ব্বক নীলমান অশ্বটিকে প্রত্যানয়ন করিয়াছে ॥ ১৫ ॥

দেবী। ইহাতে আমার হৃদয় আশ্বস্ত হইল । (ধ)

রাজা। (পত্রের অবশিষ্টাংশ পাঠ করিলেন) সগর যেমন পৌত্র অশুমতান্ কর্তৃক প্রত্যাহৃত অশ্বদ্বারা যজ্ঞ করিয়াছিলেন, তেমন আমিও

রাজা । অনুগৃহীতোঽস্মি । (প)

পরি । দিষ্টা পুত্রবিজয়েন দম্পত্যৌ বর্হেতে । (ফ)

মর্ত্যাসি বীরপত্নীনাং স্নাত্ত্বানাং স্থাপিতা ধুরি ।

বীরসুরিতি শব্দোঽয়ং তনয়াত্বাসুপস্থিতঃ ॥ ১৬ ॥

[অন্বয়ঃ । মর্ত্যাসি স্নাত্ত্বানাং বীরপত্নীনাং ধুরি স্থাপিতা অসি । অয়ং বীরসুঃ ইতি শব্দঃ তনয়াত্বাসু উপস্থিতঃ । ১৬]

যজ্ঞস্য মশা করিষ্যমাণস্য অশ্বমেধস্য সেবনায় অবলোকনায় আগন্তব্যম্ ইত্যন্তঃ
অবশিষ্টপতাংশঃ । অত্রেদং পুরাতনসনুসম্ভেদং যথা—সগরো নাম রাজা অশ্বমেধযাগকাম্যয়া
অশ্বমেধোপযোগিনসম্বৎ দিগি প্রাষ্ঠ্যাপয়ত । অথ দাসবো মেধ্যং তমশ্বমাহৃত্য পাতা-
লি ধ্যানসম্রস্র্য কপিলস্য সমীপে কৃতচ্চিহ্নে বহুবান্, ততঃ সগরস্য পটিসহস্রতনয়াঃ
সর্বত মর্ত্যাসুসৌ অন্বিধ্যাপি তমলত্বা পরতঃ পাতা-লি প্রবিশ্য কপিলান্তিকে বহুং দৃষ্ট্যঃ ।
ততোঽসৌ কপিলমেব মেধ্যাশ্বহত্বারসবেত্য শব্দেব তসাজগ্নু-স্তদেব কপিলমহসা প্লু-
ট্য অশ্ববান্ । সগরস্য চ ভানুমত্যাং মাথ্যায়াং জাতস্য অসমঙ্গস্য পুত্রঃ অশ্বমান্
পুনস্তমশ্বমাজহার, তেন চ সগরো যজ্ঞং সাধয়ামাস ইতি ।

(প) অনুগৃহীতঃ কৃতপ্রসাদঃ, সাগরং পিতৃর্নিমন্তণলাভাত্ পুত্রস্য বিপন্সু-
দর্শনসম্ভবাত্ ।

(ফ) দিষ্টা ভাগ্যেণ, পুত্রস্য বসুমিত্রস্য বিজয়েন যবনশত্বেপরাভবজনিতেন প্রকর্ষণে,
দম্পত্যৌ রাজা রাজ্ঞী চ বর্হেতে, দম্পত্যৌ উদ্বিষ্ট্য পরিব্রাজিকায়া এতন্ বচনম্ ।

১৬ । মর্ত্যাসি স্নাত্ত্বানাং অগ্নিমিত্রেণ স্নাত্ত্বানাং প্রশস্তানাং বীরপত্নীনাং বীরস্নাত্ত্বিকানাং
নারীণাং ধুরি অগ্নে স্থাপিতা প্রতিষ্ঠিতা অসি, তথাহি তব স্নাত্ত্বানাম্ বীরানাং

এখন পৌত্রপ্রত্যাহৃত অশ্বে বহু করিব । অতএব অবিলম্বে ক্রোধ-
পরিহারপূর্ব্বক বধুগণের সহিত তুমি বহুদর্শনে আগমন করিবে । (ন)

রাজা । অনুগৃহীত হইলাম । (প)

পরি । সৌভাগ্যক্রমে পুত্রবিজয়ে দম্পত্যী সুখী হইলেন । (ফ)

देवी । भगवदि ! परितुष्टस्मि, जं पिदरं अणुजादो मे वच्छन्नी ।

[भगवति ! परितुष्टस्मि, यत् पितरमनुजातो मे वत्सकः ।] (व)

राजा । मौद्गल्य ! ननु कलमेन यूथपतिरनुकृतः । (भ)

कञ्जु । देव ! अयं कुमारः । (म)—

प्रधाने पदे व्यवस्थित इति स्वामिसौभाग्येन त्वमतिश्लाघ्या इति भावः । वीरसुः वीरतनय-
ग्रसुः इति अर्थं शब्दः त्वं तनयात् वीरप्रधानात् वसुमित्राख्यात् पुत्रात् उपस्थितः वाच्यता-
सम्बन्धेन प्राप्तः । तथाहि पुत्रस्य सौभाग्ये नापि इदानीं त्वं सुतरां श्लाघ्यपदे व्यवस्थिता
असीति भावः । अत्र भङ्गा देव्याः स्वामिनः अग्निमित्रस्य पुत्रस्य वसुमित्रस्य च
जहावीरत्वसूचनात् पर्यायोक्तप्रलङ्कारः । वीरः पतियस्येति बहुव्रीहौ 'पत्युर्नये'ति नकार
ईप्रत्ययश्च । वीरं स्मृते या सा वीरसूरिति वीरशब्दोपपदान् सूधातोः क्तिपि रूपम् ।

(व) परितुष्टा प्राप्तसन्तोषा अस्मि अहमिति शेषः । यत् यस्मात् मे मम वत्सकः
स्नेहभाजननीभूतो मे वालः वसुमित्रः पितरं स्वीयं जनकम् अग्निमित्रम् अनुयातः अनुगतः,
तथाहि पिष्टतुल्यो वत्सो वीरो जात इत्येव हर्षकारणमिति भावः ।

(भ) कलमेन करिशिशुना, यूथपतिः करिराजः अनुकृतः सदृशीकृतः, तथाहि
यथा करिराजस्य तुलनया कलमस्य कार्यकारित्वमाश्चर्यकरं तथैव महावीरतुलनया
अस्य शिशोर्वसुमित्रस्य यवनपराजय आश्चर्यकर इति भावः । उक्तमर्थमादाय अप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ।

(म) अयं कुमारः वसुमित्रः अस्य भागस्य पद्याङ्गं नान्वयः ।

आपनि पतिर जग्न श्लाघा वीरपद्मीगणेर अग्रगण्या इहैशाहेन, आर
पूत्र इहेते 'वीरप्रभू' आथा नाभ करिनेन ॥ १७ ॥

देवी । भगवति ! वत्स ये ताहार पितार मत् इहैशाहे—इहाते
आस्लादित इहेनाम । (व)

राजा । मौद्गल्य ! करिशावक मातङ्गराज्जेर अहूकरण करिनाहे । (भ)
कञ्जु । देव ! एहै कुमार । (म)—

নৈতাবতা বীরবিজৃম্বিতেন

চিত্তস্য নো বিস্ময়মাদধাতি ।

যস্যাপ্রমৃণ্যঃ প্রভবস্বসুচৈ-

রগ্নে রপাং দগ্ধুরিবোহজন্মা ॥ ১৩ ॥

[অর্থঃ । (কুমারঃ) এতাবতা বীরবিজৃম্বিতেন নঃ চিত্তস্য বিস্ময়ং ন
আদধাতি । যস্য অপ্রমৃণ্যঃ তস্মৈ অপাং দগ্ধুঃ অগ্নেঃ জরুজন্মা ইব উচ্যৈঃ প্রভবঃ । ১৩]

১৩ । এতাবতা উক্তরূপেণ অসাধারণেন বীরবিজৃম্বিতেন বীরোচিতক্রিয়াকলাপেন
নঃ অস্মাকং চিত্তস্য মনসঃ বিস্ময়সু আশ্রয়ং ন আদধাতি জনয়তি, তদৈব কারণ-
সুপন্যস্বতি—যস্যেत्याদি । যস্য বীরস্য কুমারস্য বসুন্মিতস্য অপ্রমৃণ্যঃ অনিয়াহ্ন্যঃ
কেনচিত্ বিমর্দয়িতুমশক্য ইত্যর্থঃ । তস্মৈ অপাং জলানাম্ দগ্ধুঃ শোষয়িতুঃ জলদাহকস্য
অগ্নেঃ অনলস্য বড়বানলস্য ইত্যর্থঃ । জরুজন্মা অর্ঘ্যোঁ সুনিরিব উচ্যৈঃ উন্নতঃ প্রভবঃ
উত্পত্তিস্থানং, তথাহি যথা অর্ঘ্যোঁত্ সুনেঃ জাতস্য বড়বানলস্য সমুদ্রসলিলশোষণং
ন বিস্ময়করং তথা ত্বতঃ জাতস্য বসুন্মিতস্যাপি এতত্পরাক্রমো ন বিস্ময়কর ইতি
भावঃ । অত্র পূর্বাৰ্দ্ধপ্রতিপাদ্যার্থং প্রতি পরাৰ্দ্ধপ্রতিপাদ্যার্থস্য হেতুতয়া উপন্যাসাত্ কাব্য-
লিঙ্গমলঙ্কারঃ । স চ অন্তিমপাদপ্রস্তুতেন উপমালঙ্কারেণ সঙ্কীর্ণঃ । উপজাতির্ভূতস্মৈ
অবেদং পুরাহুতমনুসন্ধ্যম্ যথা—ভগবান্ সুনিরীর্বো নাম স্বীয়সূরস্মৈ অনলী প্রবেশ্য
পুত্রনিমিত্তং দর্শেণ মথিতবান্, ততস্ততো বজ্ররূপঃ পুত্রো জাতঃ পিতরসূরমাহ,—তাত !
জগদহং ধৃত্যামীতি । অথ ভুবনপালকো ব্রহ্মা অর্ঘ্যোঁমুপেত্য বজ্ররূপস্য পুত্রস্য বড়বাসুলি
স্থিতিং সমুদ্রজলপানঞ্চ যথাচি, অর্ঘ্যোঁসপি তং তথাকারিণং সন্দিশ্য পরিত্যজ ইতি ।

সমুদ্রশোষী বাড়বানলের উৎপাদক ঔরস্ব্যবির গ্রাশ বীহার জনক
আপনি, সেই কুমারের ঐদৃশ শৌর্যপ্রকাশ আমাদের চিত্তে বিস্তর
উৎপাদন করে না ॥ ১৭ ॥

রাজা । মৌদগল্য ! যজ্ঞসেনশ্যালমুরীকৃত্য সৌচ্যন্তাং সর্বৈ
বন্ধনস্থাঃ । (য)

কঞ্চ । যদাজ্ঞাপয়তি দেবঃ । (ইতি নিষ্কান্তঃ ।) (র)

দেবী । জয়সেনে ! গচ্ছ, ইরাবদিষ্মসুহাগং অন্তঃপুরাণং
পুত্স্ব বৃত্তান্তং শিবেদেহি । [জয়সেনে ! গচ্ছ, ইরাবতীপ্রসুখানামন্তঃপুরাণা
পুত্স্ব বৃত্তান্তং নিবেদয় ।] (ল)

[প্রতীহারী প্রস্থিতা ।] (ব)

দেবী । এহি দাব । [এহি তাবত্ ।] (শ)

(য) যজ্ঞসেনস্য শ্যালং তস্য भार्यायाः स्नातकम् उरीकृत्य आदৌ यथেষ্টभावेन
गमनमादिश्य सर्वे बन्धनस्थाः अपरे कारागारवद्धाः पुरुषाः सौच्यन्तां सुक्तिं लभ्यन्तां,
तदधिकारिभिरिति शेषः । पुत्रस्य विजयवार्ताश्रवणमहान्तस्त्रयादियं कारागारसुक्तिरिति
बोध्यम् ।

(ल) इरावतीप्रसुखाणाम् इरावतीप्रभृतীनाम् अन्तःपुराणम् अन्तःपुरमहिलानां
कथनार्थं धातुयोगे षष्ठी । पुत्रस्य वसुमित्रस्य वृत्तान्तं वर्त्तमानविजयव्यापारं निवेदय
विज्ञापय ।

(व) प्रतीहारী जयसेना, प्रस्थिता प्रस्थातुमुपक्तान्ता, आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः ।

(श) एहि आगच्छ मत्समीपे कस्यचित् संवादस्य श्रवणाय इति शेषः ।

রাজা । মৌদগল্য ! যজ্ঞসেনের শ্যালকপ্রমুখ সমস্ত কারাবদ্ধ ব্যক্তিকে
সৌচন কর । (য)

কঞ্চ । মহারাজের বেক্রপ আজ্ঞা । (এই বলিয়া প্রস্থান করিল ।) (র)

দেবী । জয়সেনে ! যাও ইরাবতী প্রভৃতি অন্তঃপুরিকাদিগকে পুত্রের
বিজয়সংবাদ জ্ঞাপন কর । (ল)

[প্রতীহারীর প্রস্থান] (ব)

প্রতী । (প্রতিনিহত্য ।) হুঅস্মি । [ইয়মস্মি ।] (৬)

দেবী । (জনান্তিকম) । জং মএ অসৌঅদৌহলণিঅৌএ মালবিকাপ্রাপ
পড়িষাদং, তং সৌ অহিজণং অ ণিবেদিঅ মহ বঅণেণ ইরাবদিং
অণুণেহি । এতু অহং সচ্চাদৌ য বিব্ভংসিদব্বেন্তি । [যন্মযা
অশোকদৌহদনিয়োগে মালবিকায়াঃ প্রতিজ্ঞাতং, তত্ অস্যা অমিজনং চ নিবেদ্য সম
বচনেন ইরাবতীমনুনয় । ত্বয়া অহং সত্যান্ন বিব্ভংগয়িতব্যেতি ।] (স)

(৬) প্রতিনিহত্য গমনাত্ পরাহত্য, ইয়ম্ অস্মি অহমিতি শিষ্যঃ । কথয়তু ভবতৌ
ইতি ভাবঃ ।

(স) অশোকস্য অষ্টদ্বীতপুণ্ড্রস্য তপনৌযাশোকস্য দৌহদায পাদপ্রহাররূপদৌহদ-
ব্যাপারায় নিয়োগে নিদেশকালী, মালবিকায়াঃ সম্বন্ধে যত্ বস্তু তस्याঃ অমিপ্রতদানরূপং
প্রতিজ্ঞাতম্ উত্তরকালকর্তব্যতয়া উপন্যস্তং, তত্ প্রতিজ্ঞাতং বস্তু অस्याঃ মালবিকায়াঃ
অমিজনং মহাবংশসম্ভবস্ত নিবেদ্য বিজ্ঞাপ্য, সম বচনেন মদৌযবচনানুসারেণ, অনুনয়
সাত্বনাবাগ্ধেণ বোধয়, ত্বয়া ইরাবত্যা সত্যাত্ প্রতিজ্ঞায়াঃ ন বিব্ভংগয়িতব্য
স্বলয়িতব্য, তথাহি ত্বং যদি অত্র বেরমাচরন্তী মালবিকায়াঃ অমিপ্রতদানং
নানুমন্দেধ্যাঃ তদা অহং সত্যম্ভট্টা ভবেয়মিতি মমৌপরি ক্লপা কুর্বাণা অসম্মতিং পরিহরঃ
ইতি ভাবঃ । এতাবদনুনয়প্রক্রমেণ ফলতৌ রাজ্ঞে মালবিকায়া দানম্ অনুনয়নামিতি
তাত্পর্যং প্রतीयতে ।

দেবী । এদিকে আইস । (শ)

প্রতী । (প্রত্যাবর্তন করিয়া) এই আমি আসিয়াছি । (ষ)

দেবী । (জনান্তিকে) অশোকের দৌহদসৎকারের আদেশকালে
আমার অঙ্গীকারের কথা এবং ইহার উচ্চবংশের কথা জানাইয়া আমার
বাক্যে ইরাবতীকে সবিনয়ে বলিবে যে, তুমি আমাকে সত্যব্রষ্ট করিও
না । (স)

প্রতি । জং দেবী আণবেদি । (ইতি নিষ্কম্য পুনঃপ্রবিষ্য ।) ভট্টিণি !
পুত্তবিজয়নিমিত্তেণ পরিতোষেণ অন্তোত্তরাণং আহরণাণং
মজ্জসল্লি संबুত্তা । [যত্ দেবী আজ্ঞাপয়তি । ভবি ! পুত্তবিজয়নিমিত্তেণ
পরিতোষেণ অন্তঃপুরাণাসামরণানাং মজ্জসল্লি সংবুত্তা ।] (হ)

দেবী । এতং কিং অচ্চরিশ্রং ? সাধারণো গং অব্ভুদত্তো । [এতত্
কিনাচ্চর্যম্ ? সাধারণো নন্বভুদত্তঃ ।] (চ)

প্রতী । (জনান্নিকম্ ।) ভট্টিণি ! ইরাবদী বিস্ববেদি—সরিসং
কল্ পহুদীএ পহুবন্তীএ তব বশ্রণং । সংকম্পিড়ে গা জুজ্জদি
অস্বহা কাটু'ত্তি । [ভবি ! ইরাবতী বিজ্ঞাপয়তি—সদৃশং খলু পৃথিব্যাঃ
প্রভবন্ত্যাস্তব বচনম্ । সঙ্কল্পিতে ন যুজ্যতে অন্যথা কর্তুমিতি ।] (ক)

(হ) পুত্তবিজয়নিমিত্তেণ বসুমিবস্ব বিজয়সম্মানজন্যেণ পরিতোষেণ সন্তোষেণ
অন্তঃপুরাণাসু অন্তঃপুরিকাণাং স্ত্রীণাম্ আভরণানাং অলঙ্কারাণাম্ অন্তঃপুরিকাণ-
প্রতিপাদিতানাং ভূষণানামিত্যর্থঃ । মজ্জসল্লি পেটিকা অস্বি, তথাহি অন্তঃপুরিকা মজ্জ
পরিতোষেণ বহ্ননলঙ্কারান্ প্রদত্তবস্ব ইতি ভাবঃ ।

(চ) এতত্ জাতরূপং বস্তু কিং কীটশম্ আশ্রয়ং বিষয়করম্ অভুদত্তঃ এষা পুত্তস্ব
উদ্রতিঃ, সাধারণঃ সর্বাসামিব অস্মাকসন্তঃপুরিকাণাং সমানঃ, অতএব এতাবান্
আনন্দঃ ।

(ক) তব বচনং প্রতীহারীমুখেন প্রেপিতং সাললিকায়া অমিপ্রোতদানবিষয়কং
বাক্যমিত্যর্থঃ । অথবা প্রাক্প্রতিজ্ঞায়া বচনমিত্যর্থঃ । পৃথিব্যাঃ প্রভবন্ত্যাঃ সর্বস্যাং

প্রতী । দেবী যেকুপ আদেশ করেন । (এই বলিয়া প্রহরান ও
পুনরায় প্রবেশ করিয়া) দেবি ! পুত্তবিজয়ের আনন্দে অন্তঃপুরিকাগণ
প্রভূত ভূষণ পুরস্কার করিয়া আমাকে অনঙ্কারের পেটিকা (সিন্দুক) স্বরূপ
করিয়াছেন । (হ)

দেবী । ইহা আর আশ্চর্যের কথা কি ? এ স্থখ সকলেরই সমান । (ক)

দেবী । ভগ্নবন্দি ! তুং অণুমদা ইচ্ছামি অজ্জসুমদিণা
পড়মসংকপিটং মালবিন্দ্রং অজ্জতত্স পড়িবাদেদুং । [ভগবতি !
ত্বয়া অনুমতা ইচ্ছামি আৰ্য্যসুমতিনা প্রথমসঙ্কলিতাং মালবিকাসাৰ্য্যপুত্ৰস্ব
প্রতিপাদয়িতুম্ ।] (খ)

পরি । ইদানীমপি ত্বমেবাস্থাঃ প্রभवसि । (গ)

পৃথিৱ্যাং প্রমুপাদমধিকৃত্বা ইত্যর্থঃ । সড়শং যোগ্যম্ । অথবা “ত্বয়া অহং সত্যাত্ ন
বিশ্বংপ্রযিতব্য” ইতি বচনং সড়শং, তথ্যেব সত্যভঙ্গভয়ং যুজ্যতে সড়ত্বাশ্রয়ত্বাদিত্য
भावः । সংকল্যিতৈকত্বতয়া অবধারিতৈবস্তুনি বিষয়ে অন্যথা অন্যभावः कर्तुं न
युज्यते सर्वथा संकल्पितं रक्षितव्यम् अतो ममात्र कथममम्रमितिः स्यादिति भावः ।

(খ) ত্বয়া অনুমতা আজ্ঞতা রাজ্ঞে মালবিকাদানবিষয়ে আদিষ্টা সতীত্যর্থঃ ।
প্রথমসংকলিতাম আদৌ এব আৰ্য্যপুত্ৰস্ব দাতব্যতয়া নিশ্চিতাম, আৰ্য্যপুত্ৰস্ব প্রতি-
পাদয়িতুং, মালবিকায়াং চারিণ্যাঃ যথেষ্টবিনিয়োগাহংত্বপ্রসঙ্গত্বাभावविज्ञानात् आर्य-
पुत्रस्येति षष्ठीप्रयोगः । परे तु चतुर्थार्थे षष्ठीति पिङ्गलवचनात् षष्ठीमाहुः ।

(গ) ইদানীমপি পরিচিতবংশমর্থ্যাদায়ামপ্যস্থানিমিত্তি, ন কেবলম্ অজ্ঞাতপরিচয়া-
বস্থায়াং নিজপরিচারিকালৈন জ্ঞানকাল এব ইতি भावः । त्वमेव न अहमपीति ।
अस्थाः मालविकायाः सम्बन्धे प्रभवसि प्रभुतां गच्छसि । तथाहि त्वमेव अन्यस्य कस्यापि
मतमनपेक्षैव यथेष्टमस्या नियोगे समर्थमिति तत् यथेष्टमेव प्रतिपाद्यतामिहं राज्ञ
इति भावः ।

প্রতী । (জনান্তিকে) দেবি ! ইরাবতী জানাইতেছেন যে, আপনার
বাক্য, সমস্ত পৃথিবীর প্রভুশক্তিমতী রাণীরই যোগ্য । সঙ্কলিত বিষয়ের
অজ্ঞতা করা উচিত নহে । (ক)

দেবী । ভগবতি ! আৰ্য্য স্মৃতি প্রথমে বাহ্যিক বিষয় সঙ্কল্প করিয়া-
ছিলেন—আপনি অনুমোদন করিলে, সেই নানবিকাকে আৰ্য্যপুত্রের হস্তে
দান করিতে ইচ্ছা করি । (খ)

देवी । (मालविका हस्तं गृहीत्वा ।) इदं अज्जउत्तो पिअणिवेदणाणु-
रुबं पारितोसिअं पड़िच्छु । [इदमार्थपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारि-
तोषिकं प्रतीच्छतु ।] (घ)

[राजा व्रीडां नाटयति ।]

देवी । (सम्मितम् ।) किं अबधीरेदि अज्जउत्तो । [किमवधीरयति
आर्यपुत्रः ।] (ङ)

विदू । भोदि ! एसो लोअव्ववहारो । सव्वो णववरो लज्जादुरो
होदि । [भवति ! एष लोकव्यवहारः । सर्वो नववरो लज्जातुरो भवति ।] (च)

[राजा विदूषकमवेचते ।] (छ)

(घ) हस्तं हस्तावच्छेदेन । अवच्छेदे सप्तमी । प्रियनिवेदनस्य पुत्रविजयविज्ञापनस्य
अनुरूपं योग्यं पारितोषिकं पुरस्कारं प्रतीच्छतु गृह्णातु । इदं मालविकारूपं वस्तु ।

(ङ) सम्मितं राज्ञः व्रीडासवलीक्य इति शेषः । अवधीरयति प्रत्याचष्टे सया
प्रतिपादितां मालविकामिति शेषः । परिहासवचनमेतत् ।

(च) एष वक्ष्यमाणः लोकव्यवहारः लौकिको नियमः, नवः अचिरं परिणयवद्धः
वरः कन्यायाः स्वामी लज्जातुरः व्रीडायुक्तः भवति, अतएव अस्य नववरस्य व्रीडावशात्
मालविकाया ग्रहणवैमुख्यमिति भावः ।

(छ) विदूषकात् अवेचते पश्यति विदूषकं राज्ञीवाक्यमुत्तरयितुं दृष्ट्या प्रयोजयति ।

परि । एथनओ आपनिहै ईहार कर्त्ता । (ग)

देवी । (मालविकार इतुधारणपूर्वक) आर्यापुत्र ! এই প্রিয়সংবাদের
অনুরূপ পারিতোষিক গ্রহণ করুন । (ঘ)

[রাজা লজ্জার অভিনয় করিলেন ।]

দেবী । (ঐষং হাশ্বের সহিত) আৰ্যাপুত্র কি অবহেলা
করিতেছেন ? (ঙ)

বিদু। অহ দেবী এষ কিদম্পণিব্বিসেসং দিস্সদেবীসহ
মালবিশ্রং অত্তমবং পড়িগহিদ্দুং ইদি । [অথ দেব্যা এব কৃতাত্ম-
নির্বিণ্ণেণাং দত্তদেবীশব্দং মালবিকামত্ৰমবদ্যন্তি প্রতিগৃহীতুমিচ্ছতি ।] (জ)

দেবী। এদাএ রাজদারিআএ অহিজণেণ এষ দিস্সো দেবী-
সহো । কিং পুনরুত্তেণ ? [এতস্যা রাজদারিকায়া অভিজনেনৈব দত্তো দেবী-
শব্দঃ । কিং পুনরুত্তেণ ?] (ক)

(জ) বিশেষঃ মেদঃ তস্য অभावো নির্বিণ্ণম্ অব্যয়ীभावसमासः । কৃতং আत्मনা
সহ নির্বিণ্ণেণ যস্য তথাভূতাং, দত্তঃ আরোপিতঃ দেবীশব্দঃ বাচ্যতয়া দেবীতি
আনুপূর্ব্বোবিশিষ্টবর্ণাঃ যত্র তথাভূতাম্, অত্ৰমবদ্যন্তি মাননীযো রাজা প্রতিগৃহীতুং ত্বত্তঃ
প্রতিগৃহ্য কৰ্ত্তুম্ ইচ্ছতি, নতু অদত্তদেবীশব্দাম্ অকৃতাত্মনির্বিণ্ণেষাঞ্চ ইতি ভাবঃ ।
অথবা ত্বং যতঃ ইমাম্ আত্মনো নির্বিণ্ণেণ পশ্যসি দেবীযোগ্যতাচ্ছ লভ্যসি অতএব
রাজা গৃহ্ণাতি ইতি ধারিষ্যামাদরাতিশয়প্রকাশকং বচনম্ ।

(ক) এতস্যা রাজদারিকায়া রাজকুমার্যা মালবিকায়াঃ অভিজনেন কৌলীন্ত্যে নৈব
দেবীশব্দঃ রাজীশব্দश्च दत्तः, तथाहि अस्या अभिजनानुगुणतया देवीशब्द एवाव युज्यते
इति भावः । राजदारिकापदेन मालविकाया उल्लेखः तदीयाभिजनसूचका इति न
साधारण्यबोधोदात्तलङ्घनानि । किं पुनरुत्तेन पुनः तस्य आहृत्या किं फलम् अपितु न
किमपि, तथाहि मम उक्तिमपेक्ष्य अलं देवीशब्दभाजनं स्वयमेवेयं जाता तदगृह्यताम्
आर्यपुत्रेण इति भावः ।

বিদু। ওগো এইরূপই লোকের রীতি। সকল নূতন বরই
লজ্জাতুর হয়। (চ)

রাজা। (বিদুষকের দিকে দৃষ্টি করিলেন।) (ছ)

বিদু। দেবীশব্দ প্রদান করিয়া রাজ্যই মানবিকাকে নিজের সমান
করার পর ইনি উহাকে গ্রহণ করিতে ইচ্ছা করেন। (জ)

परि । मा मैवम् । (ज)

अप्याकरसमुत्पन्नो रत्नजातिपुरस्कृतः ।

जातरूपेण कलप्राणि स हि संयोगमर्हति ॥१८॥

[अन्वयः । कल्याणि ! आकरसमुत्पन्नः अपि सः रत्नजातिपुरस्कृतः जातरूपेण हि संयोगम् अर्हति । १८]

देवी । (स्मृत्वा ।) मरिसेदु भअवदी । अब्भुदअकहाए पढमं अव-
गुगुहणं वसणं गालक्खिदं । जअसेणे ! गच्छ दाव पत्तोस्सं

(ज) एवम् उक्तदृष्टं मा मा निषेधातिशये द्विकृतिः । कथय इति शेषः ।

१८ । निषेधे हेतुमाह—अप्याकरेत्यादिना । हे कल्याणि ! आकरात् खनिस्थानात् समुत्पन्नः जातः अपि सः सुप्रशस्तः, प्रसिद्धार्थं तच्छब्दः अतो न यच्छब्दापेक्षा । रत्नजातिषु मणिजातिषु पुरस्कृतः प्रधानतां नीतः, मणिप्रधानमित्यर्थः । जातरूपेण स्वर्णेन सम्भूतेन रूपेण च संयोगं समागमम् अर्हति । तथाहि खनिजातस्य मणेः सुवर्ण-समागम इव उच्चवंशसम्भूताया अस्या मालविकाया अपि राजसमागमः सुतरां प्रशस्तिं धत्ते इति भावः । अत्रायमभिप्रायः यथा—हे देवि ! तदेव शापद्वारायुक्ततया अद्य मालविका राजपरिग्रहत्वमाप्तुं युज्यते, अन्यथा यदि त्वमत्र असम्पत्तिं वह्निधातुदा कौलौन्ध्या नास्याः किं क्रियेत इति । अत्र अप्रस्तुतमणिकाञ्चनयोगप्राशस्त्यवर्णनेन प्रस्तुत-राजमालविका-समागमप्राशस्त्यप्रतिपादनात् अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।

(ट) सर्पयुतु चमां कुरुताम्, अमुदयस्य पुत्रसम्बन्धिनो विजयस्य कथया वार्त्तया पुत्रविजयमहीतृसवानन्देन इत्यर्थः । प्रथमम् अवगुगुहणम् अवगुगुहणसाधनं वसनं वस्त्रं

देवी । এই রাজকণ্ঠার উচ্চবংশই ইহাকে দেবী-পদ দান করিয়াছে,
পুনরায় সে কথার কি প্রয়োজন ? (ক)

পরি । না, না । (ঞ)

খনিতে উৎপন্ন হইলেও রত্নসমূহের মধ্যে শ্রেষ্ঠ মণিতে (শোভা
বৃদ্ধির জন্য) স্বর্ণসংযোগের প্রয়োজন হয় । ॥১৮॥

উবণিহি । [মর্ষয়তু ভগবতী । অমৃদয়কথয়া প্রথমম্ অবগুণ্ঠনং বসনং
নালবিতম্ । জয়সেনে ! গচ্ছ তাবত্ পবীর্ণমুপনয় ।] (৪)

প্রতী । জং দেবী আণবেদি । (ইতি নিষ্ক্রম্য পবীর্ণং গৃহীত্বা পুনঃপ্রবিষ্য ।)

দেবি ! এদং । [যদেবী আজ্ঞাপয়তি । দেবি ! এতত্ ।] (৪)

দেবী । (মালবিকামবগুণ্ঠনবর্তীং ক্রুত্বা ।) অল্লভন্তো দাণি ইমং পড়ি-
চ্ছতু । [আর্থ্যপুত্র ! ইদানীমিমাং প্রতীচ্ছতু ।] (৬)

রাজা । ত্বচ্ছাসনং প্রত্যনুরক্তা বয়ম্ । (অপবার্থ্য ।) হন্ত !
প্রতিগৃহীতা । (৬)

ন আলবিতং স্মৃতং, তদানন্তু বিস্মৃতমিত্যর্থঃ । তদ্বিষ্ণুরাজনিলাপরাধং মে মর্ষয়তু
ভবতী ইত্যর্থঃ । পবীর্ণং কৌষেয়বসনম্ উপনয় উপস্থাপয় অবগুণ্ঠনসাধনায়
ইতি শेषঃ ।

(৪) এতত্ ত্বয়া কথিতং পবীর্ণম্ আনীতমিতি শেষঃ ।

(৬) অবগুণ্ঠনবর্তীং পবীর্ণেন অবগুণ্ঠিতাং, পরিণয়ীন্মুখ্যাঃ ক্রুসার্থ্যাঃ অব-
গুণ্ঠনাচারাৎ তথা কারণম্ । ইদানীং বিবাহীপত্র্যগ্নিপু ক্রুসার্থ্যাঃ অবগুণ্ঠনাদি-
অপারিপু নিষ্পন্নপু সত্সু ইত্যর্থঃ । ইমাং মালবিকাং প্রতীচ্ছতু পরিগ্রহত্বেন পরিগৃহীতু ।

(৬) তব শাসনম্ আদিষ্টং প্রতি বহুং সর্থী এব অনুরক্তাঃ অনুরাগবন্তাঃ, বহুবচনং
রাজা: সর্বেষাঞ্চ পরিজনানাং বশ্যতাপ্রতিপাদনে রাজ্ঞা গৌরবান্বেষমুদ্ভবিতুম্ ।

দেবী । (স্মরণ করিয়া) ভগবতী ক্রমা করুন । সূত্রে কথায়
প্রথমে অবগুণ্ঠন বস্ত্রের বিবরণ লক্ষ্য করি নাই । জয়সেন ! বাও, শীঘ্র
ধৌত কৌষেয় বসন আনয়ন কর । (৬)

প্রতী । দেবী যে রূপ আদেশ করেন, (প্রস্থান ও ধৌত কৌষেয়
বসন লইয়া পুনঃ প্রবেশ করিয়া) দেবি, এই বে । (৬)

বিদু। অহো ! দেবীে অণুজলদা ধারিণীে । [অহো ! দেব্যা
অনুকূলতা ধারিণ্যাঃ ।] (খ)

[দেবীে পরিজনমবলোকয়তি ।] (ত)

পরিজনঃ । (মালবিকাসুপেত্য) জেদু জেদু মট্টিনী । [জয়তু জয়তু
মট্টিনী ।] (থ)

তথাহি তবাদেশাদেবা গৃহ্যতে ইতি এতেন মালবিকাসু প্রতি আত্মনা ভূয়ান্ অনুরাগো
ধারিণ্যাঃ সমীপে প্রকাশ্যতে । হন্ত হৃদ্যতিশয়ে, প্রতিগৃহীতা পরিগ্রহরূপেণ এষা
মালবিকা ইতি শব্দঃ । লজ্জাবশাত্ অপবিত্র্য উক্তম্ ।

(খ) অহো আশ্চর্য্যে, দেব্যা ধারিণ্যাঃ অনুকূলতা অনুকূলক্রিয়াপ্রদ্বত্তিঃ, তথাহি
দুর্লভমিদমন্যাসু রমণীষু স্বথমেব সপত্নীকরণাদিতি ভাবঃ ।

(ত) পরিজনং পরিবারান্ অবলোকয়তি তং প্রতি চক্ষুঃ পাতয়তি, অবলোকনহেতুয
মালবিকাসু মিতানী যথোচিতরাজ্যজ্ঞানযোগেন ব্যবহারেণ অর্থার্থস্ব ইত্যমিপ্রাথঃ ।

(থ) মট্টিনীতি “দেবীে কৃতাভিষেকায়া নিতরাসু চ মট্টিনী”তি নিয়মেন মালবিকাসু
অভিষেকস্য অজাতত্বাত্ মট্টিনীশব্দে ন নিবৃত্তঃ ।

দেবী । (মালবিকাকে অবগুষ্ঠনবতী করিয়া) আশীপুত্র ! এখন
ইহাকে গ্রহণ করুন । (ড)

রাজা । আমি তোমার আদেশের অনুবর্তী । (অপবারণ করিয়া)
এই গ্রহণ করিলাম । (ঢ)

বিদু । অহো ! দেবীে ধারিণীর কি উদরতা ! (ণ)

দেবী । (পরিজনবর্গের দিকে দৃষ্টিপাত করিলেন) । (ত)

পরিজনবর্গ । (মালবিকার নিকটে যাইয়া) রাণীর জন্ম হউক, জন্ম
হউক । (থ)

[দেবী পরিব্রাজিকাং নিরীচতে ।] (দ)

পরি । দেবি ! নৈতচ্চিত্রং ত্বয়ি । (ধ)

প্রতিপক্ষেণাপি পতিং সেবন্তে ভর্তৃবৎসলাঃ সাধ্বাঃ ।

অন্যসরিताমপি জলং সমুদ্রগাঃ প্রাপয়ন্ত্যুদধিঞ্চ ॥ ১৮ ॥

[অর্থঃ । ভর্তৃবৎসলাঃ সাধ্বাঃ প্রতিপক্ষেণ অপি পতিং সেবন্তে । সমুদ্রগাঃ অন্যসরিताমপি জলম্ উদধিঞ্চ প্রাপয়ন্তি । ১৮ ।]

(দ) আত্মনৈব আত্মনঃ সপত্ন্যাঃ বিধানাত্ আদ্যৈঃবিজ্ঞাপনার্থমিহ পরিব্রাজিকাং পঙ্খিতকৌশিকীং নিরীচতে অবলোকয়তি ।

(ধ) এতৎ আত্মনা আত্মনঃ সপত্নীবিধানং ত্বয়ি অত্মদারায়াং দেব্যাং ত্বয়ীতি জ্ঞায়তে । ন চিত্রম্ আশ্চর্য্যকরং, তব ইদং ন বিগেহেণ অস্বাভাবিকমিহ প্রতিপাতীতি ভাবঃ ।

১৮ । কথমিত্যাকাঙ্কানিবর্ত্তনায় সামান্যতঃ সাধ্বীচরিতং প্রকাশ্য বাচ্যং প্রসূতি—প্রতীত্যাदिना । ভর্তৃবৎসলাঃ স্বামিহেহপরাযণাঃ সাধ্বাঃ পতিব্রতাঃ রমণ্যঃ প্রতিপক্ষেণ আত্মনঃ প্রতিকূলেণ অপি বস্তুনা পতিং স্বামিনং সেবন্তে আরাধয়ন্তি, তথাহি পতিব্রতাঃ স্বামিসন্তোষমৈব সবার্থং মন্যমানাঃ আত্মনো হিতমহিতং বা বিবেচয়িতুং ন পারয়ন্তি, অতএব ত্বয়া পতিব্রতয়া স্বামিনো হৃদয়গতং বস্তু আত্মনঃ প্রতিকূলমপি সন্ধ্যায় পতি-ব্রতৌচিতং চরিতসুদুর্ভাসিতমিতি ভাবঃ । তমেবার্থং দৃষ্টান্তেন দ্রষ্টয়তি—অন্যেত্যাদিনা । সমুদ্রং গচ্ছন্তি যাঃ তাঃ সমুদ্রসুখমভিপশ্খিতাঃ সরিতঃ অন্যসরিताম্ অপরাণামপি নদীনাং জলম্ উদধিঞ্চ সমুদ্রং প্রাপয়ন্তি নয়ন্তি, অব পতিব্রতায়াঃ প্রতিপক্ষেণ পতিসেবন-মিহ সমুদ্রগায়াঃ সরিতঃ অন্যসরিতো জলস্যপি সমুদ্রে প্রস্থাপনমিতি বিশ্বানুবিস্ব-ভাবপ্রত্যয়াৎ দৃষ্টান্তালঙ্কারঃ । কেचित্তু সমুদ্রগাণাং সরিতা নাথিকাত্বব্হাৱস্য উদধেয়

(দেবী পরিব্রাজিকাকে অবলোকন করিলেন) । (দ)

পরি । দেবি ! তোমাতে ইহা বিচিত্র নহে । (ধ)

(प्रविश्य निपुणिका ।) जेदु भट्टा । इरावती विस्ववेदि—जं
उबआरादिक्रमेण तदा भट्टिणो अवरद्धा, तं सअं एव्व भत्तुणो
अणुजलं णाम आअरिदं । संपदं पूसमणोरहेण भत्तुणा
पसादमेत्तेण संभावइदब्बेत्ति । [जयतु भर्त्ता । इरावती विज्ञापयति—
यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्त्तुरपराद्धा, तत् स्वयमेव भर्त्तुरुज्जलं नाम मया आचरितम् ।
साम्प्रतं पूर्णमनोरथेन भर्ता प्रसादमात्रेण सम्भावयितव्येति ।] (न)

पतिव्यवहारस्य अन्यसरिताश्च सपत्नीव्यवहारस्य प्रत्ययात् समासोक्तिलिङ्गहेतुका,
तन्मूल्य अर्थान्तरन्यास एव विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः । अत्र पतिशब्दस्य रक्षण-
कर्त्तृपरत्वात् भर्त्तृशब्दस्य च पोषणपरत्वात् वात्सल्यं सेवाश्च प्रति हेतुत्वदर्शनाय
तत्पदोपन्यासात् वैचित्र्याधायकत्वेन दोषास्मरणम् । उदघ्नैर्जलाश्रयत्वयोग्यतया तत्र
जलप्रस्थापनमुचितमिति औचित्यप्रकाशनाय उदधिपदम्, याः सरितः समुद्रे प्रति
गच्छन्ति तासां “सरन्ति” इति व्युत्पत्तिप्रतिपादार्थभूतजदीनां साहचर्यं युक्तमिति
प्रतिपत्तये च तत्तत्पदाभिधानं सार्थकमेव तदनिवर्गे तादृशार्थवैचित्र्याहानिसम्भवात् न
प्रकृते दोषलेशस्यर्गोऽपि । अनुरूपदोषो यथा माघकवेः “महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भज-
मानान् रिपून्पि । सपत्नीः प्रापयन्त्यस्त्रिं सिन्धवो नगनिबन्धा” इति । आर्या जातिः ।

(न) यत् यस्मात् उपचारस्य अभ्यर्थनस्य भवत्सम्मानरक्षणस्य इत्यर्थः । अतिक्रमेण
उल्लङ्घनेन, तदा भवता प्रस्तुतस्य रोपनाशहेतोरनुनयस्य काले भट्टिनो इरावतो अपराद्धा
कृतापराधा, तत् तस्मात् स्वयमेव आत्मप्ररोचनया एव न तु परस्य कस्यापि उपदेशेन
इति भावः । भर्तुः स्वामिनः तत्र अनुज्जलं मनस्तुष्टिविधायकं वस्तु मालविकायास्तत्पि

पतिर प्रति अन्नरक्ता साक्षीगण प्रतिबन्धि-(सपत्नी)दिगेर सहितं
पतिर सेवा करेन । समुद्रगामिनी नदीसकल अपर नदीर जनं समुद्रेर
सहित सन्निहित करिषा देय ॥१२॥

দেবী। গিণ্ডগিয় ! অবস্স' সে সেবিদং অজ্জত্তো জাণিস্সদি ।

[নিপুণিকে ! অবশ্যমত্যাঃ সেবিতমার্য্যপুত্রো জাষ্যতি ।] (প)

নিপু । অগুগিহীদহ্মি । [অনুগৃহীতামি ।] ইতি নিশ্চিন্তা । (ফ)

প্রতিপাদনরূপম্ আচরিতং সম্পাদিতং দেব্যা अभिमतप्रदानेन इति भावः । साम्प्रतं मालविकायाः प्रतिपादने सम्पन्ने सति पूर्णमनोरथेन सफलकामेन भर्त्रा स्वामिना, प्रसादमात्रेण अनुग्रहमात्रेण नतु पूर्ववत् सातिशयप्रणयेनापि तत्प्रणये सम्प्रति नव-परिणीताया एव अधिकारादिति भावो व्यज्यते, सम्भावयितव्या संवहेनोया, तथाहि तदानीन्तनीम् उपचारलङ्घनजन्यामसन्तुष्टिं परिहाय अस्मासु मानसं प्रसादं व्यवस्थापयेया इति भावः ।

(প) অত্যাঃ ইরাবত্যাঃ সেবিতম্ অনুনয়াতিশয়ম্ অবশ্য' নিশ্চিতসেব আৰ্য্যপুত্রঃ জাষ্যতি যহীষ্যতি, তথাহি আৰ্য্যপুত্রঃ অত্যা অনীনানুনয়েন পূৰ্ব্বেকৃতসুপচারাতিক্রমং বিচ্যুত্ব যথাপূৰ্ব্বেমত্যাং প্রসাৎ স্থাপয়িষ্যত্যেব । এতচ্চ রাজ্ঞঃ প্রস্তুতে বিষয়ে প্রবৰ্ত্তনাথ ইরাবত্যাঃ প্রবোধনায় চ নিপুণিকাসুহৃদ্য দেব্যা বচনম্ ।

(ফ) অনুগৃহীতা কৃতপ্রসাदा अस्मि अहमिति शेषः । स्वीयायाः भर्त्रा अनुग्रहेण एव आत्मनि अनुग्रहः स्यात् परिजनानां भर्तृजनसुखदुःखभागिन्यनियमात् ।

(নিপুণিকার প্রবেশ)

নিপু । মহারাজের জয় হউক । ইরাবতী নিবেদন করিতেছেন যে, আমি সেই সময়ে শিষ্টাচার লঙ্ঘন করিয়া প্রভুর নিকট অপরাধ করিয়াছি । সেই জন্ত সম্প্রতি দেবীর মনোমত কার্য্য সম্পাদনে মহারাজের মনস্তৃষ্টি করিলাম ; এখন পূৰ্ণমনোরথ মহারাজ মাত্র প্রসন্নচিত্তে যেন আমাকে সংবর্দ্ধিত করেন । (ন)

দেবী । নিপুণিকে ! অবশ্যই আৰ্য্যপুত্র ইহার আত্মগত্য অরণ্য রাখিবেন । (প)

परि । देव ! अमुना युक्तसम्बन्धेन चरितार्थं माधवसेनं
सभाजयितुं गच्छामः । (व)

देवी । भगवदौषण जुत्तं अह्मे परिचत्तुं । [भगवत्या न युक्त-
मस्मान् परित्यक्तुम् ।] (स)

राजा । भगवति ! मदीयेष्वेव लेखेषु तत्रभवतस्त्रामुद्दिश्य
सभाजनाचराणि पातयिष्यामः । (म)

(व) अमुना इदानीमेव सम्पन्नेन युक्तेन सुयोगीन परस्परयोः समुचितेन सम्बन्धेन न
मालविकाग्रिमित्रयोः परिणयरूपेण चरितार्थं कृतकृत्यं तस्यापि अस्मिन्नेव विषये
सातिशयाभिलाषात् इति भावः । अथवा युक्तसम्बन्धेन यज्ञसेनमाधवसेनयोः अर्द्धराज्य-
निष्पादनतः सञ्जातेन केनचित् सम्पर्कान्तरेण, अथवा अमुना युक्तसम्बन्धेन मालविकायाः
राजा परिणयेन उत्पन्नो यः परस्परं श्यालभगिनीपतिसम्बन्धः तेन । सभाजयितुं
प्रोणयितुं गच्छामः वयमिति शेषः । 'वास्मद' इति बहुवचनमिति । तथाहि अत्र
युष्माकं कोऽभिप्रायः इति प्रश्नो व्यज्जते ।

(भ) परित्यक्तुं परित्यज्य गन्तुं न युक्तं न उचितं, तथाहि भवत्याः गमने नास्ति
मम अभिमतमिति भावः ।

(म) मदीयेषु मया तत्र प्रेषयितव्येषु । लेखेषु पत्रेषु त्वाम् उद्दिश्य तवैव तत्-
प्रयोगकारित्वं निर्वर्ण्य तत्रभवतः माननीयस्य माधवसेनस्य सभाजनाचराणि प्रीतिज्ञापक-
वाक्यानि पातयिष्यामः लेखिष्यामः । तत् कथमिव गन्तुमिच्छति भवतीति भावः ।

निपु । अन्नगृहीत इहेनाम । (एहे वनिष्ठा निष्ठा इहेन) । (क)

परि । महाराज ! एहे समुचित सशक्त द्वारा पूर्णकाम माधवसेनके
सशर्कना करिते याहेव । (व)

देवी । आमादिगके परित्यागं करा भगवतीर उचित नहे । (भ)

পরি। যুবयोঃ স্নেহাৎ পরবানয়ং জনঃ । (য)

দেবী আणवेदु अज्जउत्तो—भूओवि दे किं पिअं उवहरिस्स ?

[आजापयतु आर्यपुत्रः—भूयोऽपि ते किं प्रियमुपहरिष्यामि ?] (र)

রাজা। মম এতাবদেব প্রিয়ম্ । (ল)

—০—

भरतवाक्यम् । (व)—

(য) অর্থং মনুস্বরূপো জনঃ, যুবयोঃ রাজস্বব দেব্যায় ধারিण्याঃ, স্নেহাৎ প্রণয়ানু
এতাবৎকালীন উপচিন্তাত্ প্রণয়বিশিষ্টাদিত্যর্থঃ । পরবান্ পরাধীনঃ তদ্রাজমস্মি
প্রণয়মুচ্ছিত্য গন্তুমন্যেব বসেয়মিতি ভাবঃ ।

(র) ভূয়ঃ অপি পুনরপি মালবিকাং তব আর্য্যাপদে প্রতিষ্টাপ্য কৃতমেকং প্রিয়ম্, অতঃ-
পরং কিং প্রিয়ং প্রীতিজনকং বস্তু উপহরিষ্যামি উপহাররূপেণ তব উপনেষ্যামি ইত্যর্থঃ ।

(ল) মম এতাবৎ এতন্মাত্রমেব তাবৎ সৰ্ব্বং প্রিয়ং প্রীতিজনকং বস্তু, তথাহি
অন্যেব মম সর্বপ্রিয়বস্তুলাভজন্যঃ সন্তোষঃ প্রাপ্তভূত ইতি ভাবঃ ।

(ব) भरतवाक्यमिति आदौ यथा नटेन नान्दी कर्त्तव्या तथा अन्तेऽपि सभ्यादीनां
मङ्गलाशंसनं कर्त्तव्यम्, अतएव भरतवाक्यमित्युक्ता नटकतत्वं प्रकृतस्य प्रत्याश्रितम् ।

রাজা। ভগবতি ! আমার পত্নেই আপনার হইয়া তাঁহার নিকট
সংবর্দ্ধনাবাণ্য লিখিয়া দিব । (ম)

পরি। আপনাদের উভয়ের স্নেহে আমি বশীভূত হইয়া পড়িয়াছি । (য)

দেবী। আৰ্য্যপুত্র ! আদেশ করুন, আপনার আর কি প্রিয় অনুর্ত্তান
করিব ? (র)

রাজা। আমার ইহাই যথেষ্ট প্রিয় অনুর্ত্তান । (ল)

—০—

ভরতবাক্য । (ব)—

त्वं मे प्रसादसुमुखीभव देवि नित्य-

मेतावदेव मृगये प्रतिपच्चहेतोः ।

आशास्यमभ्यधिगमात् प्रभृति प्रजानां

संपद्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्ते ॥ २० ॥

[अन्वयः । देवि ! त्वं नित्यं मे प्रसादसुमुखीभव, प्रतिपच्चहेतोः एतावत् एव मृगये । अभ्यधिगमात् प्रभृति अग्निमित्ते गोप्तरि (सति) खलु प्रजानाम् आशास्यं न सम्पद्यते (इति) न ।] ॥२०॥

२० । राजवचनप्रक्रमेण राज्ञ एव धारिणीं प्रति वचनमिदम्, पक्षे च भरतस्य देवीं गौरीमुद्दिश्य सङ्कल्पमिमां इति । प्रथमकण्ठो यथा—हे देवि राज्ञि धारिणि ! त्वं नित्यं सर्वदा एव मे मम सम्बन्धे प्रसादेन सन्तोषेण सुमुखी प्रसन्नानना भव, न कदापि मयि अभिमानादिवशेन वेमुख्यमवलम्बेया इति भावः । प्रतिपच्चस्य प्रसादविरुद्धस्य अप्रसादस्य हेतोः निवृत्तये एतावदेव एतन्मात्रमेव नान्यत् किमपि इति भावः । मृगये प्राथये । ननु त्वं राजा तव एतावन्मात्रस्य प्राथेनायां राजगुणा व्याहृत्यन्ते राज्ञा, प्रजामङ्गलस्यैव आशास्यत्वादित्याकाङ्क्षां निवर्त्तयितुमाह—आशास्यमित्यादि । अभ्यधिगमात् प्रभृति राज्यप्राप्तिमारभ्य अग्निमित्ते मयि गोप्तरि रक्षितरि सति प्रजानाम् आशास्यम् अभिलषणीयं किमपि न सम्पद्यते न सम्पन्नं भवति इति न, अपितु सर्वमेव तामाशास्यं सम्पद्यते, अतो तत्सम्बन्धे किमपि न आशास्यमिति भावः । निजप्रियायाः धारिण्याः समीपे आत्मगर्वप्रकाशकवाक्यप्रस्तावो न दोषाय राज्ञः । देवीपक्षे च—हे देवि, दुर्गे ! त्वं नित्यं मे मम सम्बन्धे प्रसादसुमुखी अनुरहवशात् प्रसन्नमुखी भव । प्रतिपक्षाणां वाञ्छानाम् आभ्यन्तराणाञ्च रिपूणां हेतोः तन्निराकरणाय इत्यर्थः । एतावदेव एतन्मात्रमेव मृगये, त्वत्प्रसादस्यैव रिपुनिवर्हणसाधनत्वात् नान्यत् काम्यमस्तीति भावः । अभ्यधिगमात् राज्ञप्राप्तेः प्रभृति अग्निः धागसाधनभूतो वक्रिः मिदं सततं सहायः यस्य तथाभूते अभिनयकालौने कस्मिंश्चित् राजनि गोप्तरि पृथ्वीपालके सति प्रजानां तस्य राज्ञो राज्ञस्थानां जनानाम् आशास्यम् अभिलषितं न सम्पद्यते इति न अपितु

ইতি নিষ্কান্তাঃ সৰ্বৈঃ । (গ)

ইতি পঞ্চমোঃঙ্কঃ । (ঘ)

সম্পদ্যতে এব । অতএব ততঃসম্বন্ধে ন তবান্তিকি প্রার্থনা প্রযোজনীয়া অপি তু তব প্রাসাদ-
 মাবসেব অর্থার্থনীয়মিতি ভাবঃ । এতাবদেব ইত্যনেন বহুতন্তরব্যবচ্ছেদাৎ পরিসংখ্যা-
 লঙ্কারঃ । উভয়ার্থস্যেব প্রকৃতত্বাৎ শব্দার্থাধিগমেন স্নেহঃ । প্রভৃতিপ্রজানামিত্যব
 প্রহস্যস্বাধৃত্যা কৈকানুপ্রাসঃ । বসন্ততিলকা ব্রহ্মম্ । অর্থ নির্বহণসম্বিঃ । সুপূ রক্ষণে
 ইত্যস্ব্য টচি প্রত্যয়ে বিকল্পেণ স্বার্থিকপ্রত্যয়বিধানাৎ ন আয়প্রত্যয়ঃ, অতএব গৌতরি
 ইতি উপপদ্যতে ।

(গ) সৰ্ব্য রাজপ্রভৃত্যঃ, নিষ্কান্তাঃ রজ্ঞাতৃ বহির্গতাঃ । অস্ব্য অজ্ঞানত্বাৎ সর্ব-
 পাবাণাং নিষ্কুমণস্য “অঙ্কনিষ্কান্তনিষ্কিলপাবোঃঙ্ক ইতি কীর্তিত” ইতি নিয়মাভেদিত-
 ত্বাৎ ।

(ঘ) ইতি অবসানসূচকমিদমন্বয়ম্, ইতি এতদন্ত ইত্যর্থকো বা । পঞ্চমাঙ্কঃ
 পঞ্চসংখ্যাপূরকঃ অঙ্কঃ নাটকীয়পরিচ্ছেদবিশেষঃ । অঙ্কলচণমুক্তং প্রাক, “পঞ্চাদিকা
 দশপরাস্তবাঙ্কাঃ পরিকীর্তিতা” ইতি নিয়মেন পঞ্চাঙ্কাत्मকস্তাস্য নাটকত্বমব্যাহতম্ ।
 ইতি শম্ ।

ইতি ত্রীমুকুনাথ বিদ্যানিধিকৃতে মালবিকাগ্নিমিত্রমব্যাখ্যানি

বিজয়াখ্যানি পঞ্চমোঃঙ্কঃ ॥৫॥

দেবি ! তুমি সর্বদা আমার প্রতি প্রসন্ন থাক, তোমার বাহাতে অস-
 স্তোষ না আসে, এইজন্য ইহাই মাত্র প্রার্থনা করি যে, রাজ্যনাভ অবধি
 অগ্নিমিত্রের শাসনকালে প্রজাদিগের প্রার্থনাও যেন অপূর্ণ থাকে না । ॥২০॥

সকলের প্রশ্নান । (শ)

পঞ্চম অঙ্ক সমাপ্ত । (ঘ)

মহাকবি কালিদাস-প্রণীত মালবিকাগ্নিমিত্রনামক নাটক সমাপ্ত ॥০॥

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
 JNANA SIMHAASAN JNANAMANDIR
 LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Handwritten text in Devanagari script, likely a signature or title, written in a cursive style.

१४९

